

Абдуқаҳҳор Иброҳимов

БИЗКИМ,
ЎЗБЕКЛАР...

DR. J. H. HARRIS, M.D.
J. H. HARRIS, M.D.
J. H. HARRIS, M.D.

635(59)
414

Абдуқаҳҳор Иброҳимов

БИЗКИМ, ЎЗБЕКЛАР...

*Миллий давлатчилигимиз асослари ҳақида
мулоҳазалар*

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1999

Иброҳимов А.

Бизким, ўзбеклар...: Миллий давлатчилигимиз асослари ҳақида мулоҳазалар/Сўзбоши: И. Ғафуров.— Т.: «Шарқ», 1999.—400 б.

ББК 63.3(5У)

© «Шарқ» нашриёт-матбаа
концерни
Бош таҳририяти,
1999

ТАРИХНИНГ МУҲАББАТЛИ ТАЛҚИНИ

Ёзувчи Абдуқаҳҳор Иброҳимов «Бизким, ўзбеклар...» деб аталган, мириқиб ўқиладиган янги асар ёзибди. Асар ўз юрти, ўз жонажон халқининг ўтмишини беҳад севган, қадрлаган ва шу қадрлаши, севиши даражасида унинг моҳияти, аҳамиятини теран тушунган ижодкор инсоннинг ўтмиш ҳақида, маданиятимизнинг мустаҳкам, бақувват илдиzlари ҳақидаги уй-мулоҳазалари, юракдан кечирган илҳомий таҳлилларидир.

Абдуқаҳҳор Иброҳимов ўтмиш тарихимиз ва унинг ранг-баранг ҳодисалари ҳақида ўта дахлдорлик, энг яхши маънодаги ижодкорона манфаатдорлик билан мушоҳада қилади. Унинг синчков назари дам кўчманчилик ва ўтроқлик илдиzlарига, дам маърифатимиз ҳамда маънавиятимизнинг ҳеч қачон қўрсиз қолмаган, совумайдиган ўчоқларига, дам ўзбекларнинг этник таркиби муаммоларига, дам ўзбек дипломатияси саҳифаларига, дам шажаралар, сулолалар тақдирларига, дам давлат, давлатчилик, маънавият нима? — деган саволлар қўйнига, дам маданиятимиз негизлари ичига шўнғиб кетади. Бу каби хилма-хил, бир-биридан муҳим мавзулар ичида муаллифимиз мисоли ғаввосдек сузади, ўзига керакли, яқин, суюкли дур-жавохирларни излайди. Тарихимиз, серқирра, серқатлам маданий-маънавий меросимиз қатламларини у худди тоғ жинсларини текширган геологдек ғоятда синчиклаб кўздан кечиради ва ёзувчи, публицист таҳлилдан ўтказди. Унинг таҳлиллари ўзига хос талқинлари билан жозибали, қизиқарли бир тус олади. Буни чин маънода «Иброҳимовча талқинлар» деб атасак ўринли бўлади ва шу билан уларнинг ўта ўзига хослигини таъкидлаб кўрсатсак, бошқа бир томондан, улар илмий-ижодий талқин эканлигини таъкидлаб ўтган бўламиз.

Абдуқаҳҳор Иброҳимов бу ўзига хос чуқур ватанпарварлик, миллатпарварлик руҳидаги асарини Ўзбекистон Президенти Ислоҳ Каримовнинг тарихимизга асос ёндашувлари, ўтмишимизни теран миллий руҳда ёритишга катта йўл очган ғояларидан том маънода илҳомланиб, руҳланиб, қувват олиб ёзишга киришганлигини самимий муҳаббат, миннатдорчилик, фахр туйғуси билан эъти-

роф этади. Унинг тарихдек бепоён уммон ичида қанчалар маҳорат ва заковат билан ҳаракат қилгани, гўзал муҳокамаларни юзага келтирганини кўриб, унинг эътирофи ва муҳаббати нақадар самимий, табиий эканлигига ишонч ҳосил бўлади.

Абдуқаҳҳор Иброҳимов Турон ва халқ тарихига худди пок эътиқодли, оташин муҳаббатли, ошиқ фарзанд каби мурожаат этади. У не-не кашфиётларни тилга олади, уларни умумий тарихимизнинг ажралмас, бебаҳо мулки, демак, ўзининг, сиз билан бизнинг — ҳаммамизнинг мислсиз қимматга эга мулкимиз деб қарайди. Уларнинг кутилмаган томонлари, жиҳатлари, қирраларини очади, кутилмаган хулосалар чиқаради.

Уқувчи бу китоб билан танишиб беҳад завқ олади. Тарихни шундай ўқиш, шундай севиш, ундан шундай ибрат олиш керак деган хулоса чиқаради.

Ишонинг, бу — тарих қаърлари, тарих ҳодисалари ва муаммоларини зиёли нигоҳ билан ёритилган муҳаббатли китобдир.

Иброҳим ҒАҒУРОВ

СЎЗБОШИ ЎРНИДА

Биз бу китобни бир ҳаётий лавҳадан бошлашга жазм қилдик. Бунинг жиддий асоси ва сабаби бор, албатта.

Ҳаётий лавҳа. 1967 йилнинг декабрь ойида тақдир тақозоси ила хизмат сафари йўлланмаси билан Москвага борган эдим. Қаҳратон қиш. Совуқ ўттиз даражага яқинлашиб қолган. Катқалоқ муз устига ёққан қуруқ қор тизза бўйи келади. Шунга қарамай, тарки одат амри маҳол деганларидек, якшанба кuni эрталабданоқ шаҳарнинг кўҳна қисмида жойлашган, нодир ва камёб китоблар сотиладиган «Букинист» дўконларини айлана бошладим.

Столешников проездедаги дўконда ҳажми кичик ёс-тиқдек келадиган бир китобни учратиб қолдим. Эринмай аста кўздан кечи-ра бошладим. Сотувчи чин хари-дор эканимни сезди шекилли, мени янада қизиқтириш мақсадида «Бу китобда тилга олинмаган ҳеч нарса қолмаган. 180 минг атама ва сўзга изоҳ берилган. Баҳоси ҳам шунга яраша. Лекин олсангиз, пулингиз ўзингиз билан кетади», дея пештахта устига қўлимдаги китоб-нинг эгизагини қўйди: «Буниси иккинчи жилди».

Қўлимдагини қўйиб, иккинчи жилдни кўздан кечи-ра бошладим. Шунда ҳаёлимдан бир фикр ярқ этиб ўтди: «Бир юз саксон минг сўзга изоҳ берилган экан, қани, ўзбек ҳақида ҳам бирор нима дейилганмикан, умуман, дунёда шундай миллат ҳам борлиги эътироф этилганмикан?» Китобни алифбо бўйича варақлаб, ун-дан тегишли жойини топдим: «ЎЗБЕК — жаҳон халқ-лари орасида биринчилардан бўлиб, туркий халқлар ўр-тасида биринчи бўлиб ўтrockлашган, маданий турмуш кечирувчи, жаҳон цивилизациясига ҳисса қўшган мил-лат...» Чунонам севиниб кетдимки, ҳали ўша пайтгача бундай маънавий ҳузур-ҳаловат туймаган эдим. Пули қанчалик чақмасин, миллатимизга берилган рост ва холис таърифнинг борлиги учуноқ «The World Encyclo-
pedia Dictinary Book» («Жаҳон қомусий луғати») деб аталувчи, АҚШнинг Чикаго шаҳрида 200 минг нусхада нашр этилган, бироқ Ўзбекистонга етиб келмаган, со-биқ иттифокда камёб ҳисобланган бу икки жилдли ки-

тобни ҳеч бир оғринмай сотиб олдим. Қолаверса, шу соҳанинг ёшгина мутахассиси, мен учун сеvimли ва азиз инсонга хизмат сафаримдан илк совгани олиб келишга ваъда берган эдим...

Бироқ, мана 32 йилдирки, «Жаҳон қомусий луғати»да ўқиганим — миллатимиз ҳақидаги бу маълумотни ошкор қилиш, фойдаланиш ва оммалаштиришга зарурат бўлмади, имконият ва шароит ҳам, талаб ва эҳтиёж ҳам сезилмади. Биров сўрамадики, «аждодаларимиз кимлар? Ўзбек халқи қачон пайдо бўлган? Миллатимиз қачон ва қандай шаклланган? Миллий давлатчилигимиз қачон ва қайси ҳудудларда вужудга келган? Миллий давлатчилигимиз асослари нималардан иборат? Қандай давлатларимиз бўлган ва уларнинг номлари нима? Уларга кимлар ва қачон асос солган? Ўзи биз — ўзбеклар қандай халқмиз, бошқа миллату элатлардан нималаримиз билан фарқланамиз-у, қайси бир жиҳатларда муштаракмиз? Асосан туркий қон жуш ураётган томирларимизда яна қайси қавмларнинг қони ҳам қушилиб оқмоқда экан?»

Бундай саволларни бериш учун журъат, каттақон юрак, фидойилик, ватанпарварлик, байналмилаллик доирасидаги миллатсеварлик, башарий башорат, ватани ва халқи олдидаги бурчи ва масъулиятини чуқур идрок этиш ва айтиш бир пайтда мамлакат ичкарасидаги ва ташқарисидаги воқеа-ҳодисаларни ақл-идрок билан атрофлича кузатиш ва ҳулоса чиқаришда сезгирлик ва ҳушёрлик, бир сўз билан айтганда, давлат тафаккури соҳиби бўлишлик фазилати керак экан. Концептуал-услубий таҳлил орқали ўз ечимини кутаётган бундай ўта муҳим ва кечиктириб бўлмас муаммо ва масалаларни янги замон тарихимизда илмий даражаю унвонлар эгаси бўлмиш муаррихларимиз эмас, давлат тафаккури соҳиби бўлмиш Президент Ислам Каримов тарихчи олимлар, соҳа мутахассислари ва оммавий ахборот воситалари ходимлари билан учрашувда — миллион-миллион томошабинлар шохидлигида илк бор ўртага қўйди. Шу ўринда кичик бир чекиниш қиламиз. Фанлар тарихи билан шуғулланган бир файласуф олим чиқарган ҳулосага кўра, ўн тўққизинчи аср Франция тарихи француз муаррихлари китобларидагига қараганда, француз адиби Бальзак романларида аниқроқ ва чуқурроқ тасвирланган экан! Чунки руҳи ва қалби халқининг руҳи ва қалбига яқинроқ экан!

Бу борада мисолларни ўз турмушимиздан ҳам кел-

тириш мумкин. Ёзувчиларимиздан Миркарим Осимнинг тарихий қиссаларини, Абдулла Қодирий ва Ойбекнинг тарихий рўмонларини, Фитратнинг трагедияларини бир эслайлик. Ёки булмаса давлат арбобларимиздан Мирзо Улуғбекнинг «Турт улус тарихи»ни, Абулғозийнинг «Шажараи турк»ини ёдга келтирайлик. Бу улут зотларнинг истеъодлари серқирра бўлиб, шулардан бири **тарихчиликдир**.

Миллати тақдирига масъулият сезувчи ҳар бир онгли инсон, айниқса, арбоб шахс жавҳарида ўз халқи тарихига қизиқиш ҳамда ундан бугун ва келажак учун хулоса чиқариш иштиёқи жўш уради. Бугунимиз кечаги тарихимизнинг давоми, оқибати ва натижасидир. Пировард оқибат қандай бўлиши билан қизиқмаган, халқи дарди ва ташвишларини ўз танасида туймайди-ган кишилар тарих факультетларини тугатган бўлмасинлар, илмий унвонлару даражаларни олмасинлар, филфакларни битирган ҳамма диплом эгаларидан шоиру ёзувчилар чиқавермаганидек, улар ҳали рисоладаги тарихчи бўла олмасликларини турмушнинг ўзи кўрсатиб турибди. Ҳақиқий тарихчи бўлиш учун тарихчилик истеъдоди ҳам керак экан (бу ҳақда ўз ўрнида — «Тарих, тарихшунослик ва тарихчи» деган бобда*алоҳида тўхтаб ўтамиз). Шундай бир манзарада, шундай бир ҳолатда «ойнаи жаҳон»даги суҳбат Президентимиз феноменида **зукко тарихчилик истеъдоди ҳам борлигини кўз ўнгимизда намоеън этди**. Бу у кишидаги ўз халқи тақдири учун қайғуриш туйғусидир. Зотан, халқ тақдирини халқ тарихидан ажратиб бўлмайди, булар эгизак тушунчалардир.

Биринчи фасл

Биринчи боб

КУЧМАНЧИ ТУРМУШ ВА УТРОҚ ҲАЁТ

Бу бобни ёзишда тарих фанлари доктори Ашраф Аҳмедов билан суҳбатлашиб, қимматли маслаҳатларини олдик. Атоқли олим кучманчилик ҳақида, жумладан, бундай деди: *«Ибтидоий жамоада овчилик ва балиқчилик билан кун кўрилган. Лекин бу ҳали кучманчилик эмас эди. У жамоанинг турмуш тарзини санқиб юрувчилик (русчада бродяжничество) — дейиларди. У даврда ҳали ҳайвонлар хонакилаштирилмаган эди. Ибтидоийликнинг юқори поғонасида ҳайвонлар хонакилаштирилади. Бу даврга келиб ўша санқиб юрувчилар ўтроқлашади. Уларнинг сони ва молларининг ҳам сони ортганидан сўнг молларни тўйдириш учун катта масофаларга кўчишга тўғри келади. Ана шу тариқа Овроосиёнинг чул ва саҳро зоналарида қўй-эчки, сизир гўштини истеъмол қилувчилар кучманчилик поғонасига кўтарилади. Чўчқа гўштини истеъмол қилувчи овруполиклар эса кучманчиликни бошларидан кечирмаганлар, чунки чўчқа калта оёқли бўлиб, узоқ масофаларга кўчмаган. Демак, ҳозирги халқларнинг барчасининг аجدодлари кучманчи бўлмаганлар. Иқлимлар ўзгариши натижасида мева ва кўкатлар ейишга талаб пайдо бўлиши билан ҳамда баъзи бошқа сабабларга кўра кучманчилар ўтроқлашадилар».*

Алқисса, муҳтарам Ашраф домланинг юқорида келтирилган фикрларига қўшимчалар киритиш билан кучманчилик ҳақида ҳикоя қилишда давом этамиз. Энг ибтидоий жамоада аҳоли овчилик ва балиқчилик қаторида теримчилик билан шуғулланган, яъни она-табиатда тайёр емишлар — табиат саховати — ёввойи мевали дарахтларнинг ҳосиллари (дулана, ёнғоқ ва шу кабилар), ёввойи ўсимликларнинг донлари ва уруғлари, кўзикоринлар, ерёнғоқлар, асалариларнинг уяларини териб-йиғиб олиб истеъмол қилинган. Тоғ ва тоғолди минтақаларда, ўрмонларда яшовчи аҳоли орасида теримчиликнинг айрим кўринишлари ҳали ҳануз сақланиб келмоқда.

Осиёдаги кучманчилик ҳақидаги маълумотлар «Авесто» китобида, қадимги юнон тарихчилари Ҳеродот, Страбон, Эфор асарларида, хитой солномаларида уч-

райди. Кўчманчи аҳолининг асосий машғулоти чорвачилик бўлса ҳам, овчилик, ибтидоий деҳқончилик ва ҳунармандчилик билан ҳам шуғулланган. Ҳеродотнинг ёзишича, олис аждодларимиздан бўлмиш массагетлар мис ва олтиндан қурол-аслаҳа, от анжомлари, олтин ва қумушдан безакли бош кийимлари, камар ва белбоғлар ясаганлар.

Кўчманчиларнинг бир жойдан иккинчи жойга кўчишлари ҳам табиий шароитга қараб бўлган. Масалан, Дашти Қипчоқ кўчманчилари ёзда жанубдан шимолга, қишда эса шимолдан жанубга кўчишган. Ўтмишда араблар, балужлар, мўғуллар, туркманлар айланиб, яъни қудуқдан қудуққа қараб, курдлар, пуштунлар, ҳазора-лар, нуристонликлар, қирғизлар ёзда водийдан тоғлиқ яйловларга, қишда эса тоғлиқ яйловлардан водийларга кўчишган.

Кўчманчилик билан бир қаторда ярим ўтроқлик ва ярим кўчманчилик ҳам мавжуд бўлган. Бундай турмуш тарзида алоҳида қишки яйловлар бўлади, қиш учун хашак тайёрлаб қўйилади, ёрдамчи хўжалик сифатида деҳқончилик билан шуғулланилади, кўчиш масофалари қисқароқ бўлади. Ярим кўчманчилик билан шуғулланадиган аҳоли кўчма бошпана (ўтов) билан бирга доимий турар жой ҳам қуради. Бундай тарздаги кўчманчи чорвачилик билан шуғулланадиган қабила ва халқлар ҳозир ҳам бор. Масалан, мўғуллар, курдлар, пуштунлар шулар жумласидандир.

Асримизнинг йигирманчи йилларигача чорвачилик билан шуғулланган қозоқлар, қирғизлар, туркманлар, Сибирия ва Шимолий Кавказдаги бир қанча халқ ва элатлар ҳам кўчманчилик ва ярим кўчманчилик билан тушмуш кечиришган, кейин ўтроқ ҳаётга ўтишган.

Кўчманчи турмуш ва ўтроқ ҳаётни бунисидан уни-си ижобий деб, ёки бирини иккинчисига зид қўйиш мумкин эмас, буларни муайян халқларнинг тарихий ҳаёт йўли деб қараш лозим. Бир халқ илгарироқ, иккинчи бир халқ кейинроқ ўтроқлашган. Ва ҳаттоки кўчманчилик турли шаклларда Осиё ва Шимолий Африкадаги айрим мамлакатларда ҳозир ҳам сақланиб келмоқда. Бундай турмуш тарзи табиий шарт-шароит, аҳолининг анъанавий урф-одатлари ва тараққиёт босқичи зинапояларининг тақозосидир.

Дарвоқе, бизким, ўзбекларга хос турмуш тарзи кўринишларидан бири шундай бўлган. Мисол учун, яқин ўтмишдаги Тошкент аҳолиси турмушини олиб кўрайлик.

Русия босқини арафасида шаҳарда 200 тача маҳалла бўлиб, тахминан 100 мингга яқин киши яшаган, бу ўша давр учун катта рақам эди. Оддий аҳоли асосан ҳунармандчилик ва савдо-сотик билан машғул бўлса-да, шу билан бирга деҳқончилик ва боғбонлик ҳам қилган. Шаҳар халқининг асосий қисми кўкламдан кузгача шаҳар ташқарисидаги боғларда яшаган. Боғ-роғли бу жойлар мавзе деб аталган. Ҳаммаси бўлиб, шаҳар теварагида 100 га яқин мавзе бўлган. Мавзелардан кейин далалар бошланган, далалар эса яйловларга туташиб кетган. Йилнинг беш-олти ойини шаҳардан ташқарида ўтказган аҳоли кузда қишлиқ озигини ғамлаб, шаҳарга қайтган. Тарихий ва бадий асарларда тасвирланишича, Тошкент боғлари жуда сўлим бўлган. Ҳар бир боғда мевали дарахтлар, тоқзорлар, иморатбоп тераклар, полиз, экин-тикиндан ташқари атрофига қора-тол ва мажнунтоллар экилган ҳовуз, ундан нарироқда супа ёки шийпон бўлган. Улар атрофида садарайҳон, ошрайҳон, жамбулу гултожихўрозлар, атиргул, гулсафсарлар экилган гулзорлар бўлган. Бундай ўсимликлар ўстирилишидан бир неча мақсад кузда тutilган. Ёқимли ис таралиши, гўзал манзара ҳосил қилинишидан ташқари бу ўсимликлар одамни турли ҳашарот ва заркунандалардан ҳам сақлаган. Боғларда ёмғирли кунларда сақланиш (баъзан эса қишлаб қолиш) учун айвонли уй-жойлар ҳам қурилган. Ҳозирги ибора билан айтганда, микроклимми бундай боғларда яшаш тирикчилик учун қўшимча даромад манбаи, саломатлик учун — фойдали, кўнгил учун — мароқлидир. Ҳа, аجدодларимиз меҳнат қилишни ҳам, шунга яраша яхши яшашни ҳам билишган. Бугунги кунда дала ҳовлиларига қатнаб яшовчи ҳамшаҳарларимиз учун аجدодларимизнинг турмуш тарзларини бир меросий одат дейиш мумкин. Ана шундай турмуш тарзи нафақат йирик шаҳарларда, балки Шаҳрисабз, Китоб, Ғуздор каби нисбатан кичик шаҳарларда яшовчи аҳолига ҳам хос эди, чунки бундай ҳаёт халқимизнинг табиатига мосдир. Йигирманчи аср адабиётимизнинг икки буюк сиймоси — бухоролик Абдурауф Фитрат ва андижонлик Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон айни пайтда билимдон этнограф — элшунос сифатида ҳозир бизлар дала ҳовли (дача) деб атаётган ибора ўрнида **ёзлок** атамасини қўллашлари ҳам бежиз эмас, албатта...

Ўтроқлашишнинг отаси ҳам, онаси ҳам деҳқончиликдир. Шу касб туфайли одамлар ўтроқлашдилар. Деҳ-

қончиликнинг илк босқичи лалми ғаллачилик бўлса, юқори босқичи суғорма деҳқончиликдир. Бироқ ҳар қандай ерда ҳам суғорма деҳқончилик қилиб бўлмайди. Бунинг учун пасттекисликда жойлашган, ҳосилдор тупроқли *Ер*, табиий маъданларга тўйинган *Сув*, етарли *Қуёш нури* ва мўътадил *Иқлим* керак. Халқимиз манг-лайига кулиб боққан бахтли тақдир тақозоси ила Туркистон — Ўзбекистоннинг воҳа ва водийларида ана шу тўрт нарсa мавжуддир.

Юқорида тилга олинган «Жаҳон қомусий луғати»да халқимизга берилган таърифда 4 та муҳим нукта, яъни теран маъно бор. Биринчиси шуки, ўзбек халқи дунё халқлари орасида биринчилардан бўлиб ўtroқлашгани айтилган. Хўш, ана шу биринчилар қимлар, улар қаерларда ўtroқлашганлар? Ғарбу Шарқда эътироф этилган тарихий маълумотларга кўра, суғорма деҳқончилик дунё бўйича энг аввал Нил, Дажла, Фурот, Амударё, Ҳинд, Хуанхэ ва Янцзи дарёлари ҳавзаларида вужудга келган. Мисрда Нилнинг ўрта ва қуйи оқими ҳавзаларида бундан 6 минг йил аввал, Бобилда (ҳозирги Ироқнинг жанубий вилоятларида) 7 минг йил аввал, Хуанхэ ва Янцзи бўйларида, Амударёнинг қуйи оқими — Хоразмда бундан 4 минг йил аввал суғорма деҳқончилик пайдо бўлган. Яна шундай маълумотлар ҳам борки, Бобилда суғорма деҳқончиликни йўлга қўйган халқ — шумерлар ҳам келиб чиқиши бўйича аждодаларимиз — туркий қавм бўлган экан. Лекин шуниси аниқки, Туркистон — Ўзбекистон суғорма деҳқончилик маданиятининг илк олтин бешикларидан биридир. Юнон тарихчиларидан Страбон, Ҳеродот, Ҳикатийлар ёзиб қолдирган маълумотларга кўра, хоразмликлар қадимийликда мисрликлар билан беллашадилар. Демак, «Жаҳон қомусий луғати»да ўзбеклар дунё халқлари орасида биринчилардан бўлиб ўtroқлашган халқдир дейилиши асослидир.

«Жаҳон қомусий луғати»даги халқимизга тегишли иккинчи муҳим нукта шуки, ўзбек халқи туркий халқлар орасида биринчи бўлиб ўtroқлашган. Энди шу фикрнинг таҳлили ва тасдиғига киришамиз. Ҳинд, араб, форс ва туркий (ўзбек) тилларини яхши билган аждодаларимиздан Муҳаммад Ғиёсиддин ибн Жалолиддин ибн Шарафиддиннинг «Ғиёс ул-луғат» асарида ёзилишича, Нил, Фурот, Дажла, Амударё жаннатнинг тўрт ариғидир. Қадимда, буни ҳозирги кўпчилик ёш китобхонларимиз ва ҳатто айрим тарихчиларимиз билишмаса ажаб

эмас, Сирдарё Амударёнинг энг катта бир ирмоғи бўлган, яъни Сирдарё ўзича Оролга бориб қуйилмаган, Қизилқумда Амударёга қуйилган, Амударё эса Каспий томон йўл олган. (Шўролар замонида Сибирия дарёлари сувининг бир қисмини Ўрта Осиёга олиб келинмоқчи бўлишганда, лойиҳадаги канал сувини Сирдарёнинг ўша эски ўзанидан оқизиш мўлжалланган эди). Демак, Сирдарёмиз ҳам жаннат дарёларидандир.

Буюк аждодимиз Муҳаммад Фиёсиддин жаннат ариқлари деганда шу дарёлар оққан фирдавсмонанд ўлкаларни назарда тутган. Охират — у дунёдаги жаннатларни Оллоҳ таоло яратиб қўйган бўлса, бу ёруғ жаҳондаги — ҳаёти дунёдаги жаннатларни Унинг азму иродаси, марҳамати ила Унинг бандалари ўз ақлу заковати ва меҳнати билан яратгандирлар. Бизким, ўзбеклар бу дунёда яратган жаннат бу Ўзбекистонимиздир. Ўзбекистонни муъжизалар диёри, жаннатдек мамлакат дейдилар. Бу Ватан осмондан таппа-тайёр ҳолда ўзича ерга тушиб қолгани йўқ. У тинимсиз ва фидокорона меҳнат билан, халқимиз даҳоси билан бунёд этилган.

Ўзингиз бир тасаввур қилиб кўринг-а, агар муттасил уч йил мобайнида Ўзбекистонда меҳнат қилиш буткул тўхтатиб қўйилса, далалару боғ-роғлар суғорилмаса, токзорлар хомток қилинмаса, ер шудгор қилинмаса, ариқ ва зовурлар тозаланмаса, шўр ерлар ювилмаса, тўғонлару кўприклар тузатиб турилмаса, сел йўллари тўсилмаса, янги кўчатлар ўтқазилмаса, экин-тикин қилинмаса, ўлкамининг аҳволи не кечади? Буткул харобага айланиб қолади-ку. Тўғри, Ер юзида шундай юртлар ҳам борки, кечки кўкламда табиатан таппа-тайёр ерга уруғ сепиб, ёз охирида ҳосилни ўриб оладилар. Бизда эса ундай эмас, деҳқоннинг меҳнати йил бўйи аримайди. Бундай узлуксиз меҳнат жараёни деҳқончиликнинг омилкор юксак маданиятини келтириб чиқарган ва шуни тақозо этади ҳам. Қадимда Хоразмда бошланган юксак деҳқончилик маданияти асрлар ўтиши билан юртимизнинг ҳамма ерларига, барча воҳа ва водийларимизга кенг ёйилган. Бунга кўплаб мисоллар келтиришимиз мумкин. Бир мисол. Қадим замонда Шош мулкида, яъни ҳозирги Тошкент вилоятида Чирчиқ дарёсидан (у пайтларда бу дарё *Паррак* деб аталган) бўлак сув бўлмаган. Қадимшунос аллома — академик Яҳё Фуломовнинг тадқиқотларига кўра, бундан уч минг йиллар илгари аждодларимиз Чирчиқ дарёсини тўғон билан тўсиб, кетмон билан ариқ қазиб

Тошкентга сув олиб келганлар, воҳани обод қилганлар. Бу инсон меҳнати билан қазилган катта ариқ Бузсувдир. Ҳозирги кунда Бузсувни, унинг тармоқлари бўлмиш Қорасув, Золариқ, Салор, Кайковус, Анҳор, Қичқириқ, Қорақамиш ва шу кабиларни кўпчилик сунъий суғориш шохобчалари — каналлар эканини тасаввур ҳам қилмаса ажаб эмас. Бундай мисолларни юртимизнинг барча вилоятларидан келтириш мумкин. Буни қарантки, ўлкамиздаги барча «қорасув»лар аслида сунъий суғориш иншоотлари — каналлар бўлиб чиқади!

Юртимизда суғориш маданияти юксак бўлганлигини дўсту душманларимиз ҳам эътироф этишган. Рус муаллифларидан А. Добромислов 1912 йили Тошкентда чоп эттирган «Ташкент в прошлом и настоящем» китобида қайд этишича, мустабид маъмурлар бу ерда икки нарсда тан бериб, лол қолган эканлар: биринчиси, қозихоналарда иш сансалорсиз, тезда кўрилган ва адолатли ҳукм чиқарилган, иккинчиси, суғориш шохобчалари шунчалик кенг ёйилганки, Тошкентда оқар сув ўтмаган, яъни ариқ оқмаган ҳовли, ўз ҳовузи ва ҳовузлири бўлмаган маҳалла учрамаган, ҳатто нисбатан баландликка жойлашган маҳаллаларга ҳам физика фанидаги туташ идишларда сув сатҳи бир текисликкача кўтарилади, деган қонунга риоя қилиниб, «кўтарма» ва «қайнама» деган сув иншоотлари ёрдамида оқар сув олиб борилган.

Халқимиз суғориш маданиятида устозлик даражасига эришган бўлиб, бу борада ҳам жаҳон эътироф этган алломаларимиз билан фахрлансак арзийди. Шулардан бири ўтган йил таваллудининг 1200 йиллиги нишонланган буюк ватандошимиз, қомусий билимлар эгаси Аҳмад ал-Фарғонийдир. У улуг зотнинг мавзумизга доир бир кашфиётини тилга олиш билан чекланамиз.

Мисрликлар милоддан аввалги 4 мингинчи йиллардаёқ Нил сувидан ерни суғоришда фойдаланиб келсалар-да, бироқ дарё оқимининг қачон кўтарилиб, қачон пасайишини билолмай, бу борада дарё измини ўз қўлларига ололмай келар эдилар. Араб халифалигининг пойтахти Бағдодда халифа Ҳорун ар-Рашид даврида тузилган, халифа Маъмун замонида фаолияти кучайган «Байт ул-ҳикма»да ишлаган буюк астроном, математик ва географ Аҳмад ал-Фарғоний халифа Мутаваккил замони (милодий 846—862 йиллар)да минг йилликлар давомида ечилмаган бу муаммони ҳал қилиб берди —

Нил дарёсининг сувини ўлчайдиган асбобни — «миқёс ул-жадид»ни яратди: шу далилнинг ўзидаёқ икки нарсани кўриш мумкин. Биринчиси, Аҳмад Фарғоний юксак деҳқончилик маданиятига эга халқимизнинг фарзанди, қуш уясида кўрганини қилади, деганларидек, юртида кўрганларини хорижда татбиқ этган, иккинчиси, Аҳмад ал-Фарғоний яратган «миқёс ул-жадид» халқимиз жаҳон цивилизациясига қўшган улкан ҳиссанинг бир заррасидир, бу ҳақда кейинроқ ўз ўрнида «Тамаддунимиз негизлари» деган бобда яна бир неча мисол келтирамиз. Ҳозир эса сўз кўчманчи турмуш ва ўтроқ ҳаёт хусусида давом этади.

Кўчманчи турмуш билан халқларнинг буюк кўчишларини фарқламоқ керак. Мирзо Улуғбек «Тўрт улус тарихи»да ёзишича, халқларнинг илк буюк кўчишлари Нух алайҳиссаломнинг тўфондан кейин ўз ўғиллари Хом, Сом ва Ёфасга қилган амрига кўра, бу фарзандларнинг ўз авлодлари билан дунёнинг турли томонларига тарқалишидан бошланган. Лекин тўфондан кейинги у замонларда Ер юзида Нух алайҳиссалом авлодларидан ўзга ҳеч ким яшамас эди.

Ўзбекистон телевидениеси орқали берилган кўрсатувда тасвирланган хуннуларнинг шарқдан ғарбга кўчиш ҳодисаси халқларнинг буюк кўчишларидан бири эди. Бу кўчув бизнинг юртимиздан 1,5—2 минг километр шимолдан ўтган, шарқдан ғарбга эса 10 минг километрдан ортиқ масофага чўзилган эди. Демак, бу кўчувнинг юртимиз ва халқимизга *бевосита алоқаси* йўқ. *Билвосита алоқаси* шундаки (таъкид бизники. — *Муал.*), хуннулар милoddан аввалги III асрда Марказий Осиёда шаклланган ва милoddий VI асрда Ғарбий Турк хоқонлиги таркибига кирган кўчманчи туркий халқлардан биридир. Русчада гунни, юнончада хунной, лотинча хунни деб аталади. Бу ўринда «Марказий Осиё» атамасининг асл маъносини изоҳлаб ўтамиз. Ўрта Осиё ва Марказий Осиё атамалари бошқа-бошқа ҳудудий минтақаларни билдиради, бунини, албатта, фарқламоқ зарур. Марказий Осиё ҳудуди Осиё материгининг ички қисми бўлиб, майдони 6 миллион карра километрdir. Шимолда Олтой, Тува ўлкаларидан тортиб, жанубда Тибетгача, шарқда Манжуриядан ғарбда Хонгангри (Тайеншон) тоғигача чўзилган. Марказий Осиёнинг тўб аҳолиси кўпсонли ва камсонли туркий эл ва элатлар ҳамда мўғулларdir. Сўнгги асрларда бу ҳудудга Шарқий Овруподан руслар ҳам кўчиб келиб ўрнашган, жа-

нубий томондан эса хитой аҳолиси ҳам шимолга ва ғарби-шимолга силжиган. Эндиликда бу ҳудуд Россия, Мўғулистон ва Хитой таркибидадир.

Ҳуннуларнинг бир қисми II асрда Марказий Осиёдан Урололди ҳудудига кўчиб бориб жойлашади. IV асрнинг 70-йилларидан ҳуннулар оммавий равишда Ғарбга қараб силжий бошладилар. Отилахон ҳукмронлик қилган 434—453 йилларда ҳуннуларнинг давлати ўз тараққиётининг чўққисига эришади ва ҳудуди кенгайди. Бу давлатнинг тузуми ҳарбий демократияга асосланган эди, унинг куч-қудрати ана шунда — жанговарлигида эди. Отилахон вафот этгач, ҳуннулар давлати заифлаша бошлади ва бора-бора тарих саҳнасидан тушиб кетади. Ғарбда ҳуннулар ҳақида икки фикр мавжуд, бири салбий, иккинчиси ижобий. Венгрия халқи ўзини ўша ҳуннуларнинг авлодлари деб билади, ўз мамлакатини Ҳунгария деб атайди.

Халқларнинг кўчиши ҳақида сўз борганда овруполикларнинг дунёнинг уч томонига — Ғарб, Жануб ва Шарққа кўчишларини унутмаслик керак. XV асрнинг охиридан бошланган бу «кўчув»нинг номи ва моҳияти мустамлакачиликдир. Натижада Шимолий ва Жанубий Америка ҳамда Австралия қитъаларидаги, Атлантик, Тинч ва Ҳинд океанларидаги кўпгина оролларнинг тубжой халқлари деярли қириб юборилади ва бу ҳудудларда овруполикларнинг қурама аҳоли яшовчи янги давлатлари вужудга келди.

Чор Русияси ҳам XVI асрнинг ўрталаридан бошлаб мустамлакачилик сиёсатини ўтказиб келган. Русия нисбатан ёш давлатлардан, 1547 йилда подшолик вужудга келган, то унгача майда-майда князликлар бўлган. Биринчи рус подшоси Иван IV дир. У подшо бўлиб олгач, фақат зўравонлик сиёсатини ўтказиб, босқинчилик юришлари қилган, орадан олти йил ўтар-ўтмас, 1553 йили қадим Булғория, кейинчалик Қозон хонлиги деб аталган мустақил ва маданий давлатни забт этиб, қонга ботириб ва аҳолининг бир қисмини чўқинишга мажбур қилган ҳамда шу қилмиши туфайли Грозний деб лақаб олган. Кейин, 1556 йилда Астрахан (Ҳожитархон) хонлиги забт этилган, тубжой аҳолиси пароканда қилиб юборилган. XVII асрда Сибир хонлиги ҳамда Дашти Қипчоқнинг бир қисми — ҳозирги Волгоград, Оренбург вилоятлари, Краснодар, Ставропол ўлкалари, Шимолий Кавказ ва шу каби жуда катта ҳудудга жойлашган Нуғой хонлиги забт этилган. Сўнг-

ра қозоқ ерларига, Сибирияга ҳамлалар бошланган, то Тинч океани соҳилигача бўлган ерлар босиб олинган. 1783 йили Қирим хонлиги босиб олинган, бир миллиондан ортиқ тубжой халқ обод ерларидан маҳрум этилган, улар ватанларидан бош олиб кетишга мажбур бўлганлар. Маълумки, бу давлатларда, бу ҳудудларда азалдан асосан туркий халқлар яшаб келишарди. Шу тариқа, Русия ҳудуди жанубда Қора-Азов (Азоқ) денгизлари қирғоқларигача кенгайтирилган. Русия томонидан бундай босқинчилик сиёсати шимол томонга, ғарби-жанубга ҳам қўлланилган. Қурол ишлатилган, қон тўкилган. 1613 йили ҳокимият тепасига чиқиб олган Романовлар сулоласидан бирор подшо йўқки, Русия ҳудудини қўшнилари ери ҳисобига кенгайтирмаган бўлсин. Федор Романовдан Николай II Романовгача асосий касблари шундай бўлган.

Русия ҳокимларидан айниқса икки нафари босқинчиликка ружу қўйган. Биринчиси Петр I бўлса, иккинчиси Екатерина II дир. 1721 йили Петр I Русияни империя, ўзини император деб эълон қилди. Туркистонга кўз олайтирган ҳам, Хоразмга — Хива хонлигига биринчи, лекин муваффақиятсиз босқинни уюштирган ҳам Петр I дир. Ватанимизни, қўшни ва қардошларимиз юртини босиб олиш сиёсати роса 150 йил давом этди. Натижада XIX аср охирида Русия империяси Ер юзи қуруқлик қисмининг 6 дан бирига эгалик қила бошлади. 200 га яқин миллат ва элатнинг турмаси бўлиб қолди. 50 га яқин кам сонли халқ ўзининг миллий қиёфасини йўқотди — руслаштириб юборилди. Унинг ҳудуди 22 миллион 400 минг карра километр эди. Қўринадики, агар Русия давлат бўлиб шаклланганида ҳудуди 200 минг карра километр бўлса, 4 аср давомида қўшнилариининг ери ҳисобига 100 баравардан ортиқ кенгайган, бунга босқинчилик билан эришган. Собиқ СССРнинг ҳудуди ҳам деярли шунча эди, яъни 22 миллион 402 минг 200 карра километр бўлиб, бундан 17 миллион 75 минг 400 карра километр ҳудуд расман Русияга тегишли ҳисобланса-да, амалда барча ҳудуд Русияга хизмат этарди, Москвага бўйсунарди.

Бироқ, бир дам бўлсинки, маълум халқларнинг озодлик ва мустақиллик учун курашлари тўхтамади. Аввалига Литва, Латвия ва Эстония, 1991 йилнинг августидаги маълум воқеалардан сўнг Украина, Ўзбекистон, Гуржистон ва бошқа барча иттифоқдош республикалар ўз мустақилликларини эълон қилдилар. Бу ҳол Русия-

даги буюк миллатчилик иллоти билан заҳарланган тўдаларнинг аламини келтирмоқда, қўлларидан чиқиб кетган 14 та мустақил давлатни, яъни 5 миллион 326 минг 800 карра километр ҳудудга яна эгалик қилиш учун турли ҳийла-найранг (чуқурлашган интеграция ва ҳоказо) кўрсатмоқдалар. Русия Давлат думасининг Беловеж шартномасини бекор қилиш ҳақидаги «қарори» замирида ана шу улкан ҳудудни Русия таркибига яна қайтаришдек мудҳиш ният ётадир. Бу ҳол бизни ҳамisha хушёр туришга даъват этадир.

Ўтмишга доир китоб бўлсин, мақола ёки телекўрсатув бўлсин, масала моҳиятига чуқурроқ ва атрофлича ёндошмоқ, бугунимиз ва эртанимиз учун нима ва қандай манфаат келтиришини, ҳалқимизни маърифий ва маънавий тарбиялашда қандай ҳисса қўишини ёдда тутмоқ лозим. Қиссадан ҳисса шуки, Ўзбекистон телевидение-си орқали берилган, ҳунну халқи ва уларнинг етакчиси Отилахоннинг юртимизга ва халқимизга *бевосита* алоқаси йўқ. Бу халқ бундан 15 асрча аввал тарих саҳна-сидан тушиб кетган туркий халқдир, холос. Ёритаман десак, ёзаман десак, бизким, ўзбекларга бевосита алоқаси бор, бизлар тўғридан-тўғри ворислари бўлмиш буюк аждодларимиз кўп. Мавзу танлашда ҳам саралаш лозим. У ёки бу аждодга ворисман дейишнинг ҳам масъулияти бор. Концептуал-услубий таҳлил ҳам, сиёсий хушёрлик ҳам шундай иш тутишни тақозо этади. Муҳтарам Президентимиз Исроҳ Каримовнинг телевизор орқали берилган ҳунну халқи ва уларнинг етакчиси Отилахон ҳақидаги кўрсатувни чуқур ва атрофлича таҳлил қилиб, жиддий фикр-мулоҳазалар баён этишининг боиси ҳам ана шундадир. Бундан тегишли хулоса чиқариб олиш керак, албатта.

Мирзо Улуғбекнинг «Турт улус тарихи» ва Алишер Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн» асарларида ёзилишича, Нуҳ алайҳиссаломнинг уч нафар ўғли бўлган: Хом, Сом ва Ёфас алайҳиссалом. Ёфас алайҳиссаломнинг тўққиз нафар ўғли бўлган, тўнгич ўғлининг оти Туркдир. Ана шу Турк бободан тарқалган авлодлар туркий халқлардир. Ўтган даврлар давомида қанчалаб туркий уруғлар, қабилалар, элатлар ва халқлар пайдо бўлган, ҳунну, қипчоқ каби туркий халқларнинг номи қолган, холос. Баъзи туркий қабилалар бошқа туркий халқлар таркибига сингиб кетган бўлса, айримлари ўзга эллар томонидан «ўзлаштириб» юборилган. Ҳозирги кунда ер юзида 30 дан ортиқ туркий халқ ва элатлар

бор. Булар: ўзбек, турк, озарбайжон, қозоқ, қирғиз, туркман, уйғур, татар, бошқирд, қорақалпоқ, ёқут, чуваш, хакас, гагауз, караим, олтой, қумиқ, нўғой, болқор ва бошқалардир. Уларнинг кўпчилиги мусулмон динидадирлар. Ёқут, чуваш, гагаузлар насроний динида, асли ватани Қирим бўлмиш караимлар мусовий динидадирлар.

Туркий халқларнинг турмуш тарзлари ҳам, анъанавий касб-корлари ҳам хилма-хилдир, ўтроқлашиш жараёнлари турли даврларда кечган, ҳамон кўчманчи турмуш тарзида давом этаётганлари ҳам бор. Масалан, ёқутларнинг буғучилик билан шуғулланаётган муайян қисми ҳамон кўчманчи тарзда умр кечирадилар. Бу иқлим шароити билан боғлиқдир, албатта.

Бугунги маълумотларга қараганда, барча туркий халқларнинг умумий сони 220 миллион киши атрофида бўлиб, шундан еттидан бир қисмини, яъни тахминан 32 миллион кишини бизким, ўзбеклар ташкил қиламиз. Шундан 18 миллиони мамлакатимизда, 14 миллиони асосан қўшни давлатлар — Тожикистон, Афғонистон, Туркменистон, Қозоғистон ва Қирғизистоннинг бизга туташ вилоятларида яшайди. Тожикистонда яшовчи ўзбеклар мазкур республика халқининг 25 фоизини ташкил қилади. Афғонистоннинг бир қатор вилоятларида ўзбеклар ҳам истиқомат қиладилар. Туркменистоннинг Чоржўй, Тошҳовуз вилоятларида, Қозоғистоннинг жанубида, Қирғизистоннинг Жалолобод, Ўш вилоятларида ҳам ўзбеклар яшайдилар. Мазкур ҳудудларда уларнинг авлод-аждодлари, боболарининг бобокалонлари минг-минг йиллардан бери яшаб, тўп қўйиб, палак ёзиб келмоқдалар, бу ерлар улар учун чин ватан бўлиб қолган, буюк аждодларининг хоки туроблари ҳам шу заминдадир. Масалан, Абу Райҳон Берунийнинг қабри Ғазнада, Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро — Ҳусайнийнинг қабрлари Ҳиротда, Бобораҳим Машрабнинг қабри Ишкамишдадир, бу рўйхатни яна узоқ давом эттириш мумкин. VII асрда араблар Ислом динини тарғиб қилиш учун келганларида Хуросон, Сейистон ва ҳатто ҳозирги Покистоннинг ғарбий вилоятларидаги шаҳар ва қишлоқларда туркий ҳокимлар ва уларнинг аскарларининг қаршилигига дуч келишганини ёзиб қолдиришган. Бу далилнинг ўзи ҳам юқоридаги фикримизни тасдиқлайди.

Шунингдек, ўзбеклар дунёнинг унлаб мамлакатларида, жумладан, Хитой (Шарқий Туркистон), Туркия

ва Саудия Арабистонида ҳам яшайдилар. Туркияда 3 миллиондан ортиқ туркистонлик бор, дейилади. Ўзбеклар бу мамлакатнинг Адана ва Кўниё (Икония) вилоятларида зич бўлиб яшайдилар. Буюк ватандошимиз, асли балхлик Жалолиддин Румийнинг мақбаралари худди шу Кўниё шаҳридадир. Саудия Арабистонининг Жидда, Тоиф, Макка ва Мадина шаҳарларида яшовчи ўзбекларнинг сони бугунги кунда 800 мингга борар экан. Булар асосан йигирманчи-ўттизинчи йилларда юртимизда юз берган, шўролар тузуми томонидан уюштирилган қатағонлар туфайли тарки ватан қилишга мажбур бўлган ватандошларимиз, уларнинг фарзандлари, невара ва эвараларидир. Шунингдек, улар орасида йигирма йилдан бери давом этаётган Афғонистондаги фуқаролар урушидан бешиб, тарки ватан қилган ҳам-миллатларимиз ҳам бор. Уларни шундай қилишга ҳаётнинг ўзи қаттиқ мажбур этган. Бўлмаса, ўз уйини, ҳовли-жойини кичик ватанимиз деб билувчи, бир ерда ўтроқ ва муқим яшашга одатланган, бундай турмуш тарзи қон-қонига сингиб кетган, жилла қурса ҳафтада бир марта ўз хилхонасини — ота-боболари қабрларини зиёрат қилишни фарзандлик бурчи деб билган ўзбек учун ўз уйи — ўлан тўшагини ташлаб кетиш осон иш эмас, албатта. Шу ўринда тарихдаги ва ҳозирги қўшнилариимиз ҳақида тўхтаб ўтсак, мамлакатимиздан ташқарида яшаётган «хорижий» ўзбекларнинг азалдан ва муқим истиқомат қилиб келаётган ўша ҳудудларни ўзларининг ҳам тарихий, ҳам асл ватанлари деб билишлари янада аниқлашади.

Иккинчи боб

ТАРИХИЙ ВА ҲОЗИРГИ ҚЎШНИЛАРИМИЗ

Маълумки, давлат бўлгач, унинг ҳудуди, чегаралари, демакким, унга қўшни давлатлар ҳам бўлади. Жуда қадим замонда Турон давлати Чин, Ҳинд, Форс мамлакатлари билан чегарадош бўлган. Асрлар мобайнида атрофимиздаги давлатларнинг ҳудуди ҳам, номи ҳам ўзгара борган, янги давлатлар ҳам вужудга келган.

Амир Темур бобомиз Ер юзидаги 27 та мамлакатни яхши ният билан, адолат ўрнатиш мақсадида ўз туғи остида бирлаштиришга эришган.

Темурийлардан кейин вужудга келган Шайбонийлар

давлати жанубда сафавийлар Эрони, бобурийлар Ҳиндистони, шимоли-шарқда Мўғулистон ва Хитой, шимоли-ғарбда Русия, ғарбда Каспий денгизи оша ширвоншоҳлар Озарбайжони билан чегарадош эди.

1740 йили Аҳмадшоҳ Дурроний томонидан Афғонистон амирлигига асос солинади ва шу тариқа бобурийлар Ҳиндистони билан Аштархонийларнинг Бухоро хонлиги ўртасида янги давлат пайдо бўлди, демакким, жануби-шарқдаги ён қўшнимизнинг номи ўзгарди.

Уч хонлик замонлари деб аталган XVII—XIX асрларда ҳам бу давлатларнинг қўшнилари илгаридай эди. Шу билан бирга бу даврларда жанубимизда ҳозирги Афғонистоннинг шимолида — Жанубий Туркистонда Кундуз хонлиги, Балх хонлиги вужудга келгани ҳақида ҳам тарихий маълумотлар мавжуд.

Юртимиз хоризм истилосига учрагач, Қўқон хонлиги империя таркибига қўшиб юборилди, Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги вассал давлатларга айлантирилди. Бухоро амирлиги ўшанда шимолда Русия (Туркистон генерал губернаторлиги), ғарбда Хива хонлиги, жанубда қожорлар Эрони, Афғонистон билан, инглизларга тобе Ҳиндистон билан, Шарқда Хитой билан чегарадош эди.

1924 йили Туркистонда миллий-давлат чегараланиши ўтказилгач, бу ерда иккита «мустақил» давлат — иттифоқдош республика мақомидаги Ўзбекистон ССР ва Туркменистон ССР ташкил топди. Ҳозирги Қозоғистон Қирғизистон (!) номи билан автоном республика сифатида, ҳозирги Қирғизистон эса Қорақирғизистон (!) номи билан автоном вилоят сифатида Россия Федерацияси таркибига киритилди. Тожикистон эса автоном республика сифатида Ўзбекистон таркибида эди. Тожик сўзи илгари ҳам қўлланилган бўлса-да, Тожикистон атамаси ҳудуд маъносидида 1924 йилнинг октябр ойида Туркистонда миллий-давлат чегараланиши ўтказилганидан кейин пайдо бўлди. То унгача ҳозирги Тожикистоннинг жануби амирлик замонида Ҳисор, Қоратегин, Балжувон, Кўлоб бекликлари сифатида Бухоро давлатига, 1920 йилдан 1924 йилгача Бухоро Жумҳуриятига қараган, Бадахшон ўлкаси 1920—1924 йилларда Туркистон Мухтор Жумҳурияти таркибида эди... Демак, биз ўша кезлари Россия Федерацияси, Туркменистон ССР, Афғонистон, Ҳиндистон ва Хитой билан чегарадош эдик. Марказ томонидан 1929 йили Тожикистонга, 1936 йилнинг 5 декабрида Қозоғистон билан

Қирғизистонга иттифоқдош республика мақоми берилди. Шу куни Қорақалпоғистон Ўзбекистонга қўшилди. Қорақалпоқлар 1811 йили Хива хонлигига ўз илтимосларига кўра фуқаро бўлганлар. Қорақалпоғистонда яшовчи қорақалпоқлар билан ўзбеклар сони жиҳатидан деярли тенгдир.

Шу тариқа, Туркистонда 5 та иттифоқдош республика тузилди ҳамда ҳозирги мавжуд давлат чегараларимиз вужудга келди. Бу борада ортиқча шарҳлаб ўтиришга ҳожат йўқ, деб ҳисоблаймиз. Президентимиз Ислом Каримов томонидан ҳозирги давлат чегараларимиз дахлсиз эканлиги қайта-қайта ва қатъий равишда таъкидлаб ўтилгандир. Тарихий ва ҳозирги қўшниларимиз ҳақида, тарихий ва ҳозирги давлат чегараларимиз тўғрисида бериб ўтган қисқача маълумотдан чиқадиган хулоса шуки, бизким, ўзбеклар кўпни кўрган, ўз бошидан не-не кунларни, не-не тарихий синовларни ўтказган, шонли ўтмишига, қадим-қадимдан ўз давлати ва давлатларига эга бўлиб келаётган халқмиз, миллатмиз. Муҳтарам Юртбошимиз ва Йўлбошчимизнинг давлатлараро ўзаро тенглик ва ҳурматга, давлат чегараларининг дахлсизлигига асосланган доно ташқи сиёсатида бизким, ўзбекларни пойдевори мустаҳкам ва пойдор, бардавом этувчи, келажаги янада порлоқ давлатига эга, уюшган халқ бўлиб, миллат бўлиб боришидек олий мақсад қўзлангандир. Бу борадаги равшан фикрлар, кўрсатмалар ва дастурлар Ислом Каримовнинг «Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» китобида батафсил ифодалаб берилган эди. Юртбошимизнинг «Ойинаи жаҳон»да тарихчи олимлар, соҳа мутахассислари ва оммавий ахборот воситалари ходимлари билан ўтказган суҳбатида давримиз учун жуда долзарб бўлган масалалар ўртага қўйилди, уларнинг ечим йўллари, муаммоларни ҳал қилиш усуллари белгилаб берилди. Булар янги даврдаги янги вазифалардир. Замон эса шиддат билан ўтмоқда. Бир оз кечикилса-да, оқибати қийин кучади. Юртбошимизнинг шиори ана шундай.

Табарруқ Туркистон сўзини тилга олган эканмиз, шу ўринда қадим тарихимиз мухлислари бўлмиш ҳурматли китобхонларга Туркистон мамлакати деган тушунчадан Туркистон шаҳри деган тушунчани фарқламоқ зарурлигини ўқитиш учун қисқача маълумот бериб ўтишни жоиз кўрамиз. Туркистон шаҳри — Туркистон мамлакатининг қадимий кентларидан бири. Му-

ҳим савдо ва ҳунармандчилик, илм-фан ва адабиёт ва диний марказлардан бўлиб келган бу шаҳар қачон қурилгани ҳозирча номаълум. Араб географларининг асарларида келтирилган маълумотларга кўра, милодий IV—X асрларда ҳозирги Туркистон шаҳри ўрнида Шавгар (Шо-важар) деган шаҳар бўлган. Бу шаҳар XII—XIV асрларда Ясси деб аталган. Сайрамда туғилиб, мазкур шаҳарда нашъу намо топган шоир Аҳмад Иброҳим ўғли ўзига Яссавий деган тахаллусни олгач, бу шаҳарнинг номи бутун турк дунёсига машҳур бўлиб кетади. Ясси шаҳри XV асрдан бошлаб Туркистон деб атала бошлади. Бу ҳол ўзбек хонларидан бўлмиш, Мирзо Улуғбекнинг куёви Абулхайрхон XV асрнинг ўрталарида ўз давлати пойтахтини Фарби-жанубий Сибирияда жойлашган Тура шаҳридан жанубга — мазкур шаҳарга кўчириб келиши билан боғлиқ деган маълумотлар ҳам бор. Ясси — Туркистон деганда, энг аввало, Ислон динининг жуда машҳур ва буюк арбобларидан бири, ўзбек адабий тили ва мумтоз адабиётимизнинг илк асосчиларидан бири, комил ва ориф инсон Аҳмад Яссавий ҳазратларини ҳамда ул улуғ зотнинг хотирасини абадийлаштириш ва қадрлаш мақсадида Соҳибқирон Амир Темур бобомиз томонидан қурдирилган салобатли ва маҳобатли мақбара қўз олдимизда гавдаланади. Шу боисдан бўлса керак, ҳожатбарор Турк пири зиёратига отланган ҳожатталаб кишилар, шу жумладан, Тошкент аҳли Туркистон шаҳрини тўғридан тўғри «Султоним», «Ҳазрат Султоним» деган ҳолатларга шоҳид бўлганмиз. Зиёратдан кейин, чунончи, фарзандталаб кишилар дуолари Оллоҳ таоло томонидан ижобат бўлиб, ўғил кўрсалар номини Султон, қиз кўрсалар эса Мирзо Улуғбекнинг ўша табаррук тупроққа дафн этилган қизининг отига нисбат бериб, Робия, Робиясултонбегим деб аташлари урфдир.

Сўнгги йилларда чет элларда, айниқса бизга қўшни туркий давлатларда Аҳмад Яссавий ижодига қизиқиш кучайиб кетди. Халқаро илмий-адабий анжуманларда Аҳмад Яссавий бобомиз турк дунёси шеърятининг отаси деб ҳақли суратда эътироф этилмоқда. Маълумки, Аҳмад Яссавий «Девони ҳикмат»ида Туркистонни, туркий тилни кўп улуғлайди, «Отим Аҳмад, Туркистондир элим менинг», «Юртим турк, элим турк, тилим туркидир. Тилим кўп тиллардан кўрклиқдир» дея фахрланади. Аҳмад Яссавий Туркистон сўзини тилга олганда она-Ватанимизни кўзда тутган, албатта. Бироқ баъзи

олимлар, айниқса, умумтарихимиз, шу жумладан, шахарларимиз тарихидан, бу ўринда Туркистон шахри ўтмишидан камроқ хабардор айрим адабиётчилар «Аҳмад Яссавий Туркистон иборасини ҳам Туркистон мамлакати маъносини, ҳам Туркистон шахри маъносини англатишда қўллаган» деган фикрни билдирадilar. Бу бир томонлама мулоҳазадир. Чунки Аҳмад Яссавий замонда бу шахар Ясси деб аталган, орадан камида 3 асрча вақт ўтгач, у Туркистон деб юритила бошлаган. Бинобарин, Аҳмад Яссавий Туркистон деганда она-Ватанимизни назарда тутган, дейиш ҳақиқатга мувофиқдир. Масаланинг яна бир муҳим томони шуки, қардошларимиз, жумладан, турклар, қozoқлар, қирғизлар, татарлар Яссавий шеърияти билан туркий (ўзбек) тилидаги аслиятидан ўз тилларига қилинган таржималар орқали, яъни билвосита танишмоқдалар ҳамда халқаро илмий-адабий анжуманларда ана шу таржималарга асосланиб сўз юритмоқдалар. Қардош халқлар тилларида чиқадиган баъзи вақтли матбуот саҳифаларида Яссавий ҳикматларидан таржималар чоп этилганда, бу матн ўзбекчадан таржима экани ва таржимоннинг номи кўрсатилмаёттир. Натижада тарихдан беҳабар ёш ўқувчиларда Аҳмад Яссавий ва унинг ижоди ҳақида нотўғри тасаввур ҳосил бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Барча туркий халқлар даврасида фақат бизким, ўзбеклар биринчи ворис ўларoқ Аҳмад Яссавий шеъриятини аслиятида — бевосита ўқиймиз, чунки Аҳмад Яссавий тили ўзбек адабий тилининг халқчил ва ёрқин намуналаридан биридир. Аҳмад Яссавий «Ҳикмат»и барча ўзбеклар учун худди шу замонда ёзилгандек тушунарли ва ёқимлидир. Бу ҳолатдан англашиладики, бизким, ўзбеклар ўз ёзма адабий тилини камида 9 асрдан бери ардоқлаб, замон синовларидан омон-эсон сақлаб қолиб, тобора бойитиб ва жило бериб келаётганимиз билан фахрлансак арзийди. Бас, шундай экан, бу буюк ижодкорнинг биринчи ва асосий вориси сифатида Аҳмад Яссавийнинг ўзбек мумтоз адабиёти ҳамда туркий халқлар адабиётлари раvнақида тутган ўрни ва аҳамиятига бағишлаб республикамизда барча етук яссавийшунос олимлар иштирокида бир илмий-адабий анжуман ўтказилса, кўп савоб иш бўларди деган умиддамиз. Зотан, Аҳмад Яссавий бобомиз миллатимиз ва ватанимиз тарихида истиқлол шарофати билан номлари қайтадан тикланган ва тобора халқимиз орасига чуқур кириб бораётган ҳамда юбилейлари тантанали суратда давлат

миқёси ва мақомида нишонланган Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий, Баҳоуддин Нақшбанд, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Нажмиддин Кубро, Хожа Аҳрор, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Муҳаммад Шайбонийхон ва шулар сингари эъзозга лойиқ буюк сиймолардандир. Бу ҳақдаги сўзимизни кейинроқ, ўз ўрни билан яна давом эттирамиз.

Учинчи боб

МАЪРИФАТ ВА МАЪНАВИЯТ ЎЧОҚЛАРИ

«Жаҳон қомусий луғати»да бизким, ўзбекларга берилган таърифдаги учинчи муҳим нукта шуки, унда **ўзбеклар маданий турмуш кечирувчи халқ** дейилган. Чиндан ҳам шундай. Энди шу фикрнинг таҳлили ва тасдиқига киришамиз. Маълумки, «маданият» сўзи арабча мадина сўзидан келиб чиққан. «Мадина» дегани шаҳар, кентдир (Саудия Арабистонидаги Мадина шаҳри илгари Ясриб деб аталган). Демак, «маданий» дегани шаҳарлик деганидир. Маданий турмуш шаҳарларда шаклланган ва равнақ топган. Бунинг учун саҳро, дашт ва тоғлик жойлардагига қараганда шаҳарларда тегишли шарт-шароит, қулайроқ, яхшироқ имкониятлар бўлган. Қолаверса, шаҳарларда одамлар гўж бўлиб яшаган, меҳнат тақсимооти бўлган — турли касб-хунар эгалари ўз юмушлари билан шуғулланишган. Бу ерда ички тартибот, ташқи ҳужумдан ҳимояланган нисбатан хотиржам турмуш бўлган. Мактаб ва мадрасалар очилган. Шаҳарда саводли бўлишга, илм-маърифат олишга шарт-шароит ва имкониятлар кўпроқ бўлган. Олимлар, уламо ва фузалолар етишиб чиққан.

Буюк аждодимиз Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Ўзлуғ Тархон Форобий бу тўғрида бундан 1100 йилча аввал «Фозил шаҳар аҳолисининг маслаги» асарида шундай деб ёзиши бежиз эмас: *«Ҳар бир инсон шундай яратилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади... Бундай жамоа аъзоларининг фаолияти бир бутун ҳолда уларнинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эришув учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради. Шунинг учун инсон шахслари кўпайдилар ва Ернинг аҳоли яшайдиган*

қисмига ўрнашдилар, натижада инсон жамоаси вужудга келди».

Кўринадики, Форобий шаҳарни ижтимоий уюшти-нинг етук шакли, инсоният камолотга эришишининг зарурий воситаси, деб ҳисоблайди. Чиндан ҳам шундай. Бу фикрнинг ҳаққонийлигини кишилиқ жамияти-нинг барча тараққиёт босқичлари тасдиқлаб турибди. Оллоҳга минг қатла шукрлар бўлсинким, қадим Туро-ну Туркистону Ўзбекистонимизда ҳам катта-кичик ша-ҳарларимиз, пойтахт кентларимиз, вилоят марказлари-миз бўлган. Қадим Хоразмнинг минг шаҳарли мамла-кат дейилиши ҳам бежиз эмас, албатта. Дунёда ҳеч бир халқ ўзбеклардек кўп шаҳар қурмаган, кўпдан-кўп пойтахтлар бунёд этмаган бўлса керак, десак сира му-болаға бўлмайди. Халқимиз табиатига бошқа халқлар томонидан берилган таърифлардан бири **«Ўзбек бойиса иморат қуради»** деган нақл ҳам бежиз айтилмаган, ал-батта. Бунга минглаб мисоллар келтириш мумкин. Буюк хоразмшоҳлар шавкати даврида Кўҳна Урганчда қу-рилган улуғ обидалар, Маҳмуд Ғазнавий томонидан бунёд этилган осори атиқалар, Қорахонийлар даврида Бухорода тикланган Арслонхон минораси, Амир Темур Шахрисабз, Самарқанд, Ясси, яъни ҳозирги Туркистон ва бошқа шаҳарларда қурдирган улуғвор Оқсарою Кўк-саройлар, масжиду мадрасалар, қўшқлару боғлар, Улуғ-бекнинг Самарқанд, Бухоро ва Ғиждувондаги уч мад-расаси, Самарқанддаги расадхонаси, теурийлардан Шохрух мирзо, Бойсунқур мирзо, Абулқосим Бобур мирзо, Ҳусайн Бойқаро замонларида Ҳирот, Машҳад, Балх, Мозори Шарифда қурилган беқиёс иморатлар шулар жумласидандир. Алишер Навоий қурдирган ин-шоотларнинг ўзи юз эликдан ортиқдир. Булар мадра-са, масжид, мактаб, хонақо, шифохона, карвонсарой, работ ва шу кабилардир.

Ўзбек иморатсозлигининг ўзига хос ва нодир фази-латларидан бири шуки, унда эъзозланаётган туйғу ўзи-нинг такрорланмас ва энг юксак чўққисини топади. Олам олам бўлиб, одам одам бўлиб, ҳали ҳеч бир шоир ва мутафаккир Аҳмад Яссавийдек улкан ва буюк мақбара билан қадрланмаган бўлса керак. Бу мақбара Амир Те-мур томонидан умрининг охирларида Ясси, ҳозирги Туркистон шаҳрида қурилган обидадир. Инсоният иш-ку вафо, садоқату хотирот туйғуларига ошно бўлгани-дан бери ҳали ҳеч ким суюкли рафиқа Мумтоз Маҳал-дек вафотидан кейин ҳам сеvimли ёри томонидан қу-

рилган садоқат рамзи бўлмиш назири йўқ ёдгорликка муносиб қўрилмаган бўлса керак. Бу Бобур авлодларидан бўлмиш Шоҳ Жаҳон қурдирган уша Тож Маҳалдир. Бу хотиравий обидани бунёд этиш ишига Самарқанду Бухородан меъморлар, наққошлар, усталар ҳам тақлиф этилганлар.

Умуман, иморат қуриш ва қурдириш ўзбекнинг яхши одатидир. Халқимиз ҳаёлидаги доимий ва мангу туйғулардан бири иморат қуриш, ҳовли-жой қилишдир. Бунинг яхши томони шундаки, одам ўзи обод қилган тупроққа илдириб отиб, қаттиқ боғланиб қолади. Бу охир оқибатда ўзи бунёд этган нарсаларни ҳимоя қилишни, юртни сақлашни, яъни ватанпарварликни келтириб чиқаради ва ўстиради. Халқимиз ўзининг кўп минг йиллик тарихий ўтмишида минглаб шаҳарлар бунёд этган, деса муболаға бўлмайди. Буни археологик ва моддий-маданий ёдгорликларимиз ҳам тасдиқлайди. Бизким, ўзбеклар ўзи яратган шаҳарларни ҳимоя қилган, аynи пайтда шаҳарларнинг ўзи ҳам халқимизни ташқи ҳужумдан ҳимоя қилиш воситаси бўлган.

XIV асрнинг биринчи ярмида ижод қилган машҳур араб сайёҳи Ибн Баттута ва унинг замондоши Ал-Умарий ҳам аждодларимизнинг шу фазилатларини кўкларга кўтариб мақтаганлар. Масалан, Ал-Умарий туркистонлик давлатманд ва ўзига тўқ кишилар ўз пуллари асосан мадрасалар, работлар, йўллар қуришга, вақфлар белгилашга сарфлайдилар, деб ёзади. Шу фазилат туфайликим, жумладан, Туркистонда асрлар давомида кўплаб осори атиқалар қад кўтарган. Халқимизнинг меъморий даҳоси мадраса, масжид, хонақоҳ, работ, гишткўприк, сардоба, яъни ёпиқҳовуз, карвонсарой, мақбара, кўшк, арк, сарой, кўрғон, ўрдаларда ўз ифодасини топган.

Ўзбек давлатчилигининг шаҳарсозлик борасидаги ўзига хос томонларидан яна бири шуки, давлат бошлиғи айни пайтда бош меъморлик қилган, нафақат пойтахти ва мамлакатигагина, балки ўз қаламравида бўлган юртларда ҳам ободончилик ишларини олиб борган, қадами етган жойда албатта бирорта меъморий ёдгорлик қолдирган, бирор нарсани бузмаган, бузилган бўлса, тузаттирган, таъмирлашга фармон берган. Бир неча мисоллар келтирамыз.

Озарбайжон академиги, тарихчи олим Зиёд Буниёдовнинг ёзишича, хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад энг улкан жомеъ масжидни ўз пойтахти Урганчда эмас,

балки олис Исфаҳонда қурдирган. Унинг ўғли, сўнгги хоразмшоҳ, букилмас иродали лашкарбоши Жалолиддин Мангуберди эса Низомий Ганжавийнинг ватани бўлмиш Ганжадан олиб кетилган шаҳар дарвозасини қайтариб келтириб, яна ўз жойига ўрнаттирган.

Амир Темур бобомиз Кобул водийси ва Мўғон чўли каби Самарқанддан узоқ бўлган жойларда ҳам улкан суғориш ишлари олиб борган, кўплаб буюк обидалар, Шоҳрухия каби янги шаҳарлар, ўнлаб боғлар яратган, чингизийлар томонидан барбод этилган ёдгорликларни қайта тиклатган, йиллар ўтиши билан табиий равишда путури кетган қадамжоларни, шу жумладан, пойтахтимиздаги шайх Зайниддин бобо мақбарасини таъмирлатган, булар ҳақида жамоатчилик Соҳибқирон юбилейи ўтказилиши муносабати билан яхшигина хабардор бўлди.

Аслию наслига тортиб, балоғат ёшига етган темурийлардан бирор киши бўлмасинки, лоақал бирор иморат қурдирмаган, бирор боғ-роғ яратмаган, бирор қабристонни обод қилмаган бўлсин! Айниқса, темурийлардан Шоҳрух мирзо, Мирзо Улуғбек, Султон Ҳусайн Бойқаро ва Бобур мирзо Амир Темур удумини изчил давом эттиришган. Бир оддий мисол. Бобур Кобулдалигида шаҳар марказидаги бир бўлак ерни варасаларидан нақд ақчага сотиб олиб, янги боғ яратади. Халойиқ уни «Боғи Бобур» деб атай бошлайди. Орадан йиллар ўтиб, вақти қазоси етиб, Ҳиндистонда вафот этгач, васиятига кўра уни олиб келиб, ана шу боққа дафн этадилар. «Боғи Бобур» шоир ва давлат арбоби Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг сўнгги ва абадий оромгоҳи бўлиб қолади.

Тўртинчи боб

ДАВЛАТИМИЗНИ ЮЗ ЙИЛ БОШҚАРГАН СУЛОЛА

Темурийлардан кейин ҳокимият тепасига келган шайбонийлар ҳукмронлик қилган деярли бир асрлик замонда ҳам, бир оз танаффус билан, бунёдкорлик ишлари давом эттирилди. Бу сулоланинг асосчиси Муҳаммад Шайбонийхон ҳақида ўша учрашувда Президент Ислом Каримов халқимизнинг ўтмишда ўтган бу фарзанди ҳақида холисона фикр билдириши кўп савобли иш бўлди, чунки то шу пайтга қадар шўролар

даврида чиққан тарихга оид китобларда ҳам, бадиий адабиёт — рўмонларда ҳам умуман шайбонийлар сулоласи, хусусан, сулолабоши Муҳаммад Шайбоний ҳақида бир томонлама, чалкашу нотўғри фикрлар билдирилди, айниқса видеофильмларда тўпори дашт одами сифатида тасвирланди. Президентимизнинг ўша суҳбатда «Шайбонийхон Бухоро мадрасаларида таҳсил кўрган, ўқимишли одам бўлган. Бухорода олган илм-маърифатини ҳокимият тепасига келгач, яна эл-юртига қайтариб берган» деб ҳолис ва тўғри фикр билдиришининг ҳам маънавий, ҳам тарихий, ҳам сиёсий аҳамияти бор. Маънавий аҳамияти шундаки, ўзбек давлатчилиги тарихида муайян из қолдирган, эл-юрт мустақиллиги учун, марказлашган ҳокимият ўрнатиш учун, мамлакат бир бутунлиги учун, элимизда анъанавий тарзда жорий бўлиб келаётган диний мазҳабимизни сақлаб қолиш учун тинимсиз кураш олиб бориб, шундай жанглардан бирида шаҳид кетган, қарийб 100 йил давом этган шайбонийлар давлатининг асосчиси, сулолабоши Муҳаммад Шайбонийхоннинг унутилаёзган номи вафотидан кейин орадан 488 йил ўтгач, бугунги давлатимизнинг асосчиси томонидан илк бор илиқ сўзлар билан юксак минбардан туриб эсланди, унинг руҳи шод этилди.

Президентимизнинг Шайбонийхон ҳақида билдирган фикрининг тарихий аҳамияти шундаки, ўтмишда ўтган тарихий шахсга баҳо беришда унинг қайси бир сулола вакили бўлганига қараб эмас, балки фаолиятига қараб, эл-юртига қандай хизмат қилганига, ўзидан кейин нималар қолдирганига қараб баҳо бериш лозимдир. Шўролар замонида (ҳатто ҳозир ҳам) халқимизнинг бир фарзандини яхшироқ, ижобийроқ қилиб тасвирлаш учун иккинчи бир тарихий шахсни жўнроқ, салбийроқ қилиб талқин қилиш одат тусига кирган эди. Бу ўринда Бобур билан Шайбонийхоннинг бир-бирига ўта зид қилиб талқин қилинганини мисол тариқасида келтириш мумкин. Президентимиз фикри бўйича иш тутсак, Бобурни ҳам халқимиз тарихида тутган ўрни бўйича улуғлайверайлик, шу билан бирга Шайбонийхоннинг тарихий хизматларини ҳам унутмайлик. Шунда ўтмишимиз ҳақида тўғри тасаввурга, ҳаққоний тарихга эга бўламиз.

Президентимиз билдирган фикрнинг *сиёсий аҳамияти* шундаки, XV асрнинг охири ва XVI асрнинг бошларида, санани Шайбонийхоннинг Самарқанд тахтини эгаллашидан белгиласак, 1500 йили юртимизда ҳоки-

мият алмашуви юз берди, ҳокимият темурийлардан шайбонийлар қўлига ўтди, эл-юрт ўз жойида қолаверди, ўзбек миллий давлатчилиги давом этаверди. Ҳокимият алмашинувининг ўз салбий ва ижобий томонлари бўлади, албатта. Маълумки, XV асрнинг охирларига келиб, айниқса, эл-юрт тинчлиги йўлида ички низоларни муросаи мадора билан бартараф этиб, кафолат бўлиб келаётган Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Тошкандийнинг 1490 йили вафот этганидан сўнг Туркистоннинг Мовароуннаҳр қисмида темурийлар ҳокимияти заифлашиб кетган эди. Бу пайтда Самарқандда бир ҳоким, Бухорода бир ҳоким, Ҳисори Шодмонда бир ҳоким, Фарғонада бир ҳоким, Хоразмда яна бир бошқа ҳоким ўзбошича сиёсат юритарди, умумий бирлик йўқ эди.

Туркистоннинг жанубий қисми — Хуросонда ҳам темурийлар ҳокимиятининг аҳволи яхши эмасди, Султон Ҳусайн Бойқаро бебошвоқ ўғиллари бири олиб, бири қўйиб кўтараётган исёнларни бостириш билан овора эди, айниқса, унинг ҳокимияти маънавий таянчи бўлмиш Алишер Навоий вафотидан сўнг путурдан кетади. Фарби-жанубда эса Исмоил I бошчилигида сафавийлар давлати тобора кучайиб борар, шу ёқдан юртимизга хавф-хатар бўлиши аниқлашиб қолган эди. Шундай бир шарт-шароитда ҳарбий интизомга қаттиқ риоя қилувчи, кучли жанговар қўшинга эга бўлган, қаттиққўллик билан иш тутувчи Муҳаммад Шайбонийхон бутун Туркистонда марказлашган қудратли ҳокимият ўрнатиш ғояси билан тарих саҳнасига чиқди. Масалага шу нуқтаи назардан қарасак, унинг ҳокимият тепасига келиши табиий ва ижобий ҳодиса эди. У ўзини темурийлар ҳокимияти ва мулкининг қонуний вориси, деб биларди. Хўш, нега? Энди шу саволга қисқача жавоб бериб ўтамиз.

1451 йили таваллуд топган Шайбонийхон Мовароуннаҳрга бегона эмасди, шу ерда таҳсил кўргани юқорида айтиб ўтилди. Унинг темурийларга қон-қардошлиги ҳам бор эди, келиб чиқиши бўйича ярим темурий деса ҳам бўлади. Шимолий Туркистонда 1430 йили ўзбек давлатларидан бирини тузган Абулхайрхон унинг ота томондан бобоси эди. Абулхайрхон узоқни кўзловчи давлат арбобларидан бўлиб, ён қўшниси бўлмиш темурийлар билан қариндошлик иplarини боғлайди, ўғил ва невараларини Самарқанд ва Бухоро мадрасаларида ўқитади, ўзи эса Мирзо Улуғбекнинг Робия Султон бегим исмли қизига уйланган эди. Бу никоҳдан

бир неча хонзодалар дунёга келади. Муҳаммад Шайбонийхон ана шу Абулхайрхоннинг невараси, Мирзо Улугбекнинг авараси эди.

Кези келганда шуни айтиб ўтишни лозим деб биламизки (бу нарсa китобимизнинг умумий мавзуйига ҳам дахлдордир), Шимолий Туркистон ўлкаларида яшаган ўзбеклар билан мовароуннахрлик ўзбеклар азалдан қиз олиб, қиз бериб, қуда-андачилик қилиб келишган. Бу удумни Амир Темур бобомиз ҳам қўллаб, тўнгич ўғли Жаҳонгир мирзони Ўзбекхоннинг Севинчбека исмли неварасига уйлантирган эди. Жаҳонгир мирзо бевақт вафот этгач, Соҳибқирон бошқа ўғиллари ёки невараларидан бирини эмас, балки шу келинидан туғилган невараси Муҳаммад Султонни тахт вориси — валиаҳд деб эълон қилган эди. Муҳаммад Султон ҳам бевақт вафот этгач, унинг укаси Пирмуҳаммад мирзони тахт вориси деб белгилаган эди. Бундай фармони олийларнинг маълум сиёсий аҳамияти бор эди, албатта. Шайбонийхоннинг ўзи ҳам Бобурнинг опаси Хонзодабегимга уйланган эди. Темурийлар билан шайбонийларнинг қуда-андачилиги ўзи бир мавзу бўлиб, алоҳида бир тадқиқотни тақозо этади.

Муҳаммад Шайбонийхоннинг шахси, сийрати қандай бўлган? Энди шу ҳақда икки оғиз сўзлаймиз. Уни болалигида Шоҳибек, Шоҳбахт деб аташган. Шайбоний номи эса унинг ўзи катта бобоси шарафига танлаб олган тахаллуси бўлиб, шу номи билан тарихда қолган. У Ясси ва Бухоро мадрасаларида таҳсил кўради, замонасига яраша билим олади, истеъдодли шоир сифатида ҳам танилади, туркий (ўзбек) тилида мумтоз аруз вазида шеърлар ёзади, булардан сақланиб қолганларини ўқисак, Шайбоний шеърятининг тили, орадан 500 йилдан ортиқ вақт ўтган бўлса-да, худди ҳозирги замон ўзбек адабий тили — бутунги шеърят тилимизнинг ўзи-ку, деган хулосага келамиз. Мана, фикримизнинг тасдиғи учун унинг бир ғазалидан қуйидаги байтни ўзингиз ўқиб кўринг:

*Бутхонани вайрон қилиб, майхона ободон қилиб,
Гулхан эмасдур манзилнинг, гулшан ҳавас қилгил равон.*

Юқоридаги мисраларга изоҳ ҳолат бўлмаса керак, ўзи шундоқ ҳам тушунарлидир.

Шайбонийхонга «Ҳазрати имом уз-замон халифат ур-раҳмон» унвони берилган. У хатми Куръон қилган

қорий ул-қурро бўлиб, тақводорликда уни темурийлардан Шохрух мирзога қиёс қилиш мумкин. Бироқ Шохрух мирзо охират ташвишига, руҳонийлар суҳбатига, диний китоблар мутолаасига кўпроқ берилиб кетиб, давлат ишларини малика Гавҳаршодбегим ихтиёрига топшириб қўйиб, Соҳибқирон тузган улкан давлатнинг ғарбий ҳудудларини қўлдан чиқариб юборган бўлса, Шайбонийхон эса давлат юмушини биринчи ўринга қўйиб иш юритди. Етти-саккиз йил ичида, яъни 1500—1507 йиллар ичида тиним билмай ҳаракат қилиб, от суриб, Шохрух мирзо ўғли Мирзо Улуғбек билан бирга ҳукмронлик қилган бутун Туркистон ҳудудлари миқёсида марказлашган қудратли давлат туза билди.

Бу давлатнинг жанубий чегаралари Ҳироту Ҳиндикуш тоғларигача, ғарби Сафавийлар давлатию Каспий денгизи бўйларигача, кунчиқар томони Шарқий Туркистонгача борар эди. Бу давлат бизким, ўзбекларнинг Амир Темур салтанатидан кейинги энг кучли давлатимиз эди. Бутун мусулмон дунёсида ҳам ўша кезлари энг буюк ва қудратли давлат бўлгани учун унинг асосчиси Муҳаммад Шайбонийхонга халифа, халифат ур-рахмон унвони берилган эди (унинг вафотидан кейин бундай унвон соҳиби бўлишлик шарафи усмонли султонларга ўтиб кетди).

Шайбонийхоннинг узоқни кўра билиш фазилатларидан бири шу эдики, мадрасаларда олган билимлари асқотиб, деярли ҳамма вақт ҳарбий сафарларда бўлишига қарамай, маърифат ва маънавият ишларига ҳам эътибор берди, пойтахт Самарқандда масжид ва мадраса қурдиришга улгурди. Темурийларга хизмат қилган ва янги етишиб чиққан зиёлиларни ўз атрофига уюштира билди. Шундай зиёлилардан бири Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарида эслаб ўтган, ўзбек мумтоз адабиётида ўз ўрнига эга таниқли шоир Муҳаммад Солиҳ Нурсайдбек ўғли эди. У Шайбонийхон шахси ва фаолияти ҳақида 76 боб, 4456 байтдан иборат «Шайбонийнома» деган эпик дoston ёзган. Ойбек, Ғафур Ғулом, Воҳид Зоҳидов каби алломаларимиз тавсияси билан 1961 йили нашр этилган ушбу асарда, жумладан, шундай сатрларни ўқишимиз мумкин:

*Давлати олий Темур кетгусидир,
Навбат ўзга кишига етгусидир.
Ул киши бордур Шайбонийхон,
Хони Шайбондур у Маҳдийи замон.*

*Ҳоли онинг ери Туркистондур,
Ўзбек элига муаззам хондур.*

Шайбонийхон эътиқодда собит инсон бўлган, юртимизда азалдан жорий бўлиб келган, Имом Аъзам — Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит асос солган ҳанафий мазҳабини шиа мазҳаби тарафдорлари хуружларидан қаттиқ туриб ҳимоя қилган, ёт диний оқимларнинг ўлкамизга ёйилишига асло йўл бермаган, ёт диний оқимларнинг пайдо бўлиши миллат жипслиги ва мамлакат бир бутунлигига, давлат қудратига путур етказди, деб ҳисоблаган ва шу фикрида мустаҳкам турган. Унинг давлат арбоби сифатида айна гуркираган, тажрибали лашкарбоши сифатида довруғ қозонган, ўзаро ички низоларга барҳам бериб, марказлашган давлат тузиб, раиятнинг тинч-хотиржам турмушини таъминлаган, тижорат аҳлига хавф-хатарсиз қарвон йўлларини очиб берган ҳукмдор сифатида фуқаролар ҳурматига эришган бир пайтда — 59 ёшида ногаҳоний шаҳид кетишига ҳам аслида эътиқодда собит эканлиги сабаб бўлган. У очиқ жангда — кураш майдонида эмас, балки макр-ҳийла билан маҳв этилади. 1510 йили Марв шаҳри яқинида сафавийлар томонидан қўйилган пистирмага тушиб қолиб, шаҳид бўлади. Ғанимлари унинг азиз бошини шариати исломияга мутлақо зид бўлса-да (ислом дини бўйича Куръони каримни ёд билган кишининг боши даҳлсиз, доимо омондадир), танасидан жудо қилиб, ўзлари билан олиб кетадилар. Бош чаногига олтиндан гардиш қоплаб, қалаҳ сифатида — мунди сифатида фойдаланадилар. Шайбонийхоннинг бошсиз жасадини қариндошлари Самарқандга келтириб дафн қиладилар, қабр устига сағана ўрнатадилар. Бу сағана ҳозир Регистон майдонининг шимоли-шарқ тарафидадир.

Шайбонийлар сулоласи асосчисининг қисмати ана шундай тугаган бўлса-да, унинг жианлари томонидан тезда яна қаддини ростлаб олади, ғанимлар мамлакатимиз тупроғидан қувиб чиқарилади. Миллий давлатимиз ва дину диёнатимиз сақланиб қолинди. Шайбонийлар давлати айниқса шу сулола вакилларидан Убайдуллахон (1533—1539), Абдуллахон II (1557—1598) ҳукмронлик қилган йилларда мусулмон шарқида йирик ва қудратли давлатлардан бирига айланган эди. Сафавийлар томонидан ҳам, Бобур авлодлари томонидан ҳам бир неча марта юртимизга ҳужум уюштирил-

ган бўлса-да, ҳар гал муваффақият билан даф этилади, мамлакат ҳудуди Муҳаммад Шайбонийхон тиклаб кетган миқёсда сақлаб қолинади. Ташқи душманлар орасида «Туркистон мисоли асаларилар уяси, асал ейман деб бош суққан кимса заҳар ейди», деган ибора тарқалади.

Ҳурматли ўқувчиларимизда бизким, ўзбекларнинг бу миллий давлати ҳақида бирмунча кенгроқ тасаввур ҳосил қилиш ниятида Шайбонийлардан Убайдуллахон ва Абдуллахон II ҳақида қисқача тўхтаб ўтамиз. Зотан, бу икки тарихий сиймо нафақат шайбоний ҳукмдорлар орасида, балки умумўзбек миллий давлатчилиги тарихида катта ўрин тутган, салмоқли яхши из қолдирган, нозик, қалтис ва таҳликали замонларда фаолият кўрсатган. Ислом Каримов таъбири билан айтганда, XVI асрда бутун умри бўйи элим деб, юртим деб ёниб яшаган аждодларимиздандир.

Давлат бўлар экан, унинг мафкураси ҳам бўлади. Лекин ҳамма гап ана шу мафкуранинг қандайлигида, нимани, қандай қарашларни мафкура деб танлаб олишдадир. Мафкуралар бўлар экан, уларнинг ўртасида кураш ҳам бўлиши, ўзаро муросаи мадора ҳам бўлиши мумкин. Мафкуравий курашнинг эса хили ва тури кўп. Шулардан бири, бизнингча, энг номақбули — бу, мазҳаблараро курашдир. Чунки турли динлараро курашдан мазҳаблараро кураш даҳшатлироқдир. Мазҳаблараро кураш бир дин доирасида бўлади, яъни дини биру, мазҳаби бошқа кишилар орасида кечади, бундан мазкур динга эътиқод қилувчиларнинг бари жабр кўрадилар. Ислом динидаги асосий икки йўналиш — суннийлик билан шиалик тарафдорлари ўртасида олис ўтмишда ва яқин кечмишда юз берган тўқнашувлардан икки тараф ҳам кўп талафот кўргани тарихдан маълум.

XIII асрнинг охирида Озарбайжоннинг Ардабил шаҳрида янги суфий-дарвишлик тариқати пайдо бўлади. Унга шайх Сафиуддин Исҳоқ (1252—1334) асос солгани боис сафавия тариқати деб аталади. Сафавия раҳбарлари XV асрда Ардабилнинг ҳукмдорларига, сафавий тариқати эса шайхларнинг сиёсий ҳокимият учун кураш таянчига айланади, шиаликдан мафкуравий қуроли сифатида фойдаланилади. Исмоил I Сафавий 1502 йили ҳокимият тепасига келади, сафавийлар давлатига асос солади ва шиа мазҳабини расмий давлат мафкура-си деб эълон қилади... Туркистонда ҳокимият тепасига шайбонийлар келганида мамлакатимизнинг жануби-ғар-

бида шароит шундай эди — янги бир сиёсий куч — озарбайжон сулоласи бўлмиш сафавийлар давлати юзага келган эди. Ён қушни бўлгани учун ҳам бу давлатдаги сиёсий тузум, мафкураси, ички ва ташқи сиёсати, албатта, бевосита ва билвосита бизнинг давлатимизга таъсир қилиши кутилди. Шайбонийларнинг ғарби-жануб йўналиши бўйича олиб борган ташқи сиёсати асосан ана шу сафавийлар давлати ташқи сиёсатига тегишли жавоб қайтаришдан иборат бўлди, десак янглишмасак керак. Чунки бу ҳаёт-мамонт масаласи бўлиб, сафавийлар шиа мазҳабидан ўзга мазҳабни тан олмовчи — ўта мутаассиблар эдилар. Исмоил I Сафавийнинг ҳанафий мазҳабига эътиқод қилувчи Шайбонийхоннинг бош чаноғида май ичгани шу фикримизга бир далилдир.

Илк пойтахти Табриз, кейинги пойтахтлари Қазвин ва Исфаҳон бўлган сафавийлар давлати таркибига дастлаб Озарбайжон, Арманистоннинг бир қисми, ўша пайтдаги Эроннинг ҳудуди қараган. Кўчманчи туркий ҳарбий-сиёсий кучга — бошларига қизил салла ўраган аскарлари — қизилбошлиларга таянган сафавийлар шиаликни байроқ қилиб, мафкура сифатида қўлаб Туркистоннинг жануби-ғарбини забт этишга интиладилар. Ана шунда азалдан аҳли сунна вал-жамоат бўлмиш, янада аниғи, шу диний йўналишнинг ҳанафий мазҳабига эътиқод қилиб келувчи туркистонликлар шиаликни бидъат ҳисоблар, ўз эътиқодларини, демакким, ватанларини ҳимоя қилишга киришадилар. Бу курашда уларга дастлаб Муҳаммад Шайбонийхон раҳнамолик қилгани ва шу йўлда шаҳид кетгани ҳақида юқорида сўзлаб ўтдик. Унинг ҳалокатидан кейин 1510—1520 йилларда амакиси Кўчкунчихон, 1530—1533 йилларда унинг ўғли Абу Саид шайбонийлар давлатини бошқарадилар. Бироқ уларда ички низоларни бартараф этишда, Сафавийлар давлатидек қудратли ташқи ғанимга қарши кураш олиб боришда шижоату ўқув етишмайди.

Ана шундай бир шароитда тарих майдонига Муҳаммад Шайбонийхоннинг жияни Убайдулла султон чиқади. У ғайратли, ўқувли давлат арбоби ва шижоатли лашкарбоши эди. Унинг отаси Маҳмуд султон Муҳаммад Шайбонийхон даврида Бухоро ҳокими эди. Шайбонийхон шаҳид кетгач, Убайдулла султон 23 йил мобайнида Кўчкунчихон ва Абу Саидларнинг Бухородаги ноиб сифатида мамлакат ҳаётида катта ўрин тутди. 1533 йили хонлик мансабини эгаллайди ва Убайдулла-

хон леб юритила бошлайди. Гарчи Самарқанд расман пойтахт ҳисобланса-да, Убайдуллахон мамлакатни Бухорода туриб бошқаради (кейинчалик шундай бўлади ҳам — пойтахт Самарқанддан Бухорога кўчирилади). У қаттиққўллик билан иш тутади, дину диёнат бобида, яъни мафкура соҳасида қадрдон дўсти уламои киромлардан бири — тахаллуси Мир Араб бўлмиш Абдулла Сабронийга суяниб иш юритади. Тарихчи Ҳофиз Танишнинг ёзишича, Мир Араб Тошкентдан шимолроқда жойлашган Саброн шаҳрида камол топган, етук уламо бўлиб етишган. Давлат арбоби билан диний арбобнинг қадрдон дўстлигига боис шуки, Убайдуллахон ҳам ўқимишли, билимдон киши, таниқли шоир бўлган. «Убайдий», «Убайдуллоҳ», «Қул Убайдий» (Қул Хожа Аҳмадга, яъни Аҳмад Яссавийга таҳассуб!) тахаллуслари билан ўзбек тилида ғазал, рубоий, маснавий ҳамда бошқа адабий жанрларда асарлар яратган, форс, араб тилларида ҳам ижод этган, «Ғайратнома», «Шавқнома», «Китоб ус-салот» (Намоз китоби) каби маснавий йўлида насихатнома рисолалар яратган. Унинг бизгача етиб келган қуллиёти 8931-рақами остида Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланмоқда.

1530 йили, Убайдулла султон хон ноиби бўлиб турган бир пайтда ҳам унинг ўзига, ҳам ҳамфикр дўсти Мир Арабга оғир бир синовдан ўтишга тўғри келади. Сафавийларнинг қизилбошлилардан иборат катта қўшини мамлакатимизга бостириб кириб, то Фиждувонгача етиб келади. Эл-юрт таҳлика остида қолади. Убайдулла султон ўз қўшини билан душманга қарши чиқади. Биринчи тўқнашув жанг тақдирини ҳал қила олмайди, сабаби душман қўшини сон жиҳатдан ўзбек қўшинидан бир неча марта ортиқ эди, Убайдулла султонга Туркистоннинг бошқа вилоятларидан, жумладан, Самарқанддан ёрдамга юборилган кучлар ҳали етиб келмаган эди. Убайдулла султоннинг қўшини кам сонли бўлгани учун эртаси куни бўлажак жангда қўли баланд келиши амри маҳол эди, лашкар орасида тушкунлик, парокандалик юз бера бошлайди. Ана шундай қалтис бир маҳалда, кеч оқшом пайтида Мир Араб ҳазратлари қўшин қошида шундай бир нутқ ирод этадиларки, бундан Убайдулла султон лашкари ўта мутаассир бўлади, руҳи кўтарилади, жанговарлиги кучаяди ва ўша хуфтондаёқ тунги ҳужумга ўтиб, душман устидан тула ғалаба қозонади. Туркистоннинг мустақиллиги, халқимизнинг эрки, дину диёнати — мазҳаби, ор-номуси,

ифтихори сақланиб қолади, Убайдулла султон (темурийларда сулола вакиллариға — шахзодаларға нисбатан амирзода, мирзо иборалари қўлланилган бўлса, шайбонийларда эса ўғлон, султон ибораси ишлатилган, биз ҳам шунга риоя қиляпмиз) бу ғалабани унинг **маънавий илҳомчиси** Мир Арабга бағишлайди. Кейинчалик шу ғалаба шарафига янги мадраса қуришга фармон беради. Бу мадраса Бухорони Бухоро қилиб, унга қурқ бағишлаб, маърифат, руҳоният ўчоқларидан бири бўлиб келаётган Мир Араб мадрасасидир.

Мадраса қурилиши 1530 йили бошлаб юборилади. Қурилишда халқимизнинг турли қатламлари, савобгалаб ҳунармандлардан тортиб толиби илмларгача, ўша жангда қатнашган ғолиблардан тортиб, руҳонийларгача қатнашадилар, чунки қўл бўлиб, имон-этиқоддан айрилиб қолиш хавфидан қутулиш севинчи шундай ҳимматни, шундай сафарбарликни келтириб чиқарган эди. Мадраса қурилиши 6 йил давом этиб, 1536 йили битказилади, бу пайтга келиб Убайдулла султон хонлик тахтига чиқиб, Убайдуллахон номини олган, давлат пойтахти амалда Бухоро бўлиб қолган эди. Шундан бери бу мадраса узлуксиз равишда (ҳатто шўролар замонида ҳам) илм-маърифат ўчоғи бўлиб келаётир.

Азиз ўқувчи! Агар йўлингиз Бухорога тушиб, Мир Араб мадрасасини зиёрат қиладиган бўлсангиз, ўша жанг оқшомини ва Мир Араб нутқини хаёлан бир эслаб қўйинг, унинг руҳи шод бўлганидан сизнинг ҳам дилингиз равшан тортса, сафарингиз янада кўнглили ўтса ажаб эмас, иншооллоҳ!

Шайбоний ўғлонлардан икки кишининг исми Абдулла бўлган, шу боис I ва II рақамларини қўшиб айтиш зарур. Абдуллахон I қисқа муддат — 1539—1540 йилларда ҳокимият тепасида турган. Абдуллахон II 1534 йили туғилиб, 1598 йили тасодифан вафот этган. Унинг портрети 1572 йили яратилган миниатюрада сақланиб қолган. Абдуллахон II гарчи 1583 йили расман хон деб эълон қилинган бўлса-да, амалда 1557 йилдан бошлаб сиёсий ҳокимият унинг қўлида эди. 100 йилча давом этган шайбонийлар ҳукмронлигининг салкам ярим муддати унинг фаолияти билан боғлиқ, десак бўлади. Унинг бутун фаолияти эса ички айирмачиликларга барҳам бериш, марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш, Туркистон мамлакатининг барча ҳудудларини бирлаштириш, ҳунармандчилик, деҳқончиликни ривожлантириш, ички ва ташқи савдо-сотиқ ишларига кенг йўл ва ҳимоялан-

ган шарт-шароит яратиб бериш, шаҳар ҳаётини жонлантириш, илм-фан, адабиёт ва санъат равнақига аҳамият бериш, улкан қурилиш ва суғориш ишларини кучайтириш ва шу каби яратувчиликка қаратилган эди. У ҳокимиятни бошқарган йилларда, аниқроғи, хонлик даврининг иккинчи бўлагида Шайбонийлар давлатининг шимолий ҳудудлари Сибир хонлиги билан, шимоли-ғарби Русия подшолиги билан, ғарби Каспий денгизи билан, ғарби жануби эса сафавийлар давлати билан, жануби эса Қандаҳор шаҳри билан, жануби-шарқда бобурийлар Ҳиндистони билан, шарқда Шарқий Туркистон билан чегарадош эди. Ясси, Сайрам, Тошкент, бутун Фарғона водийси, Мовароуннаҳр, Хоразм, Ҳисор, Чағаниён, Балх, Машҳад, Ҳирот каби вилоятлар унинг қаламравида эди.

Бутун Туркистон мамлакатини ягона туғ, ягона пойтахт атрофида бирлаштира олиш шарафи ва бахти Амир Темур бобомиздан кейин фақат Абдуллахон II га насиб этди. Шу ҳолни назарда тутсак, Абдуллахон II ни ўзбек давлатчилиги тарихида катта ўрин эгалловчи буюк давлат арбобларидан бири, дейишга ҳақлимиз. У бундай шарафга истеъдодли ва журъатли лашкарбошилиги билан, тadbирли сиёсатдонлиги билан, моҳир дипломатлиги билан, мамлакат иқтисодини суғорма деҳқончилик ва ҳунармандчиликни ривожлантириш асосида кутариш билан эришди. Маълумки, иқтисодий замин бўлгач, илм-фан, маданият, меъморчилик, адабиёт ва санъат равнақ топади. Умуман, шайбонийлар даврида, хусусан, Абдуллохон II даврида юртимизда худди шундай ҳол юз берди.

Аввало шуни таъкидлаш зарурки, шайбонийлар даврида юртимизнинг деярли барча ҳудудларида кўплаб янги суғориш иншоотлари қурилиб, ишга туширилган, душманлар томонидан барбод этилган эски суғориш шохобчалари қайта тикланган. Шулардан айримларини тилга олиб ўтамиз. Деҳқончиликни ривожлантириш учун Туркистондаги деярли барча дарёлар — Сирдарё, Амударё, Зарафшон, Чирчиқ, Вахш, Мурғоб дарёларининг суви ишга солинган. Сулолабоши Муҳаммад Шайбонийхон бу ишни Сирдарё суви ила Сигноқ шаҳри атрофини обод қилиш билан бошлаб берган. 1502 йили эса Зарафшон дарёсининг Оқдарё ва Қорадарёга айрилиш ерида (тарихан бу жой Миёнкол дейилади) сувайиргич — кўприк қурдириб, атроф ерларни экинзорларга айлантиради. Суғориш иншоотларини қуриш Шайбо-

нийхондан кейинги хонлар даврида ҳам давом эта борган бўлса-да, бу соҳа, айниқса, Абдуллахон II замонида юксалди.

Мамлакатимизнинг деярли барча катта-кичик дарёлари ва сойларидан деҳқончиликни ривожлантириш учун имкони борица ўринли ва унумли фойдаланилди, юзлаб катта ариқ (канал) ва ариқлар, сувайиргичлар, сув омборлари, кўприклар, тўғонлар қурилди. Шуниси диққатга сазоворки, тўғонлар шундай усти кенг қурилганки, улардан айни пайтда кўприк сифатида фойдаланилган. Камолиддин Биноийнинг ёзишича, биргина Зарафшон дарёси бўйлаб 21 та ана шундай иншоот қурилган. Шунингдек, бу даврда янги сув иншоотларини бунёд этиш билан бирга турли даврларда қурилиб, орадан йиллар ўтгач, ҳар хил сабабларга кўра ишдан чиққан ёки қаровсизликдан ташландиқ бўлиб қолган кўҳна суғориш иншоотлари қайтадан бунёд этилган ва жиддий таъмирланган. Масалан, Мирзо Улуғбек вафотидан кейин ташландиқ бўлиб қолган Бухоро атрофидаги ерлар, сомонийлар ва салжуқийлардан кейин суғорилмай қовжираб ётган Афшона қишлоғи, Ромитан тумани, Чоржўй атрофларига сув келтирилиб, янгитдан экинзорларга, боғ-роғларга айлантирилган. Тошкентнинг шимоли-шарқидан оқиб ўтувчи Золариқ ҳам 1583 йили жиддий таъмирланиб, шаҳарнинг шимолий тарафида янги экинзорлар, полиз ва боғ-роғлар бунёд этилган.

Шайбонийлар замонида, хусусан, Абдуллахон II даврида чингизийлар томонидан хароб этилган ерларга қайта жон бағишланган. Масалан, 1568 йили Мурғоб дарёсидан катта ариқ (канал) қазиб келиниб, Марв шаҳри атрофидаги дашт ва ташландиқ ерлар ободонлаштирилади, бу жойлар 300 йилдан бери қаровсиз ётарди. Бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин.

Шайбонийлар давридаги сув иншоотларининг даражаси, кўлами, сифати ва техник жиҳатлари ҳақида бир озгина тасаввур ҳосил қилиш учун Абдуллахон банди деб аталувчи иншоотни қисқача таърифлаб ўтиш кифоя бўлса керак. Абдуллахон II 1580-йилларда қурдирган бу сув омборининг қолдиқлари яқин-яқинларгача ҳозирги Нурота тумани, Эски Оқчоб қишлоғидаги Бекларсой дарасида сақланиб қолган. Абдуллахон бандининг тўғони сланец тошлардан қурилиб, тош палахсалари сувга чидамли махсус ганч қоришмаси — қир

билан бириктирилган. Тўғоннинг узунлиги асосида 73 метр, юқорисида 83 метр, баландлиги 14 ярим метр. Абдуллахон банди зинапоя шаклида қурилган. Бунда сув босими ва унинг кучи ҳисобга олинган ҳолда тўғон асосининг қатинлиги 15 метру 30 сантиметр, устки қисми 4 ярим метр қилиниб, зинапоя шаклида қурилган. Тўғон олдида ҳосил бўлган сув омборининг узунлиги 1500 метр, эни 75—125 метр бўлган. Абдуллахон бандига тахминан 1 миллион 200 минг кубметр сув тўпланган. У ўз вақтида сувнинг оқиб чиқиши учун керакли иншоотлар мажмуаси билан таъминланган экан. Абдуллахон бандининг аниқ ҳисоб-китобларга кўра пишиқ-пухта қилиб қурилгани ун олтинчи асрлик мироб (ирригатор)ларимиз ҳам геология ва гидрогеология илми билан яхшигина хабардор эканликларини кўрсатади.

Туркистон мамлакатида суғорма деҳқончилик тарихи билан қизиққан ўқувчилар эндиликда марҳум, таниқли тарихчи олим Маҳкам Абдураимовнинг икки жилд, 43 босма табоқ, 656 саҳифадан иборат «XVI аср ва XIX асрнинг биринчи ярмида Бухоро хонлигида аграр муносабатлар очерки» («Фан», Тошкент, 1966, 1970) деган монографияси билан танишишлари мумкин. Бу китобда, шунингдек, ерга мулкчиликнинг турлари: давлатга қарашли ерлар, хусусий ерлар, ушр ерлар, ҳур ва холис ерлар, вақф ерлар, хон ва амалдорларга қарашли ерлар, кўчманчи қабилаларга тегишли ерлар, суюрғол ерлар, танҳо ерлар, дарбаст ерлар, улуфа, маважиб, робита ерлар ва тархонлик (ер солиғидан озод бўлишлик) ҳақида, ер солиғи турлари ва шу кабилар тўғрисида батафсил маълумот берилган.

Барча воҳа ва водийларни ишғол қилган деҳқончилик кўп тармоқли (боғдорчилик, ғаллачилик, шоликорлик, пахтачилик, узумчилик, сабзавотчилик, полизчилик ва шу кабилар) бўлган, пиллачилик ҳам ривож топган. Ҳар бир деҳқон хонадонининг ўзига яраша (бирида кўп, иккинчисида кам) қорамоли, қўй-эчкиси, қўш ҳўкизи, улови, паррандаси бўлган. Қирларда, тоғолди ҳудудларда ва тоғлик қишлоқларда латми ғаллачилик қилинган. Ўлкамизнинг бепоён яйловларида — воҳаларга туташ ерларда халқимизнинг муайян қисми, олис ва яқин дашту саҳроларда мамлакатимизнинг раияти ҳисобланмиш қардош туркий элатлар ва қабилалар ҳам анъанавий чорвачилик билан шуғулланишган, тегишли давлат солиғини тўлаб, ташқи ҳужумдан ҳимояланган ҳолда ва хавф-хатарсиз яшаганлар. Бу ҳол мам-

лакатда, умуман, чорвачиликнинг, хусусан, қўйчилик, йилқичилик ва туячиликнинг ривожига омил бўлган, эл-юртда тўқчиликни таъминлаган.

Бадавлат чорвадорлар эса барча бой фуқаролар сингари моли тўла нисобга етгач, Оллоҳ таолонинг фарзларидан, Ислом динининг рухналаридан бири бўлмиш закот берганлар. Закот берувчи киши мусулмон, озод, балоғатга етган, ақли расо одам бўлиши шарт. Туя, қўй, эчки, қорамолга закот берилган, агар улар дала-ларда, чўлу саҳроларда боқилса. Уйда ишлатиб, юк ташиб, боқилган ҳайвонларга закот бериш буюрилмаган. Бештадан кам туяга закот йўқ, агар бештага етса, далада ўтласа, бир йил ўтса, тўққизтага етгунча битта қўй берилади, ўнтага етса иккита қўй берилади то ун тўрттага етгунча... Агар йигирма бештага етса, то ўттиз бештага етгунча битта икки ёшга қадам қўйган буталоқ берилади...

Ўттизтадан кам қорамолга закот йўқ. Агар ўттизтага етса, яйловда ўтласа, бир йил ўтса, икки яшар битта бузоқ берилади. Қирқтага етганда битта уч яшар бузоқ берилади ва шу тартибда давом этади.

Қирқтадан оз қўйга закот йўқ, қачон қирқта бўлса, яйловда боқилса, бир йил тўлса, бир юз йигирмата бўлгунча битта қўй берилади, бир юз йигирмата бўлса икки юзтага етгунча иккита қўй берилади, икки юз битта бўлса учта қўй, тўрт юзтага етса тўртта қўй, кейин ҳар юзта қўйга битта қўй берилади, масалан, мингта қўйнинг закоти ўнта қўйдир. Закотда қўй билан эчкининг ҳукми бир.

Отнинг закоти бундай: агар от яйловда ўтласа, айғир ва бия аралаш бўлиб бир йил ўтган бўлса, ҳар бир отга битта олтин танга закот берилади. Закот учун молнинг яхшиси ҳам, ёмони ҳам берилмайди, балки ўртачаси берилади ҳамда кам таъминланган кишиларга топширилади.

Юқоридаги қоидалар буюк ватандошимиз Бурҳониддин Марғинович томонидан ишлаб чиқилган шаръий ҳукмлардир. Бу ҳукмларга Имом Аъзам фатволари асос қилиб олинган. Закотнинг моҳияти шундаки, унинг воситаси ила фуқаролар ўртасидаги иқтисодий жиҳатдан тафовутни тартибга солиб туради. Президент Ислом Каримовнинг Ўзбекистон фуқаролари ўртасида иқтисодий жиҳатдан тафовут меъёрида бўлиши лозимлиги ҳақида илгари суриб келаётган йўл-йўриқлари ва кўрсатмалари замирида ҳам умумхалқ ва умумдав-

лят манфаатлари назарда тутилгани ётадир. Чунки фуқаролар ўртасидаги иқтисодий жиҳатдан тафовутнинг ҳалдан ташқари ошиб кетиши жамият қатламлари орасида айрим зиддиятларни келтириб чиқариши ҳам мумкин. Мавриди билан, закот тушунчаси ҳақида ҳикоя қилиш асносида Йўлбошчимиз Ислом Каримовнинг ана шу огоҳлантиришининг аҳамиятини эслатиб ўтдик, холос.

Тоғлик қишлоқ аҳолиси асосан чорвачилик, лалми ғаллачилик, боғдорчилик билан, йирик тоғ қишлоқларида эса узоқ қиш кунларида ҳунармандчилик билан ҳам шуғулланишган. Анъанавий кўчманчи турмуш кечирувчи чорвадор аҳоли ўз асосий ишига қўшимча равишда ҳунармандчиликнинг айрим турлари билан ҳам шуғулланган. Масалан, кигиз, полос, гилам тўқиш. Катта-кичик дарёларнинг ёқаларида яшовчи аҳоли балиқ овлаган, сув омборларида ва махсус ҳовузларда балиқ урчитилган. Тўқайзорлар ва ўрмонларда ов қилинган. Вақти-вақти билан хон, ўғлонлар, амирлар, вилоят ҳокимлари ва туман беклари томонидан йирик ов тадбирлари ўтказилган. Бундай тадбирлар, биринчидан, лашкарнинг жанговарлигини ошириш борасида ҳарбий машқ бўлса, иккинчидан, ов ўлжаси қўшин таъминоти учун сарфланган.

Жойларда хусусан суғориш ишларига, умуман қишлоқ хўжалиги ишларига мироблар, ариқ оқсоқоллари, қишлоқ оқсоқоллари ва аминлар мутасаддилик қилишган, мамлакат миқёсида эса бу вазифани девонбеги бошқариб борган.

Йилқичиликка махсус эътибор берилган. Бу соҳага мироҳўр ва бош саис деб аталувчи лавозим эгалари масъул бўлишган. Чунки ўзбек қўшинининг асосий қисмини отлик аскарлар ташкил этган. **Дехқончиликка халқнинг асосий ризқи манбаи деб қаралган, унинг раънақиға давлат миқёсига аҳамият берилган** (масалан, суғориш ишларига қаратилган жиддий эътибор ҳақида юқорида сўзлаб ўтилди) ҳамда давлат ҳокимияти томонидан ҳосилдорликда энг юқори кўрсаткичга эришган, қишлоқ аҳолиси орасида энг катта хирмон уйган деҳқонлар хазинадан бериладиган торғиқлар билан мукофотланган, яъни йил сайин рағбатлантирила борилган. Чунки деҳқоннинг катта хирмонидан мамлакатнинг улкан хирмони вужудга келади, деҳқоннинг ўзи тўқ бўлмагунча шаҳар аҳли фаровон яшай олмайди. Мукофотлаш маъракалари кузда ҳосил ердан кўтарилиб, хир-

монга уюлганда, хирмон бошида, халойиқнинг кўз унгида ўтказилган. Бунда пойтахтдан келган маъмур, ёки вилоят ҳокими ёки туман беги, ҳеч бўлмаса, бир неча қишлоқнинг бошлиғи ҳисобланмиш амин томонидан илғор деҳқонга чопон ёки чакмон кийдирилган. Ва аксинча, шу маросимда муттасил 3 йил қаровсиз қолдирилган ер аниқланган бўлса, ернинг эгаси ундан фойдаланиш ҳуқуқидан маҳрум этилгани эълон қилинган, бу шаръий ҳукм бўлиб, шикоятга ўрин қолмаган. Халқимиздаги «От минганники, ер ишлаганники» деган нақл ана шундан қолган. Мазкур тадбир миллий давлатчилигимизнинг қишлоқ ҳўжалигини узлуксиз ривожлантира бориш йўлидаги аграр сиёсатининг бир кўринишидир. Бухоро қўшбегиси архивининг сақланиб қолган 8 мингга яқин ҳўжатлари орасида илғор деҳқонларни рабатлантириш, ялқовларни ердан фойдаланиш ҳуқуқидан маҳрум этиш ҳақидаги расмий ҳўжатлар бор.

Марказлашган сиёсий ҳокимиятнинг ўрнатилиши умумий иқтисодий ривожланишга замин тайёрлаган бўлса, иқтисодий юксалиш ўз навбатида шаҳар ҳаётини ҳам жонлантириб юборган, натижада маданият, илм-фан, адабиёт, санъат ва бошқа соҳалар равнақ топа бошлаган. Бундай юксалиш айниқса меъморчиликда яққол кўзга ташланади, зотан, меъморий ёдгорликлар давр кўзгусидир.

Шайбонийлар ўзбек меъморчилигини равнақ эттиришда теуурийлардан кейин энг катта ҳисса қўшган, энг чуқур из қолдирган сулоладир, десак янглишмаймиз. Бу ишда сарой аёнлари ҳам фаол қатнашганлар. Ми-соллар келтирамиз. Самарқандда Муҳаммад Шайбонийхон, Абу Саидхон мадрасалар қурдиришган. Муҳаммад Шайбонийхон бундан ташқари Ясси шаҳрида жомеъ масжиди қурдирган, Балх шаҳри қалъасининг деворини таъмирлаттирган. Убайдуллахон томонидан Бухорода Мир Араб мадрасасининг қандай қурдирилгани ҳақида юқорида ҳикоя қилиб ўтдик. Умуман олганда, шайбонийлар қурилиш бобида эътиборни кўпроқ Бухорога қаратдилар ва бу иш айниқса Абдуллахон II даврида равнақ топди ва ўз чўққисига чиқди. Аввало шаҳар девори таъмирланди. Абдуллахон II қурдирган маъмурий, жамоат ва тижорат биноларининг рўйхатини тузсак ўзи бир саҳифа бўлиши мумкин. Қўш мадраса (бири хоннинг онаси шарафига бунёд этилган), Абдуллахон тими, Заргарлик, Саррофлик, Телпак сотув-

чилар токи (раста)лари ва бошқалар. Абдуллахон II Балхда ҳам мадраса қурдирган. Юртимизда ҳозиргача сақланиб келаётган меъморий ёдгорликларнинг анча қисми худди ўша шайбонийлар замонида бунёд этилган. Мисол учун, Тошкентдаги Бароқхон, Кўкалдош мадрасалари, Абу Бакр Муҳаммад ибн Исмоил Шоший мақбарасини тилга олиш мумкин. Кўкалдош номли мадрасалар Тошкентдан ташқарида Бухоро ва Балхда ҳам бор. Булар шайбонийларнинг йирик давлат арбобларидан бири Қулбобо Кўкалдош томонидан қурдирилган. Шайбонийлар давридаги қурилиш ишлари фақат мадраса, масжид ва мақбаралар бунёд этиш билан чекланиб қолмаган, албатта. Бу даврда пойтахт ва вилоятларда кўплаб карвонсаройлар, рабоблар, ҳаммомлар, бозор расталари ва шу қабилар қурилган. Бир сўз билан айтганда, шайбонийлар ҳам худди темурийлар сингари бунёдкор сулолалардан эди.

Шайбонийлар худди темурийлар сингари ниҳоятда ўқимишли, мадраса таълимини олган, дунёвий ва ухровий билимларни эгаллаган, ҳарбий санъатда ҳам, шеърӣ санъатда ҳам истеъдодли, учта тилни — ўзбек, форс ва араб тилларини билган, ҳатто форсчани ғазал ёзиш даражасида мукаммал эгаллаган, ҳуллас, зиёли давлат арбоблари бўлишган. Шайбонийлар даврида илм-фан, маданият, адабиёт ва санъат, меъморчиликнинг равнақ топишида сулола вакилларининг ибратли шахсий таъсирлари ҳам залворлидир. Мамлакатнинг турли томонларидан таниқли шоир, тарихчи ва олимларнинг шайбонийларни қора тортиб, паноҳ излаб Бухорога келишлари ва лаёқатларига қараб хизмат билан, мавқеларига қараб мансаб ҳамда уй-жой ва етарли маблағ билан таъминланишлари, иззат-икром топишларининг бойси ана шундадир. Муҳаммад Шайбонийхон, Убайдуллахон, Рустам султон, Абдулазизхон ва Жавонмардали султон шоир бўлишган, ўзбекча ва форсча шеърлар ёзишган. Абдуллахон I эса мусикашунос, созанда ва хаттот ҳам бўлган. Абдуллатифхон тарих ва астрономия билан шуғулланган. Абдуллахон II Қуръони каримни тафсир қилишда, Ҳадиси шарифларни таҳлил ва талқин қилишда дин пешволарининг таҳсину тан олишларига сазовор бўлган... Бу таърифу тавсифларимиз шунчаки даромади гаплар эмас, балки ўша даврда замондошлари бўлмиш таниқли муаллифлар томонидан ёзиб қолдирилган холис фикрлардир. Мисол тариқасида бу китоблардан айримларини — Камолид-

дин Биноийнинг «Шайбонийнома», Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома», Фазлуллоҳ ибн Рузбеҳоннинг «Меҳмонномаи Бухоро» ва «Сулук ал-мулук» (Убайдуллахоннинг топшириғига кўра ёзилган бу рисолада ахлоқ ва ҳуқуқ масалалари баён этилади), Мулла Шодининг «Фатҳнома» (Шайбонийхоннинг таржимаи ҳоли шеърӣ тарзда ҳикоя қилинади) ва «Таворихи гузидаи нусратнома» (ўзбек тилидаги насрий асар), Абдулла ибн Муҳаммад ибн Али Насрулланинг «Зубдат ул-осор» (ўзбек тилида), Ҳофиз Таниш ибн Мир Муҳаммад ал-Бухорийнинг «Шарафномаи шоҳи» (бу асар «Абдуллонома» номи билан машҳур), Маҳмуд ибн Валининг «Бахр ул-асрор», Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ» деган асарларини келтирамиз. Бу рўйхатни яна давом эттириш мумкин. Лекин шу номи тилга олинган мумтоз тарихий ва мемуар асарларнинг ўзиёқ шайбонийлар даврида ҳам темурийлар даврида бўлганидек, тарих фани анча ривож топганини кўрсатади. Бироқ, фарқи шундаки, темурийлар даврида тарихий китоблар кўпроқ форсча ёзилган бўлса, шайбонийлар замонида эса ўзбек тилида ҳам таълиф этилади.

Шайбонийлар даврида китобат ишларига — қўлёзмаларни ҳуснихат билан кўчириш йўли билан нусхасини кўпайтириш, уларни воқеабанд миниатюралар билан безатиш, чиройли ва чидамли муқоваларга жамлашга катта эътибор берилади. Шу тариқа, Алишер Навоий ҳомийлигида Камолиддин Беҳзод ва унинг сафдошлари томонидан яратилган Ҳирот рассомлик мактаби сингари Бухоро рассомлик мактаби вужудга келади. Зотан, бу даврга келиб, бизким, ўзбекларнинг бу борадаги маркази ҳам Ҳиротдан Бухорога кўчган эди. Шайбонийлардан Абдулазизхон ва Абдуллахон II нинг китобхоналари уша замон мусулмон Шарқдаги энг йирик китоб хазиналаридан эди.

Шайбонийлар даврида ҳали темурийлар замонидаги юксалишнинг руҳи сўнмаган эди. Нафақат пойтахт шаҳарлар бўлмиш Самарқанд ва Бухорода, балки шулар билан бир қаторда мамлакатнинг барча вилоятларида халқимизнинг бунёдкорлик ишлари давом этар, барча вилоятларимизда ҳам бизким, ўзбеклар бағридан етишиб чиққан истеъдодли олимлар, шоирлар, тарихчилар, уламолар, санъаткорлар, меъморлар ва шу каби маданият, илм-фан, адабиёт ва санъат аҳли самарали ва баракали фаолият кўрсатар эдилар. Чунки бизким, ўзбекларнинг бирлашган, уюшган ва марказлашган ўз

миллий давлати, доврўғи етти иқлимга бориб етган Бухорои шарифдек пойтахти бор эди, қорахонийлар салтанатидан сўнг, яъни 1212 йилдан кейин орадан уч ярим аср ўтгач, Бухоро пойтахтлик мақомига эришган эди. Мусулмон Шарқдаги анъанавий удумга кўра сулолага асос солган шахс — сулолабоши номи билан аталувчи Шайбонийлар давлати ибтидодан — энг қадим замонлардан Турон деб, милодий 539 йилдан ҳам Турон, ҳам Туркистон деб номланиб келаётган мамлакатимизга янги ном берди! Юртимиз ҳам Туркистон, ҳам Ўзбекистон дея атала бошланди. Масала аниқлашди, ечимини топди. Минг-минг йиллардан буён мавжуд нарсаси, аллақачонлардир шаклланиб бўлган этник бирлик — халқимиз ўзига мос ва ўзига хос номини топди: **Ўзбек!** Шайбонийларнинг тарихий хизматларидан бири, айтиш мумкинки, қайтарилмас хизматларидан бири шуки, Туркистон деганда барча туркий халқларга муштараклигимизни, Ўзбекистон деганда эса ўзлигимизни бошқа туркий халқлардан маълум даражада ўзига хос белги ва хислатлари, турмуш тарзи ва бошқа шу қабилар билан фарқланувчи, ҳулласи, ўз миллий қиёфасига эга бизким, ўзбекларнинг мамлакати тушуниладиган бўлди. Бу чиндан-да қайтарилмас тарихий воқеа бўлиб, аллақачонлардир дунёга келган, қамолотга етиб, ўзлигини намоеён қилган, Турону Туркистон заминига туп қўйиб, палак ёзган халқ, бизким, ўзбекларнинг ватанига худди олтин узукка ёқут кўз қўйилганидек муносиб, мазмундор ва шарафли ном берилган эди: **Ўзбекистон!!!**

Шу ўринда XVII асрда Бухоро, Жиззах ва Хуқанд шаҳарларида яшаб, ижод этган халқпарвар шоирларимиздан бири Турдининг ушбу байтини эслатиб ўтишни жоиз кўрамыз:

*Тор кўнгуллик беклар, манман деманг, кенглик қилинг,
Тўқсон икки бовли ўзбек юртидур, тенглик қилинг.*

Бешинчи боб

ОЛТИН УЗУККА ЁҚУТ КЎЗ

Бизким, ўзбеклар ҳам хонлиги, ҳам беклиги бор қадимий халқларданмиз. Ўтмишда шаҳар, туман ва вилоят ҳокимларига, сарой аъёнларига бек деган унвон берилган. Шундай унвон эгаси бек деб аталган. Бу

унвон аждоддан авлодга мерос бўлиб ҳам ўтган. Қўқон хонлигида давлат ишларини бошқарувчи, олий ҳукмдорга яқин бек бекларбеги деб аталган.

Ота-оналар орасида ўғлим ўсиб-улғайиб, беклик мартабасига эришсин, деган ниятда фарзандларига Ойбек, Отабек, Бобобек, Ботирбек, Арслонбек, Турсунбек, Шербек, Темурбек, Пулатбек, Улуғбек, Жонибек каби исмларни қўйиш одати азалдан удум бўлиб келган. Бек сўзи қўшиб айтилган бундай киши исмларини халқ оғзаки ижодида ҳам, бадиий, тарихий ва мемуар асарларда ҳам учратиш мумкин. Бу билан айтмоқчимизки, ўзбек ибораси ҳам шахс отларидан бўлиши, қачонлардир неқбин аждодларимиздан қайси бир ота-она ўз ўғлига Ўзбек деб от қўйган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Бу воқеа балки милоддан илгари, балки илк ўрта асрларда юз бергандир. Энди аниқ бир тарихий шахс — Олтин Ўрда давлатида 1312—1342 йилларда ҳукмронлик қилган Ўзбекхон ҳақида қисқача тўхталамиз. Ўзбекхоннинг асли исми Султон Муҳаммад эди, хон сайлови қурултойида унга Ўзбекхон унвони берилади, яъни ўзбекларнинг хони деб эътироф ва эълон қилинади. Бу далил то Султон Муҳаммад хонлик тахтига чиққунча уни сайлаганлар ўзларини ўзбеклар деб ҳисоблаганликларини билдириб турибди. Бизнингча, ўзбек атамаси худди турк сўзининг маънодоши бўлиб, ўзига ишонувчи, мустақил фикрловчи ва иш тутувчи, ботир (Абдурауф Фитрат ҳам «Абулфайзхон» трагедиясида шу сўзни ишлатиб, «Ўзбек ўғлонлари ботир бўлурлар» дейди), мард, ёвқур, чекинмас сингари фазилатларни англатган.

Ўзбекхон замонида Олтин Ўрда давлати шу даражада равнақ топдики, қўшинларининг сони 300 минг кишидан ошиб кетади. Ана шу навкарлар Ўзбекхонга нисбат бериб, унингдек ботир, мард, ёвқур, чекинмас, ўзига ишонувчи ва бир сўзида турувчи бўлишга таҳассуб қилиб, ўзларини ўзбек деб атар эдилар. Ўзбекхон ҳукумати фақат ҳарбий салоҳияти билангина донг таратмайди, балки бунёдкорлик ишлари билан шуҳрат қозонади. Ўзбекхон замонида қўлаб масжид, мадраса ва мактаблар қурилади, бу ишларни амалга оширишда хоразмлик меъмор, наққош ва усталар ҳам жалб этилади, ўша кезлари Хоразм диёрининг шимолий қисми шу давлат таркибида эди. Ўша иморатлардан айримлари тарих синовларига дош бериб, ҳозиргача сақланиб қолган. 1983 йили Қиримнинг Эски Қирим (Сулғот,

яъни Сўл Қанот) шаҳрида булганимизда Ўзбекхон қурдирган бир мадраса билан бир жомеъ масжидни зиёрат қилган эдик. Улар ҳамон «Ўзбекхон мадрасаси», «Ўзбекхон жомеъ масжиди» деб аталар экан. Ўзбекхон бошлаб берган бундай бунёдкорлик ишлари унинг вориси Жонибек Султон (1342—1357) замонида ҳам муваффақиятли давом эттирилади.

Шу даврдан эътиборан Олтин Ўрда давлатини Миср ва бошқа араб мамлакатларининг тарихчилари «Мамлакати ўзбек» деб, юнон, рум ва форс тарихчилари эса «Ўзбекия» деб ўз асарларида ёритадилар. Мирзо Улуғбек эса «Тўрт улус тарихи» асарида Ўзбекхоннинг ҳокимият тепасига келишини «Ўзбек улуси унга берилди» деб ёзади. Унинг фикрича, Олтин Ўрда давлати Султон Муҳаммад — Ўзбекхонгача ҳам «Ўзбек улуси» деб аталган. Ўзбек атамаси Олтин Ўрда давлатида яшаган, Ислом динини қабул қилган Орлот, Баҳрин, Бургут, Дўрмон, Қитой, Қорлуқ, Можор, Қипчоқ, Қиёт, Қўнғирот. Манғит, Найман, Нукуз, Танғут, Кушчи, Минг каби туркий қабилалар уюшмасини, яъни ўзбек халқи маъносини ва шу халққа тегишли мамлакатни билдирган. XIII асрнинг иккинчи ярми, XIV асрда яшаган Шарқ тарихчилари томонидан бу халқ умумий ном билан ўзбек деб аталган. Мирзо Улуғбекка замондош машҳур тарихчи Абдураззоқ Самарқандий «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» («Икки саодатли юлдузнинг чиқиш ва икки денгизнинг қўшилиш жойи») асари иккинчи жилдининг биринчи қисмида XV асрнинг биринчи чорагида юз берган воқеаларни баён этганида «Ўзбек вилояти», «Ўзбек мамлакатлари», «Ўзбек улуси» ҳақида тўхталиб ўтади.

Чингизхон қўшинининг муайян қисми ҳали ислом динига ўтмаган шомоний ва мажусий туркий қабилаларнинг вакиллари экан. Туронда, жумладан, Шарқий Туронда шундай бир одат бўлганки, қайси бир қабила ҳарбий жиҳатдан қудратли бўлиб қолса, уша қабила бошлиғи атрофига бошқа қабилаларни уюштириб, қабилалар тузилмасини тузган. Бу тузилма кучли қабиланинг номи билан аталган. Чингизхондан илгари ҳам бундай тузилмалар бўлган. Ўғузхон атрофига уюшган қабилалар ялписига ўғузлар деб, Қипчоқхон атрофига уюшган қабилалар қипчоқлар деб, Тоторхон атрофига уюшган қабилалар ялписига тоторлар деб аталган. Шунга ўхшаш Чингизхон қўшини ҳам, у билан эргашиб келган аҳолининг муайян қисми туркий қабилаларнинг

вакиллари эди, фарқи шундаки, улар ҳали Ислом динига ўтмаган, шомоний ва мажусий эдилар. Шу боис улар орадан йиллар ўтгач, Ислом динини қабул қилиб, Туронзаминнинг туб аҳолиси бўлмиш туркий халқларга сингишиб кетишди. Маълумки, ўша замондаги мўғул саҳросидаги турмушдан, улар забт этган ўлкалардаги, жумладан, Туркистондаги ҳаёт маданий, иқтисодий ва маънавий жиҳатдан анча юксак эди. Одатда илғор турмуш тарзи қолоқ турмуш тарзини ўзига бўйсундиради. Чингизийлар ва улар билан бирга келган туркий қабилалар билан ҳам худди шундай ҳол юз берган.

Фарб тарихчилари, айниқса, шўро тарихчилари томонидан барлос, жалойир ва бошқа шу каби туркий қабилаларни мўғуллардан эди, Туркистонга келгач, аста-секин туркийлашиб кетган, деб келинди. Ҳозир ҳам шу ногўғри фикрни илгари сурувчи тарихчилар йўқ эмас, бундайлар ҳатто ўзбек тарихчилари орасида ҳам бор. Уларни ҳам тушунса бўлади, улар фарблик устозлари берган «таълим» туфайли ногўғри фикрга келиб қолишган. Бизнингча, бу фикр ҳақиқатдан йироқ, ногўғри тушунчадир.

Албатта, бундай ғаразли фикр ўртага ташланиши бежиз бўлмаган. Сабаби шуки, Туркистонга, барча туркий халқларга Хусрав Деҳлавийдек, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Бобур ва Бедилдек юзлаб буюк сиймоларни берган, барлос деб аталган аجدодларимизни биздан, биз ворис авлодларни улардан ажратиб қўймоқчи эдилар. Ахир, барлосларни туркий эмас дейиш, темурийларни ҳам туркий эмас, дейиш билан баробардир. Гоявий ғанимларимизга ана шу нарса керак эди. Бундай зарарли талқиннинг туб моҳиятига ета олмаган, балки ета туриб, замонасозлик қилган тарихчиларимиз ўз китобларида, мақолаларида, оммавий ахборот воситалари орқали чиқишларида, айниқса, рус тилида нашр қилинадиган газета ва журналларда «Барлослар туркий эмас...» деган фикрни баён этдилар. Бундай асоссиз мулоҳазалар яқин-яқингача давом этиб келди, айниқса, истиқлол арафасида авж нуқтасига чиқди. Яхшиямки, миллий мустақиллик тарихий ҳақиқатни тасдиқлашга имкон берди, бўлмаса, бундай тарихчилар халқимизни ўз тарихидан айиришда, тарих фанини сохта-лаштириб, уни фанлик вазифасидан жудо қилиб, сиёсий луттибозлик воситасига айлантиришда давом этган бўлардилар.

Амир Темур ва темурийлар ҳақидаги тарихий ҳақи-

қатни қарор топширишда ҳам Президент Ислом Каримовнинг амалий ва илмий назарий фаолияти айниқса диққатга сазовордир. Бу ҳақда кейинроқ ўз ўрнида сўз юритамиз.

Ҳақиқатда, барлос ва жалойирлар туркий қабиладардан эди. Улар Туркистонга келгунча бошқа қабиладар қаторида ҳали исломга кирмаган эдилар. Шунинг алоҳида таъкидлаймизки, ислом динига ўтиш бошқа, туркийлашиш бошқа. Бу икки тушунчани бир-биридан фарқлаш жуда зарур ва аҳамиятлидир. Ислом динини қабул қилиш — бу киши маънавий қиёфасининг бойишидир. Туркийлашиш (шунингдек, руслашиш, хитойлашиш ва ҳоказо) эса киши миллий қиёфасининг ўзгариши, бошқа миллат таркибига сингиб, ўша миллат ва халқ тилида сўзлаб, унинг миллий қиёфасини олиши демакдир.

Одам бирор динни қабул қилса, ўша дин таълимотида эътиқод қилади, лекин ўз миллати ва халқининг вакили бўлиб, миллий қиёфасини сақлаб қолаверади. Агар у бошқа миллий шароитда — ўзга миллат ва халқлар орасида узоқ йиллар, асрлар бўйи яшаса, уларнинг турмуш тарзига кўникиб ва одатланиб, ўз ихтиёри ила сингишиб кетса, унинг миллий қиёфаси ўзгаради, ўша миллат ва халқнинг фарзандига айланади. Дунёда бирор миллат ва халқ йўқки, шундай жараёнлар орқали ҳам нуфуси ошиб бормаган бўлсин. Ўтмишда бундай жараёнлар бизким, ўзбеклар учун ҳам бегона бўлмаган. Масалан, Доро ва Кайхусравнинг форс тилида сўзлашувчи аскарларининг бир қисми Туронзаминада қолиб кетган. Искандар Мақдуний билан келган юнонлар билан ҳам шундай бўлган. Амир Кутайба билан келган араблар Туркистон тупроғида туркийлашиб кетган. Чингизхон билан келган мўғулларнинг аксарияти юртимиздаги иқлим, яшаш шароитига кўника олмай ўз ватанларига қайтиб кетган бўлса, бир қисми Туркистонда қолиб, асрлар давомида туркийлашиб, исломни қабул қилиб, халқимиз бағрига ихтиёрий равишда сингишиб кетган. Албатта, бу бошқа масала. Чингизхон билан келган туркий қабилалар, жумладан, барлослар учун туркийлашишнинг ҳожати йўқ эди, чунки уларнинг ўзи туркий эдилар. Улар Туркистонда исломни қабул қилдилар, холос. Бу тамом бошқа масала. Демак, барлослар, жалойирлар кейинчалик туркийлашдилар, дейиш ўрнига «барлослар, жалойирлар исломни қабул қилдилар» дейиш ҳақиқатга тўғри келади.

Фикримизнинг исботи учун яна далиллар келтирамиз. Агар барлослар мўғул бўлса, келиб чиқиши бўйича барлос қабиласига мансуб Амир Темур ўз халқига қарши қилич кутариб чиққан бўлармиди? Ёки бўлмаса, у туркийлашган, мусулмон динига ўтган чингизий хонлардан бирининг қизига уйланиб, «қўрагон» унводини олишига ҳожат бўлармиди? Ёки тўнғич ўғли, валиаҳди Жаҳонгир мирзони, севимли набираси Улугбекни Туронда мусулмон бўлган мўғул хонларининг набира ва авараларига уйлантириб, уларнинг ҳам «қўрагон» бўлишларига саъй-ҳаракат қилармиди? Хуллас, туркийлашиш бошқа, мусулмонлашиш бошқа. Барлослар мусулмонликни қабул қилган аслан туркийлардир. Бизким, ўзбеклар туркликнинг ўзаги, ёки туркликнинг бош бўғинимиз десак хато қилмасак керак. Бошқача айтганда, ўзбек халқининг шаклланишида деярли барча туркий қавмлар қатнашган, десак бўлади. Бу фикрга далилимиз шуки, қадим Туроннинг маркази Туркистон бўлса, Туркистоннинг маркази ҳозирги Ўзбекистон ҳудудидир. Туркистон барча туркий халқларнинг ареали — келиб чиқиш ери деб эътироф этилган экан, демак, Ўзбекистон ареалнинг ареалидир. Юртимизнинг жуғрофий жиҳатдан эгаллаган ўрни ҳам шу фикрни тасдиқлаб турибди.

Халқларнинг ном олиши ҳам икки хил бўлар экан. Масалан, қирғизлар VI—IX асрларда Онасой бўйларида қабила бўлиб яшаганида ҳам, IX—X асрларда қирғиз хоқонлигини тузганида ҳам, XVII асрда Иссиққул бўйларига, Тиёншон тоғларига кўчиб келганида ҳам, ундан кейин Қўқон хонлиги таркибида яшаганида ҳам ва ҳозир ҳам қирғиз деб аталади: қабила, элат, халқ ва миллат бир номда — қирғиз.

Қозоқлар XVI асрда элат бўлиб шаклланганидан бери фақат битта ном билан аталадилар. Туркманлар ҳам XV асрнинг охири — XVI асрнинг бошларида элат бўлиб шакллаганларидан бери туркман деб аталадилар. Волга (Итил), Ока, Кама дарёлари бўйларида макон тутган қардошларимиз то XIII асрнинг бошларигача, яъни чингизийлар босқинига қадар булғор деб, давлатлари Булғория деб аталган бўлса, кейин эса татарлар деб аталдилар. Туркиялик қардошларимиз билан бўлган ҳол янада ажойибдир. Улар X—XI асрларда турк элати бўлиб шаклланган бўлсалар-да, аввалига салжүқийлар деб, кейин қарийб 700 йилча усмонлилар деб аталиб келдилар, давлатларини бошида Салжүк бегли-

ги, кейин Усмонли беглиги, кейинроқ Усмонли султонлиги, сўнгра Усмонли императўрлиги, Усмонлилар халифалиги, асримизнинг биринчи чорагида — Камол Отатурк замонида келиб эса ўзларини турк деб, давлатларини Туркия Жумҳурияти деб эълон қилдилар. 1918 йилда Султон Абдулҳамид тахтдан туширилиб, 1923 йили Усмонлилар халифалиги бекор қилинган, янги давлатга қандай ном қўйиш масаласи мунозарага сабаб бўлди. Бир гуруҳ арбоблар бу жумҳуриятни Туркистон Жумҳурияти деб аташни таклиф қиладилар. Шунда узоқни кўра билган ва тарихдан яхши хабардор бўлган заковатли давлат арбоби Мустафо Камол Отатурк айтибдики, Туркистон бизнинг ота юртимиз, Туркистоннинг ўз ворислари — қардошларимиз бор. Туркистонлик қардошларимиз бир кун келиб хурриятга чиқажаклар, ўз мамлакатларини яна Туркистон деб атаяжаклар. Қардошларимизнинг миллий қадриятлари — Туркистонга тегинмайлик, бу тарихий ва шукуҳли ном уларнинг ўзларига буюрсин. Шу тариқа, Мустафо Камол Отатурк асос солган жумҳуриятга унинг таклифига кўра Туркия Жумҳурияти деб ном берилган.

Халқимизнинг ўзи кашф этган ўзбек деган ном унга олтин узукка ёқут кўздек муносиб. Бу номимиз билан фахрланамиз.

Шу ўринда Президент Ислам Каримовнинг «Туркистон» газетаси мухбирининг саволларига жавобларидан қуйидаги сатрларни келтириб ўтишни айни муддао деб биламиз: «Илгари ҳам бир неча бор таъкидлаганимдек, ҳар бир халқ, жумладан, ўзбек халқининг ҳам тарихи бетакрордир. Биз жаҳон майдонида қуни кеча пайдо бўлган халқ эмасмиз. Бизнинг миллатимиз, халқимиз кўҳна Хоразм заминидида «Овесто» пайдо бўлган замонлардан буён ўз ҳаёти, ўз маданияти, ўз тарихи билан яшаб келади. Ўзбек миллати Ўзбекхон номидан тарқаган эмас, балки, Ўзбекхон ўзбек миллати номини ўзига исм қилиб олган бўлса, ажаб эмас.

Албатта, биз қадим тарихий илдизларимиз туркий халқлар билан бир эканини, тилимиз, динимиз, урф-одатларимиз, қадриятларимиз ва маданиятимиз муштарак бўлганини эътироф этамиз, улар билан ҳар томонлама алоқаларни ривожлантириш тарафдоримиз. Лекин биз ўзимизни ҳамisha мустақил миллат — ўзбек халқи сифатида ҳис этиб келганмиз ва бу билан фахрланамиз. Бунга тарихий, илмий, маданий асосларимиз бор» («Туркистон», 1999 йил, 2 феврал). Юртбошимиз-

нинг бу фикрлари дастурий аҳамиятга эга бўлиб, Ўзбекистон ва ўзбек халқининг янги, ҳаққоний ва холис тарихини яратувчи муаллифлар қаторида тарихий ўтмиш мавзуида илмий, илмий-оммабоп, илмий-публицистик, илмий-бадий ва, шунингдек, бадий асарлар яратувчи олим ва адибларга ҳам қўл келади.

Юртбошимиз давом этиб, ҳақли суратда яна бундай дейди: *«Бутун дунё ҳамжамияти бизнинг буюк тарихимиз ва маданиятимизни эътироф этиб, бугунги кунда бизни шу ном (яъни ўзбек номи. — Муал.) билан танийди ва ҳурмат қилади».*

Дарҳақиқат, шундай. Бу фикрни ЮНЕСКО Бош директори Федерико Майорнинг мухбир билан қилган суҳбатида айтган ушбу сўзлари ҳам тасдиқлайди: «Маданиятингиз илдизлари чуқур, сизлар довруқли ўтмиш маданиятингиз ва маънавиятингиз асосида дунё илм-фанидан баҳраманд бўлган ҳолда йўлингизни белгилаб тараққиётга интиломқдасиз. Бу эса ўз навбатида келажагингиз порлоқ ва буюклигидан далолатдир. Мен ўзбек деганда ўзига, ўз эркига ўзи бек деганини тушунаман. Ўзбек — ўзига ўзи устоз, ўзгаларга қарам эмас, озод ва мустақил деган маъноларни ҳам англатади» («Ўзбекистон овози», 1999 йил, 30 январь).

Олис Кастилия (Испания)нинг Амир Темур саройидаги элчиси де Клавиходан кейин орадан олти асрча вақт ўтгач, ўша элчининг бугунги юртдоши томонидан халқимиз ва маданиятимизга бундай юксак баҳо берилиши, келажагимиз янада порлоқ ва буюк бўлишига ишонч билдирилиши алоҳида мазмун касб этади. Зеро, ЮНЕСКО Бош директори эътироф этганидек, «Ялпи миллий даромаднинг 8,1 фоизи таълим тизимингизга ажратилаётганлиги бу давлат ва жамиятингиз тараққиётининг ҳозирги босқичида энг долзарб ва муҳим масаладир. Негаки, маърифатли, тараққиётингиз ривожига улкан ҳисса қўшувчи буюк олимларнинг, фозилларнинг дунёга келиши тасодиф эмас, ҳаммасининг асосида эътибор, ҳаракат, интилиш ётади». Дарҳақиқат, халқимиз энг кўп қўллайдиган ҳикматлардан бири «Интиланга толе ёр» мақолидир. Бу мақол даъват ҳамдир.

ТУРК ВА ТУРКИЙ АТАМАЛАРИ ҲАҚИДА

Миллатимиз ва миллий давлатчилигимиз асослари ҳақида сўз борар экан, турк ва туркий атамалари ўтмишда ва ҳозирда қандай тушунчаларни англатгани ва англатаётганини, булар ўртасидаги фарқларни аниқлаб олмоқ зарур, албатта. Бу борада ҳам вазифани Юртбошимиз тўғри ўртага қўйди: «Биз ўзимизни миллат деб билар эканмиз, ўзбекчилигимиз ҳақида аниқ тушунчага эга бўлишимиз керак. Туркий тилли халқ бор, турк халқи бор. Фарқини ҳар бир фуқаромиз, аввало, фарзандларимиз билиб олсинлар».

Бу ўринда атоқли турк олими Зиё Кўкалпнинг йигирманчи йиллардаги Туркиядаги ижтимоий-сиёсий вазиятнинг таҳлилига бағишланган «Туркчилик асослари» мақоласидаги ушбу сатрларни эслаш кифоядир: «Халқ фирқаси ҳукмронликни миллатга, яъни турк халқига берди. Давлатимизга «Туркия» ва халқимизга «турк миллати» номларини берди. Ҳолбуки, Онадўли инқилобига қадар, давлатимизнинг, халқимизнинг, миллатимизнинг, ҳаттоки тилимизнинг номи «усмонли» деган сўз эди, «турк» деган сўз оғизга олинмасди. Бирор киши «мен туркман» дейишга журъат-жасорат этмас эди. Кейинги пайтда туркчилар бундай ғояни айта бошлаганликлари учун саройнинг ва калтафаҳмларнинг нафратига дуч келдилар. Шундай қилиб, Халқ фирқасининг онаси бўлган Мудофаа-ҳуқуқ жамияти буюк халоскоримиз бўлган Ғози Мустафо Камол Пошшо ҳазратларининг тўғри йўли — кўрсатмаси ва йўлбошчилиги билан, бир томондан, Туркияни душман истилоларидан қутқариб, иккинчи томондан эса, давлатимизга, мамлакатимизга, тилимизга ҳақиқий номларини берди ва сиёсатимизни истибдоддан, ёт унсурлар сиёсатининг охириги асоратларидан ҳам қутқарди».

Шу тариқа, расмий тарзда йигирманчи йиллардан бошлаб турк атамаси онадўлилик қардошларимизга тегишли бўлиб қолди. Турк халқи деганда Туркия Жумҳуриясида яшовчи туб аҳоли ёки турк адабиёти деганда эса шу халқнинг адабиёти тушунила бошланди.

Туркий халқ деганда эса қадим замондан бошлаб Турон ва Туркистонда яшаб келган ўтроқ туркий халқ — бизким, ўзбеклар назарда тутиладиган бўлди. 1924 йили Туркистонда миллий давлат чегараланиши ўтказилиб,

Ўзбекистон ССР тузилгач, халқимизга расман ўзбек деб ном берилди. Шунингдек, туркий тил ва туркий адабиёт деганда Турон ва Туркистонда вужудга келган, қарийб минг йиллик тарихга эга бўлган ва ўтроқ туркий халқ — ўзбеклар қўллаб келган тил ва улар яратган адабиёт тушуниладиган бўлди. Бу ҳол ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг бошқа соҳаларига ҳам тегишлидир. Масалан, туркий давлат, туркий тарих, туркий маданият деганда 1924 йилгача бўлган ўзбек давлатчилиги, ўзбек тарихи, ўзбек маданияти тушуниладиган бўлди.

Бу ўринда шундай аниқлик киритиб кетиш керакки, Туронзаминда яшаб келган ён қўшилларимиз, масалан, туркманларда адабиёт бошидан туркман адабиёти шаклида, қозоқларда қозоқ адабиёти шаклида, қирғизларда қирғиз адабиёти шаклида вужудга келган. Маърифатпарвар шоир Абай Қўнонбоев (1845—1904) қозоқ ёзма адабиётига асос солган. Илк қирғиз алифбоси 1924 йили тузилган. Қирғиз тилидаги биринчи газета «Эркин-Тоо» («Озод тоғлар») 1924 йил 7 ноябрда Тошкент шаҳрида нашр этилган. Шу даврдан бошлаб қирғиз адабий тили ва ёзма адабиёти шаклланган. Ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг бошқа соҳаларида ҳам худди шу ҳолатни кўрамиз.

Айни пайтда қардошларимиз туркий ибораси билан ифодаланадиган маънавий бойликларимизга қардошлар сифатида дахлдордир. Туркий ибораси матндаги ўрнига қараб яна қўшимча бошқа маъноларни ҳам англатади. Масалан, туркий халқлар деганда, Турк отадан тарқалган барча турк халқлари, элатлари, қавмлари тушуниладики, бу сирага туркиялик турклар ҳам киради. Ёки бўлмаса, туркий адабиётлар деганда барча қардош халқлар — озарбайжон, татар, бошқирд, турк, ўзбек, қозоқ, уйғур, қирғиз ва бошқа адабиётлар назарда тутилади. Шундай эди. Юқорида тилга олиб ўтилган учрашувда муҳтарам Юртбошимиз томонидан бу борада ҳам аниқлик киритилди, яъни «туркий тилли» деган атама қўлланилди. Энди бундан буёғига туркий тилли халқлар дейилганда бир отадан тарқалган оға-ини барча қардош халқлар тушунилади, туркий тилли адабиётлар дейилганда барча қардош халқларнинг адабиётлари тушунилади. Бу атама ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг бошқа соҳаларига ҳам бирдек тегишлидир. Демак, энди бундан буёғига «туркий» атамаси «ўзбек» атамасининг эквиваленти сифатида қўлланилишда давом этаверади. Аҳмад Яссавий, Кутб Хоразмий, Ҳофиз Хоразмий, Су-

лаймон Боқирғоний, Носируддин Рабғузий, Сайфи Са-
ройи. Отойи, Саккокий, Лутфий, Навойи, Ҳусайний,
Бобур, Убайдийлардан тортиб то Машраб, Ҳувайдо,
Муқимий, Фурқатларгача, ўзлари эътироф қилганла-
ридек, туркийда ижод этгандирлар. Бу туркий тилнинг
ҳозирги номи ўзбек тилидир, шаклан икки хилу маз-
мунан бирдир.

1923 йили туркиялик қардошларимизга турк деб
ном берилганини юқорида айтиб ўтган эдик. Бу турк
миллати ўша йили пайдо бўлган экан, деган сўз эмас,
албатта. Турк миллати азалдан бор эди, 1923 йили
эса унга янги ном берилди, холос. Бизким, ўзбеклар-
да эса халқимиз номи ҳатто уч ном — турк, туркий
ва ўзбек деб аталган. Демак, гап номда эмас, мо-
ҳияда — мавжудликда. Шўро мафкуриси таъсирида
шаклланган айрим кишилар, айниқса, ҳаққоний та-
рихимиз билан ҳали таниш бўлмаган ёшлар билиб-
билмасдан ўзбек халқи ўзбек номи келиб чиққандан
кейин пайдо бўлган, ўзбек миллати собиқ Ўзбекис-
тон ССР тузилганидан кейин вужудга келган, деб юза-
ки тушунадилар. Ҳақиқатда эса ўзбек халқи ўзбек но-
ми келиб чиққанидан кўп асрлар илгари ҳам мавжуд
эди, ўзбек миллати эса Ўзбекистон ССР тузилмаси-
дан кўп асрлар аввал шаклланиб бўлган эди. Хуллас,
ўзбек халқи ва ўзбек миллати илгари вужудга келган,
кейин уларга ном қўйилган. Аввал таваллуд, сўнг от
қўйиш юз берган.

Бизким, ўзбеклар ўтмишда турк, туркий халқ деб
аталиб келишимизга боис шуки, Турон ва Туркистонга
бевоcита, узвий ва узлуксиз ворислигимиздир. Туркис-
тон мамлакатадаги қайси бир йирик осори атиқани
олиб кўрманг, халқимизнинг бирор тарихий шахси но-
ми билан боғлиқ, унинг фармони билан қурилган, бу
хусусда юқорида қатор мисолларни айтиб ўтганимиз
учун, яна қайтариб ўтиришга ҳожат бўлмаса керак. Тур-
кий адабиёт ва санъатга, илм-фан ва маданиятга во-
рислигимиз шунда ҳам кўринадики, туркий ёзма ада-
биёт барча мумтоз вакилларининг асарлари она тили-
миз — туркийда битилгани учун бугунги кунда ҳам
севиб ўқиймиз, таржимага ҳожат йўқ, ўша адабиёт кел-
ган жойидан бугунги авлодлар томонидан давом этти-
рилмоқда. Қадим Туркистонда санъатнинг қайси тури
мавжуд бўлган бўлса, улар ҳозир ҳам бор ва раvнақ
топмоқда. Ал-Форобий тадқиқ қилган ўша чолғулар, у
яратган қонун чолғуси ҳамон созандаларимиз қўллари-

дан тушмайди. Масалан, қонун чолғуси «Мақом» ансамблида асосий чолғулардан биридир.

Еттинчи боб

ЎЗБЕКНИНГ ЭТНИК ТАРКИБИ

Уруғ-қабилачилик жараёнини босиб ўтиш ҳар бир халқ қисматида бўлган. Дунёда ҳозир мавжуд қайси бир халқнинг тарихига назар солмайлик, албатта, уруғ-қабилачилик жараёнини босиб ўтиб, халқ сифатида шакллана борганини кўрамиз. Бунда ҳам ўзига хос жиҳатлар бўлади: бир неча ирқ ва динга мансуб қабилалардан шаклланган халқлар, бир неча халқлардан қайта шаклланган халқлар; бир ирққа мансуб қабилалардан шаклланган халқлар.

Ҳозирги Русия халқи икки босқичда шаклланган. Биринчи босқич XVI асрнинг ўрталаригача, илк рус подшолиги вужудга келгунча давом этиб, унда асосан славян гуруҳига мансуб қабилалар иштирок этган. Иккинчи босқич XVI асрнинг иккинчи ярмидан бошланиб, то қизил империя таназулуга учрагунча давом этиб келди. Бу босқичда Русияга тобе этилган ўлкаларда: Фарбий Сибир, Шарқий Сибир, Узоқ Шарқ, Тундрада, Ока, Кама, Волга, Дон, Терек ва бошқа дарёларнинг ҳавзаларида яшовчи тубжой, лекин кам сонли эл ва элатлар, туркий ва угро-фин қавмларига мансуб аҳоли зўравонлик йўли билан ассимиляция қилиниб, руслаштириб, рус халқи сирасига қўшиб юборилди. Шунингдек, ҳозирги рус миллатининг шаклланишида швед, норманд, немис ва яҳудий халқларининг ҳам муайян даражада иштироки бор.

Ҳозирги Америка халқи турли халқларнинг қўшилишидан қайта шаклланган халққа ёрқин мисол бўла олади. XVI асрнинг аввалидан бошлаб янги дунё — Америка қитъасига кучиб бора бошлаган кишилар ўз тарихий ватанлари бўлмиш — Оврупода инглиз, испан, португал, француз, итальян ва олмон каби халқларнинг вакиллари сифатида шаклланиб бўлган эдилар. Улар Америка қитъасида қайта шаклланиб, янги халқ қиёфасига кирдилар. Шимолий Америкада американ, мексикан, канада халқлари, Жанубий Америкада эса бразил, аргентин, перу, чили, куба ва бошқа халқлар вужудга келди. Бу жараёнга кейинги икки аср давомида

Африка қитъасидан сотиб олиб борилган 20 миллиондан ортиқ негрлар, шунингдек, Биринчи ва Иккинчи жаҳон урушларидан кейин Овруподан кўчиб борган яҳудийлар ҳам иштирок этган. Иккинчи жаҳон урушидан кейин эса мазкур жараёнга хитой ва япон миллатига мансуб кишиларининг ҳам фаол қатнашуви кўзга ташланмоқда. Эскимос, ҳинду каби камсонли ерли аҳолининг қатнашуви деярли сезилмайди.

Бу ўринда ушбу китобимизнинг умумий мавзу-мундарижасига билвосита алоқадор бўлгани учун шу нарсани айтиб ўтишни зарур кўрамизки, Америка қитъасидаги аҳолининг деярли ҳаммаси бу ерга кўчиб келгани сабабли мазкур мамлакатларда миллий қиёфа, миллий масала ва миллий мафкурага қараш, тушуниш ва муносабат бошқа қитъалардагидан бирмунча фарқланади. Масалан, АҚШда яшовчи, келиб чиқиши инглиз, француз, испан, итальян ёки туркистонлик-ўзбек учун ўзининг миллий қиёфасини йўқотиб, американ халқига айланиб кетиши унчалик хавfli эмас. Чунки уларнинг ҳаммиллатларининг миллий қиёфалари сақланиб қолувчи ва миллий манфаатлари ҳимоя қилинувчи ўз тарихий ватанлари — Буюк Британиядек, Франциядек, Испаниядек, Италиядек ва Ўзбекистондек давлатлари бор. Бу билан айтмоқчимизки, бизким, **ўзбеклар учун миллий қиёфамиз, қадриятларимиз, тилимиз, адабиётимиз, динимиз ва шу қабилаимиз ҳимоя қилинадиган яккаю ягона маскан — бу Ўзбекистон Республикасидир.** Ҳар бир миллий мафкура муайян даражада (ўзгалар манфаатига зид бўлмаган ҳолда, албатта) устувор ҳуқуқ ва мавқега эга бўлиши табиийдир. Бусиз ҳар бир миллат, бу ўринда ўзбек миллати, миллий такомил топа билмайди. Миллий давлатнинг бош вазифаси ҳам аслида шудир. Мамлакатимиз аввало ўзбек миллатининг гуллаб-яшнаши учун даъват этилгандир, шу боисдан ҳам Ўзбекистон деб аталур!

Энди яна халқларнинг этник таркиби масаласига қайтамиз. Араб халқи асосан бир қавмга мансуб араб қабилаларидан шаклланган. Шу билан бирга араб халқининг шаклланишида бошқа халқлар, элатлар ва қабилалар иштирок этган; Мисрда қибт халқи, Ливия, Тунис, Марокаш, Жазоир, Мавританияда мавр халқи, Сомалида занжийлар қатнашган. Шунингдек, араб халқининг шаклланишида туркий халқлар ҳам сезиларли даражада иштирок этганлар. Маълумки, деярли барча араб халқлари салкам 5 асрча Усмонли халифалиги

таркибида яшаганлар. Мисрда эса икки-уч аср давомида туркий қипчоқ қабиласига мансуб сулола вакиллари ҳокимиятни бошқариб, вақтлар ўтиши билан улка халқи таркибига сингиб кетганлар.

Ёки бўлмаса, мисол учун дунёдаги энг ёш давлатлардан бири бўлмиш Покистон Ислом Республикаси халқини олиб кўрайлик. Бу халқнинг шаклланишида ҳинд, форс, туркий ва араб халқлари, пуштун қабилалари қатнашганлар, унда бобурийларнинг ҳам муайян ҳиссалари бор, албатта. Покистоннинг давлат тили бўлмиш ўрду (туркий ўрда сўзидан келиб чиққан) тили луғатида ҳам бу ҳолатни куришимиз мумкин.

Ҳозирги кунда жаҳон бўйича энг илғор миллатлардан ҳисобланувчи инглиз, олмон, фаранг, италян ва бошқа халқлар бир ирқий гуруҳга мансуб инглиз, сакс, норман, шотланд, ирланд қабилаларидан шаклланганлар.

Халқларнинг этник таркиби хусусида доира ва миқёсни кенгроқ олиб сўз юритишимиздан мурод шуки, ҳурматли ўқувчиларимизни масала моҳиятига иложи борича чуқурроқ олиб кириш ва бу борада тасаввурларини бойитишга интилишимиздир. Бизким, ўзбеклар худди инглиз, олмон, фаранг, италян халқлари каби бир ирқий гуруҳга мансуб туркий қабилалар уюшувчи, қўшиливи ва сингишуvidан шаклланган халқимиз. Асосан туркий қон жўш ўриб турган томирларимизда асрлар давомида борди-келди қилиб, қуда-андачилик қилиб келаётган қўшни халқларнинг, шунингдек, узоқ-яқиндан турли илинж ва мақсадлар билан юртимизга келиб, бу ерларда қолиб кетиб, халқимиз бағрига сингишиб кетган одамларнинг ҳам қони бор, албатта. Дунёда қонига бошқа қон қўшилмаган, «мутлақо ўз қони»га эга бирортаям халқ бўлмаса керак. Ҳамма-ҳаммамиз, энг аввало, ана шу рубъи маскун — Ер фарзандларимиз, кейин эса ўз юртларимизнинг фуқаролари бўламиз.

Халқларнинг халқ сифатида шаклланган ҳудуд-масканлари ҳам миқёс, кенглик ва доира жиҳатдан турлича бўлади. Бир халқ кичик бир ҳудудда шаклланган бўлса, иккинчи бир халқ улкан ҳудудда шаклланган бўлади. Шунингдек, бирор халқнинг халқ бўлиб шаклланган ҳудуди майдон жиҳатидан унинг ҳозирги давлати ҳудудидан катта ёки кичик бўлиши ҳам мумкин. Бу кўп нарсаларга, ўша халқнинг ўтмишда бошидан кечирган сирсиноатларга, воқеа-ҳодисалар, тузган давлатининг куч-

қудрати (давлат кучсизланса ҳудудининг катта-кичик қисмларидан айрилиб қолиши тарихдан маълум)га боғлиқ. Масалан, руслар халқ бўлиб шаклланган ҳудуд XVI асрнинг биринчи ярмида 200 минг квадрат километр атрофида бўлса, ҳозирги Россия Федерациясининг ҳудуди 17 миллион 75 минг 400 квадрат километр дур. Демак, Русия ҳудуди 4 ярим аср мобайнида қўшниларининг ҳудуди ҳисобига 85 мартадан ортиқ кенгайган. Шу ўринда то шу пайтгача, яъни муҳтарам Юртбошимиз «ойнаи жаҳон»да сўзлаб, тарихий ҳақиқатни дадил айтишга чорлаб, журъат бағишламагунча билдиришга имкони бўлмай келган бир ҳақиқатни айтмиз: **бизким, ўзбеклар халқ бўлиб шаклланган ҳудуд ҳозирги Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан анчагина каттадир.** Бу далилни чегараю ҳудуд даъвоси тарзида эмас, балки ўтмишга оид тарихий ҳақиқатни айтиш учун келтираяпмиз, холос. Яхши биламизки, ўтмишни қайтариб, тарих ғилдирагини орқага айлантириб бўлмайди. Лекин, шу билан бирга, муҳтарам Юртбошимиз томонидан таъкидланганидек, **«ким бўлишидан қатъи назар, жамиятнинг ҳар бир аъзоси ўз ўтмишини яхши билса, бундай одамларни йўлдан уриш, ҳар хил ақидалар таъсирига олиш мумкин эмас».**

Қисқаси, бизким, ўзбеклар жуда улкан ҳудудларда халқ бўлиб, миллат бўлиб шаклланганмиз. Маълумки, халқнинг этник қатлами ва этник таркиби деган иборалар бор, булар маъноси жиҳатидан бир-биридан муайян даражада фарқланади. Этник қатлам дегани халқнинг шаклланган ҳудуди, маконига тегишлидир. Халқнинг этник таркиби дейилганда эса унинг шаклланишида қатнашган қабила-уруғлар, элатлар ва ҳаттоки халқлар назарда тутилади. **Ўзбек халқи асосан икки этник қатламдан ташкил топган. Биринчи қатлам Турон-Туркистон ҳудудларида шаклланган.** Иккинчи қатлам эса Волга (Итил) дарёси бўйларидан тортиб, то Хоразмнинг шимоли, Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқимларигача бўлган ҳудудларда шаклланган, бу макон ўтмишда турли номлар билан, чунончи Қипчоқ дашти, Олтин Ўрда, Оқ Ўрда, ўзбек вилояти, ўзбек мамлакатлари, ўзбек улуси деб аталганини юқорида эслатиб ўтдик. Халқимизнинг бу қатламини жуғрофий ўрин жиҳатидан шартли равишда шимолий қатлам деб аташ ҳам мумкин.

Биринчи қатлам Туронзаминда жуда олис замонлардан бошлаб асосан суғорма деҳқончилик, хунарманд-

чилик билан, қисман чорвачилик билан шуғулланиб, ўтроқ ҳолда яшаган хоразмлик, фарғоналик, сўғдиёналик, бақтриялик, шошлик ва шу каби аждодларимиз, шунингдек, соқ, массагет, кушон деб аталган аждодларимиздир. Ва кейинчалик буларнинг сафига барлос, жалойир, кенагас ва шу каби ўнлаб туркий қабилалар келиб қўшилиб кетишган. Бу қатлам иккинчи қатламдан давр нуқтаи назаридан қадимийроқдир. Масалан, кўпроқ Афросиёб номи билан танилган аждодимиз Алп Эр Тўнгани эслаб ўтайлик. У худди аждоди Туркдек бирлаштирувчилик салоҳиятига эга бўлган буюк ҳоқон сифатида бутун Турон ҳудудларини бирлаштирган, Самарқанд шаҳрини ўзига пойтахт қилади, у пайтларда Самарқанд Семизкент дейилар экан. Маҳмуд Кошғарийнинг талқинича, Семизкентнинг луғавий маъноси бой-бадавлат, обод, фаровон, тўкин-сочин, маъмур ва буюк шаҳар демакдир. Соҳибқирон Амир Темурнинг Самарқанд шаҳрини ўз салтанатига пойтахт қилиб танлаши ҳам бежиз эмас, бу қутлуғ танлов ўша буюкликка бориб тақалади ва Соҳибқироннинг бутун Турон элини «Куч — адолатда» шиори остида бирлаштириш ниятини ифодалайди.

Тилшунос олим Эргаш Умаров «Миллий тикланиш» (10 март, 1999 йил) газетасида эълон қилган илмий ахборотга кўра биринчи қатламга мансуб ўзбеклар ҳижрий 603, милодий 1264 йили Самарқандда ўзбек тилида давлатнинг асосий атрибутларидан бири — пул, яъни мис танга зарб қилганлар, бу танга ҳануз сақланиб келмоқда.

Душманлари Алп Эр Тўнгани очик жангда енга олмай, алдов йўли билан унга заҳар бериб, жисмоний маҳв этадилар. Унинг ҳалок бўлиши санаси тарих китобларида аниқ баён этилган. Бу миллий фожиа миллоддан аввалги 626 йилнинг кузида юз беради. Демак, шу йилнинг кузида Алп Эр Тўнга вафотига 2625 йил тўлади. Бу рақам ҳам муҳтарам Юртбошимизнинг ўзбек давлатчилиги 27 асрлик тарихга эга, деган фикрини тасдиқловчи ҳужжатлардан биридир.

Халқимизнинг иккинчи қатлами Турон мамлакатининг нисбатан шимоли-ғарбий ҳудудларида вужудга келган ва шакллана бориши XV асрнинг охирларида поёнига етган. Мазкур қатламнинг этник таркиби биринчи қатламнинг этник тартибига кўра аниқроқдир, бу ҳолни шаклланишдаги даврий масофанинг яқинроқлиги билан изоҳлаш мумкин.

Ўзбек халқининг шаклланишида қатнашган қабилаларнинг сони турли манбаларда турли миқдорда кўрсатилади. Шоир Турди бу борада 92 рақамини келтилади. Бизнингча, улар асосан қуйидагилардан иборат: қорлуқ, ўғуз, найман, қиёт, кўнғирот, кенагас, барлос, дўрмон, буркут, курлаут, манғит, дўлдой, чимбой, чигатой, тубой, қитой, тоймас, шунқорли, шодбоқли, жалойир, қирқ, юз, минг, лоқай, қотоғон, можор, турк, сарой, элбек, қурама, қангли, уз, нукуз, манғут, уйғур, арғин, аймоқ, уйшун, ғончи, қушчи, ийжон, бижанак ва бошқалар. Бу қабилаларнинг отлари кўпгина тарихий ва бадий асарларда, бутун Турон, Туркистонда, бугунги Ўзбекистонда жой номлари тарзида ҳамон сақланиб келмоқда. Масалан, Дўрмон қишлоғи, Кўнғирот тумани, Манғит шаҳри, Чимбой маҳалласи ва ҳоказо.

Қабилалар номини тарихий далиллар сифатидагина билиш ва ўрганиш маъқул. Худди мучал ахтаргандек, йил аниқлагандек кимнинг келиб чиқиши бўйича қайси қабилага мансуб эканини суриштиришга ружу қўйиш мақбул эмас, бу тор маҳаллийчиликни келтириб чиқариши мумкин. Йирик шаҳарларда аллақачонлардир кимнинг қайси уруғ-у қайси бир қабилага мансублиги унутилиб кетган. Умуман олганда, **жамият тараққий эта боргани сайин умумиллийлик тушунчаси ва ифтихори устувор мавқеини эгаллайди: ўзбекмисан, ўзбек, гап тамом, вассалом. Киши қайси оилада, қаерда туғилгани билан эмас, (бу нарса одамнинг иродасига боғлиқ эмас), ўзининг маънавий камолоти билан шарафланади.**

Алқисса, XV асрнинг охири XVI асрнинг бошларида халқимизнинг биринчи ва иккинчи қатламлари қўшилади, аниқроғи иккинчи қатламнинг ҳаммаси эмас, муайян қисми биринчи қатлам билан бирлашади. Шўролар давридаги адабиётларда иккинчи қатлам шаклланган ва кўп асрлар давомида яшаб келган ҳудудлар тўғрисида нотўғри тасаввур ҳосил қилиб келинган эди. Гуёки бу ўлкалар нообод, қуп-қуруқ дашту саҳролардан иборат, аҳолиси тўпори, саҳройи, кўчманчи, маданий жиҳатдан анча қолоқ бўлган эмиш! Ҳолбуки, бу ўлкаларда чорвачилик билан бир қаторда суғорма деҳқончилик ҳам қилинарди, аҳолисининг муайян қисми ўтроқ тарзда яшарди, чингизийлар босқинидан илгари ҳам Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқимларида, унинг irmoқлари ёқаларида ва бошқа жойларида Янгикент, Ясси, Сигноқ, Саброн, Исфижоб (Сайрам), Ўтрор, Фороб, Тароз каби унлаб катта-кичик шаҳарлар бунёд этилган эди. Аҳо-

лиси кучманчи бўлса, экин-тикин қилармиди, боғ-роғ
яратармиди, уй-жой қуармиди, шаҳарлар бунёд этар-
миди! Йўқ, бу ўлкалар ҳам анча обод эди.

Сирдарё қуйи оқими бўйида жойлашган Янгикент
шаҳри жаҳонга машҳур Салжуқий султонлар келиб чиқ-
қан макондир. Маҳмуд Ғазнавийнинг аждодлари ҳам
Сирдарё сувини ичиб улғайишган. Машҳур лашкарбо-
шилар Сабуктакин, Ануштакин, Алптакинлар ҳам ас-
лида шу жойларнинг фарзандлари эдилар.

Буюк аждодимиз Абу Наср Муҳаммад ўзи туғилиб
ўсган, Тошкентдан сал шимолроқда жойлашган Фороб
шаҳрини оламшумул қомусий асарлари билан шараф-
лади ва маънавий жиҳатдан абадийлаштириб кетди. Эн-
дилиқда бу шаҳарнинг харобаларигина қолган бўлса-
да, номи эса Форобий номи билан дунё тургунча эсла-
наверади.

Буюк шоир, тасаввуф илмининг улуғ пирларидан
бири, Яссавия тариқатининг асосчиси, асли сайрамлик
Аҳмад Иброҳим ота ўғли Яссавий бобомиз ўзи камол
топган, ижод этган, сўнгра мангу макон қилган Ясси
шаҳрининг номини бутун дунёга танитди, айниқса, биз-
ким, ўзбекларнинг ёзма адабий тилимиз равнақиға катта
ҳисса қўшди, мумтоз шеъриятимизда халқона, ҳаммага
тушунарли услубни — яссавиёна услубни белгилаб бер-
ди. Ниҳоятда диққатга сазовор ери шундаки, Яссавий
ҳикматлари худди шу бугун жорий адабий тилимизда
ёзилгандек тушунарли ва замонавий аҳамиятга молик.
Бир сўз билан айтганда, Аҳмад Яссавий ўзбек адабиё-
тини «Ҳикмат»ли этди. Ўтмишда ҳам, ҳозир ҳам «Ҳик-
мат» кириб бормаган ўзбек хонадони топилмаса керак.
Истиқлол шарофати билан «Ҳикмат»нинг катта-катта
ададларда қайта-қайта нашр қилингани ҳам шу фикри-
мизни исботлаб турибди.

Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад ҳукмдорлик қил-
ган йилларда буюк Хоразм давлатининг шимоли-шар-
қидаги энг мустаҳкам қўрғон-шаҳар Ўтрор эди. Чинги-
зий ғалаларнинг босқинига қарши биринчи бўлиб қал-
қон бўлган, сўнгги томчи қонлари қолгунича ғаддор
душман билан жанг қилиб, ҳалок бўлган мудофаачилар
олис аждодларимиз эдилар. Кучлар нисбати тенг бўл-
магани учун душман ғолиб келади. Ўтрорни хароб эта-
ди. Кейин бу шаҳарнинг қисмати Сирдарёнинг бўйла-
ридаги бир қатор шаҳарлар, жумладан, Сигноқ, Саб-
рон, Ясси, Янгикентларнинг бошига ҳам тушади, чин-
гизийлар бу шаҳарларни ҳам вайрон этадилар. Улар-

нинг қилмиши, «касб-кори» бузиш, хароб этиш, вайрон қилиш эди. Орадан бир ярим аср вақт ўтгач, мард элнинг мард ўғлони бўлиб, бунёдкор халқнинг фарзанди бўлиб, юртида мустақиллик яловини ўрнатиб, Туркистон мамлакатини бошқаришга киришар экан, Соҳибқирон Амир Темур бобомиз чингизийлар хароб этган қадим шаҳар ва қишлоқларни яна обод этиш режаларини белгилайди. Бу сатрлар қоғоз саҳифаларига тушар экан, муҳтарам Юртбошимизнинг мақолсифат ушбу фикрлари ёдимиздан бир-бир ўта бошлади: «Одамзод борки, авлод-аждоди, ватанининг тарихини билишни истайди... Ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади... Тарихий хотираси бор инсон — иродали инсон... Тарихий хотирасиз келажак йўқ».

Ҳақиқатда шундай. Ҳа, бизким, ўзбекларнинг тарихий хотирамиз бор ва жуда ҳам бой. Эслагудек, ибрат олгудек, намуна қилиб курсатгудек, руҳлангудек тарихий хотирамиз мавжуд. Амир Темур буюк аждоди Аҳмад Яссавийни хотирлаб, арвоҳ хотира қилиб унга мақбара қурдирди. Бу иши билан Соҳибқирон бобомиз ҳам Аҳмад Яссавий руҳини шод этди, ҳам ўз номини шарафлаб ўтди, ҳам келгуси авлодларига тарихий хотира қолдирди. Маълумки, Аҳмад Яссавий замонидан Амир Темур замонигача тахминан 250 йилча вақт кечган, Амир Темур замонидан бизнинг давримизгача 660 йилдан ортиқроқ вақт ўтди. Барини жамласак, 950 йилча келиб қолади. Демак, тарихий хотира келажакни яратар, келажакка йўл очиб берар экан! Шунинг шарофати ўлароқ биз миннатдор авлодлар Аҳмад Яссавийдек, Амир Темурдек буюк аждодларимизни хотирлаб, улардан ибрат олиб бунёдкорликда давом этмоқдамиз. Бугунги боин бунёдкоримиз муҳтарам Юртбошимиз десак чин ҳақиқатни айтган бўламиз.

Мазкур китобимизнинг ушбу бўлагини хулосалаб, деймизки. XV асрнинг охири ва XVI асрнинг бошларида бизким, ўзбекларнинг икки этник қатлами бир-бирига қўшилди, бу жараён илгаридан давом этиб келарди ўзи, фарқи шундаки, бу бир миллат тарихида фақат бир марта бўладиган катта қўшилув эди. Аниқроқ қилиб айтсак, халқимизнинг нисбатан шимолроқда шаклланган этник қатламининг ҳаммаси эмас, бир қисми халқимизнинг нисбатан жануброқда шаклланган этник қатламига, яъни Буюк Туроннинг Мовароуннаҳр ва Хуросон ўлкаларида азалдан яшаб келётган яхлит этник қатламига бир бўлак бўлиб қўшилди ва уни тўлдирди, нуфусини оширди.

Келиб қўшилган қатлам бу ердаги яхлит қатламдан нуфуси жиҳатидан оз эди. Шимолий қатлам шаклланган ҳудудларда — катта-кичик шаҳар ва қишлоқларда, кенг яйловларда ҳаёт давом этаверган, чунки аҳолининг муайян қисми ўз жойларида яшаб қолаверган. Бу ҳақда кейинроқ алоҳида тўхтаб ўтамиз.

Келиб қўшилган қатлам билан шошлик, фарғоналик, мовароуннаҳрлик, хоразмлик, хуросонлик ўзбеклар қонқардош, диндош, мазҳабдош, тилдош эдилар, адабий тил битта — умумий эди, ёзув ҳам битта — араб алифбосига асосланган ёзув эди. Бу ҳолни Мовароуннаҳр ва Хуросонда ижод этган, туркигўй шоирлар деб аталувчи Лутфий, Отойи, Саккокийларнинг асарларини ўзбек шоирлари деб аталган Сайфи Саройи, Шайбоний, Убайдийларнинг асарларини чоғиштириб ўқиб чиқиб, осонгина аниқлаш мумкин. Улар барининг шеърят тили Аҳмад Яссавий ҳикматларига айна мос келади. Тагини суриштирсак, Отойи ҳам Аҳмад Яссавий авлодларидан эди.

Қолаверса, бу даврда Алишер Навоийнинг ўлмас ва қуёш нурлари янглиғ ҳаётбахш асарлари Ҳиротдан Ҳожитархон оша Боқчасаройу Қозонгача, Шарқий Туркистондаги Ҳутан шаҳридан Рум элидаги Истанбулгача етиб бориб, бутун Турон элини якқалам қилиб бўлган эди. Навоий бобомизнинг ўз иборалари билан айтганда «черик тортмай забт айлаган» эдилар.

Саккизинчи боб

ШАРАФИДДИН АЛИ ЯЗДИЙНИНГ БИР ШОГИРДИ

Китобимизнинг бу бўлагини нима учун шундай атанганимизнинг изоҳи сўз давомида берилади.

Атоқли қирғиз адиби Чингиз Айтматов 1964 йилнинг кузида собиқ Ўзбекистон ССРнинг 40 йиллиги муносабати билан «Правда» газетасининг ўша пайтдаги мухбири сифатида шу газетада босилган «Пахтанинг ойдин йўли» деган мақоласида пахтакорлик касбини улуғлаш асносида йўл усти яна бундай деб ёзган эди: «Қадим Греция Оврупода цивилизация ўчоғи сифатида қандай ўрин тутган бўлса, Ўзбекистон ва ўзбек халқи Осиёда, бутун туркий ўлкалар ва барча туркий халқлар тарихида худди шундай ўрин эгаллаган».

Ўзбекистон ва ўзбек халқига берилган бу баҳо ўша давр учун анча журъат билан айтилган эди, албатта. Аслида эса қиёслаш лозим топилганда Ўзбекистонни Грецияга эмас, Грецияни Ўзбекистонга таққослаш керак бўлади, чунки юртимиз цивилизация бобида ҳам Грециядан қадимийроқдир. Нима ҳам деб бўларди, босқинчилар кўрсатадиган ҳийла-найранглар, сиёсий уйинлар кўп бўлганидек, бу қилмиш, шу кирдикорларнинг мазлумлар онги ва қалбида қолдирадиган асоратлар ҳам анча чуқур томир отиб кетар экан.

Шулардан бири тафаккур тарзимиз йўналишига қилган салбий таъсиридир. Масалан, чоризм даврида ва шўролар замонида интеллигентларимиз тўғри бўлсин, нотўғри бўлсин, ҳар борада Фарбдан, биринчи навбатда Русиядан андоза олишга, уларга эргашишга, уларнинг фикрига мос тушадиган мулоҳазалар билдиришга, улар қўллаган атамаларни суриштириб-нетиб ўтирмай айнан қўллашга одатланиб, кўникиб қолишган эди. Йўқ, ундай эмас, бундай дейишга журъат етишмасди. Мабо-до журъат кўрсатиб, ҳақ гап айтилса, барибир инобатга олинмас, айтувчи шахс ошкора ёки зимдан тазйиққа учраши аниқ эди. Шу ўринда фикримизнинг исботи учун икки фидойи инсоннинг фожиали қисмати тилга олиб ўтамиз.

Филология фанлари доктори, мумтоз адабиётимиз тарихи бўйича чуқур билимдон Эргаш Рустамов Аҳмад Яссавий ҳақида ҳақ гапни баралла айтгани учун етмишинчи йилларда «Мажнун» деб эълон қилинган эди, бу иснодга чидай олмай фидойи олимимиз бевақт дунёдан ўтиб кетди. Бундай кўргулик саксонинчи йилларда навқирон, истеъдодли шоир раҳматли Асқар Қосимов бошига тушган эди...

Тобеъ халқнинг зиёлиси ҳам итоатда ушлаб туриларди. Итоатда ушлаб туришнинг йўли ва тури кўп эди. Шулардан бири ўзбек олимларимизнинг барча номзодлик ва докторлик диссертациялари Москвада тасдиқланиши шарт эди. Шу боисдан ҳам интеллигентларимиз марказбоп мулоҳаза юритишга одатланиб, ҳаттоки кўникиб, миллий қиёфаларини йўқотаёзиб борар эдилар. Бундай кўникиш иллатидан ўша даврларда шаклланиб қолган илмий ходимларимиз ҳали-ҳануз фориғ бўлганлари йўқ. Бу борада муҳтарам Юртбошимиз тарихчи олимлар билан учрашувда куюниб сўзлади: «...қачонгача биз тарихимизни бировларнинг нуқтаи назари билан, қаричи билан баҳолаймиз?»

Бу даъват халқимиз босиб ўтган барча босқичлар ва даврлар ҳақида ҳаққоний гапни дадил айтишга чорламоқда.

Мустамлакачилар юртимизни 1924 йилгача Туркистон деб атаб келдилар-да, 1924 йилдан Ўрта Осиё деб номладилар, мамлакат номи жуғрофий атама билан алмаштирилди. Шундан бошлаб, ўзимизникилар ҳам улардан андоза олиб Ўрта Осиё дейишга киришиб кетдилар. То Президентимиз «Туркистон — умумий уйимиз» деган шиорни ўртага қўймагунча бу тарихий ном қатогон бўлиб, ишлатилмай келинди.

Коммунистларнинг ғарблик доҳийларидан бири Бобур мирзо Ҳиндистонда тузган давлатни «Империя великих монголов» дегани учун ўзимизникилар ҳам сўзмасўз таржима қилиб «Буюк мўғуллар империяси» шаклида қўллай бошладилар, бу иборанинг замирида қандай ғараз ётганини суриштириб ўтирмадилар. Цивилизациялашган Ғарбда шундай дейиш одат эканми, демак, биз ҳам шундай дейишимиз керак, деб ҳисобладилар. Аслида, бобурийлар салтанатини мўғуллар империяси деб аташдан бузуқ ният шу эдики, биринчидан, Бобур ва бобурийларни ваҳший Чингизхоннинг зурриёдларидан деб, жаҳон оммаси олдида ерга уриш эди, уларнинг Ҳиндистон тарихида тутган ўрни ва қолдирган яхши изларини камситиш эди, иккинчидан эса, асосийси ҳам шу бўлса керак, бобурийлар келиб чиқишлари бўйича ўзбек эканини тан олмасликка интилиш эди.

Ёки бўлмаса, Камолиддин Беҳзодни санъат мухлис-ларига таништириш учун «Шарқнинг Рафаэли» дейиш шарт эди. Самарқанд ҳақида сўз борганда «Римнинг тенгдоши» деб ҳам қўйиларди. Бу ва шу каби «қисиниб-қимтинишлар», «андозалар» ҳам мустамлакачилик зугумининг маънавиятимизга кўрсатган салбий таъсирларидан бўлиб, улардан қанчалик тезроқ қутулсак, ҳақни ноҳақдан, тўғрини нотўғридан, ростни бўҳтондан ажратиб олсак, бу янгича дадил фикрлаш бўлур эди.

Муҳтарам Президентимиз тарихчилар билан учрашувда ҳам зиёлиларни журъатли бўлишга, қотиб қолган, эскича фикрлашдан тезроқ қутулиб, дадил, лекин холис ва ҳақ гапни айтишга чорлади, мустамлакачилик давридан онгларда ўрнашиб олган чалкаш ва нотўғри андозалардан воз кечишга даъват этди. Бу фикрлар жуда муҳим бўлиб, айниқса, халқимиз ва давлатимизнинг янги, яъни ҳаққоний тарихини яратишда миллий заминдан узилимай иш тутишни, ғарбона

эмас, шарқона, янада аниғи, ўзбекона тафаккур юри-
тишни тақозо этади. Юртбошимизнинг бу йўл-йўри-
ғида биз янғича иш тутишлик, яъни **концептуал-ус-
лубий таҳлил йўлидан** боришлик маслаҳат кўрилаёт-
ганини англапмиз.

Ҳар бир эл-юртнинг ҳаққоний тарихини тупроғи
ота-боболарининг хоки туроби ётмиш шу заминдан
олинган, шу маконда таваллуд топиб, униб-ўсиб, бало-
ғатга етган фидойи ва ватанпарвар кишилар холис ёза-
жаклар. Ташқаридан туриб ўзгалар бизнинг тарихи-
мизни ҳаққоний ёзиб беришлари бир афсонадир. Шон-
ли ўтмишимизнинг порлоқ саҳифалари ўзгаларнинг кў-
зига парда тортиб қўйиши мумкин, ёки бўлмаса, пор-
лоқ саҳифаларнинг ҳақиқатан ҳам порлоқ эканлигини
ҳис эта олмасликлари, балки тан олгилари келмаслиги
ҳам мумкин. Зотан, **аждодлар қони авлодларининггина**
томирларида жўш уради, ўзгалар вужудида эмас.

Соҳибқирон Амир Темур ўз олдиға парчаларға бў-
линиб кетган Буюк Туронни бирлаштиришни асосий
мақсад қилиб қўйган. Унинг Жануб, Ғарб ва Шимолға
ҳарбий юришлари асосан Турон замини доирасида бўл-
ган. Шу сабабли **буюк бобомизни забт этувчи эмас,**
бирлаштирувчи сиймо десак, адолатли иш тутган бўла-
миз. Соҳибқироннинг Ғарбий ўлкаларға юриши даво-
мида форс вилояти, араб ўлкаларига ҳам қадам ранжи-
да қилишиға келсак, бу энди унинг маслаги ва адолат
ўрнатишға бўлган дунёқарашидир.

Тарихдан маълумки, бу ўлкаларда адолатсиз ҳоким-
ларнинг қилмишлари, марказий ҳокимиятнинг заиф-
ликларидан фуқаролар, шунингдек, савдо қарвонлари,
ҳаж сафарига борувчилар қароқчи тўдаларнинг ҳужу-
миға кўп дучор бўлардилар. Соҳибқирон ана шундай
ҳодисаларға барҳам берган. Манман, фуқароларини ҳи-
моя қила олмайдиган ҳокимларнинг ўрниға раиятпар-
вар ҳокимларни тайинлаган. Форс, Ироқ, Шом ва бош-
қа диёрларда худди шундай тadbирлар қўллагани бизға
тарихдан маълум. Жумладан, Анқара жангида Амир Те-
мур Султон Йилдирим Боязид устидан ғалаба қозонган
бўлса-да, тахтини унинг ўғилларига топширган.

Шу пайтгача Ғарб тарихчилари «Амир Темур 1405
йили Хитойни забт этишға отланган эди» деб ёзадилар.
Бу хато фикрдир. Соҳибқирон аслида XIV асрнинг ик-
кинчи ярмидан бошлаб Хитой босиб олган Шарқий
Туронзаминни озод этгани йўлга чиққан эди.

Тарих ҳақида сўз бораётиб, «мўғул» ва «Мўғулис-

тон» атамалари тилга олинганда бутунги мўғул халқини ва Мўғулистон ҳудудини айнан тушунмаслик керак. Биринчидан, XII аср охири ва XIII—XIV асрлардаги мўғуллар шомонийлар мазҳабида бўлсалар, ҳозирги мўғуллар эса XVI аср охиридан бошлаб Будда динининг ламаизм мазҳабига эътиқод қиладилар. Иккинчидан, **тарихий жиҳатдан учта Мўғулистон бўлган.** Биринчи Мўғулистон Чингизхоннинг аجدодлари ва авлодлари яшаган ҳудуд бўлиб, бу ўлка ҳозирги Хитой таркибида, Ички Мўғулистон деб аталади. Бу ҳудудда 1634 йилдан 1911 йилгача манжур хоқонлари ҳукмронлик қилишган. Шу тариқа, асл Мўғулистон икки қисмга — Ички Мўғулистон ва Ташқи Мўғулистонга бўлиниб кетган. Ички Мўғулистон 1634 йилдан бошлаб Хитой таркибида, ҳозир бу ўлка Хитой Халқ Республикасининг Ички Мўғулистон Мухтор тумани деб аталади. Ташқи Мўғулистонда эса мустақил давлат — Монголия Халқ Республикаси мавжуд.

Тарихда яна бир «Мўғулистон» деб аталган мамлакат бўлган, ундан ҳозир фақат номигина қолган, холос. Мазкур давлат мўғуллар диёрида эмас, балки Туркистон заминида вужудга келган эди. Бу шундай юз берган. 1348 йили Чигатой улуси бир неча хонликларга бўлиниб кетади. Шу улуснинг Еттисув, Қашқар ва Или воҳасида вужудга келган хонлик тарихда Мўғулистон деб аталган. Кейин бу хонлик таркибига Сайрам ва Тошкент вилоятлари ҳам қўшилган. 1532 йили бошқа туркий давлатлар, жумладан, Шайбонийлар давлати таркибига қўшилиб кетган бу хонликнинг номи китобларда гарчи Мўғулистон деб ёзилган бўлса-да, унда асосан мусулмон туркий халқлар яшаганлар, қисман эса туркийлашган ва Ислом динига эътиқод қилувчи қўчманчи мўғул чорвадор аҳолиси ҳам бўлган. Мазкур мамлакатда туркий қатлам мутлоқ кўпчиликни ташкил этганини ва Ислом дини давлат дини бўлганини бу хонликни идора қилган хонларнинг исм-шарифларидан ҳам билиш мумкин: **Туглуқ Темур, Қамаруддин, Хизрхўжа, Шамъи Жаҳон, Муҳаммадхон, Нақши Жаҳон, Вайсхон, Шермуҳаммадхон, Эсонбуга, Юнусхон, Маҳмудхон ва Саидхон.** Булардан Юнусхон Захриддин Муҳаммад Бобурнинг она томондан бобоси, Маҳмудхон эса туғишган катта тоғаси эдилар. Улар ҳукмронлик қилган 1462—1508 йилларда хонлик пойтахти Тошкент эди. Шу ўринда масалага ойдинлик киритиш учун Юнусхон ҳақида икки оғиз тўхтаб ўтишга тўғри келади. Вайсхон

1428 йили вафот этгач, хонликда тахт учун кураш бошланади. 1434 йили унинг кичик ўғли Эсонбуға ҳокимиятни эгаллайди. Катта ўғил Юнусхонни эса унинг тарафдорлари Самарқандга — Улуғбек ҳузурига олиб боришади. Улуғбек эса уни Шохрух ҳузурига йўллайди. Энди 17 ёшга борган хонзода Юнусхон Ҳиротда ҳоқон Шохрух саройида таълим-тарбия кўра бошлайди. Унга Амир Темури ҳақидаги энг мукаммал ва улкан китоб «Зафарнома»нинг муаллифи Шарафиддин Али Яздий устозлик қилади. Юнусхон Ҳиротда темурий мирзоларга бериладиган руҳда кўп илмлар ўрганади.

1462 йили Эсонбуғахон вафот этгач, Юнусхон Бобур Мирзонинг ота томондан бобоси Султон Абу Саид мирзонинг қўллаб-қувватлаши билан хонликда ҳокимият тепасига келади ва пойтахтни Тошкентга кўчиради. Абу Саид мирзо ҳалок бўлгач, унинг ўғиллари Султон Аҳмад (Бобурнинг амакиси) ва Умаршайх (Бобурнинг отаси) билан Юнусхон ўртасида чегара масаласида ихтилоф чиқади. Икки томон шайланиб, жанг бошланиши олдида ўртага Хожа Аҳрор Тошкандий тушиб, икки томонни яраштириб қўяди. Яраш битими-га кўра Юнусхон қизи Қутлуғ Нигорхонимни Умаршайх мирзога бериб, уни куёв қилади. Шунингдек, Сайрам, Тошкент ва Ўш вилоятлари хонлик таркибига ўтказилади.

Умаршайх мирзо билан Қутлуғ Нигорхонимнинг оила қуришларида, бу никоҳдан Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг таваллуд топишида Хожа Убайдуллоҳ Аҳрордек валий зотнинг оқ фотиҳаси неқбинликка йўллаган илоҳий бир олқиш бўлган бўлса ажаб эмас. Бобур «Бобурнома»да, унинг қизи Гулбаданбегим «Хумоюннома»да Қутлуғ Нигорхонимни онам ҳазратлари деб буюк бир ҳурмат билан тилга оладилар. Чиндан ҳам Қутлуғ Нигорхоним оқила, фозила аёл бўлиб, маданий ва ўқимишли оилада — Юнусхон саройида камол топган эди. Юнусхон эса Ҳиротдек маданий бир марказда — Темурийлар саройида таълим олганини юқорида эслатиб ўтган эдик. Юнусхоннинг Умаршайх мирзони куёв қилиши, ёки Умаршайх мирзонинг Қутлуғ Нигорхонимга уйланиши тасодифий бир ҳол эмасди, балки тенги тенги билан қовушиш, шариат бўйича айтсак, қафоатга ҳам мос қонуний бир ҳол эди. Бу тахлит оила қуришларга юзлаб мисоллар келтириш мумкин. Хуллас, аҳолининг асосий турмуш тарзи, ти-ли, маданияти, урф-одатлари, давлат қурилиши ва шу

каби қўлаб омилларга асосланиб айтамизки, Туркистон заминидан 260 йил мавжуд бўлган бу хонлик, яъни номи тарихчилар томонидан «Муғулистон» деб аталган бу мамлакат ҳам аслан туркий (Ўзбек) давлатларидан бири эди.

Юқорида биз Ўзбек халқининг тарихан икки қатлами — шимолий ва жанубий қатламлари бўлганлигини, улар йиллар ўтиши билан бора-бора бирлашиб, бир бутун бўлиб кетганлигини айтиб ўтган эдик. Хўш, шу ҳолга, шу бирлашувга темурийларнинг муносабати ва иштироки қандай бўлган? Темурийларнинг муносабати ижобий бўлганлигини Юнусхон ва Умаршайх муносабатлари ҳам кўрсатади. Шунга қўшимча тарзда яна бир неча мисоллар келтирамиз. Амир Темурнинг отаси амир Муҳаммад Тарағай баҳодир аввало мусулмони комил, уламою фузалога ихлосманд, илм аҳлига ҳомий киши бўлгани сабабли Бухоро фузалоларининг энг улуғи — шариат қонунларининг шарҳловчисининг қизи Такина Моҳбегимга уйланган. Такина Моҳбегим исмини қўйиш купинча ўтроқ туркий қабилаларда одат бўлган. Амир Темурнинг ўзи ҳам оила қуришда отаси йўлидан борган. Уғил уйлантириш ва қиз чиқаришда ҳам шу йўлни тутган.

Бундай муносабат узоқни кўра билувчи Амир Темур томонидан қўлланганини юқорида сўзлаб ўтган эдик. Айниқса, ўрта асрлар шароитида қуда-андачилик алоқалари ўзаро ҳурмат-иззат, ўзига тенг кўришлик ҳисобланиб, тинчлик-омонликни сақлаш, беҳуда урушларнинг олдини олишда ишончли омиллардан саналиб, муҳим аҳамиятга молик эди. Ўз навбатида шимолий қатламга мансуб Ўзбеклар ҳам темурийлар билан қон-қардош бўлишни шараф деб билишган. Қолаверса, қуда-андачилик дегани келгуси зурриёдлар ким бўлиши ва қандай бўлишини кўзлашдир, одам ўз насл-насабига тортмай иложи йўқ, замонавий генетика фани ҳам буни тасдиқлайди. Ҳоким табақалар учун эса қуда-андачилик айни пайтда сулолани давом эттиришдек давлат аҳамиятига молик масала ҳам бўлган.

Юқорида айтилганлардан англашиладики, халқимизнинг иккала қатламига ҳам мансуб бўлган давлат бошлиқлари, хоқон, хон, амир ва ҳокимлар нафақат саводхонгина, балки мадраса таълимини олган, саройда ёшликдан буюк устозлар ва тарбиячилар қўлида махсус тарбияланган кишилар бўлганлар. Уларга паст қараш билан муносабатда бўлишлар, ҳаттоки Амир Темурдек

кенг қамровли билим эгаси сиймосини саводсизга чиқариб қўйишлар, айниқса, шимолий қатламга мансуб шайбонийларни тўпори деб камситишлар чоризм замониди ва шўролар даврида атайин тўқиб чиқарилган пуч даъволар эди. Миллий ва сиёсий мухолифларимизнинг бундай пуч даъволарини илгари суришдан мақсадлари ўтмиш давлат раҳбарларимизни ерга уриб, шуқуҳли давлатчилигимизни йўққа чиқариш, темурийлар билан шайбонийларни бир-бирига қарама-қарши қўйиб, халқимиз жипслигига раҳна солиш эди, токи халқимиз шууридан миллий истиқлол ғояси буткул ўчиб кетсин— уларнинг шум ниятлари шундай эди. Бундай ғаразли ва маразли қарашларга ўчиб, замонасозлик қилиб, яратилиб қўйилган ноҳаққоний тарихий, илмий ва бадий асарларга ўз баҳосини бериш пайти келди.

Масалан, Бобур мирзо билан Муҳаммад Шайбонийхоннинг узаро муносабатларини олиб кўрайлик. Тўғри, улар бир-бирларига мухолиф шахслардир. Лекин бу мухолифлик икки халқнинг икки фарзанди ўртасидаги зиддият эмас. Улар бир халқнинг икки фарзанди ўлароқ мамлакатда ўз ҳокимиятини ўрнатиш учун курашган тарихий шахслардир. Бобур мирзо «Бобурнома» асарида 1507 йили Ҳирот шаҳри темурийлар қўлидан шайбонийлар қўлига ўтганини афсусланиб ёзади, ғолибларнинг енгилганларга қилган ситамларини, жумладан, ўтай бувиси Хадичабегим (Хадичабегим дастлаб Бобур мирзонинг бобоси Султон Абу Саиднинг никоҳида бўлиб, ундан бир қиз кўрган эди, исми Оқбегим эди) Шайбоний томонидан Шоҳмансур бахшига мажбуран никоҳлаб берилганини қоралайди, бу билан агар Ҳирот темурийлар қўлидан чиқмаганда, бундай ишлар бўлмас эди, деган фикрни илгари суради. Шу билан бирга ҳолис тарихчи сифатида ўз фикрини ҳам билдириб ўтади. Хадичабегим ҳақида «*Муҳаммад Мўмин мирзони анинг савийи билан ўлтурдилар. Султон Ҳусайн мирзонинг ўғлонлари ёғиқтилар, кўпраки мунинг жиҳатидан эди, ўзини оқила тутар эди, вале беақл ва пургўй хотун эди, рофизий ҳам экандур. Шоҳғариб мирзо билан Музаффар Ҳусайн мирзо шундин туғуб эди*», деб ёзади. Бошқа тарихчилар ҳам Хадичабегим Ҳусайн Бойқаронинг инонихтиёрини қўлига олиб, ишончини қозониб, саройда кўп фитналар кўзагани, Мўмин мирзонинг қатл этилишига сабабчи бўлгани, бу фожиа туфайли Ҳусайн Бойқаронинг ўғиллари ўртасида низолар кучайиб кетгани, натижада темурийлар ҳокимияти Хуросонда та-

назулга учрагани ҳақида ёзганлар. Бобур мирзо бу фожиаларнинг оқибатини бундай якунлайди: «Ушбуларнинг шоматидан эдиким, мундоқ хонзодадин (яъни Ҳусайн Бойқародан) етти-саккиз йилда бир Муҳаммад Замон мирзодан ўзга осор ва аломат қолмади».

Муҳаммад Шайбонийхон ҳақида «Бобурнома»да, жумладан, ушбу сатрларни ўқиймиз: «Шайбоқхон Ҳирини олгондан сўнг, бу подшоҳларнинг зоҳ ва зоди билан ёмон маош қилди, не ёлғуз бу жамъ била, бори халойиқ била. Рустойи ва нодида киши, беш кунлук ўтар дунё учун мундоқ ёмон от қозонди... черик (яъни чурук) дунё учун Ҳадичабегимни Шоҳмансур бахши кўтаргучига туттуриб, турлук-турлук қийинлар қилдурди... яна жамъи шеър ва аҳли табъни Мулло Биноийга туттурди... саҳархез эди ва беш вақт намозни тарк қилмас эди, қироат илмини тавре билур эди». Кўринадики, Бобур мирзо Муҳаммад Шайбонийхон ҳақида, сиёсий рақибни сифатида салбий, билимдон киши сифатида ижобий фикр билдиради.

Умуман олганда, Бобур мирзо то умрининг охиригача, деярли ўттиз йил давомида сиёсий рақиблари бўлмиш шайбонийлар фаолиятини гоҳ Кобулдан, гоҳ бошқа жойлардан туриб жуда синчковлик билан кузата борарди, унинг эътиборидан ҳатто бу сулола вакиллариининг қабул маросимларидаги тасодифий воқеа-ҳодисалар ҳам четда қолмайди. Масалан, Ҳиротда 1507 йили уюштирилган бир йиғинда Муҳаммад Шайбонийхон билан созанда Ҳусайн Удий ўртасида юз берган можаро хусусида «Бобурнома»да эслатиб ўтади: «... Ҳусайн Удий... Удни мазалиқ чалиб, мазалиқ нималар айтур эди. Уднинг торларини якка қилиб бу чолибтур. Айби бу эдики, бисёр ноз била чолур эди. Шайбонийхон бир навбат соз буюрур, такалуф қилиб ҳам ёмон чолур, ҳам ўз созини келтирмай, ярамас соз келтурур. Шайбонийхон фаҳмлар. Буюрурким, суҳбат-ўқ ғалаба гарданига урурлар. Шайбонийхоннинг оламда бир яхши ишиким бор бўлур, филвоқий хўб бордур. Ушмундоқ нозук мардакларга мундин кўпрак сазо керак...»

Бобур мирзо она-Ватанига талпинар, шу сабабли шайбонийлар фаолиятини кузатиб турар, юртига қайтиш йўллариини излар эди. Бироқ орзуга эришиш унга насиб этмади, чунки ватанига қайтиш йўли берк эди. бунга илгари ўзи йўл қўйиб қўйган бир ғоявий хатоси сабаб эди. Бу ҳақда кейинроқ, ўз ўрнида қисқача тўхталиб ўтамиз.

Тарихий асарлар тасдиғига кўра, шайбонийлар, улар-

дан кейин ҳокимият тепасига келган ўзбек сулолалари ҳам Амир Темур шахсига ҳамда темурийлар даврида яратилган асарларга, шу жумладан, уларга бағишланган асарларга чуқур ҳурмат билан қарашган, темурийларнинг бевосита давомчилари ўлароқ бундай асарларни тарғиб-ташвиқ қилишда маълум ишларни амалга оширганлар. Масалан, шайбонийлар сулоласининг иккинчи вакили, Муҳаммад Шайбонийхон ҳалокатидан кейин хонлик ҳокимиятига келган, 1510—1529 йилларда ҳукмронлик қилган Кўчкунчихон 1519 йили темурийларнинг сарой тарихчиларидан бири, машҳур муаррих Шарафиддин Али Яздий таълиф этган шоҳ асар — «Зафарнома»ни форсчадан ўзбекчага таржима қилиш ҳақида фармон чиқаради ва бу вазифани Муҳаммад Али ал-Бухорийга топширади. Муҳаммад Али ал-Бухорий бу топшириқни маҳорат билан адо этади.

Бизнингча, Кўчкунчихоннинг мазкур фармонидан икки мақсад кўзланган эди. Биринчиси, шайбонийлар Туркистон мамлакатини Амир Темур давридаги ҳудудлар доирасида бирлаштириш ва марказлашган қудратли бир давлатни қуриш нияти билан майдонга тушган эдилар. Бу борада уларга Амир Темур давридаги Туркистон мамлакатининг шон-шуҳратини эслаш ва эслатиш асқотар эди, албатта. Иккинчиси, «Зафарнома» ёзиб тугатилган 1424—1425 йилларда темурий шаҳзодалар ҳали ўзаро тотув эдилар, хоқони сайд Шоҳрух Мирзо теварагига уюшган эдилар, улуг боболари Амир Темур руҳи олдида таъзимда бўлиб, оталари амрига мунтазир эдилар. Шу боис давлат ҳам қудратли эди. «Зафарнома»нинг ўзи ҳам ана шу тотувликнинг меваларидан бири сифатида дунёга келганидан хабардормиз. Шу ҳолатни назарда тутсак, Кўчкунчихоннинг ўша фармони замирида шайбонийлар сулоласи вакиллари ўзаро тотувликка чорлов ҳам бор эди, дейиш мумкин.

1996 йили «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни «Зафарнома»ни Муҳаммад Али ал-Бухорий таржимасида чоп этди, шу тариқа, икки давр — XV ва XVI асрларга, икки сулола — темурийлар ва шайбонийлар замонидан биз миннатдор авлодларга ёдгорлик бўлиб келаётган мазкур асар истиқлол замонамиз китобхонлари қўлига бориб етди.

Шайбонийлар даврида бошлаб берилган темурийлар даврида яратилган асарларни таржима ва тарғиб қилиш ишлари Бухоро хонлигида аштархоний ва мангит сулолалари, Хива хонлигида қўнғирот сулоласи ва

Қўқон хонлигида минг сулоласи томонидан давом эттирилган. Чунончи, Шермуҳаммад Мунис Хоразмий тарихчи Мирхонднинг Алишер Навоий таклифи ва ҳомийлигида ёзилган етти жилдлик «Равзат ус-сафо» («Поклик боғи») асарини 1819 йили форсчадан ўзбекчага таржима қилишни бошлайди, бироқ биринчи жилдни таржима қилишга улгуради, вафот этади. Асарнинг қолган жилдларини жияни ва шогирди Огаҳий таржима қилиб ниҳоясига етказди. Тасодифий ўхшашликни қарангки, Мирхонд ҳам «Равзат ус-сафо»нинг олти жилдини ёзиб тутатишга улгурган эди. Еттинчи жилдни ва хотимани унинг невараси, Алишер Навоийнинг шогирди Хондамир ёзиб, ниҳоясига етказган эди. Мазкур улкан асар кўп асрлар давомида Оврупода тадқиқотчилар учун Турон ва Туркистон тарихи бўйича ягона манба бўлиб хизмат қилган ва ҳамон ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Умархон (1809—1822) ва унинг ўғли Муҳаммад Алихон (1822—1842) ҳукмронлик қилган йилларда Қўқон хонлигида ҳар борада теурий Хусайн Бойқаро замонага таҳассуб қилиш анъана тусини олган эди. Бу даврда хонликда суғориш иншоотлари кенгайтирилади, янги катта ариқ (канал)лар қазилади, Қўқон, Тошкент, Туркистон, Чимкент, Сайрам, Авлиёота (ҳозирги Жамбул, қадимги Тароз), Наманган, Хўжанд, Ўш ва бошқа шаҳарларда янги масжид ва мадрасалар қурилади. Қўқон хонлиги бу даврда ўз ривожининг чуққисига чиқади. Сирдарёнинг ўрта оқимлари бўйлаб Янгикўрғон, Қамишқўрғон, Қўшқўрғон каби ҳарбий истеҳкомлар қурилади, Оқмасжид (ҳозирги Қизил Ўрда) шаҳрига асос солинади. Марказлашган ҳокимият кучаяди, амалдорларнинг ҳуқуқлари ва вазифалари белгиланади, айрим айирмачи бекларнинг таноби тортиб қўйилади. Хонлик ҳудуди кунчиқар томонда Хитой билан, жанубда Бухоро амирлиги билан, ғарбда Хива хонлиги билан, шимолда эса Иссиққўл бўйларигача борар, қозоқ қардошларимизнинг Улуғ Жуз, Ўрта Жуз, Кичик Жузлари билан чегарадош эди. Давлат ва эл-юрт олдидаги хизматлари учун Умархонга амирулмуслимин унвони берилади. Бу даврда хонликда фан, адабиёт, санъат анча ривожланади. Кўпгина ҳам дунёвий, ҳам диний асарлар яратилади. Шу тариқа, Қўқон адабий муҳити ва мактаби вужудга келади. Саройда мушоиралар ўтказиш анъанага айланади. Саройда маликулкалом унвони таъсис этилади. Бу унвонга сазовор бўлган Абдулкарим

Фазлий Намангоний сарой шоирларига бошчилик қилади. Амирий тахаллуси билан гўзал ғазаллар битган, истеъдодли шоир ҳам бўлган, соҳиби девон Умархоннинг топшириғи билан Фазлий ва Мушриф томонидан «Мажмуат уш-шуаро» тўплами тузилади, бу тўплам Тошкентда 1902 йилда босилган. Амирийнинг девони эса 1882 йили Истанбулда, 1905 йилда Тошкентда нашр этилган.

Отаси хон ва шоир Умархон, онаси малика ва шоира Моҳларойим (Нодира) бўлган Муҳаммад Алихонда ҳам шоирлик истеъдоди бўлган, Хон, Хоний тахаллуслари билан ижод қилган. У ҳокимиятни бошқарган йилларда хонлик ҳудудига Олой тоғининг жанубий тарафида жойлашган Қоратегин, Дарвоз, Шугнон, Рўшон ва Вахон бекликлари қўшилади. 1826 йили Шарқий Туркистонда туркий тилли аҳоли манжур мустабидларининг зулмига қарши озодлик учун курашга отланганда Муҳаммад Алихон 30 минг кишилиқ қўшин билан ёрдамга боради. Натижада манжур ҳукумати Шарқий Туркистоннинг 6 та шаҳри устидан (Оқсув, Қашқар, Ёркент, Хутан ва бошқалар) Қўқон хонлигига назорат юритиш ҳуқуқини беришга мажбур бўлади, яъни бу шаҳарлар аҳолисидан олинадиган солиқлар Қўқон хонлиги хазинасига келиб тушадиган бўлади. Шу ғалабаси туфайли Муҳаммад Алихонга ғозий унвони берилади. Фарғона водийсидаги Шаҳрихон шаҳрининг ва унинг атрофидаги кўпгина қишлоқларнинг асосчиси ҳам яна шу тарихий шахсдир.

Қўқон хонлиги ва унинг икки нафар машҳур ҳукмдори ҳақида қисқача ҳикоя қилиб ўтишимиздан мақсадимиз шуки, ўша даврда саройда ва халойиқ ўртасида бу замонни Султон Ҳусайн Бойқаро замониغا, адабий муҳитни эса Алишер Навоий ҳомийлик қилган Ҳирот адабий муҳитига қиёс қилинар, ўшандай бўлишга интилишар эди. Бир сўз билан айтганда, **темурийлар давридаги иқтисодий-ижтимоий юксалишлар, шу жумладан, Самарқанддаги фанний муҳит, Ҳиротдаги адабий ва санъат муҳити ўзбек давлатчилигининг кейинги босқичлари учун ҳам юксак бир андоза, ибрат оларли бир маёқ бўлиб келаверди.**

Ҳурматли ўқувчи, китобнинг юқорида сиз кўздан кечирган бўлаги нима учун «Шарафиддин Али Яздийнинг бир шогирди» деб рамзий аталишининг сабаби ана энди англашилган бўлса керак. Демокчимизки, кейинги авлодлар учун ҳар борада, жумладан, давлат-

чиликда ҳам, катта устозлар темурийлар ва улар замонда яшаб, ижод этган буюк сиймолардир.

Тўққизинчи боб

ЎЗБЕК ДИПЛОМАТИЯСИ ЁКИ РАМЗИЙ ИШОРАЛАР

1998 йилнинг 21 августи оқшомида «ойнаи жаҳон»нинг «Ахборот» дастурида Президент Ислон Каримовнинг республикамиз фавқуллодда ва мухтор элчилари, дипломатия корпусининг масъул ходимлари билан ўтказган учрашуви ҳақидаги лавҳа ҳам кўрсатилди. Бундай воқеа мустақил Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида ҳам, Ўзбекистон телевидениеси тарихида ҳам биринчи бўлиши эди. Кўрсатувни кузатиш, мухтарам Юртбошимиз куюниб айтган сўзларни тинглаш асносида *хаёлимиздан икки фикр ўтганди*. Биринчиси шуки, миллий истиқлолга эришганимизга 8 йил тўлди, демак, 130 йилча давом этган узоқ танаффусдан кейин қайта тикланган ўзбек дипломатияси ҳам 8 ёшга тўлиб бормоқда. Миллий дипломатия тарихи миллий давлатчилик тарихининг узвий қисмидир, дипломатиянинг онаси ҳам, дояси ҳам давлатдир, давлатсиз дипломатия бўлиши мумкин эмас. Шунингдек, ҳар бир давлатни унинг чет эллардаги дипломатлари орқали танийдилар ва уларга қараб баҳо берадилар. Элчи дегани ўзга элларда ўз элини танитувчи ва ўз мамлакати — давлати манфаатларини ҳимоя қилувчи, элларни элларга боғловчи, мустаҳкам дўстлик кўпригини солувчи мартабали шахсдир.

Элчилик ўта нозик, етти ўлчаб бир кесишни ва узоқни кўзлаб иш юритишни тақозо этадиган, заргарона дид-фаросатни ва жуда ҳушёрликни, синчковликни, кузатувчанликни, ҳар дақиқада ва ҳар борада бутун бир мамлакатнинг ишончли вакили эканини унутмасликни талаб этадиган ниҳоятда масъулиятли ва айни пайтда шарафли вазифадир. Маълумки, ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси мустақил ва суверен давлат сифатида, халқаро ҳуқуқнинг бир субъекти сифатида Ер юзидаги 150 га яқин давлат ва халқаро ташкилотлар томонидан тан олинди, 20 дан ортиқ чет эл мамлакатларида элчиларимиз, консулларимиз фаолият кўрсатмоқдалар, Тошкентда 50 дан ортиқ хорижий мамлакат-

нинг элчихоналари, консулхоналари, халқаро ташкилотларнинг ваколатхоналари ишлаб турибди.

Ҳўш, шундай бир пайтда замонавий дипломатларимиз учун қўлланма ва дастур бўларли, уларга йўл-йўриқ кўрсатувчи, ёрдам берувчи қандай адабиётларга эгамиз, нашриётларимиз қайси асарларни чоп этишган ва келгусида қандай асарларни режалаштиришган, тарихчи, шарқшунос ва ҳуқуқшунос олимларимиз бу борада қандай илмий тадқиқотлар яратишди ва ёки қайси мавзуларда илмий иш олиб бормоқдалар, умуман олганда, Фанлар академиямиз қошидаги илмий ишларни мувофиқлаштирувчи ва рўйхатга олувчи кенгашлар томонидан ўзбек дипломатияси, тарихи ҳамда ҳозирги замон дипломатиямиз фаолиятига доир мавзуларга ҳам эътибор бериляптими — мухтарам Президентимизнинг «ойинаи жаҳон» орқали куюниб айтган сўзларини тинглаб ўтириб, *хаёлимиздан ўтган биринчи фикр ана шу саволлар хусусида эди*. Юртбошимиз сўзларида камина ўзбек миллий давлатчилиги тарихининг муҳим қисмларидан бири бўлмиш дипломатик алоқаларимиз тарихини яратиш зарурлиги юзасидан нафақат тарихчилар, балки барча зиёлилар зиммасида турган вазифага бир рамзий ишорани туйдим.

Ўзбек давлатчилиги 2700 йиллик тарихга эга экан, дипломатия тарихимиз ҳам шунча ёшдадир. Бизким, ўзбеклар тарихда ўтган моҳир ва машҳур элчиларимиз билан ҳам фахрлансак арзийди. Ўзбек дипломатиясида давлат тафаккурига эга, давлати ва эл-юрти манфаатини ҳар нарсадан юқори кўядиган, мамлакатнинг ишончли устунларидан ҳисобланган, халқаро миқёсда эътироф этилган ва обрў-эътибор қозонган, фидойи ватанпарвар, билимдон, кўркем ва салобатли сиймолар — олим, адиб, тарихчи ва етакчи давлат арбобларини ўзга элларга элчи қилиб юбориш одати анъана бўлиб келган. Мисоллар келтирамиз. Буюк қомусчи олим Абу Райҳон Беруний Султон Маҳмуд Ғазнавий топшириғига кўра Ҳиндистонга элчи бўлиб боради, элчилик вазифасини адо этиш асносида янги ёзилажак буюк асарларига оид манбалар билан танишади, санскрит тилини янада пухтароқ ўрганади. Тарихчи Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» асарида ёзишича, XV асрнинг биринчи ярмида Туркистон билан Румо (Усмонлилар салтанати), Миср, Ҳиндистон, Хитой мамлакатлари орасида дипломатик алоқалар йўлга қўйилган эди. Бу алоқаларни амалга

оширишда Абдураззоқ Самарқандийнинг фаол ишти-
рок этганлигига унинг элчилик сафарлари ҳақида кел-
тирган ахборотлари яққол далил бўла олади, унинг ўзи
ҳам элчилик қарвонларига сорбонлик қилади. Хоқони
саид Шохрух Абдураззоқ Самарқандийни Жанубий
Ҳиндистоннинг Ҳинд океани қирғоғига жойлашган Ко-
ликутт шаҳрига ва Вижаянагар давлатига элчи қилиб
юборади. 1442 йилнинг 13 январида Ҳиротдан йўлга
чиққан Абдураззоқ Самарқандий Форс вилояти, Ара-
бистон яримороли орқали қуруқлик ва денгиз йўли
билан юриб, 1442 йил 17 октябрда (яъни 9 ойдан кўп
йўл юриб) Коликуттга етади. Элчилар бу шаҳарда 5 ой
туриб, сўнг Вижаянагарга ўтишган. У ерда 1443 йилни-
нг охиригача бўлиб, ўша йилнинг 5 декабрида қайтиш-
га отланган ва 1444 йилнинг декабр ойида Ҳиротга
қайтиб келишган, кўринадики, бу элчилик сафари бир
ойи кам 3 йил давом этган.

Шайбонийлар ҳам дипломатик алоқаларга эътибор
беришган. Хитой, Мўғулистон, бобурийлар давлати, са-
фавийлар давлати, усмонлилар салтанати, шунингдек,
Қирим хонлиги, Қозон хонлиги, 1547 йили рус подшо-
лиги вужудга келгач, бу давлат билан элчилик алоқала-
рини ўрнатган. Амир Темури замонидан бу даврнинг
фарқларидан бири шу эдики (орадан бир асрча вақт
ўтган эди), темурийлар салтанати ва Олтин Ўрда дав-
лати ўрнида кўпгина катта-кичик давлатлар вужудга
келган.

Бу даврда Усмонлилар салтанати айниқса кучайган,
ҳудуди ғарбда Шимолий Африка ва Болқондан тортиб,
Шарқда сафавийлар давлатигача, шимолда Қора денгиз
бўйларидан тортиб жанубда Қизил денгиз, Форс кўрфази
ва Ҳинд океанигача борарди. Деярли барча араб давлат-
лари, шу жумладан, Макка ва Мадина шаҳарлари жойлаш-
ган Ҳижоз мамлакати ҳам бу салтанат таркибида эди, шу
сабабли Усмонли давлат бошлиқларига халифа унвони
берилган бўлиб, давлатнинг номи ҳам Усмонлилар хали-
фалиги деб юритиларди. 1453 йили Константинополь
шаҳри фатҳ этилган бўлиб, Истанбул номи билан мамла-
кат пойтахтига айлантирилган эди.

Ўртада Усмонлилар халифалиги борлиги боисидан
бўлса керак, шайбонийлар (Амир Темури замонида бўл-
ганидек) Ғарбий Оврупо давлатлари билан дипломатик
алоқалар олиб боргани ҳақида бизнинг қўлимизда
маълумотлар йўқ.

Шайбонийлар ҳам ўзбек дипломатиясининг азалий

анъанасига риоя қилиб, чет элларга машхур кишиларни элчи қилиб жўнатганлар. Бир мисол. «Бобурнома»да ёзилишича, Султон Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлик қилган йилларда, Алишер Навоий ҳомийлигида камол топган энг атоқли мусанниф (яъни бастакор), Бобур сўзи билан айтсак, «*Яхши савтлари ва ҳуб нақшлари бор. Ул замонда онча нақш ва савт боғлар киши йўқ эди*», Фулом Шодийни Муҳаммад Шайбонийхон Қозон хони Муҳаммад Аминхон ҳузурига элчи қилиб жўнатади. (Бугунги ўқувчига тушунарли бўлсин учун йўл усти «савт» ва «нақш» сўзларига изоҳ бериб ўтамиз. Бу ўринда «савт» сўзи куй маъносини, «нақш» сўзи эса ашула, қўшиқ маъносини англатмоқда. Ҳозир ҳам мақомнинг чолғу йўллари савт деб аталади. Савт ва нақш боғлаш дегани, куй ва қўшиқ яратиш, мусиқа ёзиш демакдир).

Шайбонийлардан кейин ҳокимият тепасига келган аштархонийлар замонининг дастлабки ўн йилликлари давомида Бухоро хонлиги томонидан хорижий мамлакатлар билан дипломатик алоқалар бирмунча тузук йўлга қўйилган бўлса-да, кейинчалик ўзаро ички низолар тўфайли бу соҳа ҳам оқсай боради. Уч хонлик замонига келиб эса давлатчилигимиз илгаригидай куч-қудратга эга бўлмагани сабабли элчилигимиздан ҳам шуқуҳ кетган эди.

Маълумки, қудратли ва буюк давлат элчисининг сўзи ўтқир, шуқуҳию обрў-эътибори баланд бўлади. Юртимиз чоризм истилосига учрагач, давлатчилигимиз билан баробар элчилигимиз ҳам тўхтаб қолди: Қўқон хонлиги тўғридан-тўғри мустамлакага айлантирилди, мустақил давлат мақомидан вассал мақомига туширилган Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги чет эл давлатлари билан дипломатик алоқалар ўрнатиш ҳуқуқидан маҳрум этилди. Тўғри, 1914 йили бошланиб кетган Биринчи жаҳон уруши йилларида Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги томонидан Шарқий Туркистон, Афғонистон, Эрон, Усмонлилар халифалити ва Англия билан дипломатик алоқалар ўрнатишга интилишлар, амирлик ва хонликнинг вакиллари ўша мамлакатларга пинҳоний равишда бориб келганликлари ҳақида маълумотларга эгамиз. Бироқ бу вакиллар элчилик мақомига эга эмас эдилар, мустақил давлатнинг расмий вакилигина элчилик мақомига эга бўлиши мумкин, холос.

Элчилигимиз соҳасидаги бундай ўксуклик ва хўрлик қарийб 130 йилча, то 1991 йили миллий мустақилликка эришгунимизча давом этиб келди. Истиқдол ша-

рофати билан элчилигимиз қайта тикланди, мухтарам Президентимиз фармони билан тайинланган элчиларимиз бирин-кетин дунёнинг турли мамлакатларида фаолият кўрсата бошладилар.

Хурматли Юртбошимизнинг таъбирлари билан айтганда, элчи ўз халқининг юзи, ўз давлатининг кўзидир. Худди шундай бўлиши керак. Чунки ҳар бир элчи ўзи хизмат ўтаётган мамлакатнинг халқига миллатимиз қиёфаси бўлиб кўзга ташланади. Ўз давлатининг кўзи дегани шуки, элчи ҳар борада ва ҳамма вақт ўз эл-юртининг, уни элчи қилиб юборган давлатининг ҳозирги ва истиқболдаги манфаатларини, яъни **тактик ва стратегик манфаатларини кўзлаб** фаолият кўрсатмоғи зарур.

«Сиёсатчидан, арбобдан деган одам, агар виждони бўлса, ўз халқининг тарихий ўтмишини билиши керак» — мухтарам Президентимиз томонидан тарихчилар билан учрашувда айtilган бу даъват элчиларимиз, дипломатия ходимларига ҳам бевосита тегишлидир: **«ойинан жаҳон» қаршисида дилимиздан кечган иккинчи фикр** шу эди.

Элчиларимиз, дипломатия ходимларимиз ва шу соҳа бўйича илм олаётган ёшларимиз, умуман, халқимизнинг тарихий ўтмишини, хусусан, элчилик тарихимизни чуқур ўргансалар, бу нарса ўз фаолиятларида жуда асқотиши турган гап. Афсуски, шу кеча-кундузда уларга тавсия этгулик тайёр ва муносиб, илмий-оммабоп тарзда тушунарли ва ўқишли қилиб ёзилган адабиётлар жуда оз, борлари ҳам у қадар талабга жавоб бера олмайдилар, эндиликда замон ўзгарди, бугунги миллий мафкурамизнинг талаби эса кучли. Шўролар даврида нашр этилган адабиётлар асосан ўша замон талабига мос қилиб ёзилган. Демак, тарихчиларимиз, шарқшуносларимиз, ҳуқуқшуносларимиз, адибларимиз ва умуман ўтмиш тарихимиз билан илгаридан қизиқиб, чуқур ўганиб келаётган, холис, ҳаққоний, қизиқарли ва тушунарли қилиб ёза оладиган барча зиёлиларимиз зиммасида давлатчилигимиз тарихини ёзишдек шарафли ва масъулиятли вазифа турибди. Бу ҳақда кейинроқ алоҳида тўхталиб ўтамиз.

БУЮК ТАШАББУС ВА БУЮК ҚАЙТИШ

Ўзбек давлатчилиги тарихининг яхлит, ҳаққоний тарихини яратиш ғояси муҳтарам Президентимиз томонидан энди, яъни тарихчи олимлар билан учрашувда ўртага қўйилди, десак тўғри бўлмас экан. Шу китобни ёзишга тараддуд кўриш ва ёзиш асносида у кишининг турли муносабатлар билан турли анжуман, йиғин, йиғилиш, семинар, мулоқот, давра суҳбати, учрашув, юбилей ва сессияларда қилган маърузалари, айтган нутқлари, чиқишлари, билдирган фикрлари, йўллаган нома ва қутловлари билан қайта танишувимиз, кўп жилдлик асарларини яна бир бор кўздан кечирувимиз асосида шундай хулосага келдикки, **бу ғоя Юртбошимиз томонидан миллий истиқлолга эришганимиздан кейинроқ ўртага қўйилиб, изчил тарзда илгари сурилиб келинаётган экан.** Афсуски, тарихчиларимиз ва, айниқса, шу соҳага боғлиқ мутасадди ташкилот ва муассасаларнинг раҳбарлари, зиёлиларимиз, шу жумладан, биз — қалам аҳли ҳам бу даъватни ўз вақтида илғаб ола билмабмиз. Шундан кейин Юртбошимиз тарихчилар, соҳа мутахассислари ва оммавий ахборот воситалари ходимлари билан алоҳида бир учрашув ўтказишни ва уни телевидение орқали халқимизга кўрсатишни лозим кўрибдилар, токи ўртага қўйилаётган бу вазифадан бутун жамоатчилик воқиф бўлсин, ўз муносабатини билдирсин, жамият ўртасида миллий давлатчилигимиз тарихини билишга қизиқиш вужудга келсин ва кучайсин, асосийси, бугунги истиқлол замонамиз қадрига чуқур етайлик, миллий мустақиллигимизни янада мустаҳкамлаш ишига ҳар бир фуқаро онгли равишда ўз ҳиссасини қўшишга чоғлансин.

Бир неча мисол-далиллар келтирамиз. **Биринчи мисол.** Бу маънавият соҳаси билан боғлиқ. Ҳурматли ўқувчи, агар ёдингизда бўлса, 1991 йилнинг 28 сентябри тонгида, яъни Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тантанали равишда эълон қилинганга эндигина тўрт ҳафта бўлган, республикамизни ҳали на бирор чет эл мамлакати, на бирор халқаро ташкилот халқаро ҳуқуқнинг бир субъекти сифатида, мустақил ва суверен давлат сифатида тан олмаган бир пайтда Ўзбекистон Миллий боғида улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг 550 йиллик юбилеи муносабати

билан ўтказилган умумхалқ маъракаю маросимида муҳтарам Президентимиз сўзлаган нутқида буюк бобомизнинг адабиёт ва санъатимиз, фан ва маданиятимиз равнақиға қўшган улкан улушини сўзлаш баробарида **Амир Алишербек Навоийнинг буюк давлат арбоби** ҳам эканини алоҳида урғу бериб таъкидлаб ўтган эдилар. Аслида, бу таъкиднинг замирида давлатчилигимиз тарихини эс-лашға бир ишора ётар экан.

Иккинчи мисол. Бу Амир Темур ва темурийлар хотирасини ёдлаш ва абадийлаштириш билан боғлиқ.

Одам маърифат сўзини кўп тилға олавермай, маърифатли, маънавият иборасини ҳадеб ишлатмай маънавиятли бўлиши мумкин. Чунки булар тилда эмас — маърифат онгда, маънавият қалбда макон топади.

Одам бошқа барча жонзотлардан онги ва қалби билан фарқланади. Буни инсон шарафи дейилади.

Одамда хотира бор. У аждодаларини эсга ола билади. Ана шу нарса — **аждодаларни хотирлаш сусайса ёки йўқолса, яъни аждодалар билан авлодлар ўртасида узилиш юз берса, миллат таназзулга юз тутар экан.** Сўнгги асрларда халқимизнинг сиёсий, ҳарбий, иқтисодий, ижтимоий, маърифий, маънавий ва ҳудудий жиҳатдан парокандаликка учраб, охир-оқибатда мустамлака асоратига тушиб қолишиға ҳам асосий сабаб ана шундадир. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда, мустақиллик йилларида республикамызда буюк аждодаларимизни қайта таниш ва биз — авлодларға яқиндан таништириш борасида амалға оширилган тадбирларнинг ҳам амалий, ҳам назарий аҳамияти беқиёсдир. Бундай тадбирнинг чўққиси, ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, Амир Темурнинг 660 йиллик юбилеи бўлди. Мазкур юбилей муносабати билан бир-биридан гўзал, мазмундор, бир-биридан салобатли ва чўнг аҳамиятли тадбирлар, илмий анжуманлар ўтказилди, ноёб асарлар нашр қилинди, буларни қамраб олиш учун жилд-жилд китоблар ёзиш мумкин.

Афсоналарда айтилишича, одам жисмонан вафот этгач, унинг руҳи осмони фалакка кўтарилиб, юлдузға айланиб қолар экан. Инсон тириклигида — бу ёруғ жаҳонда қанчалик кўп эзгу ишлар қилган бўлса, унинг юлдузи шунчалик кучли порлар экан. Ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, **бизким, ўзбеклар учун энг порлоқ юлдуз бу — Соҳибқирон юлдузидир! Бу абадиятға дахлдордир!**

Юлдуз биз — одамларға яқин келмайди, балки бизлар юлдузға яқин борамиз. Одам ўз тафаккури ила шундай

қила биледи ва қила олади. Президент Ислон Каримовнинг Фармони билан Амир Темур йили деб эълон қилинган 1996 йил чиндан ҳам қутлуг келди — халқимиз маънавият, маърифат, маданият ва бошқа соҳаларда бир порона юксалди — Соҳибқирон юлдузи томон парвоз қилди. Аввало шуни алоҳида ва мамнуният билан қайд этиш лозимки, Амир Темурнинг 660 йиллигини нишонлаш Президент Ислон Каримовнинг ташаббуси билан бошланди, юбилей тадбирлари унинг фаол иштироки ва давлат бошлиғи сифатидаги катта ёрдами билан ўтди. Бунга мисол тариқасида Президентнинг Соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 660 йиллик муборак санасини нишонлаш тўғрисидаги Фармони, 1996 йилни Амир Темур йили деб эълон қилиш ҳақидаги қарорни, 1996 йил 24 апрель куни Парижда ЮНЕСКО Ижроия кенгаши сессиясида, ЮНЕСКО қароргоҳидаги «Темурийлар даврида илм-фан, маданият ва маорифнинг гуллаб-яшнаши» кўргазмасининг очилиш маросимида, 16 октябрь куни Тошкентда Темурийлар тарихи давлат музейини, Самарқанд ва Шаҳрисабзда Соҳибқирон ҳайкалини очиш тантаналарида, 24 октябрь куни Тошкентдаги «Туркистон» саройида «Амир Темур ва унинг жаҳон тарихида тутган ўрни» мавзуидаги халқаро илмий конференцияда Юртбошимизнинг қатнашганини, ёрқин ва сермазмун нутқлар сўзлаганини келтириш мумкин. Бу нутқларда миллий давлатчилигимизнинг қадимийлиги ва айниқса Амир Темур замонида қудратли бўлганлиги таъкидлаб ўтилди.

Айтиш мумкинки, Соҳибқирон Амир Темур юбилейига тайёргарлик босқичма-босқич олиб борилди, уч йилдан ортиқ давом этди. 1993 йилнинг 31 август куни Амир Темур ҳайкалининг очилишига бағишланган тантанада сўзлаган нутқида Президентимиз, жумладан, бундай деган эди:

«Бугун биз ўзбек халқи ҳаётида унутилмас тарихий бир воқеанинг гувоҳи ва иштирокчиси бўлиб турибмиз.

Биз яшаб турган бу муқаддас заминда буюк бир давлатга асос солган, оламни тебратган, номи етти асрга машҳур бўлган улўғ бобокалонимиз Амир Темур ҳайкалини очиш маросимига йиғилдик.

Бугун Шарқда тенги йўқ саркарда мустақиллик, истиқлол шарофати билан ўз ватанига қайтди...

Бугун — ўзбек халқи тарихида улўғ кун. Ўзбекистон мустақиллигига, муборак истиқлолигимизга икки йил тўлди...

Буюк айём арафасида Темур бобомиз ҳайкалининг очилиши ўзига хос рамзий бир маънога эгадир.

Мамлакатимизнинг марказида, қадимий ва гузал пойтахтимиз жонажон Тошкентимиз ўртасида қад кўтарган улўф бобомиз сиймоси халқимизга фахр ва сурур бахш этмоғи муқаррар!

Бу сиймо мард, танти, ҳалол ва ғайратли халқимизни бирлаштиришда, жипслаштиришда, имон-оқибатли бўлишда, қудратли келажагимизни қуришда бизга янги-янги куч-қувват ва шижоат бағишлайди».

Дарҳақиқат, шундай бўлмоқда.

Тарихдан аёнки, Муҳаммад Тарағай — Мирзо Улуғбек Соҳибқироннинг энг сеvimли набирасидир. Набира бўлганда ҳам буюк бобосига муносиб зурриёд бўлган. Чексиз ақл-идроки, азму қатъияти, одилона сиёсати билан қарийб қирқ йил мобайнида Мовароуннаҳр диёрининг донишманд ҳукмдори бўлиб, халқнинг азалий эрзуси — тинчлик, тотувлик, ҳар томонлама тараққиётни қарор топтириш йўлида мислсиз шижоат ва матонат кўрсатди. Соф амалий услубда ижод қилди. 1018 юлдуз жамланган ва бутунги энг замонавий ҳисоблардан деярли фарқ этмайдиган мукамал астрономик жадвални — «Зийжи жадиди кўрагоний» асарини яратди. Шу билан нафақат халқимизни, балки бутун тараққийпарвар инсониятни олис юлдузлар томон бир поғона юксалтирди. Бу юксаклик бутунги мутараққий замонамиздир. Шунинг учун 1994 йили халқаро миқёсда нишонланган Мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллигини Соҳибқирон тантаналарининг узвий қисми деб ҳисоблаш мумкин. 1994 йилнинг 15 октябр куни Самарқанд шаҳрида Мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллигига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутқида Президент Ислон Каримов таъкидлаб ўтганидек, тарихи бўлмаган халқнинг келажаги ҳам бўлмайди. Неча асрлар, неча минг йилларни қамраб олган улўф тарихимизнинг инсоният ривожиди катта из қолдирган бир қисми Мирзо Улуғбек фаолиятида мужассам бўлган. Бутун насл-насабимизни эслаш ва тиклаш замони келган бир даврда, келажагимизни қураётган бир вақтда катта ғурур ва ифтихор билан айтишимиз мумкин: бизларнинг томирларимизда Улуғбек қони бор, юрагимизда Улуғбек руҳи барҳаётдир.

Бутун бизнинг мамлакатимизни, бизнинг салоҳиятимизни тан олаётган давлатлар ва халқлар бир нарсани яхши англамоқдалар. Улуғбекдай муносиб фарзанд-

лари бўлган миллат ҳар қайси замонда ва ҳар қандай шароитда ҳам янгидан-янги ғояларни яратишга ва ривожлантиришга қодир халқдир.

Мирзо Улуғбекни буюк тарихий хизматлари эвазига улуғламоқ — бу айни пайтда унинг бобоси Соҳибқирон ҳазратларини ҳам эъзозламоқ демакдир. Ҳар қандай халқ ҳам бундай буюк бобо ва улуғ неварани тарбия этгани учун ғурурланиши табиий ҳолдир. Чунки бундай сиймолар фақат ўз халқига эмас, балки умумбашарий цивилизация учун ҳам хизмат қилади ва жаҳоннинг эътиборини қозонади. Биз бугун тафаккуримизда, ҳаётимиз ва тақдиримизда рўй бераётган улкан ўзгаришларни шундай ажодларимиз руҳига таяниб амалга ошироқдамиз. Буюк давлат пойдеворини мустаҳкам қилиб қуриш, дунёда ўзимизга муносиб ўрин эгаллашда улуғ боболаримизнинг бебаҳо мероси ҳамиша бошимизни баланд, қаддимизни тик қилади, халқимизнинг кучига куч, ғайратига ғайрат, ишончига ишонч қўшади, мамлакатимиз ва миллатимизнинг халқаро обрўсини оширади. Улуғ сиймоларнинг йирик саналарини нишонлашнинг ижтимоий моҳияти мана шундадир. Оддий халқ ибораси билан айтганда, буни арвоҳ хотири дейдилар!

1996 йилнинг 24 апрелида Парижда ЮНЕСКО Ижроия кенгаши сессиясида сўзлаган нутқини Президент Ислом Каримов «**Ўтмишсиз келажак, ҳамкорликсиз тараққиёт бўлмайди**» деб атади. Жаҳон назарида ҳақли равишда энг нуфузли маънавият ва эзгулик ташкилоти ҳисобланадиган ЮНЕСКОнинг 50 йиллигига бағишланган, дунёдаги атоқли интеллектуал кучларнинг бу халқаро анжуманида Юртбошимиз Ўзбекистон номидан гапириб, жумладан бундай деди: «**Биз ЮНЕСКО Ўзбекистонга бераётган эътибор учун жуда миннатдормиз. Бу — илдизлари асрлар қаърига туташган, учминг йилликдан кўхнароқ тарихимизга бўлган эҳтиромдир. Биз бунда қадимий маданиятимиз, ноёб маънавий қадриятлар ҳамда ўлкамизнинг улкан салоҳиятига бўлган қизиқишни кўралимиз. Ниҳоят бу — ўзбек халқининг жаҳон цивилизациясига қўшган улкан ҳиссасининг этироф этилишидир.**

Амударё билан Сирдарё ўртасида жойлашган ҳамда Мовароуннаҳр ёки Туркистон номлари билан машҳур ватанимиз асрлар мобайнида жаҳон цивилизацияси бешикларидан бири ҳисобланган. Буюк Ипак йўлидаги боғловчи марказий халқа, Шарқ ва Ғарб учрашадиган, улар-

нинг фаол савдо-иқтисодий ва маънавий ҳамкорлиги тугилладиган жой бўлган.

Мамлакатимиз тарихи шавкатли номларга бойдир. Биз буюк аجدодларимиз — Ал-Бухорий, Ал-Термизий, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Ал-Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, Навоий, Улуғбек, Бобур ва бугунги кунда бутун дунёга машҳур бошқа Шарқ донишмандларини ёд этамиз ҳамда улар билан фахрланамиз».

Нотиқ XIV асрдаги улкан ва ёрқин сиймо — Амир Темурнинг тутган ўрни ва унинг аҳамиятига алоҳида тўхталади: «Амир Темур жаҳон тарихига қудратли ва гуллаб-яшнаган давлат барпо этиб, ўрта аср дунёсининг асл маданий ва маънавий марказларидан бирига айланган, инсон ақли ва истеъдодининг ноёб изоди бўлиб, бугунги кунда ҳам сақланиб қолган мислсиз меъморий обидалар билан машҳур Самарқандни унинг пойтахтига айлантирган атоқли саркарда ва давлат арбоби сифатидагина кирган эмас.

Амир Темур олимлар, файласуфлар, меъморлар, шоирлар, ҳофизу машшоқларга ғамхўрлик қилишда ҳам ном қозонган эди. Темурийлар даври ҳақиқатан ҳам илм-фан, маданият ва маорифнинг беҳад равнақ топишини таъминлаган Шарқ Уйғониш даври эди».

Бу ҳароратли ва илмий сўзлар жаҳондаги атоқли интеллектуал кучлар даврасида, жаҳон назарида энг нуфузли маънавият ва эзгулик ташкилоти анжуманида буюк аждодларимиз, жумладан, Амир Темур шаън-шавкати ва шуқудини улуғлаш, юртимиз ва халқимизнинг асл тарихини эътироф эттириш ва шарафлаш эди. Илгари қатағон қилиниб келинган мамлакатимизнинг Мовароуннаҳр ва Туркистон деган тарихий номларини тилга олиниши тарихни қайта варақлаб, аслиятни юзага чиқариш ҳамдир. Амир Темур ҳақида чин сўзларни айтиш Соҳибқирон бобомиз юлдузи атрофидаги губорларни тарқатиб юбориб, унинг порлоқ қиёфада зиё таратишига қўшилган ҳисса деб биламиз.

Ўша 24 апрель куни ЮНЕСКО қароргоҳидаги «Темурийлар давридаги илм-фан, маданият ва маорифнинг гуллаб-яшнаши» кўргазмасининг очилиш маросимида сўзлаган нутқида Юртбошимиз Соҳибқироннинг бугунги кундаги тарихий аҳамиятини алоҳида таъкидлаб, жумладан, бундай деди: «*Сиёсатда маслаҳат, мулоҳазакорлик, ўйлаб иш қилиш қурол кучидан ўн баравар фойдалироқдир*», деган доно сўзлар Амир Темурга мансубдир. Бу сўзлар ҳозирги тилда низоли масала

ларни сиёсий мулоқот, огоҳлантирувчи дипломатия йўли билан ҳал қилишни билдиради.

Амир Темурнинг тарихий хизмати яна шундан иборатки, унинг ҳаракатлари тўғрисида Осмон ва Европа давлатлари тарихда биринчи марта ягона — жуғрофий-сиёсий маконда эканликларини ҳис этди».

Ўзбекистоннинг Европа мамлакатлари билан, бу муносабатларнинг қитъадаги халқаро ташкилотлар билан мустақам алоқа ўрнатганлиги ҳамда у ерда ўтаётган нуфузли анжуманларда фаол қатнашаётганлиги Президент Ислам Каримовнинг халқаро сиёсатда Соҳибқирон бобомиз йўлидан бораётганини кўрсатади. Маана шуни тарихдан керакли хулоса чиқариш, тарихий буюк сиёмо фаолиятдан ўрнак олиш десак арзийди.

Ўртбошимизнинг Соҳибқиронга нисбатан айтган ушбу сўзлари айни пайтда унинг ўзига ҳам тегишли десак янгилишмаймиз:

«Буюк стратегик, моҳир сиёсатчи, эскирган ижтимоий муносабатларнинг қатъий ислоҳотчиси, савдо-сотиқ, ҳунармандчилик ва маданиятнинг ҳомийси бўлган Амир Темур «Қонунлар ва урф-одатларга асосланган» давлатни барпо этди». Қўриб-билиб, шоҳиди бўлиб турибмизки, Президент Ислам Каримов буюк стратегик, моҳир сиёсатчи ва ислоҳотчи, маданият, маънавиятнинг бош ҳомийси сифатида фаолият кўрсатмоқда, савдо-сотиқ, ҳунармандчиликнинг ривожланишига жонқуярлик қилмоқда, келажакда порлоқ давлат қуриш учун курашмоқда.

Телекўрсатувлар ва матбуотда маълум бўлишича, ўша кўргазма Амир Темурнинг «Чиндан ҳам ишларимиз бизни кўрсатиб туради!» деган машҳур сўзларини яққол тасдиқлади. Бутун Ўзбекистонда амалга оширилаётган улкан ишлар, жумладан, Темурийлар тарихи давлат музейи, умуман, бунёдкор халқимизнинг, хусусан, Ўртбошимизнинг қиёфасини кўрсатувчи ёрқин далиллардир.

Париждаги анжуман ва кўргазма Буюк Ипак йўли яна тикланаётганидан бир мужладир, дейиш айни ҳақиқатдир.

Ўртбошимиз мазкур нутқида, шунингдек, мамлакатимизнинг «Туркистон», «Мовароуннаҳр» деган тарихий номлари қаторида энг кўҳна атама «Турон» калимасини тилга олди. Биз биламизки, қизил империя замонида бу муқаддас ном ҳам қатағон қилинган эди. «Турон»нинг нуфузли анжуманда тилга олиниши ҳам

рамзий, ҳам тарихий аҳамиятга молик: мамлакатимиз жуда кўҳна тарихга эга, ўзбеклар дунёдаги энг қадимги халқлардан биридир. Айни пайтда юртимизнинг кўҳна бу номини тилга олинishi миллий давлатчилигимиз тарихини мукаммал қилиб яратиш зарурлигига бир ишора эди.

1996 йилнинг 18 октябрь кuni халқимиз ўзлигини намоён қилган сана сифатида тарих саҳифаларига олтин ҳарфлар билан ёзилиб қолди: муаззам пойтахтимиз Тошкент марказида улуғ Амир Темур номи билан аталувчи гузал хиёбонда яна бир тарихий воқеанинг тувоҳи бўлди. Соҳибқирон бобомиз ва унинг шавкатли авлодларига бағишлаб бунёд этилган муҳташам кошонанинг очилиш маросими бўлди. Бу маросим ота-боболаримиздан қолган қадимий одатларга биноан хатми Куръон билан бошланди, юртга ош тарқатилиб, дуои фотиҳа қилинди, муқаддас Ислом динимиз буюрган бир фарз — ўтган аждодларимизнинг руҳларини хотирлаб, эзгу бурч адо этилди. Уша онларда Темур ва темурийлар бизларга, бизлар эса буюк аждодларимизга руҳий яқинлашгандек, орамиздаги олти-етти асрлик масофа туташиб кетгандек бўлди. Амир Темур шахси яна ватан ва миллат тимсолига айланди.

Мазкур музейнинг очилиш маросимида сузлаган нутқида Президентимиз, жумладан, бундай деб ҳақ гапни айтди: *«Буюк шахсларни тарих яратади, дейдилар. Бунга қўшимча қилиб Соҳибқирон бобомизнинг суронли ҳаётини ҳаёл кўзгусидан ўтказиб, буюк шахсларни миллат қайғуси, халқ дарди яратади, дейиш мумкин».*

Бу ибораларни умрининг мазмунини халқимизнинг дардларига дармон бўлишга бағишлаган, элим деб, юртим деб фаолият кўрсатаётган толмас Юртбошимизнинг шаънига қарата айтсак, янглишмасак керак, деб ҳисоблаймиз.

Соҳибқирон бобомиз мураккаб тарихий шароитда — 1370 йилдан бошлаб халқимизнинг бошини қовуштира билди, истиқлол байроғини баланд кутарди. Орадан роса 620 йил ўтгач, Юртбошимиз шундай шарафли ишни амалга оширди. Маърифатли жаҳон жамияти бу буюк хизматини эътироф этди. Ўзбекистонимизни дунёдаги деярли барча мамлакатлар ва нуфузли халқаро ташкилотлар мустақил ва суверен давлат сифатида тан олгани бу фикримизнинг тасдиғидир.

Президент Ислом Каримовнинг азалий буюклик маскани булмиш Самарқанд шаҳрида Амир Темур

хайкалининг очилиш маросимида сўзлаган нутқини бу қадим пойтахтимиз шаънига айтилган бир ҳаққоний қасида дегимиз келади: *«Самарқанд — халқимиз, миллатимиз довуғини бутун дунёга таратган, минг-минг йиллик тарихга эга илоҳий масканимиздир.*

Самарқанд ўтмиши — шарафли, бугуни саодатли, келажаги абадий шаҳардир.

Самарқанднинг ана шу оламшумул шухратиға, тенгсиз салобатининг юксалишиға, шонли тарихиға беқиёс ҳисса қўшган зот бобомиз Амир Темурдир».

Дарҳақиқат, қачонки Амир Темурни ёд этсак, беихтиёр Соҳибқирон салтанатининг пойтахти бўлмиш Самарқанд ҳам эсимизга тушади. Умуман, бутун диёримизда, хусусан, Самарқанд шаҳрида Юртбошимиз раҳнаомлигида амалга оширилаётган улугвор ишлар Соҳибқирон давридаги ўша оламшумул ишларнинг бугунги давоми десак арзийди.

Амир Темур юбилейининг нишонланиши, унга ҳайкаллар ўрнатилиши, темурийлар даври меъморий ёдгорликларини таъмирлаб обод этилиши, у зоти шарифга бўлган эҳтиромнинг сабабини Юртбошимиз бундай таърифлаб берди:

«Амир Темур шахсини идрок этиш — тарихни идрок этиш демакдир.

Амир Темурни англаш — ўзлимизни англаш демакдир.

Амир Темурни улуғлаш — тарих қазриға чуқур илдиз отган томирларимизга, маданиятимизга, қудратимизга асосланиб, буюк келажакимизга ишончимизни мустаҳкамлаш демакдир».

Маълумки, Соҳибқирон таваллуд топган, камолга етган қадимий Кеш, яъни Шаҳрисабз шўролар замонида нодир меъморий ёдгорликлари кун сайин нураб бораётган туман миқёсидаги шаҳарча эди. Мустабид тузум Соҳибқирон бобомиз Туркистон мамлакатини босқинчилардан халос этиш йўлидаги жасур ҳаракатларини бошлаган бу юртнинг хароб ётишидан манфаатдор эди. Истиқлол йилларидан бошлаб, Шаҳрисабзга кўрк ва файз кира бошлади. Амир Темурнинг 660 йиллик таваллуд тўйи шарофати билан кўҳна ёдгорликлар таъмирланди ва ниҳоят Соҳибқирон бобомизга ҳайкал ўрнатилди. Ушбу ҳайкал очилиши маросимида Юртбошимиз алоҳида таъкидлаганидек, *«Кимки ўзбек номини, ўзбек миллатининг куч-қудратини, адолатпарварлигини, чексиз имкониятларини, унинг умумбашарият риво-*

*жига қушган ҳиссасини, келажакка ишончини англа-
моқчи бўлса, Амир Темур сиймосини эслаши керак. Бугун-
ги кутлуғ кунда Амир Темур бобомиз баланд кўтарган
ва асримиз охирига келиб бизнинг қўлимизда қайтадан
мағрур ҳилпираётган мустақиллигимиз байроғи остида
туриб сизларни, барча халқимизни шу улуг шодиёна би-
лан муборақбод этаман».*

Истиқлол байроғи ишончли қўлларда! Бунга шак-
шубҳа йўқ!

«Амир Темур» ордени билан илк бор Соҳибқирон
таваллуд топган ва камолга етган юрт — Шаҳрисабз-
нинг, азалий буюклик маскани — Самарқанднинг тақ-
дирланиши ўта адолатли иш бўлди, бу — муқаддас
тупроққа таъзим ҳамдир. Бу — адолат яловбардори Амир
Темурга хос иш бўлди! Демак, биз Соҳибқирон юлдузи
сари яна бир поғона юксалдик.

24 октябрь куни Тошкентдаги «Туркистон» саройи-
да ўтказилган «Амир Темур ва унинг жаҳон тарихида
тутган ўрни» мавзуидаги халқаро илмий анжуман
Соҳибқирон таваллудининг 660 йилигига бағишланган
барча тadbирлар ва тантаналарнинг чўққиси, ундаги
Президент Ислам Каримовнинг маърузаси эса буюк
бобомиз фаолияти ҳақида то шу пайтгача айтилган фи-
крларнинг энг етуғи бўлди, дея оламиз. Юртбошимиз
давримизнинг баркамол мутафаккирларидан бири си-
фатида Амир Темур даҳоси, унинг тарих саҳнасига чи-
қиш сабабларини очиб берди, буюк бунёдкорлик фао-
лияти, бугунги кунда Соҳибқирон шахсига нисбатан
тарихий адолатни тиклашнинг моҳиятини таҳлил этди,
илмий асосланган хулосалар чиқарди. Булар шу бугун
учун ҳам, келажак учун ҳам ҳам назарий, ҳам амалий
аҳамиятга моликдир. Чунки маърузада Соҳибқирон бо-
бомиз бутун салобати ва шукуҳи билан кўз олдимизда
гавдаланди, унинг юлдузи янада порлоқ кўринди, биз —
миннатдор авлодлар у томон яна бир поя юксалдик.

Амир Темурдек тарихий шахсларни, саркарда ва
Соҳибқиронларни тарих тақозоси, шу замон талабла-
ри, керак бўлса, замон эҳтиёжи ҳаётга олиб келади ва
у зотларнинг фазилат-хусусиятларини намоён қилишга
замин яратади. Бундай қонуниятни кўплаб мисолларда
тасдиқлаш мумкин.

Маълумки, бир ярим аср, яъни 1220 йилдан 1370
йилгача юртимиз қарамлик жафосини чеккан. Ҳамма-
ҳамма — оддий фуқародан тортиб, кўпчилик ватанпар-
вар сиёсий арбоблару пешво уламоларгача истиқлолга

орзуманд бўлиб қолган эди. Жамият озодлик ва тараққиётга бўлган манфаатларини ўзида мужассам этган халоскорга, етакчига муштоқ эди. Тақдир тақозоси билан Амир Темур ана шундай халоскор ва етакчи сифатида майдонга чиқди ва зафар қозонди.

Тарихнинг такрорланишини қарангки, юртимиз яна бир ярим асрча аввал чоризмнинг, кейин қизил империянинг асоратига тушиб қолган эди. Бу асоратдан қутулишимизда Президент Ислом Каримовнинг етакчилиги қилганига биз — замондошлар шоҳидмиз.

Кимки Амир Темур қадимий Туркистон заминиди тасодифан пайдо бўлган деса, хато қилади. Чунки ҳеч нарса тўсатдан пайдо бўлмайди. Ҳамма нарсанинг ўз қонунияти бор. Турон ва Туркистон замини азалдан маънавий озиқланган, маданий қатламга эга бўлган. Ўзбек давлатчилигининг тарихий асослари қарор топганига Амир Темур замонасида икки минг йилдан ошган эди. Буюк бобомиз ҳокимиятни бошқарган йилларда сиёсий, иқтисодий, маданий соҳаларда қўлга киритилган ютуқлар диёримизда қадимдан ривожланиб, шаклланиб келган тарихий-маданий анъаналар асосида юзага чиққандир. Амир Темур ўзбек халқининг кўп минг йиллик тарихий равнақида тасодифий шахс эмас, балки қонуний, зарурий сиймодир. Темур ва темурийлар бир неча минг йиллик тарихий тажриба, буюк анъаналар, буткул шаклланган маданий-маънавий жараён ҳосилаларидир. Демак, тарихни бугунга қиёс этсак ва хулоса чиқарсак, Ислом Каримовнинг намоён бўлиши ва жумҳуриятимизга етакчилик қилиши ҳам қонуний бир ҳолдир.

Жаҳон маданий ва маънавий жамоатчилиги ўн тўртинчи асрда Амир Темур тузган давлат ва унинг бутун дунё эътиборини ўзига жалб қилган оламшумул фаолияти, умумбашарият хазинасига қўшган ҳиссаси билан танишар экан, уни ўстирган юртга ва мана шу ҳудудда ундан олдин ўтган буюк алломаларининг ижодий меросини, уларнинг муборак ва табаррук номларини яна бир бор кашф этиши ва кенг миқёсда ўрганишига замин ва шароит туғилди.

Амир Темур ва умуман темурийлар замонида юртимиздан етишиб чиққан кўплаб алломаларнинг номлари, илмий ва ижодий ишлари айни улар ҳокимиятни бошқарган йилларда тўрт иккимда кенг ва теран танилгани ва ёйилганини биз тарихдан биламиз.

Мустақиллик шарофати билан ана ўша анъана яна изчил йўлга тушди. Истиқлол йилларида ўнлаб буюк

аллома, уламо, шоиру адибларнинг юбилейлари ўтказилганига, асарлари кенг тарғиб қилинганига шохидмиз. Масалан, бундан ўн йил аввал Амир Темури таваллудининг 650 йиллигини ўтказишни ҳатто тасаввур қилиш ҳам мумкин эмасди, десак муболаға бўлмайди.

Амир Темури тарих саҳнасида пайдо бўлиб, ўзини тарбиялаган, ўзига ҳаётбахш маънавий озуқа берган, уни буюк ишларга чорлаган эл-юртининг номига ва маданиятига жаҳон миқёсида катта қизиқиш уйғотганини тарих тасдиқлайди. Бугунги кунда эса Президентимизнинг буюк фаолияти туфайли Ўзбекистонимизга, халқимизга, бой маданиятимизга жаҳон миқёсида қизиқиш тобора кучайиб бормоқда.

Юртимиз раҳбари ўз маърузасида темуршунослик олдида турган вазифаларни ўртага қўйди. Маълумки, коммунистик мафкура ҳукмрон бўлган совет жамиятида тарих фани ҳам улуғ давлатчилик, улуғ миллатчилик ғояларининг қурбони бўлган эди. Шу сабабли бу даврда собиқ Совет Иттифоқи ҳудудида яратилган тарихий асарларда Амир Темури шахси ва фаолиятига адолатсизлик билан бир ёқлама баҳо берилди. Бу ғоя Ер юзи қуруқлик қисмининг олтидан бир қисмида яшаган икки юз эллик миллион халққа, шу жумладан, ўзбек халқига зўрлаб сингдирилди. Масалан, муқаддас Туркистон калимасини олиб кўрайлик.

«Туркистон» атамасининг ҳудудий қамрови дунёда энг катта Евроосиё материғига боғлиқ, зеро, у мазкур қитъанинг таркибий қисмидир. Туркистонни «Ўрта Осиё» дейишда ҳам, «Марказий Осиё» дейишда ҳам сезиларли қусурлар бор. «Марказий Осиё» ҳудудан Осиё қитъасининг марказий ҳудуди — ҳозирги Моғулистон ва ҳозирги Шимолий Хитой вилоятларига тўғри келади. Туркистон тарихан шаклланган ва тақдиран қисмларга бўлиб юборилган ягона иқтисодий-жуғрофий жиҳатларга эга бўлган мамлакатнинг номидир. У ўтмишда тахминан 5 миллион 400 минг карра километр майдонга эга бўлган. XIX асрга келиб Туркистон уч қисмга — Ғарбий Туркистон, Шарқий Туркистон ва Жанубий Туркистонга тақсимланган. Юртбошимиз Туркистонни азалий номи билан атаб адолатни тикламоқда. Бу, биринчидан, этимологик — луғавий жиҳатдан асосли, иккинчидан, туркий халқлар ареалининг маркази, туб жой халқнинг 90 фоизини туркий халқлар ташкил этади, учинчидан, асрлар давомида Туркистон номи қўллаб келинган.

Шуни жиддий ва қатъий айтиш вақти етдики, шўролар даврида ижтимоий соҳалар бўйича илмий иш билан шуғулланган ходимлар, айниқса, тарихчи, адабиётчи, ҳуқуқчи, файласуфларимиз кўпчилигининг ижтимоий онги шўровий мафкура билан шаклланиб, шўро сиёсатига бел боғлаб хизматкорлик қилишга кўникиб кетган кишилар бўлганлиги учун ҳам Туркистон номини иложи борича тилга олмасдилар. Қайси тарихчининг китобига қараманг, чоризмга хизматкорлик қилган, великорус миллатчилигини гоҳ ошкора, гоҳ яширин тарғиб-ташвиқ қилган рус тарихчиларига, жумладан, В. Бартольдга асосланиши, уларга сажда қилиши ҳолатларини учратамиз. Шарқ манбаларига мурожаат қилганларида ҳам, асл манбаларга ёндошмай, ўша манбаларнинг Оврупо тилларига ўгирилган таржималаридан, талқинларидан мисол келтирадилар. Натижада сўз ўзбек илмий ходиминики, фикр эса Оврупо олиминики бўлиб келди. Ўзбек китобхонига эса ана шу ўзгаларнинг мулоҳазалари етиб борди. Буларнинг бари чоризм ва қизил империянинг миллатнинг ўзлигини унутишга қаратилган сиёсатининг асорати ва касофатларидандир.

Тарихий асарлардаги сохталиклар бадий адабиётга ҳам кўчиб ўтди. Қатор романлар, пьесалар, достону шеърларда, драмаларда Амир Темур ва темурийлар образлари, уларнинг фаолияти бир ёқлама тасвирланди. Маълумки, тарихий китобларга қараганда бадий адабиётнинг ўқувчиси кўп бўлади, улар кенг халқ оммасига чуқурроқ кириб боради, китобхон онгига кўпроқ таъсир этади. Масалан, ёзувчи Сергей Бородиннинг «Самарқанд осмонида юлдузлар» романида Амир Темур сиймоси нотўғри тасвирланган. Бу китоб катта адабларда қайта-қайта рус ва ўзбек тилларида нашр қилинган. Бу эса ўқувчиларда Соҳибқирон ҳақида нотўғри тасаввур пайдо қилган.

Совет тарихчилари нафақат Темур ва темурийлар ҳақида, балки улар замонида фаолият кўрсатган буюк дин арбоблари ҳақида ҳам бир томонлама, аксарият ҳолларда нотўғри фикр билдирганлар. Масалан, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ҳақида шўровий тарихчилар томонидан айтилган мутлақо нотўғри фикрлар ҳатто бадий адабиёт ва санъатга ҳам кўчиб ўтди. Уни романларда, кинофильмларда, спектаклларда Мирзо Улуғбекнинг ашаддий ғоявий рақиби, ўта мутаассиб бир

шахс, илму урфоннинг душмани сифатида талқин қилдилар. Масалан, «Улуғбек юлдузи» фильмида Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Мирзо Улуғбекнинг ҳалокатиға, Самарқанд расадхонасига ўт қўйилишиға сабабчи сифатида нотўғри тасвирланган. Ваҳоланки, бу буюк зот Мирзо Улуғбек вафотидан кейин орадан икки йилча ўтгач, султон Абу Саид мирзонинг илтимосига кўра Самарқандға таширф буюрган ва қирқ йилча мамлакатда тинчлик барқарор бўлиши учун қафолат бўлиб турган. Абдурахмон Жомийдек, Алишер Навоийдек улуғ сиймолар унга ҳурмат-эҳтиромда бўлишган.

Амир Темур, темурийлар ва улар ҳукмронлик қилган даврда яшаган буюк сиймоларға нисбатан билдирилган нотўғри қарашларға Юртбошимиз танқидий баҳо бериб, уларға нисбатан тарихий адолатни қарор топтиришни бугунги темуршуносликнинг муҳим вазифаларидан бири деб таъкидлади.

Шонли ва кўҳна тарихимизни янгитдан варақлашимиз, адолат, ҳақиқат ва миллий истиқлол нуқтаи назаридан эмин-эркин ва холис туриб ўрганишимиз, тарихға оид атамалардаги чалқашликларни бартараф этишимизға вақт етиб келди. Чоризм ва совет мафкураси бўйича иш тутган ўз тарихчиларимиз билиб-билмасдан, атайин ёки бўлмаса, замонасозлик қилиб йўл қўйган нуқсон ва камчиликларни рўй-рост айтиб, бундан бўёғиға тўғри йўлни тутайлик. Чунки, Юртбошимиз таъкидлаб ўтганидек, биз — Амир Темурнинг бевосита ворислари ва авлодлари бошимиздан ўтказган мустабид тузум туфайли шундай бир аҳволға тушиб қолган эдикки, улуғ аждодимизнинг тарихи ва фаолиятини, башарият ривожига қўшган ҳиссасини бугунги кунда хорижда — АҚШ, Германия, Франция, Буюк Британия, Ҳиндистон, Туркия, Эрон, Покистон ва бошқа мамлакатларда бизнинг ўзимиздан кўпроқ билишадди. Бизлар, яъни Амир Темурнинг Ватани бўлмиш шу тупроқда ўсган одамлар унинг фаолиятини жуда оз билардик. Чунки мустамлакачиликнинг қора булутлари Соҳибқирон юлдузини биздан тўсиб турарди. Бу булутларни тарқатиб юборишға уринган жасур адиб ва олимларнинг қисмати оғир кечди. Буюк Фитратнинг Соҳибқирон ҳақидаги саҳна асарининг тақдири ҳамон номаълум. Академик файласуф Иброҳим Мўминов Темур бобомиз ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги кичик китобчаси учун кўп маломатларға қолди. Атоқли тарихчи

олим Маҳкам Абдураимов «Темур ва Тўхтамиш» деган йирик тадқиқотини чоп эттиролмай дунёдан бевақт ўтиб кетди. Бундай мисолларни яна келтириш мумкин. Бу ҳолат бизнинг мустамлака зулмида яшаганимизнинг исботи, бизни буюк тарихимиздан бутунлай жудо қилишга бўлган интилишларнинг оқибатидир. Ваҳоланки, бугун дунёнинг эллик мамлакатада темуршунос олимлар фаолият кўрсатмоқда. Темур ва темурийлар даври ҳақида кўплаб китоблар нашр этилмоқда. Ўтган олти юз йил мобайнида Амир Темурга бағишлаб яратилган асарлар сони Оврупо тилларида 500 дан зиёд, Шарқ тилларида эса 900 га яқинни ташкил этади.

Бизнинг бугунги асосий вазифамиз шундан иборатки, асрлар давомида дунёнинг турли мамлакатларида Амир Темур меросига бағишлаб йирик илмий марказларда ҳақиқатгўй олимлар томонидан яратилган тадқиқотларни чуқур ўрганишимиз, таржима қилишимиз, ҳалқимизга, келгуси авлодимизга тарихни холис ва ҳаққоний ўргатувчи дарсликлар сифатида, миллатимизнинг фахру ифтихори сифатида тақдим эта боришимиз керак. Бундай тадбирлар Соҳибқирон юлдузининг янада порлаб, зиё таратишига омил бўлажак ва бизларни у томон янада юксалтиражак.

Муҳтарам Президентимиз яна бир муҳим масала — озод ва обод Ўзбекистон учун Амир Темур шахсияти ва мероси нима учун зарурлиги масаласига тўхталиб, буни қуйидагича шарҳлаб берди. Биринчидан, Амир Темур аввало қудратли давлат қурган. Давлат қудратли бўлмаса, бетакрор маънавий мерос ҳам, обидалар ҳам, тарихий ёдгорликлар ҳам бўлмасди. Ўзбекистоннинг бугунги озодлигини мустаҳкамлаш даврида Амир Темур биз учун буюк давлат асосчиси сифатида қадрлидир. У давлат пойдеворини қурган, давлатнинг ҳуқуқий асосларини барпо этган. Унинг давлатчилик борасидаги фикрлари нафақат ўз даври, балки келгуси авлодлар учун ҳам катта аҳамият касб этади. Амир Темур ўз давлатини ақл-заковат ва ҳуқуқий асос билан идора этган. Унинг «Давлат ишларининг тўққиз улушини кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улушини қилич билан амалга оширдим» деган сўзлари бунинг ёрқин далилидир.

Амир Темур ҳар қандай давлатнинг қўшнилари билан ўзаро алоқа ўрнатмасдан, яъни бугунги ибора билан айтганда, ҳамкорликсиз истиқболли бўлмаслигини

теран ва яхши англаган. Шу сабабли у Оврупо ва Осиёни боғлашга хизмат қилган улкан ишларни амалга оширган. Бир томондан — Хитой, бир томондан — Франция ва Англия, яна бир томондан Рум, Испания, Италия, Миср ва бошқа давлатлар билан алоқалар ўрнатган ва шу муносабатларни мустаҳкамлашга ҳаракат қилган. У савдо-иқтисод муносабатлари орқали халқлар, мамлакатлар ўртасида ягона макон барпо этиш соҳасида шундай ютуқларга эришганки, бунга қойил қолмасдан иложимиз йўқ.

Амир Темур дипломатик алоқаларга, элчилик миссияларига катта эътибор берган. Масалан, у Франция қироли Карл VI га ёзган хатида, жумладан, бундай дейди: «Дунё савдо аҳли ила обод бўлажак». Демак, Амир Темур ташқи сиёсатида халқаро иқтисодий-савдо алоқаларини кенг миқёсда йўлга қўйиш, ундан барчани, авваламбор, ўзининг халқини баҳраманд этиш бошғоя бўлиб хизмат қилган. Қўринадики, XXI аср бўсағасида жаҳондаги тараққийпарвар кучлар халқаро миқёсда яратмоқчи бўлаётган интеграция макони ҳақида Амир Темур бундан 600 йил бурун бош қотирган ва шу йўлда сиёсат юритган, муайян даражада мақсадига эришган.

Соҳибқироннинг бунёдкорлик соҳасидаги хизматлари ҳам беқиёсдир. Илмпарвар, маърифатпарвар буюк бобомиз жамият тараққиётини илм-фан ва маънавийт равнақида кўра билди ва бу соҳалар ривожига ҳамиша катта эътибор берди. Масалан, у Муҳаммад Тарағай — Улуғбекдаги ноёб истеъдодни болалигиданоқ пайқаб, сафарларда ҳам ёнида олиб юриб, дунёнинг машҳур олимлари тарбиясидан баҳраманд этди. Шу тариқа, фалакиёт оламида ва фанида Улуғбек юлдузи порлади. Бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин.

Амир Темур ўз миллати ва эл-юртининг тақдири ҳақида кўп уйлаган. У қўйган ҳар бир қадам нафақат уша давр учун, балки келажак сари хизмат қилган, унинг донишмандлиги бугунги кунимизда ҳам ибратлидир. Ҳазрат бобомиз миллат ғамида ёнган, унинг истиқболи ва истиқлоли йўлида фидокорлик кўрсатиб яшаган. Унинг охириги сафари ҳам шарқ томондан тугилаётган, салтанати истиқлолига раҳна солиши мумкин бўлган хавфнинг олдини олишга қаратилганини бир эсланг. Бу отланиш 1404 йилнинг охири 1405 йилнинг бошларида бўлган эди. Амир Темур жамият эъти-

қодси яшай олмаслигини яхши англаган. Одамларга дин керак, имон керак, ишонч керак. У ўз «Тузуклари»да шундай дейди: «Ҳар ерда ва ҳар вақт ислом динини қувватладим».

Амир Темурнинг Қуръони каримни ёд билгани, диний баҳсларда пешво уламолар билан баробар сўз юритгани унинг маънавияти, имону диёнати қанчалар пок ва мукаммал эканини билдиради. Соҳибқирон замонида Ислом дини равнақ топди, юксалди. Мусулмончилик ақидалари жамият осойишталиги, равнақи, ижтимоий адолат, имон бутунлиги, маънавий поклик учун хизмат қилди. Ҳозир ҳам худди шундай бўлмоқда, давлатимиз ҳам дин равнақиға етарли шароит яратиб бермоқда.

Амир Темур даврида инсониятнинг ярмидан кўпини ташкил этувчи аёлларга ҳурмат-иззат билан қаралди. Бу борада буюк бобомиз «Аёлларни улуғ кишилар улуғлайди, пасткаш кишилар эса хўрлайди» деган ҳадиси шарифға амал қилиб иш тутди. Унинг саройида аёллар ҳам юксак мавқеда бўлишганини ғарблик элчилар ҳам эътироф этишган. Амир Темур ва темурийлар ҳаётидан иккита мисол келтирсак, айтмоқчи бўлаётган фикримиз янада ойдинлашади. Маълумки, Мироншоҳ мирзо кейинчалик айш-ишратға берилиб, номақбул ишларға ружу қўйганидан норизо бўлган Хонзодабегим қайнотаси Амир Темурға бу ҳақда шикоят қилади. Адолатпарвар Амир Темур севимли келинининг шикоятини ўринли деб топиб, ўғлини ҳокимиятдан азл этади. Яна бошқа бир мисол. Амир Темур завжаи муҳтарамаси бўлмиш Сароймулхоним номига Самарқандда Би-бихоним жомеъ масжидини бунёд эттиради.

Юқорида Амир Темур шаънига айтилган фазилатларни Президентимиз шахсияти ва фаолиятига нисбатан ҳам билдириш мумкин.

Тарихимизда Амир Темурдай даҳонинг порлоқ юлдузи бор, у қолдирган моддий, маданий ва маънавий мерос бугунги ҳаётимизға ҳамоҳанг, булар олдимизда турган муаммоларни ечишда бизға қўл келмоқда. Демак, биз бу меросни ўрганишимиз, тарғиб қилишимиз керак. Чунки биз ўз миллатимиз хусусиятларига, ўз миллий қадриятларимизға асосланиб, тараққий этган давлатларнинг тажрибаларига ва умумбашарий ақидаларға таяниб келажаги буюк давлатимизни қурмоқдамиз ва шу асосда жаҳон ҳамжамиятидан ўз муносиб

ўрнимизни эгаллаб бормоқдамиз. Зотан, бундай ша-
рафли ўрин бизга Амир Темур ҳазратларидан мерос-
дир.

Машҳур турк тарихчиси Мустафо Али Абдулла Фо-
либ ўғли (1541—1600) Амир Темур ҳақида ўта холислик
билан шундай деган: «*Ҳукмдорлар икки хил бўлади. Би-
ринчиси: маълум ҳудудни идора қилиш сулоласидан мерос
бўлиб қолган ҳукмдорлар. Иккинчиси: давлатни қўшин
кучи билан эгаллаб, Оллоҳнинг марҳамати билан ўзлари-
нинг катта ютуқлари эвазига бошқариш ҳуқуқини қўлга
киритган ҳукмдорлар. Бундай ҳукмдорлар «соҳибзўхур»
деб аталади... Темур бир йўла Соҳибқирон ва соҳибзўхур
бўлган...» Муҳтарам Президентимиз фаолиятида ҳам ай-
тиб ўтилган фазилатлар зўхур этмоқда, деб бемалол
айта оламиз.*

Юқорида айтиб ўтилганлардан англашиладики, дав-
латимиз бошлиғи ўзбек давлатчилиғи тарихини яратиш
ғоясини ўртага қўйиб, буюк бир тапаббус кўрсатди. Айни
пайтда шу кўп қутлуг ишни ўзи бошлаб берди, айниқса,
Амир Темур ва темурийлар даври тарихини яратишга
ўзининг муносиб ҳиссасини қўшди ва қўшмоқда, замо-
навий ўзбек темурийшунослигига тамал тошини қўйди.
Зеро, бугунги кунда маънавият масаласи ижтимоий ҳаё-
тимизнинг асосий масалаларидан бирига айланиб қол-
ди. Халқимиз ва мамлакатимиз босиб ўтган йўлни, аж-
додларимиз фаолиятини — тарихимизни чуқур билмай
ва теран идрок қилмай туриб, киши маърифатли ҳам,
маънавиятли ҳам бўлолмайди. Зеро, ўтмиш билан бу-
гуннинг, аجدодлар билан авлодларнинг мустаҳкам боғ-
ланиши бу — миллат мангулигига кафолатдир. Тарих
бундай боғланишда олтин кўприк бўлиб хизмат қила-
жак. Муҳтарам Президентимизнинг тарихга алоҳида
эътибор бераётганининг, зиммасидаги асосий вазифа —
давлат юмушларини адо этиши билан бирга тарих би-
лан ҳам машғул бўлаётганининг моҳияти ана шунда-
дир. Президент наздида ва диққатида миллий давлат-
чилигимиз тарихини яратиш давлат юмушларидан би-
ри ҳисобланади. Унинг мақсади миллатимиз барҳаётли-
гини кафолатлашдир.

ТАРИХ — ХАЛҚНИНГ ТАРЖИМАИ ҲОЛИ

Яхлит олиб қаралганда, тарихни халқ яратади. Уни яратишга фаол қатнашган, халқ руҳида, онгида ва қалбида ўзларидан чуқур ва ўчмас из қолдирган тарихий шахслар ҳам халқ фарзандлари бўлганликларига асосланиб шундай демоқдамиз. Шу сабабли рамзий маънода тарихни уни яратган ва яратаётган (тарих, худди вақт сингари бир зум бўлса-да, тўхтаб турмайди) халқнинг таржимаи ҳоли дейиш мумкин. Шу боисдан қадим тарих, ўрта асрлар тарихи, замона тарихи каби ибораларни ишлатамиз. Буларни жамласак, яхлит тарих келиб чиқади. Ҳар бир ота-она ўз фарзандларидан биронтасини «Бу менинг ўғлим эмас» ёки «Бу менинг қизим эмас» дсёлмайди, деса-да бу ёлғон бўлади. Чунки ота-она ҳеч қачон ўз фарзандларини инкор этолмайди, чунки ўзлари уларни дунёга келтириб қўйганлар. Шунга ўхшаш халқ ҳам яхшидир, яхши эмасдир, ўқувлидир, ўқувсиздир, бу фарзандларини инкор этолмайди, инкор этиши мумкин ҳам эмас. Яхшисини олқишлайди, ёмонини қоралайди, ўқувлисидан мамнун бўлади, ўқувсизига ачинади. Яхшисини «бахтим» дейди, ёмонини «пешонамнинг шўри» дейди. Бошқа чораси ҳам йўқ. Нима ҳам деб бўларди. Қисмат!

Бундай ҳолатни ўзбек давлатчилигини бошқариб ўтган сулолалар ва улар ҳар бирининг вакилларига нисбатан ҳам қиёс этиш мумкин. Маълумки, шўролар замонида чиқарилган китобларда ва матбуотда ўзбек давлатчилигини бошқарган сулолаларнинг бари тилга олинмас, бири тилга олинса, иккинчиси ҳақида индамай утилар, бирини иккинчисига қарама-қарши қилиб қўйилар, сулолаларимиз вакиллари фаолиятидан фақат нуқсон қидирилар, кичик нуқсонлар ҳам катта қилиб, бўрттириб кўрсатилар эди. Нима қилиб бўлмасин, қандай йўллар билан бўлмасин, ишқилиб, ўзбек давлатчилиги камситилар эди. Президент Ислон Каримов Бухоро шахрининг 2500 йиллиги юбилейида сўзлаган нутқида бундай нохолисликка илк бор чек қўйиб, *«Ўтган икки ярим минг йил давомида ўзбек давлатчилигини бошқарган қадимий хоразмшохлар, кушонлар, эфталитлар, ашиналиклар, сомонийлар, қорахонийлар, ануштегинлар, те-мурийлар, шайбонийлар, аштархонийлар, манғитлар су-*

лолалари тарихимизда, хусусан, Бухорои азимда ўзига яраша ном ва из қолдирдилар», деб тарихан тўғри баҳо берди. Бу билан Юртбошимиз давлатчилигимиз тарихини яратишда ўтмишда ҳокимиятни бошқарган барча сулолаларга «уларнинг ўз даврида келажак авлод учун қолдирган салмоқли мероси, ижобий ишлари, керак бўлса, умумжаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссалари»га қараб тарихан ҳолис баҳо бериш тамойилини илгари сурди. Шу билан бирга Ислом Каримов: «Инсон бир пайтнинг ўзида ҳам бунёдкор, ҳам ёвуз бўлиши мумкин эмас. Не-не мадрасаю масжидлар, олий кошоналарни қурган, не-не олиму фузалоларнинг бошини силаган, Қуръони каримни ёд билган инсон ёвуз бўлмайди», деб мантиқан асосланган хулоса чиқаради. Амир Темури назарда тутиб айтилган бу хулоса айтилган пайтда темурийларга, улардан олдин ва кейин ўтган деярли барча ўзбек сулолаларига ҳам тегишлидир, десак бўлади.

Алишер Навоий ўзининг саккиз мажлисдан иборат «Мажолис ун-нафоис» («Нафис мажлислар») асарининг еттинчи мажлисини Соҳибқирондан бошлаб темурийлардан чиққан шоир, шоирсифат, шеършунос, олим ва фозил кишиларга, саккизинчи мажлисини буткул Султон Ҳусайн Бойқарога — шоир Ҳусайний ижодининг таҳлилига бағишлайди (асарда жами 459 шоир ва адабиёт аҳли ҳақида маълумот берилган). Навоий Улугбек Мирзо ҳақида сўз юритиб, жумладан, бундай дейди: «Донишманд подшоҳ эрди. Камолоти бағоят кўп эрди. Етти қироат била Қуръони мажид ёдига эрди...»

Буни қарангки, Бобур «Бобурнома»сида ўзининг сиёсий муҳолифи бўлмиш Муҳаммад Шайбонийхон худди шундай фазилат соҳиби эканини эътироф этади. Ёки бўлмаса, шайбонийлардан кейин ҳокимият тепасига келган аштархонийлар сулоласининг вакили бўлган Субҳонқулихонни олиб кўрайлик. Шўролар даврида чиқарилган мактаб дарсликларида фақат қора бўёк чаплаган бу аждодимиз ўз замонасининг етук олимларидан бўлиб, илми нужум — астрономия билан ҳам шуғулланиб, Бухорода Улугбек ишини давом эттирган экан.

Хуллас, Ислом Каримовнинг ўтмишда давлатларимизни бошқарган сулолаларга тарихан ҳолис ва адолатли баҳо бериш ҳақидаги фикрлари ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга эгадир. Қолаверса, барча хонзодалару амирзодалар ҳам тожу тахт даъвосини қилаверма-

ганлар, шижоатли ва довюракларигина майдонга чиққанлар. Чунки давлатни бошқариш осон иш эмас.

Халқ ўз тарихини асосан ўз давлатини куришдан бошлаб яратишга киришади. Маълумки, туркий тилли халқ ўз тарихида 18 та буюк ва шавкатли салтанат қурган халқдир. Инсоният тарихида бошқа ҳеч бир халққа бундай давлатчилик бахти ёр бўлмаган. Салтанатлар тарихи айна пайтда бу сулолалар тарихи ҳамдир. Шунинг учун ҳам ўтмишда давлатларнинг номлари уларга асос солган сулолабошининг номи ёки унинг унвони билан аталган. Масалан, хоразмшоҳлар давлати, газнавийлар давлати, темурийлар давлати, шайбонийлар давлати, бобурийлар давлати ва ҳоказо.

Келтирилган бу далиллар ҳам тарих халқнинг таржимаи ҳоли, деган таърифимизни тасдиқлаб турибди.

лолалари тарихимизда, хусусан, Бухорои азимда ўзига яраша ном ва из қолдирдилар», деб тарихан тўғри баҳо берди. Бу билан Юртбошимиз давлатчилигимиз тарихини яратишда ўтмишда ҳокимиятни бошқарган барча сулолаларга «уларнинг ўз даврида келажак авлод учун қолдирган салмоқли мероси, ижобий ишлари, керак бўлса, умумжаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссалари»га қараб тарихан ҳолис баҳо бериш тамойилини илгари сурди. Шу билан бирга Ислом Каримов: «*Инсон бир пайтнинг ўзида ҳам бунёдкор, ҳам ёвуз бўлиши мумкин эмас. Не-не мадрасаю масжидлар, олий қошоналарни қурган, не-не олиму фузалоларнинг бошини силаган, Қуръони каримни ёд билган инсон ёвуз бўлмайди*», деб мантиқан асосланган хулоса чиқаради. Амир Темур назарда тутиб айтилган бу хулоса айни пайтда темурийларга, улардан олдин ва кейин ўтган деярли барча ўзбек сулолаларига ҳам тегишлидир, десак бўлади.

Алишер Навоий ўзининг саккиз мажлисдан иборат «Мажолис ун-нафоис» («Нафис мажлислар») асарининг еттинчи мажлисини Соҳибқирондан бошлаб темурийлардан чиққан шоир, шоирсифат, шеършунос, олим ва фозил кишиларга, саккизинчи мажлисини буткул Султон Ҳусайн Бойқарога — шоир Ҳусайний ижодининг таҳлилига бағишлайди (асарда жами 459 шоир ва адабиёт аҳли ҳақида маълумот берилган). Навоий Улуғбек Мирзо ҳақида сўз юритиб, жумладан, бундай дейди: «*Донишманд подшоҳ эрди. Камолоти бағоят кўп эрди. Етти қироат била Қуръони мажид ёдида эрди...*»

Буни қарангки, Бобур «Бобурнома»сида ўзининг сиёсий мухолифи бўлмиш Муҳаммад Шайбонийхон худди шундай фазилат соҳиби эканини эътироф этади. Ёки бўлмаса, шайбонийлардан кейин ҳокимият тепасига келган аштархонийлар сулоласининг вакили бўлган Субҳонқулихонни олиб кўрайлик. Шўролар даврида чиқарилган мактаб дарсликларида фақат қора бўёк چاپланган бу ажодимиз ўз замонасининг етук олимларидан бўлиб, илми нужум — астрономия билан ҳам шуғулланиб, Бухорода Улуғбек ишини давом эттирган экан.

Хуллас, Ислом Каримовнинг ўтмишда давлатларимизни бошқарган сулолаларга тарихан ҳолис ва адолатли баҳо бериш ҳақидаги фикрлари ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга эгадир. Қолаверса, барча хонзодалару амирзодалар ҳам тожу тахт даъвосини қилаверма-

ганлар, шижоатли ва довюракларигина майдонга чиққанлар. Чунки давлатни бошқариш осон иш эмас.

Халқ ўз тарихини асосан ўз давлатини қуришдан бошлаб яратишга киришади. Маълумки, туркий тилли халқ ўз тарихида 18 та буюк ва шавкатли салтанат қурган халқдир. Инсоният тарихида бошқа ҳеч бир халққа бундай давлатчилик бахти ёр бўлмаган. Салтанатлар тарихи айни пайтда бу сулолалар тарихи ҳамдир. Шунинг учун ҳам ўтмишда давлатларнинг номлари уларга асос солган сулолабошининг номи ёки унинг унвони билан аталган. Масалан, хоразмшоҳлар давлати, ғазнавийлар давлати, темурийлар давлати, шайбонийлар давлати, бобурийлар давлати ва ҳоказо.

Келтирилган бу далиллар ҳам тарих халқнинг таржимаи ҳоли, деган таърифимизни тасдиқлаб турибди.

Иккинчи фасл

Ўн иккинчи боб

ТАРИХ, ДАВЛАТЧИЛИК ВА МАЪНАВИЯТ

Истиқдол шарофати билан халқимизда маънавиятнинг туб моҳиятини — негизини билишга, тагига етишга иштиёқ кучайиб бормоқда. Турмушда — куча-кўйларда, оддий ва жиддий суҳбатларда, илмий анжуманларда, мухбирлар билан бўлган мулоқотларда, китобхон, томошабин ва тингловчилар томонидан йўланган мактубларда «Хўш, маънавиятнинг ўзи нима?» деган саволга тез-тез дуч келасиз. Кейин баҳоли қудрат тушунтиришга киришасиз: «Маънавият дегани — бу...» Бироқ жавоб қутаётган тараф жавобингиздан қониқиш ҳосил қилмаётганини илғаб қоласиз. Назарингизда «соддагина қилиб, бир оғиз сўз билан ифодаланг, ахир, тушуниб етайлик-да» деган эътироз бўлаётгандек туюлади. Шундай ғойибона эътирозларга жавоб ўлароқ бизда бундай фикр туғилди: «Маънавият — бу маънавиятсизликнинг, яъни бемаъниликнинг аксидир. Маънавиятни ифодалаш учун маънавиятсизликни кўрсатиб бериш шарт экан. Бунинг учун эса қиёс керак».

Юртимиз сиёсий тутқунликка тушгач, чоризм маъмурияти VIII аср бошларидан амалда бўлган вақф тизimini иложи борица чеклаган бўлса, шўро ҳукумати уни умуман барбод этди. Натижада осори атиқалар доимий моддий таъминотсиз қолди, умумий ва жорий таъмирлаб туришлар, қайта тиклашлар тўхтатилди. Минг йиллик моддий-маданий ёдгорликлар қаровсиз қолиб, нурай бошлади. 1917 йилдан то ўттизинчи йилларнинг бошларигача давом этган миллий-озодлик учун бўлган жангларда халқимиз қанчалик талофат кўрган бўлса, моддий-маданий ёдгорликларимиз бошига тушган йўқотишлар ҳам бундан кам эмас. Лекин сиёсий жилов Москванинг қўлида бўлган республикаимизнинг ўша пайтдаги ҳукумати нураш жараёнларига томошабин бўлиб туришдан нарига ўтолмади. Чунончи, моддий-маданий ёдгорликлар кун сайин нураб бораётганлиги масаласи Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлар Советининг 1931 йилнинг 19 январиди бўлиб ўтган йиғилишида қўрилганида вилоятлар ижроия комитетларига тарихий ёдгорликларни таъмир этиш эмас, балки суратга

гушириб қўйиш тавсия этилади. Бу тавсия амалда обидалардан воз кечишни буюрарди. Бундай муносабат маънавиятсизликдан бошқа нарса эмас эди.

Еки бўлмаса, Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия комитетининг 1939 йилнинг 19 мартида қабул қилган 340-қарорида, жумладан, бундай дейилган эди.

1. Бухоронинг Қарши, Имом, Самарқанд, Салоҳхона, Шергирон, Мозор дарвозалари ва уларга туташ бўлган девори давлат муҳофазасидан чиқарилиб, шаҳар шўроси ихтиёрига топширилсин.

2. ...Тоқи Саррафон давлат муҳофазасидан чиқарилсин.

3. ...Қўқалдош мадрасаси давлат муҳофазасидан олиниб, шаҳар шўролари ихтиёрига топширилсин.

4. ...Гавкушон мадрасаси... Калобод мадрасаси давлат муҳофазасидан олиниб, шаҳар шўролари ихтиёрига топширилсин.

Бу машъум қарор бебаҳо ва қайтарилмас осори атиқалар тақдирини ҳал қилган-қўйган, ёдгорликларимиз қисматини манқурт ва келгинди кимсалар раҳбарлик қилаётган шўролар ихтиёрига топширган. Улар эса «тарихий ёдгорлик сифатида аҳамиятини йўқотганлиги учун» деган важ билан, «таъмирлашга маблағ етишмайди» деган сохта сабабни рўкач қилиб, қанчадан-қанча осори атиқаларни буздириб ташлашган. Лекин қонхўр босқинчи М.Фрунзегга ҳайкал ўрнатиш учун маблағни аямаганлар. Қилт этмай, мағрур турган ёдгорликлардан эса бошқа мақсадларда фойдаланганлар. Масалан, Абдуллахон II қурдирган Қўш мадрасани келгинди сўққабосшлар учун ётоқхонага, «Ситораи Моҳи хосса» руҳий касалликлар шифохонаси (жиннихона)га айлантирилган, бу муҳташам саройдаги бутун мол-мулк, зеб-зийнат буюмлар рус императорларининг қишки саройи — Эрмитажга олиб кетилган. Ўтмиш моддий-маданий ёдгорликларига бундай муносабат маънавиятсизликдан бошқа нарса эмас эди.

Юқорида тилга олинган икки қарор ва уларнинг оқибатида келиб чиққан манзара билан истиқлолга эришган республикамиз ҳукуматининг 1996 йили қабул қилган Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллик юбилейларини ўтказиш ҳақидаги қарорларини қиёслаб кўрсак, уларни амалга ошириш бўйича қилинган ишларни назарга олсак ва, ниҳоят, ушбу шаҳарларнинг 1997 йил ўтказилган юбилейларини кўз олдимизга келтирсак, маънавиятсизлик нимаю, маъна-

виятга дахлдорлик нима эканини чуқурроқ идрок эта оламиз.

Президент Ислон Каримов Бухорода сўзлаган нутқида алоҳида уқтириб ўтдики, тарихимизни чалғитиб курсатишга, ёлгон гапларни кўтаришга ҳаракат қилаётганлар тўғри баҳосини олишлари керак, бу борада «тарихий ҳақиқатни билиш, уни муҳрлаш, ёш авлодга ҳолисона етказиш чуқур маънога эга».

Ўзбек халқининг тарихи ёзма манбалар билан бир қаторда осори атиқаларимизда ҳам муҳрланиб қолган. **Китоблар ўқиладиган далиллар бўлса, ёдгорликлар кўриладиган далиллардир.** Осори атиқалар тарихини билиш ҳам ўтмишимиз ҳақидаги таассуротларимизни бойитади ва аниқлаштиради. Халқни тарихий моддий-маданий меросни ўрганиш билан тарбиялаш муҳим аҳамиятга эга. Чунки ҳар бир катта-кичик ёдгорлик ўзбек халқи ва ўзбек давлатлари тарихидаги муҳим бир воқеа ёки сана билан боғлиқ, ёки бўлмаса давлат аҳамиятига молик бирор зарурат туфайли бунёд этилган. Бу фикримизнинг исботи учун Бухорои шарифда уч даврда — XII, XVI ва XX асрларда қурилган учта ёдгорликни мисол қилиб келтирамиз. Булар яхлит бир меъморий мажмуани ташкил этувчи, ҳозирги кунда Минораи Калон деб юритилиб турган Арслонхон минораси, Жомеъ масжид, Мир Араб ва Саидолимхон мадрасаларидир. Бу муқаддас ер аслида тарихий жой ҳисобланиб, Бухоро Аркидан сал жануби-шарқдадир. Илк бор бу ерда милодий 713 йили амир Қутайба ибн Муслим даврида жомеъ масжиди қурилган. Бироқ йиллар ўтиши билан бу бино вайрона ҳолига келган. 1102—1130 йилларда қорахонийлар давлатини бошқарган амир Арслонхон 1121 йили худди шу вайрона масжид ўрнида янги ва улуғвор жомеъ масжидини қурдиради. Бухоро атрофидаги сувсиз саҳроларга қарвонлар йулдан адашиб ҳалок бўлиши ҳоллари учраб турарди. Шунинг олдини олиш мақсадида Арслонхон шаҳарда баланд бир иншоот қурдиришни ният қилади. Иншоот лойиҳалари бўйича танлов эълон қилишади. 1124 йили машҳур меъморлар томонидан тақдим этилган лойиҳалар билан Арслонхон шахсан ўзи танишади ва уста Бақонинг лойиҳасини маъқуллайди. Шу тариқа, 1124 йилнинг 21 март куни — Йилбоши байрами айёмида минора қурилишига оқ фотиҳа берилади ва биринчи ғиштни — тамал тошини ҳоқон Арслонхоннинг ўзи қўяди. Қурилиш уч ярим йилча давом этади. 1127 йили баландлиги 47 ярим

метр бўлган минора қуриб битказилади. Унинг энг юқори қисмида (яъни мезана қисмида) 16 та даричалар қўйилиб, тунда ҳамма даричалар ёнида шамчироқлар ёниб турган. Натижада тунлари 50—60 чақирим масофадан чироқлар ёруғини мўлжал қилиб, савдо карвонлари Бухорога адашмай келганлар. Бухоронинг Буюк Ипак йўлидаги йирик савдо марказларидан бири бўлиб қолишида бу миноранинг аҳамияти каттадир.

Албатта, миноранинг асосий вазифаси азон айтиш — диний аҳамиятидир. Минора билан ёнма-ён жойлашган бош жомеъ масжиднинг муаззини ҳар кун беш маротаба шу минорага чиқиб азон айтган. Шундан кейин шаҳардаги бошқа масжидларда азон айтила бошланган, намозхонлар ибодатга ошиққанлар.

Миноранинг яна бир вазифаси шуки, ташқи ҳужумдан ўз пайтида огоҳ бўлиш учун дурбин орқали теварак-атроф кузатиб турилган, бу унинг ҳарбий аҳамиятга ҳам эга эканлигидир.

Миноранинг тўртинчи вазифаси салобати, гўзаллиги, ажойиб нақшларга бойлиги билан кишиларга завқ-шавқ бағишлашидир. У айниқса чет элликлар — элчилар, савдогарлар, сайёҳларни ҳам мафтун этган. Бу ҳол ўз навбатида давлатнинг куч-қудрати, шукуҳи ва шавкатини, пойтахт Бухоронинг донғини олис-олисларга етказарди.

Шарқдаги биринчи Уйғониш даврида, яъни VIII—XII асрларда Бухорода ҳам кўпгина буюк обидалар қурилган эди. Уста Бақо шу обидалардаги энг гўзал нақшлардан кучирма олиб, минорада 24 та катта-кичик ҳалқалар яратган. Асосан Чингизхон босқини даврида, қисман кейинги асрларда бузилиб кетиб, бизгача етиб келмаган биноларнинг нақшлари шу минорадагина сақланиб қолган. Шу боис бу минорани Бухоро меъморчилигининг қомуси дейиш мумкин. Шуниси алоҳида тарихий аҳамиятга эгаки, миноранинг энг юқориги ҳалқаларидан бирида нақшли гиштлар билан бўртма қилиб «Уста Бақо амали», «Арслонхон минораси» деган сўзлар ёзилган. Бинобарин, Минораи Калоннинг асл номи Арслонхон минорасидир. То шўролар замониғача барча ёзма манбаларда ҳам шундай деб тилга олинган. Тарихий ҳақиқатлар тикланиб, унутилаётган ёки атайин унуттирилган номлар яна муомалага киритилаётган замонамизда бу кўҳна ёдгорликни ўз оти билан атаб, *Арслонхон минораси* дейишни русумга киритсак, адолатли иш қилган бўлур эдик. Бундан

буюк аждодимиз Арслонхон бобонинг руҳи ҳам шод бўлса ажаб эмас. Бу миннатдор авлоднинг ўз аждоди хотираси олдидаги бурчи ҳамдир.

Арслонхон минораси не-не тарихий воқеаларнинг, қанчадан-қанча синаотларни, табиий офатларнинг, жангу жадалларнинг гувоҳи бўлмади, дейсиз. У ҳатто 1220 йилги Чингизхон босқинидан ҳам омон чиққан эди. Бироқ орадан роса 700 йил ўтгач, 1920 йилнинг 1 сентябрида босқинчи Фрунзе буйруғига кўра қилинган бомбардимон натижасида Арслонхон минораси қаттиқ зарар кўрди: ёдгорликнинг 5, 16, 33, 40, 46 метрларига снарядлар келиб урилган эди. Кейинчалик у уста Абдуқодир Боқиев томонидан моҳирона таъмирланган бўлса-да, синчков кўз, ўткир нигоҳ билан қаралса, ўша жароҳатларнинг изларини илғаш мумкин.

872 яшар кўҳна Арслонхон минораси Бухорои шарифнинг рамзи бўлиб, халқимиз, давлатчилигимиз ва маданиятимизнинг шукуҳи бўлиб ҳали яна минг асрлар қад кутариб туражак.

Шўролар даврида Минораи Калон маънавий жароҳат ҳам кўрди. Уни ёлғон-яшиқ китобларда, олди-қочди фильмларда «Ўлим минораси» деб талқин қилишга уринишлар ҳам бўлди. Шундай нотўғри таассуротлар ҳосил қилган айрим китобхонлару томошабинларга ҳақиқатни билдириш учун Минораи Калонни қуришдан мақсад бўлган унинг тўртта вазифасини айтиб, улуғлаб ўтдик.

Минораи Калоннинг қаршисида XVI асрда шайбоний ҳукмдорлардан Убайдуллахон томонидан қурдирилган, ўша даврнинг энг машҳур уламиси Абдулла Саброний (Манбаларда Сайид Абдуллоҳ Яманий. — *Муҳаррир.*) номи билан боғлиқ Мир Араб мадрасаси 464 йилдан бери салобат билан қад ростлаб келмоқда. Юқорида ҳикоя қилиб ўтганимиз учун яна тўхталиб ўтирмаймиз.

Шўролар замонида ўзбек давлатларидан бири — Бухоро амирлигига асос солган ва уни 260 йил бошқариб келган сулола — манғит сулоласи фаолиятидан фақат нуқсон қидириш, бўрттириб кўрсатиш русум бўлганди. Ваҳоланки, Президент Ислом Каримов Бухорода сўзлаган нутқида айтиб ўтганидек, бу сулола вакиллари ҳам «*тарихимизда, хусусан, Бухорои азимда ўзига яраша ном ва из қолдирдилар*». Шундай ўзига яраша ном ва из қолдирган тарихий шахслардан бири амир Саидолимдир. У замонаси ўта нотинч бўлишига қарамай Бухорода мадраса, петербурглик мусулмонларнинг илтимосига кўра бу ерда улкан жомеъ масжид, Ялтада

истироҳат саройи қурдиришга улгурган. Шунингдек, отаси амир Абдулаҳад даврида қурилиши бошланган «Ситоран Моҳи хосса» саройини охирига етказган.

Уқувчида. «Хўш, амир шундай мадраса, масжид ва саройларни қайси маблағ ҳисобидан қурдирган? Фуқаролардан олинган солиқлар ҳисобига қурдирган-да!» деган фикрлар пайдо бўлиши мумкин. Йўқ, ундай бўлган, солиқлардан келган тушум давлат хазинасига тушган. Амирнинг эса ўз ер-суви, мол-мулки бўлган, улардан келган даромад ўз хазинасига тушган. Амирлик хазинасининг қирим-чиқим дафтарлари бўлган. Шунинг билан 1972 йилнинг июль ойида Бухоро арки музейининг сақловхонасида камина танишган эдим.

Ўша қирим-чиқим дафтариди амир хонадонининг кундалик сарфиёти кичик амалдор бўлмиш меҳтар томонидан ёзилиб борган. Унда нондан тортиб ҳўл меваларгача, қандолатлик маҳсулотлари — ҳолваю новвоту пашмаккача, кийим-кечакдан тортиб упу-эликкача қайд этиб қўйилган. Ҳаммаси ҳисоб-китобли бўлган. Арқда ўрта ҳисобда 3 минг атрофида киши яшаб, хизмат қилган. (Ҳозир Арқнинг 20 фоизи сақланиб қолган, 80 фоизи 1920 йилнинг сентябрь ойида М. Фрунзе буйруғига кўра бомбардимон қилиниб, ёндириб юборилган). Лекин амир хонадонининг сарфиёти давлат хазинасидан эмас, балки амирнинг ўз хусусий маблағидан ишлатилган. Бу тарихий маълумотларни келтиришдан мақсадимиз шуки, шўролар даврида тўқиб чиқарилган гўё «амирликда амир хазинаси билан давлат хазинаси умумий бўлган» деган сохта гапларга бир оз бўлса-да аниқлик киритиш. Ўз давлатчилиқ тарихимиз ҳақида тўғри таассурот беришдир. Бу борада Юртбошимизнинг нутқида *«Тарихини билмаганнинг келажаги йўқ»* дейилади. *«Бухоронинг бугунги қутлуг айёми, энг аввало, ўтмишга эҳтиром ва буюк аجدодларимиз хотирасига ҳурматимиз намойишидир»*, деб тўғри йўлланма берилган, уни амалга ошириш эса ҳаммамизнинг бурчимиздир. Шунинг унутмайликки, шўро тузумининг Бухоро амирлигининг турли йўллар, ёлғон-яшиқлар билан бадном қилишдан гаразли мақсади — қандай бўлмасин ўзбек давлатчилигини камситиш орқали ўз ҳокимиятини улуглаш, халқимизда миллий давлатчилиқ туйғусини сундириш эди.

Адиб Садриддин Айний амирнинг 1912 йилги қирим ва чиқими ўша давр курси бўйича 30 миллион

сўм бўлганини ёзади. Амирликнинг, қисман булса-да, давлат мустақиллигини ифодаловчи далиллардан бири унинг ўз мустақил пул бирлигига эгалиги, амир сиймоси туширилган танга ва бошқа пулларнинг зарб қилиниши эди. Саидолим амирликнинг мустақиллигини сақлаб қолиш учун ўз даромадлари ҳисобига оқпош-шога ҳар йили турли «совға-салом» қилишдан ташқари завод-фабрикалар қуришга, ташқи савдони кенгайтиришга, олтин конларини ишга солишга, қорақўл савдосига ва бошқа шу каби тадбирларга алоҳида эътибор берган. Амир ҳиссадорлик жамиятларига аъзо ҳам бўлган, ҳиссадорлик жамиятларига ўтказган маблағи 100 миллион сўмдан ошган. У ўз сармоясидан 27 миллион сўмини Россия давлат банкида, 3 миллион сўмини хусусий банкларда сақлаган.

Шариатга кўра ҳар бир мулкдор киши тасарруфидаги маблағини ушлаб турмай, ҳаракатга солиши раводир. Муҳаммад Мустафо саллоллоҳу алайҳи васаллам ўз ҳадиси шарифларида марҳамат қиладиларки, мулкдор одам ўз бойлигини ишга солиб туриши, ўзи бунни эплай олмаса, омонатга хиёнат қилмайдиган тужжор орқали ҳаракатлантириб туриши, бундан ўзи ҳам, ўзгалар ҳам манфаат кўришлари лозим, акс ҳолда бойлик йиллар оша закотга бера бориш туфайли охирида йўқ бўлиб кетиши ҳам мумкиндир. Шариат кўрсатган тарзда тижорат билан шуғулланиш ҳалол қилинган. Бу шаръий тадбирдан мулкдор сифатида амир Саидолим ҳам фойдаланиши табиий эди. Умуман, унинг — Саидолимнинг шахсий бойлиги 35 миллион фунт стерлингни ташкил қилган экан.

Юртбошимизнинг нутқида таъкидлаб ўтилганидек, *«Бухоро «қуббатул ислом», яъни «ислом динининг гумбази» ва буюк уламолар сузи билан айтганда, «қувват дини ислом» деб тан олиниси ҳам Бухоронинг жаҳонда, бутун Шарқ минтақасида мусулмон дунёсининг муътабар марказларидан бири бўлишидан эътирофдир»*. Бас, шундай экан, давлат бошлиғи бўлмиш амир ҳам ислом арконларига, жумладан, закот амалини бажариши табиий эди. Маълумки, ҳар бир мусулмон киши бойлиги нисобга етгач, ҳар йили бойлигининг қирқдан бири ҳисобида закот бериши фарздир. Агар ҳисоблаб чиқсак, амир уша 35 миллион фунт стерлинглик бойлигидан ҳар йили 875 минг фунт стерлингни закотга ажратиши шарт эди. Закот эса муҳтожларга ёрдам, толиби илмларга кўмак тариқасида садақаю хайрия мақсадла-

рида ишлатилган. Масжиду мадрасалар, хонақою ра-
ботлар, кўпригу сардобалар ва шу кабиларни қуришга,
сув чиқариш, ер ўзлаштиришга, боғ-роғлар яратишга
сарфланган садақаю хайриялар шундай яхши амаллар-
дан ҳисобланганки, уни амалга оширган киши вафоти-
дан кейин ҳам шу муассасалардан унинг руҳига савоб
ёзила боради. Шунинг учун ҳам охиратини ўйлаган
мулкдор ёки ўзига тўқ ҳар бир мусулмони комил сада-
қан хайрияга сидқидилдан ёндошган. Кўҳна Туркисто-
нимизда, жумладан, Бухоро: шариф тупроғида имо-
ратсозликнинг равнақ топишининг, буюк осори атиқа-
ларни қад кўтаришининг шаръий асоси ана шу зақот-
лардадир ҳам. Масжиду мадрасалар, кўпригу тўғон ка-
биларнинг уларни қурдирган шахсларнинг номлари
(Улугбек мадрасаси, Абдуллахон тими сингари) билан
аталиши бежиз эмас, албатта. Умуман, бутун Туркис-
тондаги, хусусан, Бухоро тупроғидаги осори атиқалар-
нинг ҳар бири халқимиз фарзандларининг ҳимматли
фаолиятидан ёрқин далолатдир. Ҳиммат ҳам маъна-
вият белгиларидан биридир.

Бинобарин, ёдгорликларни билиш, улар ким томо-
нидан, қачон, нима муносабат билан ёки қайси воқеа
шарафига, ёки бўлмаса ким томонидан қайси сиймо
хотирасини абадийлаштириш мақсадида қурилган, ас-
ли номи қандай аталган — мана шуларни аниқлаш
зарурдир. Шу асосда ҳар бир бинонинг «таржимаи ҳо-
ли» аниқланади, мазкур «таржимаи ҳол»лардан ўзбек
меъморчилиги тарихи таркиб топади. Ўзбек меъморчи-
лиги тарихи ўзбек халқи умумтарихининг олтин саҳи-
фаларидан ҳисобланади. Бухоро осори атиқалари эса
бунда алоҳида ўрин эгаллайди. Моддий-маданий ёдгор-
ликларимизда халқимизнинг заковати, салоҳияти, бунёд-
корлиги билан бирга яратганини асрлар давомида сақ-
лаб, ҳимоя қила олиш қобилияти ҳам ўз ифодасини
топгандир. Ана шу қобилият бўлмаганда эдимиз, уму-
ман, бутун Туркистон миқёсидаги, хусусан, Бухорода-
ги буюк обидалар бизнинг давримизгача етиб келмас-
ди, албатта. Бундай қобилиятнинг ҳам асоси давлатчи-
ликдир. Давлат халқнинг ва у яратган ёдгорликларнинг
ҳам бош ҳимоячисидир.

Бу ўринда шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш зарурки,
ҳозир республикамызда ўша анъана давом эттирилиб,
бунёдкорлик ишлари икки йўналишда олиб борилмоқ-
да, яъни кўҳна осори атиқалар жиддий таъмирланиб,
асл ҳолига келтирилмоқда ва янги ёдгорликлар қурил-

моқда. Фикримизнинг исботи учун Юртбошимизнинг ташаббуси билан Амир Темурнинг Самарқанддаги мак-бараси жиддий таъмирланганини ҳамда Тошкентда Те-мурийлар тарихи давлат музейи қурилганини ва шунга ўхшаш кўплаб мисолларни келтиришимиз мумкин. Де-мак, давлатимиз халқимиз ва у яратган ёдгорликлар-нинг бош ҳимоячиси дир. Муҳтарам Юртбошимизнинг тарихчи олимлар билан учрашувда *«Самарқанд ҳам, Бухоро ҳам, Хива ҳам ўзбекларники»* дейишига асос ҳам ана шунда: халқимиз яратганини давлатимиз ҳимоя қилиб келаётир.

Юртбошимиз нутқида Бухоро воҳасида яшаган эрк-севар аждодларимиз ҳар қандай истибдод ва зулмга қарамай, эл-юрт озодлиги йўлида муттасил қахрамоно-на курашиб келганларини сўзлар экан, Кармана, Воб-кент, Шофиркон, Ромитан, Гиждувон кентларини тилга олиб ўтади. Бу бежиз эмас, албатта. Бу кўҳна кентлар ҳар бирининг ўз бой тарихи бор, ёш жиҳатдан бири Бухорога оға бўлса, иккинчиси иинидир. Бу кентлар тарихини билмай туриб, Бухоронинг умумий тарихини тулиқ тасаввур қилиб бўлмайди.

Масалан, Кармана тарихини олиб кўрайлик. Агарда Аштархонийлар замонида Балх шаҳри валиаҳд шахзоданинг қароргоҳи деб тайинланган, бир неча вилоят-лардан иборат Балх ўлкаси унинг тасарруфида бўлса, манғитлар даврида Кармана шундай мақомга эга бўл-ган. Тахт вориси — валиаҳд то тахт соҳиби бўлгунга қадар Карманада ҳокимлик қилган. Ҳатто амир Аб-дулаҳад ҳукмронлик қилган 1885—1910 йилларда Кар-мана норасмий тарзда амирлик марказига айланган. Амир Абдулаҳад 13 йил давомида муттасил Кармана-да яшаб, бирор марта ҳам Бухорога қадам ранжида қилмаган, давлатни шу ердан туриб бошқарган. Пой-тахт билан узлуксиз равишда — ҳар куни учкур от-лиқ чопарлар орқали боғланиб турган. Шуниси қи-зиқарлики, бу давр мобайнида бош вазир мақомида-ги лавозим эгаси қушбеги мудом Аркда бўлган, иж-роия ҳокимиятини бошқарган. Манғит амирлари жо-рий қилган давлат қонун-қоидалари, тартиб-интизом-га кўра амир пойтахтда бўлмаган кезларда қушбеги Аркда бўлиши шарт эди, ҳатто Арк дарвозасидан таш-қарига чиқиши ҳам мумкин эмасди. Амир Абдулаҳад 13 йил Карманада яшаганида қушбеги шунча вақт Аркда бўлган. Бухоро ва унинг кентлари тарихига оид ҳозирги китобхонларимизга деярли таниш бўлмаган

асарлар кўп. Бу ўринда марҳум тарихчи олим Маҳкам Абдураимовнинг Бухоро хонлигидаги аграр муносабатларга доир икки жилдли китобини, қушбеги архивига мансуб 7 мингдан ортиқ ҳужжат тадқиқ этилган монографиясини, шурулар даврида қатағонга учраган тарихчи олим Мусожон Саиджоновнинг илмий пухта мақолаларини эслатиб ўтишни истардик. Шунингдек, ҳуқуқшунос олим, Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси марҳум Отабой Эшоновнинг Бухоро тарихига оид асарлари қимматли манбалардандир.

Ўзбек давлатчилигида Бухоронинг аҳамияти ва маънаси юқори бўлиб келган. Юртбошимиз нутқида ҳам айтилганидек, Бухорога туркий қабилалар асос солган, «энг қадимги миллий қаҳрамонларимиздан бўлмиш Алп Эр Тўнга (Афросиёб) ҳам айнан Бухорода дафн этилган». Алп Эр Тўнга ҳалок бўлиши санаси тарихий китобларда аниқ баён этилгани, бу машъум воқеа милoddан аввалги 626 йилнинг кузида юз бергани, шу йилнинг кузида унинг вафотига 2625 йил тўлишини юқорида айтиб ўтган эдик. Демак, чиндан ҳам Бухоронинг тарихи буюк ва бойдир. Нутқда уқтириб ўтилганидек, *«Замонлар ўтар, йиллар, асрлар ўтади. Ҳеч шубҳа йўқки, фарзандларимиз, невараларимиз, келажак насллар, Бухорога, унинг қадим тарихига қайта-қайта мурожат этадилар. Ватанимизни озод ва обод қилиш учун курашда қурбон бўлганларни, мустақиллик иморати пойдеворида биринчи гишт қўйган ота-боболарини сира унутмайдилар»*.

Давлат тузумининг қандайлиги унинг умуман, тарихга, хусусан, моддий-маданий ёдгорликларга бўлган муносабатида ҳам яққол кўринади. Сўнгги мустамлака замонида Бухорога бўлган муносабат маънавиятсизликдан иборат эди. Инқилоб баҳонасида шаҳар обидалари яна бир бор вайрон этилди, унинг асл фарзандлари бир неча марта, чунончи, 1920 йилда — амирга яқин кишилар сифатида, 1929—1933 йилларда колхозлаштиришга қарши ёт унсурлар сифатида, 1937—1938 йилларда — халқ душманлари, чет эл айғоқчилари, миллатчилар сифатида қатағон қилинди. Ваҳшийлик шу даражага бориб етдики, 1920 йил сентябрь ойида Фрунзе қўлига тутқунликка тушиб қолган амир хонадони аъзолари унинг буйруғига кўра икки қисмга тақсимланиб, гўдак шахзодалар оналарининг иссиқ бағридан тортиб олиниб Россияга олиб кетилди, оналари, опа-сингил-

лари ва бошқа қари-қартанг кишилар мол-мулки тортиб олинган ҳолда мамлакатдан четга чиқариб юборилди. Бу ҳам «шўролар тузумининг қанчалик ғайриинсоний ва адолатсиз эканини кўрсатади».

Шу ўринда бизким, ўзбеклар иморатсозлигининг руҳоний-илоҳий асоси ҳақида бир шингил айтиб ўтамиз. Муқаддас китобларда ёзилишича, Одам Ато ва Моно Ҳаво муайян муддат жаннатда яшагач, Ерга туширилганлар. Жаннатда кўрганлари: сўлим боғ-роғлар, зилол сувли ариқлар, гузал иморатлар — кўшқлар, қасрлар, саройлар озми-кўпми эсларида қолган, уларни кўмсаб Ерга ҳам ўшандай фирдавсмонанд боғ-роғлар, ҳаётбахш ариқлар, кўркам иморатлар қуришни орзу қилиб, кўнгилларига тугиб қўйганлар. Уларнинг бу ниятлари ирсият орқали зурриёдларига ўтган, баъзи фарзандларига кўпроқ, баъзиларига эса камроқ, албатта. Тақдири азалда ўзбек халқига иморатсозлик салоҳияти, укуви ва муҳаббати кўпроқ ато этилгани билан, Бухоро жаннатнинг бир бўлаги эканлиги билан фахрлансак арзийди.

Ў н у ч и н ч и б о б

ҒАЙРИИЛМИЙЛИККА ИЛМИЙ ЖАВОБ

Муҳтарам Юртбошимиз янгидан шаклланаётган ўзбек давлатчилиги бошида турган инсон сифатида давлатчилигимизнинг барча босқичларини чуқур илмий тарзда ўрганиш масаласини муттасил равишда илгари суриб келмоқда. Чунончи, ал-Фарғонийнинг 1200 йиллиги юбилейига тайёргарлик юзасидан олиб борилаётган ишлар билан танишув асносида тарихчи ва археолог олимларимиз диққатини қадим Кубо давлати тарихини чуқур ўрганишга жалб этди.

«Хоразм давлати тарихини биз 2700 йиллик тарих деб биламиз. Лекин Россиянинг ҳоҳ ўтмишдаги, ҳоҳ бугунги кўзга кўринган бирор бир тарихчисидан сўраб кўринг-чи, шуни тан олармикин? Тан олмайди, билмайди, билишни хоҳламайди ҳам. Ўжарликнинг сабаби эса битта: башарти, тан олгудек бўлишса, тарихий ҳулосалари чиппакка чиқади, илмда сохта йўл билан борганлари фош бўлади. Энг мўътабар, қадимги қўлёзмамиз «Авесто»нинг яратилганига 3000 йил бўляпти. Бу нодир китоб бундан XXX аср муқаддам икки дарё ора-

лигида, мана шу заминда умреузаронлик қилган аж-
додларимизнинг биз авлодларга қолдирган маънавий, та-
рихий меросидир. «Авесто» айни замонда бу қадим ўл-
када буюк давлат, буюк маънавият, буюк маданият
булганидан гувоҳлик берувчи ҳужжатдирки, уни ҳеч ким
инкор этолмайди. Лекин, юқорида айтганимдек, бирон-
бир хорижий журналистнинг, умуман Фарб адиблари-
нинг «Авесто»ни эслашганини билмайман. Хулоса шу-
ки, олис-олис жойларда халқимиз ўтмиши ҳақида
айтилаётган мулоҳазаларнинг аксарият қисми сохта,
ғайриилмийдир», дея Президентимиз тарихчилар билан
учрашувда эътиборни ўзбек давлатчилигининг олтин
бешикларидан бири — қадим Хоразм давлати тари-
hini ўрганишга яна бир бор қаратди. Бундан илгари
унинг шахсан ташаббуси ва бевосита иштироки би-
дан республикамизда ўтказилган икки тадбир — Хи-
ва шаҳрининг 2500 йиллиги ва «Хоразм Маъмун ака-
демиясини қайта ташкил этиш тўғрисида» деб чиқа-
рилган Президент Фармони олис-олис жойларда хал-
қимиз, мамлакатимиз ўтмиши ҳақида айтилаётган, ак-
сарият қисми сохта, ғайриилмий ана ўша мулоҳаза-
ларга нисбатан асосли илк жавоб бўлган эди.

Президентнинг «Хоразм Маъмун академиясини
қайтадан ташкил этиш тўғрисида»ги Фармони билан
унинг Хива шаҳрининг 2500 йиллигига бағишланган
тантанали маросимда сўзлаган нутқининг матнини яна
кўздан кечирсангиз, уларни солиштириб ўқисангиз,
манتيқий боғлиқликни, ғоявий бирликни, мақсадий
муштараклигини англайсиз. Бу билан айтмоқчимизки,
ушбу Фармонни ижро этишда ўша табрик нутқини ҳам
дастуруламал қилиб олинса, айни муддаодир. Зотан,
табрик нутқида тарих-замона-келажак муаммолари,
уларни ечиш йўллари, кеча-бугун-эртага доир вазифа-
лар, уларни амалга ошириш усуллари ва услублари тилга
олинган, ўртага қўйилган ва аниқ белгилаб берилган
эди. Биз ана шу иккала тарихий ҳужжатни қиёслаган
ҳолда фикр юритишда давом этамиз.

Табрик нутқида «Бундан минг йил муқаддам одамзод
тарихидаги илк академиялардан бўлмиш — Маъмун ака-
демияси Хоразм заминидан ташкил топгани билан ҳар
қанча фахрлансак арзийди, албатта. Уйлайманки, биз
Маъмун академиясини Хоразм заминидан қайтадан таш-
кил этсак, кўп улуғ иш бўлур эди», деб умид билдирилган
эди. Кўп улуғ иш бўлди — ўша умид ушалди — Хивада
Маъмун академияси қайта тузилди.

Фармонда мазкур академиянинг асосий илмий ва ташкилий вазифалари олти йўналишда бўлиши белгиланди. Булар қуйидагилардан иборатдир:

Биринчи: илм-фан соҳасидаги қадимги улуғ миллий мерос асосларида юқори интеллектуал муҳитни яратишдаги бой анъаналарни тиклаш ва ривожлантириш, ёш истеъдодли олимларни излаб топиш, уларни Академия фаолиятига жалб этиш ва илмий ижодларининг самарадорлигини юксалтиришдир.

Иккинчиси: қадимги миллий илм-фан соҳасидаги бой меросни ҳар томонлама ўрганиш ва таҳлил қилиш, тарих, археология, фалсафа, тил ва адабиёт, биология ва биотехнология соҳаларида фундаментал изланишларни олиб бориш, замонавий илмий мактаблар яратиш ва фан ютуқларини амалиётга татбиқ этишдир.

Учинчиси: минтақада илм-фан билан боғлиқ барча ишларни замон талаблари даражасида мувофиқлаштиришдир.

Тўртинчиси: олий малакали илмий ва илмий-педагогик кадрларни тайёрлашдир.

Бешинчиси: кадрлар тайёрлаш бўйича миллий дастурни амалга оширишда фаол иштирок этиш, узлуксиз таълим тизими ва фан ўртасидаги узвий ўзаро манфаатли алоқаларни ўрнатиш, академик лицейларда илмий-педагогик фаолиятни юқори савияда олиб боришдир.

Олтинчиси: халқаро илмий ҳамкорликни ривожлантиришдир.

Қуринадики, қамров анча кенг, вазифалар улуғвор. Фундаментал изланишлар тарих, археология, фалсафа, тил ва адабиёт, биология ва биотехнология соҳаларида олиб борилажак. Фармондаги «қадимги миллий илм-фан соҳасидаги бой меросни ҳар томонлама ўрганиш ва таҳлил қилиш» иборасига теран ва атрофлича аҳамият берсак, унинг моҳиятига чуқур етиб борсак, яна бир фундаментал тадқиқот йўналиши — **меросшунослик** соҳаси уртага қўйилаётганини англаймиз. Ҳаётда бой меросга эга бўлган, бир ярим асрча сиёсий тутқунликда яшашга мажбур бўлган, миллий истиқлолга эришгач, ўз меросини ўрганишга ва тиклашга киришган халқимизда меросшунослик соҳаси ҳам бўлиши табиийдир. Табрик нутқида бу масалага диққат қаратилиб, жумладан, бундай дейилган эди: **«Мустамлакачилик йилларида халқимизнинг сиёсий тарихи ҳар томонлама ерга уриб келинди, таъқиб остига олинди. Бутун жаҳонга номи кетган алломаларни ва мутафаккирлар-**

ни саводсиз, жоҳил, илму маърифат душмани деб, таҳқир этишга уриндилар».

Меросшунослик ҳам миллий истиқлол билан эгизак таваллуд топди, десак янглишмаймиз: мустақиллик эълон қилинган, кўпгина буюк аждодларимизнинг юбилейлари ўтказилди. Хиванинг 2500 йиллик юбилейи ана шу меросшунослик бўйича муҳим тадбирлардан бири бўлди. Шу нуқтаи назардан ёндошсак, Хоразм Маъмун академиясини қайта ташкил этилиши меросшуносликдаги янги бир қадамдир, дея оламиз. Меросшунослик — барча соҳаларга бирдек тегишли — муштаракдир.

Фармонда Хоразм Маъмун академияси таркибида тарих, археология, фалсафа, тил ва адабиёт, биология йўналишлари бўйича илмий бўлинмалар ташкил этилиши кўрсатилган. Энди ана шу йўналишлар бўйича алоҳида-алоҳида, лекин мухтасар тўхталиб ўтамиз.

Тарих йўналиши бўйича. Табрик нутқида «Ўзбек давлатчилигининг тамал тошлари бундан 2700 йил муқаддам айни Хоразм воҳасида қўйилган. Шу маънода, миллий давлатчилигимиз тарихи Миср, Хитой, Ҳиндистон, Юнонистон, Эрон каби энг қадимий давлатлар тарихи билан бир қаторда туради. Хоразм тарихи ўзбек давлатчилигининг асоси, унинг қудрати ва қадимийлигининг тасдиғидир» дейилади ифтихор билан.

Келажаги буюк давлат кураётган эканмиз, давлатчилигимиз тарихини билишимиз ҳам қарз, ҳам фарздир. Тарих ибрат мактаби, ўтмишда йўл қўйилган нуқсонларни англамоқ ва уларни яна такрорлаб қўймасликка чорловчи, эҳтиёткорликка, сезгир ва ҳушёрликка, ташқи ва ички фитналарга учмасликка, миллий бирлик ва ҳамжиҳатликка ундовчи кўзгу мактабдир.

Биз қаламга олаётган даврда, яъни Маъмун академияси тузилган кезларда Шарқда учта буюк салтанат олдинма-кейин тарих саҳнасига кела бошлаган ва жаҳон миқёсида етакчилик қилишга киришган палла эди. Булар Салжуқийлар, Ғазнавийлар ва Хоразмшоҳларнинг салтанатлари эдики, буларнинг учаласининг асосчиси Хоразм мамлакатининг Янгикент шаҳрида туғилган Салжуқбек ибн Дукак бобомиздир.

Бу ўринда сулолаларни тилга олишдан мақсадимиз шунки, Хоразм Маъмун академиясида хизмат этажак тарихчи олимларимиз тарих ёзишни сулолаларимиз тарихини ёзишдан бошласалар, бутунги китобхонларимиз учун айни муддао буларди. Зотан, сулолалар тари-

ши, нодир ва камёб нарсалар Москва ва Петербургга ташиб кетилган, айрим кишилар қўлидаги нарсалар ҳам турли йўллар билан тортиб олинган. Демак, Хоразм Маъмун академиясининг археолог олимлари ўз илмий ишларида ўлкамиздан ташқаридаги далилий ашёлардан ҳам фойдаланишларига тўғри келади.

Кейинги деярли бир аср давомида юртимизда ўтказилган археологик ва этнографик сафарларга, текшириш ишларига ғарблик ва рус оимлари раҳбарлик қилишган. Фақат 1966 йилга келиб, академик Яҳё Фуломов археологик экспедицияларга раҳбарлик қила бошлади. Шундан кейин бу соҳа бирмунча кенгайди.

Археологик жиҳатдан текширилмаган жойларда ҳужалик ташкилотлари ариқ чиқариш, бино қуриш, сув ҳавзалари — сунъий денгизлар қуриш, ер текислаш ва шу сингари пайтларда ер тагидаги баъзи моддий маданият ёдгорликлари йўқ бўлиб кетмаслиги учун археологларнинг ўша жойларда назорат қилиб туришларига **археологик кузатиш** дейилади. Шўролар замонида бу борада кўп пала-партишликларга йўл қўйилди. Масалан, зилзиладан кейин янги Тошкентни қуришда, чунончи, Чилонзор массивини бунёд этишда археологик кузатишга етарли эътибор берилмади, турар-жой даҳаларининг лойиҳалари ўзбошимчалик билан тузилди. Чилонзор массивидаги бир неча қабристоннинг кўча ўртасида қолиши, ёки бўлмаса, Фурқат кўчасидаги ер остида сақланиб келган, XV асрга оид ҳаммом қавлаб ташланиб, ўрнига Беньков номидаги билим юрти биносининг қурилиши сабаби ана шундадир. Ўйлаймизки, Хоразм Маъмун академиясининг археолог олимлари ўтмишда йўл қўйилган нуқсонлардан сабоқ чиқариб, археологик кузатишга жиддий эътибор берадилар ва қаттиқ назорат ўрнатадилар. Бунда **археология картографияси**, яъни тарихий картографиянинг махсус тармоғи — археология маълумотлари асосида турли хилдаги тарихий воқеа ва ҳодисаларни графика асосида харитага тушириш қўл келади.

Хоразм ўлкаси археология ёдгорликларига, яъни ернинг усти ва остида сақланиб келган қадимги иншоотлар ва буюмларга жуда бойдир. Бироқ Хоразм давлати энг гуллаган ва қудратли бўлган замонларда хоразмлик меъморлар ва қурувчилар ҳозирги Туркменистон, Қозғистон, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Покистон, Озарбайжон, Арманистон, Гуржистон, Россия Федерациясининг Итил (Волга) бўйи ва Шимолий Кавказ

хуудларида, Украинанинг Қирим вилоятида ҳам жамоат бинолари — саройлар, масжидлар, мадрасалар бунёд этганликларидан хабардормиз. Демак, Маъмун академиясининг археолог олимлари мавриди билан бу ўлкаларга ҳам археология экспедициялари уюштиришларига тўғри келади. Чунки бусиз хоразмшоҳлар давлатининг тарихини тўлиқ ёритиб бўлмайди.

Фалсафа йўналиши бўйича. Нутқда «Зардуштийлик»нинг муқаддас китоби «Авесто» ҳам айнан Хоразмда яратилгани»ни эслатиб ўтилиши бежиз эмас, албатта. Бу Хоразм Маъмун академиясининг файласуф олимлари ишни нимадан бошлашларига бир ишорадир, деб ўйлаймиз. Маълумки, «Авесто» олис аждодларимизнинг қадимги даврдаги иқтисодий-ижтимоий турмушлари, олам тўғрисидаги тасаввурлари, урф-одатлари, маънавий маданиятлари ҳақидаги диний-фалсафий манбадир. Шу манбани илмий чуқур ва атрофлича ўрганиш фалсафий тафаккуримизни бойитади, албатта.

Қомусий билим эгалари бўлмиш ал-Хоразмий, ал-Фарғоний, ал-Форобий, ал-Беруний, Ибн Синолар айна пайтда буюк файласуф олимлардир. Улар ўрта аср илғор ижтимоий, фалсафий тафаккурини равнақ эттиришга катта ҳисса қўшдилар. Нажмиддин Кубро, Маъмуд аз-Замаҳшарий, Паҳлавон Маъмуд, Баҳоуддин Валад, Жалолиддин Румийларнинг фалсафий қарашлари илғор ва ибратлидир. Буюк адиблар айна пайтда етук файласуф олимлар ҳам бўлишганини назардан четда қолдирмаслик лозим.

Тил ва адабиёт йўналиши бўйича. Кўҳна Урганч шаҳри хоразмшоҳлар пойтахти бўлиб турган пайтда бу ерда Абубакр Муҳаммад Хоразмий, Абу Саид Шабибий, Абул Ҳасан Маъмун, Абу Абдуллоҳ Тожир ал-Вазир, Абу Муҳаммад Раккоший, Абу Абдуллоҳ Хоразмий, Абулқосим Зирга каби таниқли шоирлар яшаб, ижод этишган. Қулб Хоразмий ўзбек дунёвий адабиёти ривожига муносиб ҳисса қўшганидан хабардормиз. Асли хоразмлик бўлган Сайфи Саройи, Паҳлавон Маъмуд, Носириддин Рабғузӣ, Сулаймон Боқирғоний каби ижодкорлар ижодларидан озми-кўпми танишмиз. Мунис, Оғаҳий, Аваз Ўтарнинг ижодларини ҳалқимиз анча яхши билади. Ферузнинг ижоди энди-энди кенг ёйилмоқда. Хоразмлик мумтоз шоирлар ижодини ўрганиш ва оммалаштиришда академик Воҳид Абдуллаев, аллома Субутой Долимовларнинг хизматлари таҳсинга лойиқ. Бироқ бу борада қилинадиган ишлар ҳали кўп.

Хоразмнинг ўзига хос кўп асрлик адабий мактаби бор. «Хоразм адабий муҳити» деган китобга эҳтиёж сезилди. Хоразм Маъмун академиясининг адабиётшунос олимлари ишни шундай китобни ёзишдан бошласалар ҳамда хоразмлик ёзувчи ва шоирлар ижодидан намуналардан иборат бир тазкира тузсалар хайрли бўлур эди. Ҳа, айтгандай, Мунис ва Огаҳийларнинг номи билан боғлиқ Хоразмнинг ўз таржимачилик мактаби бўлганини ҳам унутмаслик лозим. Бу ҳам адабий бисотимизни ва тилимизни бойитган. Хоразмнинг кўп асрлик насрий мактаби ҳам бор. Ўзбек насри ва ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва равнақида хоразмлик адибларнинг катта ҳиссалари бор. Хоразм шеvasини ва жой номларини ўрганиш олис ва яқин тарихимиздаги нонаникроқ нуқталарни ойдинлаштиришда асқотиши турган гап.

Биология йўналиши бўйича. Биология — ҳаёт, тирик табиат ҳақидаги фандир. Абу Райҳон Беруний ва Абу Али ибн Синолар айни пайтда шу фанга ҳам асос солувчилардан ҳисобланадилар. Масалан, Ибн Синонинг «Тиб қонунлари» китоби биология ва тиббиётнинг юксалишига катта таъсир кўрсатган. Олим киши вужудини ташқи муҳит билан боғлаб ўрганган. Одамнинг соғлом ва узоқ умр кечириши кўп жиҳатдан атрофини ўраган ташқи муҳит, сув ва ҳавога, остидаги тупроққа, устидаги осмоннинг мусаффо бўлишига, ҳайвонот ва наботот оламига боғлиқдир, албатта. Сир эмас, совет даврида ер ва сувдан ҳужасизларча фойдаланиш оқибатида республикамизда, айниқса, Хоразм ва Оролбўйи минтақасида биологик жараёнларга катта путур етказилди. Замин шўрланди, Орол денгизи қурий бошлади, Амударё суви озайди ва илгаридек мусаффо бўлмай қолди. Бу ҳолат аҳолининг, биринчи навбатда болалар ва оналар саломатлигига салбий таъсир этди. Мустақилликка эришилгач, бу ҳолатнинг олдини олиш, тузатиш ва бартараф этиш бўйича республика ҳукумати барча чора ва тадбирларни амалга оширмоқда. Хоразм Маъмун академияси таркибида алоҳида биология бўйича бўлинма ташкил этилгани ана шу ғамхўрликка бир далилдир.

НАЖОТ ИЛМУ УРФОН ВА ИСТИҚЛОЛДА

Жаҳон цивилизацияси босқичларига назар ташлар эканмиз, нажот илму урфон ва миллий истиқлолда эканига ишпонч ҳосил қиламиз. Бу деган сўз шуки, **мустақил бўлмаган халқнинг илм-фани равнақ топмайди ва, шунингдек, илм-фанини ривожлантириб бормаган миллат ҳам сиёсат саҳнасида ўзини кўрсатолмай ва тарих зарваракларида қололмайди.** Бу билан айтмоқчимизки, агарким бундан саккиз йил аввал муҳтарам Йўлбошчимиз етакчилигида миллий истиқлолга эришмаганимизда, ушбу Фармоннинг қабул қилинишини ҳатто тасаввур ҳам қилиш мумкин эмасди. Демак, бу Фармоннинг қуртаги 1991 йилнинг 31 августида Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида эълон қилинган ўша тарихий қонундадир, яъни у **Қонун бўлмаса, бу Фармонга эриша олмасдик.** Масала моҳиятига мана шундай жиддий ва теран қарамоқ жоиз. Бинобарин, миллий истиқлолга эришмаганимизда инсоният тарихидаги илк академиялардан бири бўлмиш Маъмун академиясини қайта тузишни юқорида — давлат миқёсида ким ҳам эсларди, қуйидан эслагувчилар пайдо бўлса, ошкора ёки пинҳона тазйиқ, таъқиб ва ҳаттоки қатағонга учраши эҳтимолдан узоқ эмасди. Чунки мезон «оға»нинг бўйи ва эни, ўлчови эди. «Оға» ҳар борада, жумладан, илму урфон тарихида ҳам ёши улугроқ бўлиб кўзга ташланиши керак эди...

Ушбу Фармоннинг биринчи бандида унинг мақсади аниқ қилиб белгиланган: Ўзбекистоннинг илмий салоҳиятини юксалтириш, унинг жаҳон илмий ҳамжамиятидаги ўрнини мустаҳкамлаш, минтақаларда фанни янада ривожлантириш ҳамда истеъдодли ва фидойи олимларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, юқори интеллектуал муҳит яратишдаги миллий анъаналарни ривожлантириш, қадимда фан, маърифат ва маданият оламининг маркази ҳисобланган, одамзод тарихидаги илк академиялардан бўлмиш Хоразм Академиясини қайтадан ташкил этишдир.

Республикамизнинг илмий салоҳиятини юксалтириш, унинг жаҳон илмий ҳамжамиятидаги ўрнини мустаҳкамлаш зарур. Бу маълум ҳақиқат. Чунки ягона сайёрада, бир **бутун** жаҳон ҳамжамиятида бир аъзо бўлиб яшар эканмиз, жаҳон илмий ҳамжамиятида ҳам ўз

ўрнимиз бўлишини тақозо этади. Зотан, жаҳон илмий ҳамжамиятида ўз ўрни бўлган халқнинггина жаҳон миқёсидаги мавқеи иззат-икромли бўлажак. «Бекнинг ўрни бежоголиқ бўлади» деган ақида энди ортда қолиб кетди, эскирди, таомилдан тушди. Бундан буёғига илму урфонда илғор бўлган халқнинг ўрни бежоголиқ бўлажак.

Энди эътиборингизни «минтақаларда фанни янада ривожлантириш» иборасига қаратамиз. Ягона Ватан туйғуси, умуммиллат тушунчаси ва манфаати устувор бўлган сиймоларгина пойтахт ва минтақалар раванг учун бирдек қайғурадилар, бирдек ташвиш қиладилар. Минтақаларда ҳам фанни янада ривожлантириш одати бизга анъанадир, буюк аждодларимиздан меросдир. Бунга иккита мисол келтирамиз. Мирзо Улуғбек доруссалтанати Самарқандда ва ўша вақтда вилоят шаҳарлари бўлмиш Бухоро ва Ғиждувонда мадрасалар қурдиради. Алишер Навоий ўзи қурдирган 157 иншоотнинг бирини тарихий Хуросон мамлакатининг олис вилоятларидан бирининг маркази Марв шаҳрида бино қилган. Бу ҳозирги кунгача сақланиб келаётган Низомия мадрасасидир.

Ушбу Фармонда қайд этилган минтақаларда фанни янада ривожлантириш тадбирлари истиқлолга эришилган дастлабки йилларданок бошлаб юборилган эди. Бунга республиканинг деярли барча вилоят марказларида университетлар очилганини мисол қилиб келтириш мумкин. Илгари эса фақат Тошкент ва Самарқанддагина университетлар мавжуд бўлиб, булардан бири Самарқанд республика пойтахти бўлиб турган йигирманчи йилларда очилган Педагогика олий ўқув юрти асосида ташкил этилганди. Олий ўқув юртлари асосан пойтахт Тошкентда жамланганди, илм-фан аҳли ҳам асосан Тошкентда фаолият кўрсатарди. Фундаментал илм-фан билан шуғullanувчи илмий-текшириш институтларининг деярли ҳаммаси Тошкентда эди. Ваҳоланки, тараққий этган мамлакатларда барча минтақаларида фан ривожланишига бирдек эътибор берилади. Масалан, АҚШ, Германия, Франция, Италия, Буюк Британия Япония каби давлатларда худди шундайдир. Республикамизда ҳам шундай оқилона йўлдан борилмоқда. Ушбу Фармон бу борадаги янги бир дадил ва тарихий қадам ҳамда кадрлар тайёрлаш бўйича миллий дастурни амалга ошириш бўйича бир тадбирдир. Демак, Ўзбекистоннинг илмий салоҳиятини юксалтириш, унинг жа-

ҳақ ҳамжамиятидаги ўрнини мустаҳкамлаш иши олдиндан ўйланган ва англаб етилган, дунё андозаларига ҳосил миллий анъаналаримизга мос, изчил ва узлуксиз фанний сиёсатдир, десак янглишмаймиз. Фармонда истеъдодли ва фидойи олимларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, юқори интеллектуал муҳит яратишдаги миллий анъаналарни ривожлантириш вазифалардан бири сифатида таъкидланишининг боиси ана шундадир.

Халқимизда минг йиллар давомида синалган, тарих тажрибасидан ўтган бир удум бор. Шу удумнинг моҳиятини кўрсатиш учун бир-иккита оддий мисол келтирамиз. Масалан, қаровсизлик, эгасизлик, эскириши туфайли ёки шу қаби бошқа бир сабаб билан иморатнинг путури кетса ёки нураса, янги иморатни бошқа бир жойга эмас, эскисининг айни ўрнида қурилган. Саройлар, масжиду мадрасалар ва шу қаби жамоат бинолари билан ҳам шундай бўлган. Ун марталаб қайта тикланган масжидларни биламиз. Бухоро Арки кейинги етти ярим аср ичида худди шу ўринда уч марта қайта бино қилинганидан хабардоримиз. Чоризм маъмурлари Туркистон ўлкасида суриштириб-негиб ўтирмай дуч келган жойга қурдирган қанчалаб қишлоқ ва шаҳарчаларни сув суриб, сел олиб кетганидан, кўчки остида қолганидан ҳам хабардоримиз.

Қайта тиклаш авлоднинг аждод олдидаги бурчи, арвоқ хотири, замонавий ибора билан айтганда, инсонлик шарафидир.

Маъмун академияси бутун ислом дунёсида шу типдаги иккинчи академия эди, биринчи академия Бағдодда тузилган бўлса-да, лекин унинг асосий илмий кучлари — асли туркистонлик олимлар эдилар. Буни қарангки, иккала академияни ҳам ташкил этувчилар адаш (отдош) — исмлари Маъмун эди. Бири халифа Маъмун, иккинчиси хоразмшоҳ Маъмун эди.

Машҳур Бағдод халифаси, яъни Араб халифалигининг бош ҳукмдори Ҳорун ар-Рашид мамлакатнинг Хуросон ноиблигига ўз ўғли Маъмун ар-Рашидни тайинлайди. Илм-фан ҳомийси сифатида донг қозонган Маъмун ноибликнинг маркази бўлмиш Марв шаҳрига атроф ўлкалардан, жумладан, Хоразм, Фарғона, Шош, Фороб (Шошнинг шимолида) ва бошқа вилоятлардан олимларни тўплаб, ўз саройида уларнинг илмий ишларига шароит яратиб беради. У ёшлигидан турли илмлардан хабардор бўлган. Унинг саройида Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий ал-Мажусий, Ис-

моил Жавҳарий, Ҳабаш ал-Ҳосиб, Аҳмад Фарғоний каби туронлик машҳур олимлар фаолият курсатишган.

Милодий 813 йили халифалик тахтига Маъмун ар-Рашид ўтиради ва ўзи билан Бағдодга Марвдаги сарой олимларини ҳам олиб келади. Муттасил 20 йил, яъни 813 йилдан 833 йилгача давлатни бошқаради, илм-файдавнатга зўр аҳамият беради. Барча етук олимларни «Байт ул-ҳикма» (Донолар уйи)га — «Маъмун академияси»га уюштиради — илгари эълон қилган китоб ва мақолаларимизда шундай деб ёзган эдик. Умуман олганда, бу фикр тўғри. Лекин кейинги ўрганиб чиқилган маълумотларга қараганда бу фикрга аниқликлар киритилиши, қўшимчалар қўшилиши керак экан. Гап — асосий мавзуйимиз ўзбек давлатчилиги ва бунёдкорлиги тарихи ҳақида бораётган экан, ўзимизга аён бўлиб қолган қизиқарли далил ва маълумотларни китобхонлар билан баҳам кўриш ниятида кичик тарихий чекинишлар қилишни лозим топдик, зеро, киши билган нарсасини ошкор қилмаслик инсофдан бўлмас, деб ўйлаймиз.

Биринчи тарихий чекиниш. Аслида, гап бундай экан. Маълумки, Араб халифалиги (пойтахти Бағдод шаҳри бўлган йилларда Бағдод халифалиги деб аталган) Арабистондан ташқаридаги халифаликка тегишли ҳудудларни, жумладан, Жанубий Туркистон — Хуросонни ўз ноиблари-вассаллари орқали идора қилган. Шулардан бири тоҳирийларнинг сиёсий-маъмурий бирлиги расман халифаликка тобеъ, амалда эса анча мустақил давлат эди, унга Тоҳир ибн Ҳусайн асос солган. У милодий 775/776 йил Ҳиротда туғилган.

Хўш, ўша замонларда Ҳирот шаҳрида, умуман эса ҳозирги Эроннинг шимоли-шарқий ўлкаларида, ҳозирги Покистоннинг ҳозирги Эрон билан чегарадош вилоятларида, ҳозирги Афғонистонда, ҳозирги Ҳиндистоннинг шимолий ҳудудлари ва Тибетда қайси халқлар ёки халқ яшаган эди, кимлар бу ўлкаларни бошқарган эди, буларни аниқласак, ўтмиш давлатчилигимиз тарихига доир кўп нуқталар янада аниқлашади.

«Авесто»да Франграсиён деган шахс туркларнинг (китобда бу сўз «тур» шаклида ишлатилган, Турон атмаси шундан келиб чиққан) подшоҳи деб тилга олинади. Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома» дostonида «Авесто»даги Франграсиён исми Афросиёб шаклини олган. Бу ном эса туркларнинг энг қадимги хоқонларидан бири Алп Эр Тунганинг форсчалаштирилган оти-

дир. Бу ҳақда Абу Райҳон Беруний «Осор ал-боқия», «Қонуни Масъудий» ва бошқа асарларида сўзлаб ўтади. Демак, Алп Эр Тўнга турк хоқони эканлиги ва у «Авесто»да қадимги форсча исм ёки лақаб билан Франг-расиён деб аталган.

Беруний «Осор ал-боқия» асарида энг қадимги Хоразмнинг аҳолиси турк бўлганлиги ҳақида бундай ёзади: «Улар (хоразмликлар) Хоразмга одамлар жойлаша бошлагани (яъни аҳолининг ўtroқлашуви. — А. И.)дан тарих олар эдилар, бу Искандардан тўққиз юз саксон йил олғари бўлган эди».

Мана бу далиллар Турон — Туркистоннинг қадимдаги тарихий ҳудудлари, халқимиз давлатчилиги тарихи кўламини аниқлашда айниқса аҳамиятлидир: Беруний «Қонуни Масъудий» асарида ёзишича, исломдан олдин, яъни VII аср бошларида Кобул шоҳлари турклардан бўлган. Араблар мусулмончилиқни ёйиш учун келганларида — VII аср ўрталарида Сеистон (ҳозирги Эроннинг ҳозирги Покистонга чегарадош вилояти)да туркларга дуч келадилар. Демак, ҳозирги Эроннинг шимолий ва шарқий ҳудудларида камида милодий эрanning бошларидан бошлаб турклар яшаган, шунинг учун ҳам бу ерларни форслар Турон (турклар юрти) деб аташган.

Тоҳир ибн Ҳусайн туғилган Ҳирот шу юртнинг марказий шаҳарларидан бири эди (бу шаҳарда улуг ўзбек шоири Алишер Навоий таваллуд топгани ёки бўлмаса Навоийгача бўлган мумтоз адабиётимизнинг атоқли сиймоларидан Мавлоно Лутфий, Мавлоно Отойиларнинг шу заминда дунёга келганликлари ҳам бежиз эмас, албатта).

Халифа Ҳорун ар-Рашид (786—809) ҳукмдорлиги даврида араб тарихчиларининг ибораси билан айтганда, Хуросон ва Мовароуннаҳр Бағдод халифалиги таркибидаги бир сиёсий-маъмурий бирлик ҳисобланарди. Маъмурий маркази асосан Марв шаҳри ҳисобланган бу ноибликни унинг ўғли ал-Маъмун бошқарарди. Халифа Ҳорун ар-Рашид 809 йили қасалликка чалиниб вафот этади, унинг тахтини катта ўғли ал-Амин эгаллайди ва укаси ал-Маъмунни ҳокимиятдан бутунлай четлаштириш учун унинг устига катта қўшин юборади. Ал-Маъмун ҳам бунга жавобан катта қўшин тузади ва унга Тоҳир ибн Ҳусайнни бошлиқ этиб тайинлайди. Рай шаҳри яқинида бўлган жангда Тоҳир ибн Ҳусайн ғолиб чиқади ва Бағдод томон юришда давом этади.

Навбатдаги жангларда ҳам ғолиб чиқади, ал-Амин ҳам ўлдирилади ва Бағдод ҳам қўлга киритилади. Бу воқеа 813 йили юз беради. Шу тариқа, ҳиротлик Тоҳир ибн Ҳусайн бошчилигидаги қўшин қозонган ғалаба туфайли ал-Маъмун халифаликдаги ҳокимият тепасига келади. Лекин у дарҳол Бағдодга етиб бормайди, Бағдод тахтига ҳам ўтирмай туради. У Тоҳир ибн Ҳусайнни Ироқ (у пайтларда бу ҳудуд Жазира деб аталарди) ҳокими ва Бағдод ҳарбий гарнизонининг бошлиғи этиб тайинлайди, бутун халифаликни эса 819 йилгача, яъни 6 йил давомида Марв шаҳридан туриб бошқаради. Ал-Маъмун ҳаммаси бўлиб Марв шаҳрида ўн йил яшаган. Шу даврда унинг саройига Туркистоннинг турли вилоятларидан тўпланган олимлар гуруҳи кейинчалик Бағдодда тузилган «Байт ул-ҳикма»нинг негизини ташкил этади. Бу билан айтмоқчимизки, ўша машҳур Бағдод академиясига ҳам юртимизда — Туркистон заминида асос солингандир.

Халифаликнинг марказий қисми бўлмиш Ироқда Тоҳир ибн Ҳусайн томонидан барқарорлик ўрнатилгач, ал-Маъмун 819 йили Бағдод тахтига бориб ўтиради. Халифалик олдидаги буюк хизматлари эвазига Тоҳир ибн Ҳусайнни 821 йили ўзининг Хуросондаги ноибни этиб тайинлайди. Шу тариқа, тоҳирийлар давлати вужудга келади. Бу давлат халифаликка тобеъ бўлган, жума намозларида халифа номи хутбага қўшиб ўқилган, пул ҳам халифа номидан зарб этилган, йиғилган солиқнинг бир қисми халифалик хазинасига юборилган. Тоҳирийлар вассал давлати то 873 йилгача давом этган. Пойтахти аввал Марв шаҳри бўлган, Абдуллоҳ ибн Тоҳир даврида пойтахт Нишопурга кўчирилган.

Юқорида айтилганлардан кўринадики, халифа Маъмун академиясининг тузилиши ва унинг фаолиятида буюк олимларимиз асосий ўрин тутишлари билан бирга ал-Маъмун ибн Ҳорун ар-Рашиднинг ҳокимият тепасига келишида, халифалик марказида барқарорликни ўрнатишда, илм-фан равнақи учун тинч шароитни ўрнатишда ҳиротлик буюк аждодимиз лашкарбоши Тоҳир ибн Ҳусайннинг ҳам маълум улуши бордир. Ушбу тарихий чекинишни қилишдан мақсадимиз ҳам давлатчилигимиз тарихига доир шу гапни айтиш эди.

Иккинчи тарихий чекиниш. Тарихимизда ўзига хос из қолдирган сулолалардан бири сомонийлардир. Бу сулолага келиб чиқиши бўйича Балх шаҳри яқинидаги Сомон қишлоғидан бўлган Исмоил Сомоний асос сол-

ган, бу давлат ҳам мақоми бўйича вассал-ноиблик эди. Сомонийларнинг суянчиги жанговар туркий қўшинлар эди. Шу қўшиннинг салоҳиятли лашкарбошилари бўлиб, улардан бири Алптегин ҳақида давлат арбоби ва тарихчи Низомулмулк ўзининг «Сиёсатнома» асарида ёзадики, у сомонийларни олтмиш йил ҳимоя қилиб келган, сомонийлар мулки бир тана бўлса, Алптегин бу тананинг бошидир. Ўша вақтда Алптегин итоатида ўттиз минг отлиқ лашкар бор эди, истаса юз минг суворийни ҳам ўз қўлига оларди. Фулувлар туфайли сомонийлар билан Алптегин ўртасида келишмовчилик, ўзаро ишончсизлик юз беради. Оқибатда сомонийлар давлати инқирозга учрайди ва қорахонийлар давлатига қўшиб олинади.

Алптегин вафотидан кейин унинг ишини яна бир машҳур лашкарбоши Сабуктегин давом эттиради. Сабуктегин вафотидан кейин унинг ўрнига ўгли Султон Маҳмуд ўтиради ва Маҳмуд Ғазнавий номи билан тарихда чуқур из қолдиради.

Юқорида келтирилган тарихий чекинишдан шундай хулоса чиқариш мумкинки, сиёсий ва ҳарбий ҳокимият намояндалари яқдил бўлганларида, мамлакат кучли, илм-фан равнақи учун шароит етарли бўлади. Ана шундай доруломон даврда Бухорода Абу Али ибн Сино каби улуг олимларимиз таҳсил олиш имкониятига эга бўлган эдилар. Улар кейинчалик хоразмшоҳ Маъмун академиясида, Султон Маҳмуд Ғазнавий саройида ва бошқа маърифат даргоҳларида самарали фаолият курсатганлар. Хуллас, илм-фан равнақи учун ҳам тинчлик керак экан.

Энди ҳикоямизни Бағдод томонга кўчирамыз. «Байт ул-ҳикма»да кўплаб олимлар, таржимонлар, хаттотлар хизмат қиладилар. Олимлар илмий иш — тадқиқот билан шуғуллансалар, таржимонлар сурёний, қибтий, санскрит, юнон, латин ва бошқа қадимий тилларда ёзилган ноёб асарларни арабчага таржима қилардилар, хаттотлар эса асарларнинг қўлёзма нусхаларини кўпайтирадилар. Шуниси диққатга сазоворки, бу таржима асарларнинг, биринчи навбатда, юнонча ва латинча асарларнинг асл нусхалари Европада юз берган инквизиция оқибатида ёндириб, йўқотилиб юборилган. Таржималар сақланиб қолган. Европаликлар кейинчалик ана шу Маъмун академияси аъзолари томонидан қилинган таржима асарларни арабчадан қайта ўз тилларига таржима қилиб, ўз меросларини тикладилар. Маъ-

мун академияси ўз даври учун ҳам, кейинги кўп асрлар учун ҳам, умуман олганда, бутун жаҳон цивилизациясида буюк бир ҳодиса эди. Академия олимларининг аксарияти туркистонлик эдилар. Математик ва астрономларнинг эса ҳаммаси туркистонлик, шу жумладан, хоразмлик эдилар. Туркистоннинг кўпгина минтақалари, жумладан, Хоразмнинг деҳқончилиги, маданияти ва тараққиёти азалдан суғоришга асослангандир. Бу эса математика ва астрономияга мустаҳкам боғлиқ. Йилнинг қандай келиши, об-ҳаво, ёғингарчиликнинг миқдорини олдиндан аниқлашда илми нужум — фалакиёт — астрономия равнақини тақозо этса, суғориш иншоотлари қуриш ва улардан фойдаланиш математика ривожини талаб қиларди. Шу сабабли суғорма деҳқончилик мамлакатларида, жумладан, Хоразмда астрономия ва математика устувор мавқеда бўлган, бошқа фанлар қаторида бу фанлар ривожига зўр аҳамият берилган. Бу ҳаёт талаби эди. Хоразмдан буюк астрономлар, математиклар чиқишининг боиси ана шундадир.

Бағдоддаги тарихий Маъмун академиясида Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий ал-Мажусий, Аҳмад Фарғоний, Аҳмад ибн Абдуллоҳ Марвазий — буюк аждодларимиз то инсоният турғунича ўз аҳамиятини йўқотмайдиган ўлмас кашфиётлар яратганлар. Даҳо олим — буюк математик ва астроном ал-Хоразмий милодий 780 йили (баъзи манбалар бўйича 783 йили) Хивада таваллуд топиб, милодий 850 йили Бағдодда вафот этади. Бағдодга таклиф этилгач, аввал халифа ал-Маъмун ибн Ҳорун ар-Рашид (813—833), сўнгра ал-Муътасим (833—842) ва ал-Восиқ (842—847) саройларида, яъни Маъмун академиясида ишлайди, тадқиқот ишларига раҳбарлик қилади. Буюк ватандошимиз ўз мавқеига кўра олимларга етакчилик қилган бўлса-да, ҳозирги иборага кўра Маъмун академиясига раислик (президентлик) қилгани ҳақида расмий маълумот учрамайди, бироқ ушбу академиянинг кутубхонасига мундирлик қилгани аниқ. Халифа ал-Маъмун ва ал-Восиқлар даврида китоб йиғиш учун ал-Хоразмий бошчилигида учта сафар уюштирилади. Буларнинг биринчиси 830 йили атрофида Ғарбий Ҳиндистонга уюштирилади. Ал-Хоразмий бу сафарида ҳинд рақами ва ҳисоблаш қондасига доир маълумотларни олиб келади, уларни ўзининг арифметик асарида акс эттиради, ҳисоб-китоб бобида қулайлик яратади, ҳозир бутун дунёда қўлланилаётган ҳисоб рақамлари «1» дан «9» гача

ҳамда «О» ана ўша даврдан бошлаб кенг муомалага киради. Бу буюк аждодимизнинг улуг хизматларидан биридир.

Ал-Хоразмий бошчилигидаги иккинчи экспедиция Рум (Византия) мамлакатига юборилган. Бу экспедиция Эфес шаҳри яқинидаги ғор билан боғлиқ бўлган «Асҳоб ул-Каҳф» ҳақидаги ривоятни аниқлаш учун халифа томонидан юборилган эди. Маълумки, Куръони каримнинг 18-сураси «Каҳф» деб аталади. Бу сура бир юз ўн оятдан иборатдир. Сурада кишиларнинг Тангри таолога бўлган имон-этиқодларини мустаҳкамлаш учун энг гўзал, ибратли қиссалардан учтаси сўйлаб берилади. Улардан биринчиси «Асҳоб ул-Каҳф» қиссаси бўлиб, унда золим ҳоким истибдодидан дину имонларини сақлаб қолиш учун ўз жонларини фидо қилган йигитларнинг бир қаҳфга — ғорга паноҳ тортиб киришиб, у жойда уч юз йил қолиб кетишгани ҳақида ҳикоя қилинади. Куръони каримда тилга олинган ана шу ғорни аниқлаш ва ўрганиш ишига буюк аждодимиз раҳбарлик қиладилар, олимлик ва мусулмонлик бурчларини бажарадилар. Буни таъкидлашимиздан мақсад шуки, совет даврида ал-Хоразмий ҳақида нашр қилинган деярли барча қаттакичи китобларда «Унинг асарлари дунёвий фанларнинг ислом фанидан мустақил ривожланишига йўл очди. Хоразмийнинг фан соҳасидаги ютуқлари ўрта асрларда ҳукмронлик қилган дин ва схоластик-идеалистик фалсафага қаттиқ зарба беради, Ислом динининг табиат тўғрисидаги уйдирма ёлғон даъволарини фош этди» каби нотўғри фикр билдирилган. Ваҳоланки, ал-Хоразмий ўз даврининг фарзанди, бунинг устига ўша даврда бутун ислом дунёсининг маркази бўлган Бағдодда, амиралмўминин халифа саройида фаолият кўрсатган. Умуман олганда, олим фалончини ёки фалон нарсани фош қиламан, деган фикрда бўлмайди, у илм билан шуғулланади, кашфиёт яратади.

Ал-Хоразмий бошчилигидаги учинчи экспедиция Хазарияга — Итил (Волга) дарёсининг қуйи оқими, Каспий денгизининг шимолий ва шимоли-ғарбий қирғоқлари ҳудудларини эгаллаган мамлакатга уюштирилади. Мазкур экспедициядан мақсад Хазарияни илмий ўрганиш билан бирга бу ўлка халқлари ўртасида Ислом динини ёйиш эди.

Ал-Хоразмий Бағдоднинг Қутраббул маҳалласида яшайди. Шаммосия маҳалласида жойлашган расадхонада Яҳё ибн Абу Мансур билан бирга астрономик

кузатишлар олиб боради. Бу расадхонада Птолемейдан сўнг Куёшнинг энг катта оғиши ўлчанади.

Шарқ ва Ғарб олимларининг ёзишларича, ал-Хоразмийнинг «Алгоритмий (ал-Хоразмий) ҳинд ҳисоби ҳақида», «Астрономия санъатига кириш», «Ал-китоб ал-мухтасар фи ҳисоб ал-жабр вал-муқобала» (қисқача номи «Ал-жабр» — «Алгебра»), «Зийж ал-Хоразмий», «Устурлоб ёрдамида азимутни аниқлаш», «Китоб ар-руҳома», «Тарих китоби», «Яҳудийларнинг эралари ва байрамлари ҳақида рисола», «Китоб сурат ал-ард» («Ернинг сурати»), «Устурлобларни амалда қўллаш ҳақида китоб»лари бизгача етиб келган ҳамда инглиз, лотин, олмон, рус, фаранг ва бошқа тилларга таржима қилинган, уларга шарҳлар ва изоҳлар ёзилган.

Ал-Хоразмий алгебранинг отасидир. Ҳозирги замон ҳисоблаш математикасининг асосий атамаси — «алгоритм» («алгорифм») ал-Хоразмий исмининг лотинча ёзилиши ва талаффуз қилинишидан келиб чиққан. Буюк аждодимиз Ғарб олимларидан 800 йилча аввал қўп илдизли тенгламаларни ечиш усуллари, синус, косинус, тангенс қоидаларини кашф этиб, муомалага киритган. Бу кашфиётнинг вужудга келишининг қизиқарли тарихи бор. Шу ҳақда бир шингил айтиб ўтамыз. Маълумки, VIII асрнинг охири ва IX асрнинг бошларида фикҳ илми — ислом ҳуқуқшунослиги ниҳоятда равнақ топди (бунда ҳам буюк аждодларимизнинг ҳиссалари каттадир), ҳуқуқшунослик соҳалари, жумладан, мулкый ҳуқуқ ва мерос ҳуқуқи ишлаб чиқилади. Лекин назарий билимни турмушга жорий қилишда, яъни меросни ворислар ўртасида қандай қилиб тақсимлашда қийинчиликка дуч келинади. Халифа Маъмун ибн Ҳорун ар-Рашид бу муаммони ҳал этишни ал-Хоразмийга топширади, яъни давлат буюртмасини беради. Буюк аждодимиз шу муаммо устида ишлайди — «Ал-жабр» — «Алгебра»ни яратиб, мушкулотни бартараф этади. Дастлаб меросни тақсимлаш зарурати туфайли вужудга келган бу фан кейинчалик оламшумул аҳамият касб этади. Нажот илму урфонда дейилишининг боиси ҳам ана шундадир.

Ал-Хоразмий «Ал-жабр вал-муқобала» асарида олимларни уларнинг ишлари характери бўйича уч гуруҳга бўлади: 1. Улардан бирлари ўзларигача қилинмаган ишларни қилиб, уни келажак авлодга қолдириб, ўзгалардан ўзиб кетадилар; 2. Ўзгалар ўтмишдошлари меҳнатларини шарҳлаб берадилар ва бу билан қийинчилик-

ларни енгиллаштирадilar, қулфларини очадilar, йўлларини ёритадилар, бу эса тушунишни осонлаштиради. 3. ...Ёки бу одам баъзи китоблардаги нуқсонларни топади ва узилганларни улайди.

Шу тоифалаш бўйича ал-Хоразмийнинг ўзини «Алгебра» асосчиси сифатида биринчи гуруҳга, арифметика соҳасидаги илмий фаолияти билан иккинчи гуруҳга киритиш мумкин. Ал-Хоразмийнинг иккинчи математик асари — «Алгоритмий» (ал-Хоразмий) ҳинд ҳисоби ҳақида» («Ҳисоб ал-ҳинд») китоби ҳам фан тарихида жуда муҳим аҳамият касб этган ва ҳамон шундай; то Ер юзида ҳисоб-китоб бўлар экан, унинг аҳамияти заррача пасаймайди. Асар ўнлик тизим рақамлари (0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9)га бағишланган. Ал-Хоразмий Ҳиндистонда истеъмолда бўлган бу рақамларни соддалаштирди ва биринчи бор араб тилида баён этди. Бу тизим ёйилгунга қадар анча қўпол ва ноқулай бўлган хилма-хил санок усулларида фойдаланарди. Ўнлик тизимнинг кашф этилиши санок бобида чинакам инқилоб бўлди. Мазкур тизимнинг қулайлиги шундаки, 1 дан 9 гача бўлган рақамлардан фойдаланиб ва «0» (нол) ёрдамида энг катта сонларни аниқ ёзиш мумкин. Бу санок усули X асрдан бошлаб, араб рақамлари номи билан аввал Европага, кейин бутун жаҳонга ёйилган.

Ал-Хоразмийнинг «Китоб сураат ал-ард» номли жуғрофияга оид асарида 637 та муҳим жойлар, 209 та тоғнинг жуғрофий тафсилоти берилган, дарёлар, денгизлар ва океанлар ҳавзасининг шакли, уларда жойлашган оролларнинг муҳим координатлари билан баён қилинган.

Милодий 827 йили ал-Хоразмий раҳбарлигида Ер куррасининг катталигини аниқлаш мақсадида Ер меридианининг бир градуси ўлчаб чиқилди. Меридиан градуси узунлиги ўрта ҳисобда 112 километрга тенг қилиб олинган. Бу натижа аниқдир.

Ал-Хоразмий ҳатто мусиқага оид рисола ёзгани ҳақида ҳам маълумот етиб келган. Ҳа, у қомусий билимлар эгаси бўлган. Буюк ажодимиз ҳақида бирмунча тўхтаб ўтишдан мақсадимиз Бағдоддаги Маъмун академиясининг оламшумул шуҳрат қозонишида ал-Хоразмий ва унинг сафдошлари бўлмиш туркистонлик, жумладан, хоразмлик олимларнинг бемисл хизматларини бир эслатиб ўтишдир.

Маълумки, тарихда араб маданияти ёки ислом маданияти деб аталган цивилизацияда туркий халқларга

мансуб олимларнинг ҳам улкан ҳиссалари бўлганлиги каби Араб халифаликларида туркий қавмларга мансуб давлат ва ҳарбий арбоблар муҳим ўрин эгаллаганлар. Кўпинча лашкарбошилар, сарой гвардиячилари туркий халққа мансуб кишилар бўлишган. Улар вақти келиб аввал ҳарбий ҳокимиятни, кейин эса сиёсий ҳокимиятни ҳам қўлга киритишган. Шу тариқа, салжуқийлар, ғазнавийлар, хоразмшоҳларнинг буюк давлатлари — салтанатлари вужудга келган. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, илму урфоннинг равнақ топиши учун қудратли давлат ҳокимияти, ривожланган иқтисод ва, албатта, илм ва ижод аҳлига ҳомийлик қилувчи давлат бошлиғи керак. Салжуқий, ғазнавий сулолаларга мансуб султонлар ва хоразмшоҳларнинг аксарияти илму фан, адабиёт ва санъат, маданият равнақига давлат миқёсида ҳомийлик қилишгани ҳақида ибратли тарихий маълумотларга эгамиз. Бу бобда асосий сўз Хоразм ҳақида бораётгани сабабли хоразмшоҳлар ҳақида қисқача тўхталиб ўтиш билан чекланамиз.

Айниқса, хоразмшоҳ Маъмун ва хоразмшоҳ Маъмун II ибн Маъмун замонида Хоразм давлатининг қудрати ошади. Мамлакат пойтахти Урганч йирик фан ва маданият марказига айланади. Маъмун академияси очилади, унда Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Абу Саид Масиҳий, Абу Наср ибн Ироқ, Абулхайр, Ибн Мискавайх, Абу Бакр Муҳаммад Хоразмий, Абу Саид Шабибий, Абулҳасан Маъмун ва бошқа йирик олимлар, шоирлар, адиблар, таржимонлар фаолият кўрсатадилар. Булар орасида ҳозирги замондошларимизга маълуму машҳур бўлганлари Абу Райҳон Беруний ва Абу Али ибн Синодир. Берунийнинг қомусчи олим бўлганини, Ер қуրрасининг шарқий палласи мавжуд экан, ғарбий палласи ҳам бўлиши шарт эканини назарда тутиб, илк бор Америка қитъасини назарий жиҳатдан кашф этганини яхши биламиз. Ибн Синонинг мумтоз «Тиб қонунлари» кўп жилдлик асарлари билан танишмиз, унга «Шайх ур-раис» унвони берилганидан ҳам хабардормиз. Бироқ, юқорида тилга олинган ва бу рўйхатда номлари ёзилмаган бошқа олимларнинг фаолияти кам ўрганилган, илмий мерослари ҳали оммалаштирилмаган.

Демак, Президент Фармонида таъкидлаб ўтилганидек, қайтадан ташкил этилган Хоразм Маъмун академиясининг асосий илмий ва ташкилий вазифаларидан бири қадимги миллий илм-фан соҳасидаги бой мерос-

ни ҳар томонлама ўрганиш ва таҳлил қилишдир. Шу ўринда бир ривоятнома ҳақиқатни, бундан минг йил аввал амалга оширилган илмий ва жисмоний жасоратни тилга олиб ўтамиз. Ҳозирги кунда «Биринчи космонавт ким бўлган?» деб кимдан сўраманг, дарҳол «Юрий Гагарин» деб жавоб беради. Атоқли олим, шоир ва драматург Мақсуд Шайхзода олтмишинчи йилларнинг ўрталарида ал-Беруний ҳақида янги асар ёзиш учун манбалар кўраётиб, ал-Форобий, ал-Берунийларга замондош Исмоил ал-Жавҳарий номли ажодимизнинг ўзи ясаган қанотлар билан парвоз қилгани ҳақидаги маълумотни учратиб қолади ва шеърӣ асарида халқимиз тилидан сўзлаб, бу ҳақда «Ал-Жавҳарий фарзандим самога учганди» деган мисрани кўшиб ўтади фахр билан.

Яқинда туркиялик олим, профессор Усмон Туроннинг «Туркий халқлар мафкураси» китобида Исмоил ал-Жавҳарий фаолиятига доир маълумотларни, жумладан, «Физика билан шуғулланган Жавҳарий ўзи ясаган қанотлар билан учишни машқ қилаётиб, йиқилади ва шу жароҳати таъсирида оғриб вафот этади» деган сатрларни учратдик. Суҳбатда бу далилни ўзбек олими профессор Омонулла Файзуллаев ҳам тасдиқлади. Демак, эндиги вазифаларимиздан бири ал-Жавҳарийдек буюк ажодларимизнинг бой меросини ҳар томонлама ўрганиш ва кенг оммага маълум қилишдир.

Хоразм Маъмун академиясида тарих, археология, фалсафа, тил ва адабиёт, биология ва биотехнология соҳаларида фундаментал изланишлар олиб борилмоқда. Бу — бугунги қамров. Келгусида соҳалар кўпайиб, улар ёнига математика, астрономия фанлари ҳам кўшилса, ажаб эмас. Зеро, Хоразм жаҳонга буюк математик ва астрономларни етиштириб берган ўлкадир.

Фармонда Хоразм Маъмун академияси — Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг минтақавий бўлими — Хива шаҳрида тузилган бу замонавий Байт ул-ҳикма — донолар уйи олдиға катта ва муҳим вазифалар, жумладан, илм-фан соҳасидаги қадимги улғ мерос асосларида юқори интеллектуал муҳитни яратишдаги бой анъаналарни тиклаш ва ривожлантириш, ёш истеъдодли олимларни излаб топиш, уларни академия фаолиятига жалб этиш ва илмий ижодларининг самарадорлигини юксалтириш, замонавий илмий мактаблар яратиш ва фан ютуқларини амалиётга татбиқ этиш, минтақада илм-фан билан боғлиқ барча ишлар-

ни замон талаблари даражасида мувофиқлаштириб, олий малакали ва илмий-педагогик кадрларни тайёрлаш; кадрлар тайёрлаш бўйича миллий дастурни амалга оширишда фаол иштирок этиш, узлуксиз таълим тизими ва фан ўртасидаги узвий, ўзаро манфаатли алоқаларни ўрнатиш, академик лицейларда илмий-педагогик фаолиятни юқори савияда олиб бориш каби юмушлар қўйилди. Шунингдек, унда халқаро илмий ҳамкорликни ривожлантиришга алоҳида урғу берилган. Шу ўринда ал-Берунийнинг фан тарихига умумбашарий бирлик нуқтаи назаридан ёндошиш, илм-фан ютуқлари билан бошқа халқ олимларини ҳам таништириш лозимлиги ҳақидаги фикрларини эслаб ўтишни жоиз деб биламиз.

Хоразм Маъмун академиясининг айнаи Хива шаҳрида қайта ташкил этилиши жуда ўринли, тарихан асослидир. Президент Ислом Каримов табрик сўзида Хива шаҳрининг халқимиз, ватанимиз, давлатчилигимиз тарихида тутган ўрни ва аҳамиятига юксак баҳо берди: **«Ўтмиши шарафли, бутуни саодатли, келажаги абадий шаҳар — миллатимизнинг ифтихори бўлмиш гўзал Хивамиз дунё тургунча турсин!»**

Ў н б е ш и н ч и б о б

ТАМАДДУНИМИЗ НЕГИЗЛАРИ

Шундай қилиб, энди сўз навбати «Жаҳон қомусий луғати»да бизким, ўзбекларга берилган таърифдаги тўртта нукта бўйича юқорида айтиб ўтган шарҳларимизни бир хулосалаб қўйишга келиб етди. Чиндан ҳам халқимиз жаҳон халқлари ўртасида биринчилардан бўлиб, туркий тилли халқлар орасида биринчи бўлиб ўtroқлашиб, хўжалик юритишнинг барча соҳаларида бўлганидек, суғорма деҳқончиликда ҳам миришкор бўлиб, биридан гўзал ва обод юзлаб шаҳарлар қуриб, шаҳар ва қишлоқларда маданий турмуш кечириб келаётган, жаҳон цивилизациясига улкан ҳисса қўшган ва қўшаётган миллат эканимиз аниқ. Жаҳон цивилизациясига ҳисса қўшганимиз оқибати ўлароқ «Жаҳон қомусий луғати»нинг инсофли тузувчилари ва ноширлари ўз китобларида бизга ҳолис таъриф беришган. Биз шу ўринда мазкур тўртинчи нукта бўйича юқорида айтилганларни лўнда тарзда яна бир бор эслатиб, уларга кичик қўшимчалар қўишни лозим топамиз, токи жаҳон ци-

визациясига қўшган ҳиссаси бўйича ҳам халқимизнинг бўй-басти янада ёрқинроқ гавдалансин.

Юқорида ўрта асрларда бутун мусулмон оламида иккита Академия — бири Бағдодда, иккинчиси Хоразмда фаолият кўрсатгани, иккаласи ҳам Маъмун исми билан аталгани, бири халифа Маъмун, иккинчиси хоразмшоҳ Маъмун бўлганлиги, халифа Маъмун академияси Бағдодда, хоразмшоҳ Маъмун академияси Урганчда тузилган бўлса-да, иккала академиянинг ташкил этилиши ва фаолиятида асосан туркистонлик қомусий билим эгалари — буюк аждодларимиз ўрин эгаллаганини ҳикоя қилиб ўтган эдик. Бағдодда илмий ижод қилган ватандошларимиз яратган оламшумул ихтиро ва кашфиётлар башарий цивилизациянинг таркибий қисми бўлмиш Ислоом Уйғонишига, шу тамаддун орқали Оврупо Уйғонишига сезиларли таъсир этган.

Энди буюк аждодларимизнинг жаҳон цивилизациясига қўшган улкан ва бебаҳо, инсоният тарихида қайтарилмас ҳиссаларининг негизлари ва биз — миннатдор авлодлар ўша улуғ зотларнинг бевосита ворислари эканимиз ҳақида қисқача тўхталиб ўтамиз. Маълумки, бирор нарсанинг, бу ўринда ихтиро ва кашфиётнинг илдиэларига етмай туриб, уларнинг моҳиятини тула-тўкис аниқлаб бўлмайди. Халқнинг удумлари, урф-одатлари унинг турмуш тарзидан келиб чиқади. Бизким, ўзбекларда тўққиз сони азалдан муқаддас саноклардан ҳисобланади. Тўйларда, зиёфатларда ҳурматли қудаларга, азиз меҳмонларга «тўққиз-тўққиз»лар тортилган. Шу удумдан келиб чиқилган ҳолда давлат бошлиқларимиз — хоқон, хон, султон, амирлар томонидан ўрдутоҳ, қароргоҳ ва саройларда ўтказилган қабул маросимларида чет эл мамлакатларининг элчиларига тўққиз-тўққиз тортиқлар, масалан, тўққиз уст-бош кийим ҳадя этилган, улар, яъни элчилар орқали ўша мамлакатларнинг ҳукмдорларига «тўққиз-тўққиз» совғалар, масалан, тўққизта арғумоқ бериб юборилган. Шунингдек, давлат олдидаги буюк хизматлари учун сарой аъёнлари ҳам ҳукмдорнинг олий инояти — «тўққиз-тўққиз» мукофотига сазовор бўлишган. Аини пайтда у ёки бу ҳукмдорнинг ҳокимият тепасига келишида жонини фидо қилиб курашган, энг нозик ва қаттис пайтларда унинг ёнида камарбаста бўлиб, муқим турган энг яқин сафдоши, арбоби ва аҳбоби кейинчалик қилган айблари учун давлат бошлиғи томонидан 9 мартагача кечирилган, узр-

лари қабул этилган. Бу ҳақда кўпгина тарихий асарларда, жумладан, «Бобурнома»да маълумотлар бор. Масалан, Бобурнинг сафдошларидан Боқи тархон хатоси учун тўққиз мартагача кечирилган. Бунинг замирида ҳам давлат олдидаги буюк хизматлари асосий мезон ҳисоблангани ётадир.

Буюк ватандошимиз ал-Хоразмий халифа ал-Маъмун топшириғи билан 830 йили атрофида Ғарбий Ҳиндистон (ҳозирги Покистон ва Шарқи-жанубий Эрон ҳудудларига тўғри келади)га қилган сафаридан ўша пайтларда ҳинд рақами деб аталган рақамларни ва ҳисоблаш қоида-сига доир маълумотларни Бағдодга олиб келгани, уларни ўзининг арифметик асарида акс эттиргани, ҳисоб-китоб бобида қулайлик яратгани, ҳозир бутун дунёда қўлланилаётган ҳисоб рақамлари «1» дан «9» гача ҳамда «0» ана ўша даврдан бошлаб кенг муомалага киргани, бу улуг аждодимизнинг катта хизматларидан бири эканини юқорида айтиб ўтган эдик. Энди ўзбек давлатчилиги тарихи ва давлатчилигининг ҳудудларига доир янги маълумотларга асосланиб, шунга қўшимча қиламиз. Араблар VII асрнинг иккинчи ярмида ва VIII асрнинг бошларида Ислом динини ёйиш учун Ғарбий Ҳиндистонга келганларида бу ҳудудларда туркий қабилалар яшаганига, шаҳар ва қўрғонларда туркий ҳокимлар бошлиқ эканига ва уларнинг қаршилигига дуч келдилар. Арабларнинг бу келиши билан ал-Хоразмий ташрифи ўртасида бир-бир ярим асрча вақт ўтган, холос. Бу билан айтмоқчимизки, мантиқ илми ҳам шуни тақозо этиб турибди, ал-Хоразмий кенг муомалага киритган, ўша пайтларда ҳинд рақамлари тизими деб аталган, кейинчалик (ва ҳозирги кунда ҳам) араб рақамлари дейиладиган рақамлар аслида, келиб чиқиши бўйича ўша ўзимизнинг «тўққиз-тўққиз»имиздан бошланган туркий рақамлардир. Ал-Хоразмий ихтиросига келсак, бу санок тизими Туркистоннинг буюк ўғлони ўлароқ ул даҳо зотга табиатан яқин эди, тупроғи шу заминдан олинган, киндик қони шу заминга тўкилган, шу заминда униб-ўсиб, камолотга етган истеъдодли кишига ўз халқининг турмуш тарзи, демакким, урф-одатлари, жумладан, ҳисоб-китоби ҳам аниқ маълум бўлиши турган гап. Ал-Хоразмий «1»дан «9»гача санок тизимини ўз халқининг илмий бисотидан олиб, жаҳон фани ҳазинасини бойитди. Бу рақамларнинг ҳинд рақамлари деб аталишига келсак, ал-Хоразмий замони — IX асрга

келиб, у сафар қилган ўша ҳудуд Бағдод халифалигида умумий ном билан Ҳинд, Ҳиндистон деб юритиларди. шу боис бу рақамларга ҳам шу ҳолга нисбат берилиб, ҳинд рақамлари дейилгандир.

Ал-Фарғоний! Ўзига сайлаб олган бу нисбаси билан ул улуғ зотнинг буюк ажодимиз, даҳо юртдошимиз эканини ёрқин кўрсатиб турибди. Мавриди келиб қолди, шу ўринда бир муҳим ва жиддий масала хусусида йўл усти тўхтаб ўтишга қарор қилдик. Бирор тарихий шахс ёки оддий кишининг қайси халққа мансуб эканлигини фақат бир омилга — унинг туғилган жойига қараб белгилаш масаласига бир томонлама ёндошув бўлади. Аввало ўша тарихий шахс ёки оддий кишининг ота-оналари қайси халққа мансуб эканлиги ҳал қилувчи омилдир. Иккинчидан, ўша тарихий шахс ва оддий киши туғилган жой ўша даврда қайси давлатга қарагани, қайси сулола ҳокимият тепасида бўлганига ҳам албатта диққатни қаратмоқ лозим. Учунчидан, инсон бошидан не савдолар кечмайди, дейсиз. Одам бир мамлакатда туғилиб, тақдир тақозоси билан гўдаклигида ёки камолотга етганидан кейин ўзга мамлакатларга бориб қолиши, ўзга халқлар даврасида яшаб ўтиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Айниқса, бундай ҳоллар тарихий кечмишимизда — талатўп замонларда, қатағон йилларида кўп марталаб юз берган. Мисолларга ўтамиз.

Муҳаммад Тарағай — Мирзо Улуғбек Озарбайжоннинг Султония шаҳрида туғилган. Чунки Соҳибқирон Амир Темур ўша кезлари сафарда эди, кўч-кўрони, ҳарам аҳли, яқин оила аъзолари, жумладан, келинлари ҳам кўшиннинг уғриқ қисмида эдилар.

Алишер Навоий Хуросонда, яъни Жанубий Туркистоннинг пойтахти Ҳирот шаҳрида теурий хоқони сайд Шохрух мирзо замонида теурийлар хонадонига яқин сарой аъёнларидан бўлмиш Сабзавор шаҳрининг ҳокими Гиёсиддин Баҳодир оиласида таваллуд топган. Эндиликда, аниқроқ қилиб айтсак, аштархонийлар ҳукмронлигининг сўнгги йилларида ички низоларнинг авж олиб кетиши туфайли 1760 йилдан бошлаб Бухоро хонлиги қаламравидан афғон амири Аҳмадшоҳ Дурроний тасарруфига ўтган Ҳирот шаҳрида 1441 йили туғилган Навоий бобомизнинг улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири эканлигига заррача шубҳа туғдириши мумкин эмас, албатта.

Тарихий шахс ёки оддий кишининг қайси халққа мансублигини белгилашда унинг туғилган жойига ҳам

тарихийлик нуқтаи назаридан ёндошмоқ зарур. Бизким, ўзбеклар азалдан яшаб келган ҳудудлар билан ёки бўлмаса халқимиз томонидан ўтмишда тузилган давлатларнинг ҳудудлари билан бугунги давлатимиз ҳудуди ўртасида фарқ борки, бу ҳам тарих тақозосидир. Халқимизга мансуб тарихий шахслар ва оддий кишиларни белгилаш ва аниқлашда ана шу ҳудудий фарқни ҳам эътибордан соқит қилмаслик лозим. Айниқса, бу нарсани ёдда тутиш бизким, ўзбекларга шунинг учун ҳам зарурки, халқимизнинг олтмиш фоизи мамлакатимизда, қолган қирқ фоизга яқини асосан қўшни, айти пайтда ёш давлатларнинг бизга туташ ва чегарадош вилоятларида азалдан яшаб келмоқдалар, улар бу вилоятларни ўзларининг ҳам тарихий, ҳам асл ватанлари деб биладилар.

Энди яна Аҳмад Фарғонийга қайтамиз. Бу буюк аждодимиз яратган Нил дарёси суви сатҳининг кўтарилиш ва пасайиш даражасини ўлчайдиган асбоб — «миқёс ул-жадид» ва бу асбоб бошқариладиган сув иншооти мана орадан 11 ярим асрча вақт ўтибдики, ҳамон ҳаммани қойил қолдириб келмоқда, бугунги кунда Миср Араб Республикасига қадам ранжида қилган, узоқ-яқиндан борган сайёҳларни ҳам таажжубга солмоқда. Ваҳоланки, бундай қурилма ва иншоотлар азалдан суғорма деҳқончилик маданияти равнақ топган Туркистон мамлакатида, жумладан, Фарғона водийсида одатдаги оддий нарсалар эди. Масалан, физика фанидаги туташ идишлардаги сув сатҳлари то тенг даражаларга етгунча кўтарилади ё пасаяди, деган қоидага биноан қурилган суғориш иншоотлари — «қайнама» ва «кўтарма»лар қадим Шош мулкида ҳам қарийб 3 минг йилдан бери мавжуд, ҳозир ҳам айрим «қайнама»лар Тошкентнинг эски шаҳар қисмида сақланиб келмоқда. Аҳмад Фарғоний, қуш уясида кўрганини қилади, деганларидек, ўз юртида кўрган-билганларини хорижда янада бойитиб, илмий исботлаб, катта кўламда ҳаётга татбиқ этган.

«Қуш уясида кўрганини қилади», «Тарки одат амри маҳол» деган халқ мақоллари чиндан-да ҳикматлидир. Киши тақдир тақозосига кўра қаерда яшамасин, ўзга бирор тилда сўзласин ёки ёзмасин, барибир ўзи мансуб бўлган халқнинг тутумини тутаверади, томирларида оқаётган аждодлари қони шунга табиий равишда олиб боради. Абу Наср Форобий буюк фалсафий асарлар яратиши билан баробар қадимий ўтроқ халқнинг

бир вакили сифатида, боғ-роғларга бурканган, оқар сув-га маъмур шаҳарда униб-ўсган бир инсон сифатида «Куш уясида курганини қилади», «Тарки одат амри маҳол» деганимиздек, ўз юртидан жуда олис ерда — Дамашқ шаҳрида сулим бир боғ яратади. Шу далил-нинг ўзиёқ бу буюк аждодимизнинг кимлигини айтиб турибди.

Ёки бўлмаса, Абу Райҳон Беруний бобомизни олиб кўрайлик. Бу буюк аждодимизнинг илмий тафаккури шу даражада кенг қўламли ва теранки, унинг асарла-рини илм океанидаги бир денгизга қиёс этиш мумкин. У шунчалик билимдон ва ватанпарварки, ҳатто Самар-қанд шаҳрининг ёшига тегишли маълумотни ҳам ёзиб кетган. Ал-Беруний 27 ёшида ёзиб тугатган улкан та-рихий асар — «Осор ул-боқия» («Ўтмиш халқлардан қолган ёдгорликлар») китобида келтиришича, Самар-қанд Искандар Мақдуний (Александр Македонский) Турон мамлакатига келишидан 1500 йилча аввал ҳам шаҳар сифатида мавжуд бўлган. Искандарнинг милод-дан аввалги III асрда юртимизга келганини ҳисобга олсак, Самарқанднинг шаҳар сифатидаги асл ёши ка-мида 3800 йил бўлиб чиқади. Бу фикрни она тупроғи-мизнинг ўзи — Самарқанддаги маданий қатлам исбот-лаб бераётир. Қадимшуносларимизнинг аниқлашича, бу ерда маданий қатлам 35 метргача етиб қолади. Маълумки, Ер юзидаги турли ўлкаларда инсон онгли фаолияти ва меҳнатининг аввалги ҳосиласи, самараси, кейинги натижаси бўлмиш маданий қатламнинг қа-линлиги турлича бўлиб, баъзи жойларда бу атиги бир неча сантиметрдан ошмайди ҳам ҳатто. Самарқанддаги маданий қатлам қалинлиги эса 35 метр!

Энди ал-Беруний ҳақида юқорида айтилганларнинг талқини ва таҳлилига ўтамиз. Ал-Беруний «Осор ал-боқия» асарини 27 ёшида ёзиб тугатган, дея эътибо-рингизни ушбу асар ёзилганида муаллифнинг навқир-он йигит ёшида эканига қаратган эдик. Муаллиф ма-бодо бундан бошқа асар яратмаганида ҳам шу китоби учуноқ қомусий олим сифатида номи тарих зарварақ-ларида олтин ҳарфлар билан ёзилиб қолаверарди. «Осор ал-боқия» чиндан-да тарихий ўтмишимизга, аждодла-римиз тарихига, умуман, давлатчилик, хусусан, миллий давлатчилигимиз тарихига доир кенг қамровли, теран ва мантиқан асосланган фикр-мушоҳадаларга жуда бой муҳим ва нодир манбалардан биридир. Ал-Беруний бу асарини ёзиб тугатган даврда асосан она-юрти Хоразмда

яшаб, шу ерда таълим олиб, билимини мадрасаларда ва хоразмшоҳлар саройидаги кутубхоналарда сақланаётган китобларни мустақил мутолаа қилиш орқали, ишончли кекса юртдошлари билан ўтказган суҳбатлари орқали ўз билимини бойитган эди. Ана шулар асосида «Осор ал-боқия»ни ёзади. Бу билан айтмоқчимизки, ўша кутубхоналарда Турон — Туркистон тарихига оид, жумладан, миллий давлатчилигимиз тарихига доир китоблар ҳам мавжуд эди, Хоразм юрти обод ўлка эди, Хоразм эли маърифатли халқ эди. Маърифатли элда маънавият ҳам бўлиши табиийдир. Ал-Беруний бобомиз маърифатли, маънавиятли элнинг бир зиёли фарзанди бўлиб, маърифат масканининг бир даҳо сиймоси бўлиб камолотга эришган эди.

Тарихдан маълумки, XI асрнинг бошларида Туркистонда асосий сиёсий марказ Ғазна шаҳрига кўчади. Бу воқеа шундай юз беради. Сирдарёнинг сувини ичиб, Шош мулкида униб-ўсган, оддий аскарликдан лашкарбошиликкача бўлган шонли ҳарбий йўлни босиб ўтган Алптегин 962 йили янги давлатга асос солади ва ҳозирги Афғонистоннинг шимоли-шарқий қисмида, Ғазна дарёси бўйидаги Ғазна шаҳрини ўзига пойтахт қилиб олади. Пойтахт номи сулола номига, давлат номига асос бўлади. Пойтахт номи билан давлатнинг аталиши, умуман, туркий тилли халқлар учун, хусусан, ўзбек давлатчилиги учун удумлардан биридир. Масалан, бу ўринда татар қардошларимизнинг Булғор хонлиги, Қозон хонлигини, уйғур қардошларимиз Ёркент хонлигини, бизким, ўзбекларнинг Хива хонлиги, Кўҳон хонлиги, Балх хонлиги, Бухоро амирлиги каби давлатларини эслаб ўтиш мумкин.

Абу Райҳон Беруний «Осор ал-боқия» ва «Ҳиндистон» асарларида ёзишича, ўша даврда Ғазна дарёси ҳавзаларида ва, шунингдек, бу атрофдаги ҳудудларда туркий халқ яшаган, муаллиф уларни Тибет турклари деб атайди (орадан 3 асрча ўтгач, Бобур ҳам ўз «Бобурнома»сида шу фикрни тасдиқлайди). Ғазнавийлар давлати айниқса Сабуктегин (977—997), Маҳмуд Ғазнавий (997—1030), Масъуд I (1030—1041) ҳукмронлик қилган даврларда жуда қудратли бўлиб, бутун ҳозирги Шимолий Ҳиндистонни, ҳозирги Шимолий Покистонни, ҳозирги Афғонистонни, ҳозирги Эронни, ҳозирги Ўрта Осиёнинг катта қисмини ўз тасарруфига олган эди. Маашхур тарихчи ва давлат арбоби Низомулмулк ўзининг «Сиёсатнома» асарида ёзишича, ҳатто Бағдод ха-

лифалари ҳам Ғазнавий ҳукмдорлар билан сиёсий ва ҳарбий масалаларда ҳисоблашардилар, туркий ҳукмдорлардан биринчи бўлиб султон унвонини олган киши шу сулоланинг энг машҳур вакили Маҳмуд Ғазнавий эди.

Бу даврларда мамлакатда савдо-сотиқ, илм-фан, адабиёт ва санъат, ҳунармандчилик, суғорма деҳқончилик равнақ топади. Сирдарё бўйларида, суғорма деҳқончилик ривожланган юртда туғилиб ўсган Алптегин, қуш уюсида кўрганини қилади деганларидек, бу ерларда ҳам қориз усулида, яъни қатор-қатор қудуқлар қазиб, уларнинг сувини ер остидан оқизиб тушлаш усулини жорий этган. Унинг ўғли Маҳмуд Ғазнавий бу ишни давом эттирган. Унинг номи абадий қолган. Масалан, давлат хазинаси ҳисобидан 300 нафар илм-фан, адабиёт ва санъат аҳлига етарли даражада маош тўлаб, уларнинг етук асарлар яратишига шароит туғдириб берган. Саройига Хоразмдаги Маъмун академиясининг етакчи олимлари, жумладан, Беруний, Утбий, Байҳақий (бу шахс асли сабзаворлик бўлиб, ўша замонда Сабзавор шаҳри Байҳақ деб аталган), Гардизий, Фирдавсий каби Шарқнинг буюк сиймоларини жалб этган. Маҳмуд Ғазнавийнинг ўзи ҳам билимдон бўлиб, кимга қандай асар ёзишни таклиф қилишни ўзи белгилаган.

Абу Райҳон Беруний ўзининг 75 йиллик умрининг 31 йилини Ғазнада ўтказган, шу ерда вафот этган. Унинг кўпгина асарлари, жумладан, «Ҳиндистон», «Сайдана», «Қонуни Масъудий», «Китоб ал-жамоҳир фи маърифат ал-жавоҳир» китоблари ҳам ана шундай давлат буюртмалари бўйича дунёга келган. Унинг узоқ ғарб томонларда ҳам қитъа бўлиши керак, деган назарий фикри (ҳозирги ибора билан айтганда, Ер қуррасининг шарқида қитъалар бор экан, демак, ғарбда ҳам қитъалар бўлиши шарт) ҳам шу ерда туғилган. Афсуски, бу назария тақомилини топмай, амалий тасдиғини кўрмай қолиб кетади, бунинг инсон азму иродасига боғлиқ бўлган ва боғлиқ бўлмаган, яъни объектив ва субъектив сабаблари бўлганки, бу ҳақда кейинчалик ўз ўрнида қисқача тўхталиб ўтамиз. Хуллас, Беруний Ғазнада ҳам улкан математиклар, улуғ астрономлар, машҳур сайёҳлар юрти бўлмиш Хоразмнинг буюк фарзандларидан бири бўлиб қолаверган.

Энди бир оғиз сўз Бухорои шарифнинг худди ана шундай улуғ фарзанди Абу Али ибн Сино ҳақида. Оллоҳ таоланинг назари — нури тушган масканларга ша-

риф деган нуроний ва руҳоний унвон берилган. Рубъи маскунда бундай масканлар етгита экан, шулардан бири Бухорои шарифдир. Шу боисдан Бухорони жаннатнинг бир бўлаги дейдилар. Бу шаҳардан ва унинг тўрт томонини қуршаган унлаб кентлардан қўплаб қомил ва фозил кишилар етишиб чиққанини унинг шарифлигига боғлайдилар. Ҳаким ва табиб, шайх ур-раис Ибн Сино шуларнинг энг етук ва энг машҳурларидан биридир.

Чингизхон босқинига қалар бўлган Бухоронинг сарой кутубхонасида асрлар бўйи бутун Туркистондан қўшни ўлкалардан тўпланган ва авайлаб сақланган минглаб нодир ва камёб асарлар ҳақида элимиз орасида қўплаб афсонамуз, ривоятнамо гаплар юради. Не бахтки, ёшлигиданоқ илмга чанқоқ Ибн Сино ҳали ўсмирлигидаёқ ана ўша китобларни, бизгача етиб келмаган ўша нодир ва камёб (қўлёзма асарлар одатда ягона нусхада, нари борса, бир неча нусхада бўлади, холос) асарларни бир бошидан ўқиб чиқишга муяссар бўлган. Ёшлик чоғларида олинган илм инсоннинг онги, қалби, руҳида бир умр мустаҳкам муҳрланиб қолади, садоқатли йўлдошдек уни умр бўйи яхшиликка қорлайверади, олим одамни янги-янги кашфиётлар яратишга даъват этаверади. Ибн Сино билан ҳам худди шундай бўлган, десак янглишмаймиз. Ибн Сино муталаа билан қаттиқ машғул бўлган кезларда Бухоронинг сарой кутубхонаси ҳақиқатан ҳам жуда бой билим маскани бўлгани ҳақида тарихий китобларда қўплаб маълумотлар мавжуд, бироқ ўша китобларнинг ўзи номаълум. Лекин, таскин берарли ери шундаки, ўша китобларнинг тиббиётта доир қисмининг қаймоғи Ибн Сино асарларида, айниқса, тўрт жилд, беш китобдан иборат «Тиб қонунлари» асарида ўзининг илмий-ижодий тақомиллаштирилган ва сайқалланган ифодасини топиб, бизгача етиб келгандир.

Ўзбек халқ табobatiда туркона (оддий сўзлашувда туркана дейилади) дорилар ҳамда туркона даволаш усуллари азалдан қўлланиб келинади. Масалан, аччиқтош бўшашган милкларни даволашда қўлланилган, оқ ва қора сақич чайнаш билан тишлар мустаҳкамланган; совуғи ошган беморларга иссиқлик ҳисобланган беда-на ва хўроз гўштини истеъмол қилиш тавсия этилган бўлса, иссиғи ошган беморларга мол гўшти раво кўрилган; суякнинг дарз кетиши ва синишини даволашда тахтакач боғлаш ва беморга мумийи асл бериш

қўлланган; эмизикли болаларга турли тошмалар тошганда дарҳол эмизувчи онага вақтинча ширинликларни кам истеъмол қилиши ёки биров муддат ширинлик емай туриши буюрилган (ҳозирги замон медицинаси ҳам инсон қонида углеводнинг кўп бўлиши яра-чақа, тошмаларнинг авж олишига сабаб бўлишини тасдиқлайди); мош, ёнғоқ, қалампир каби «елли» нарсалардан ўзини тийиб туриши дозимлиги айtilган, кўпроқ сутқатик ичиши тавсия этилган, токи гўдакнинг қони тоза бўлиши учун унинг ҳаёт манбаи бўлмиш эмизувчи онанинг вужуди мусаффо бўлсин. Кўринадики, масалага чуқур қаралиб, касалликни келтириб чиқарган сабаблар бартараф этилган; от ёғи бод касаллигини, аъзоларда туз тупланиши касаллигини даволашда силаш, укалаш машқларида қўлланилган; ташқи аъзолардаги катта жароҳатлардан тирқираб оқаётган қонни тўхтатиш учун дарҳол тоза кигиз куйдирилиб, унинг кули қўйилиб, тезда чандиб боғланган; кўз оғриғининг маълум турларига сурма қўйиш тавсия этилган; аёлларнинг ўсма-сурма қўйишлари бир томондан пардоз, ўзларига оро бериш бўлса, иккинчи томондан саломатлик машқлари ҳисобланиб, ўсмадан қошу киприклар сув ичиб, ўсган, мустаҳкамланган, тўкилишининг олди олинган, сурмадан эса кўзнинг кўриш қуввати ошган; исириқ тутуни шамоллашу тумовларни келтириб чиқарувчи «инс»ларнинг кушандаси ҳисобланган, умуман эса Туркистон мамлакатида ўсувчи ҳар бир хонаки ва ёввойи ўсимликларнинг, тоғу қапчиғай (дараларда), сахрою даштларда, қир ва далаларда ўсувчи гиёҳларнинг ўзига хос шифобахшлик хусусиятларини халқимиз яхши билган ва саломатлик йўлида ўринли ва унумли қўллаган. Бу халқ табobati бўлиб, унинг дорилари туркона дорилар деб, даволаш усуллари эса туркона даволаш усуллари деб юритилган ва омма орасида кенг тарқалган. Халқ табобатини қўллашда жиддий ҳолатларда табибларга учраб, уларнинг тавсиялари бўйича иш тутилган, оддий ҳолатларда эса (чунончи, оддий тумовда) кўпгина ўғил-қизларини, неварая аवारаларни парваришлаб улғайтирган кекса кишилар ўз ҳаётий тажрибаларига таяниб ва шулардан келиб чиқиб хонаки табиблик қилиб қўя қолишган.

Шу ўринда табиб билан ҳозирги замон врачлари ўртасидаги муштарак жиҳатлар ва ўзига хос томонлари ҳақида бир оғиз сўз айтиб ўтамиз. Асл табиблар ҳозирги ҳақиқий врачларимиз сингари одам анатомиясини,

унинг борлиқ дунё билан, табиатнинг ўзгарувчан иқлими, шарт-шароити билан боғлиқ тирик ва ҳозир вужуд эканини яхши билишган. Табиб билан врач ўрта-сидаги биринчи фарқ шундан иборатки, табиб беморга ташхис қўйиш баробарида дори тайёрлаш илмини ва амалиётини ҳам билган, оддию мураккаб дори-дармонларни ўзи тайёрлаган, яъни ҳам врачлик, ҳам провизорлик ихтисосларини эгаллаган ва буларни ўзгалар ёрдами ва иштирокисиз бевосита ўзи амалга ошира олган мутахассисга табиб дейилган. Табиби ҳозир бўлмиш Ибн Сино Туркистон халқ табобатчилигини турмуш орқали, сарой кутубхонасида мутолаа қилган китоблари орқали чуқур ўрганган, англаб етган, ўз тафаккури билан янада бойитган ва амалиётда моҳирона қўллаган. Унинг «Тиб қонунлари» асарини яна бир бор кўздан кечириш асносида шундай фикрга келдик. Туркона дори-дармонлару туркона даволаш усуллари хусусида юқорида ҳикоя қилиб ўтишдан мақсадимиз ана шу мулоҳазани айтиш эди, холос. Бинобарин, бу буюк аждодимиз халқимиз табобатчилигига ижодий ёндошиб, уни илмий тавсифлаб, янги юқори босқичга кўтариб, халқига фан сифатида тортиқ этди, жаҳонга танитди. Ҳозирги замон медицина фанининг асосий тили бўлмиш латинчага дастлаб таржима қилинган тиббиётта доир асарлардан бири айни «Тиб қонунлари» экани ҳам шу фикримизни тасдиқлаб турибди. Туркистон халқ табобатчилиги халқимиз даҳосининг тиббиёт соҳасидаги ёрқин бир кўринишидир. Қомусий олим Абу Али ибн Сино (Авиценна) шу соҳанинг даҳоларидан бири сифатида жаҳон тамаддунига даҳоларча ҳисса қўшган.

Халқимиз даҳосининг ёрқин кўринишларидан бири буюк аждодимиз Абу Наср Муҳаммад Форобийнинг илмий меросида ўз ифодасини топган. Бу қомусий олим ҳақида юқорида ҳам қисқача баён этган эдик. Сўз бораётган мавзу эътибори ила яна бир-икки оғиз қўшимча қиламиз. Ал-Форобий ҳақида илмий-оммабоп наслларда сўз борганда, одатда у ўз замонаси илмларининг барча соҳасини мукаммал билганлиги ва бу илмлар ривожига катта ҳисса қўшганлиги, юнон фалсафасини шарҳлаб, дунёга кенг танитганлиги туфайли Шарқ мамлакатларида улуғланиб, ал-муаллим ас-соний, яъни иккинчи муаллим, иккинчи устоз, Шарқ Арастуси деб юритилган, дейилади, яъни Форобийнинг буюк файласуфлигига кўпроқ урғу берилади. Бу умуман тўғри фикр. Бироқ Форобийнинг илмнинг бошқа

соҳалари равнақиға қўшган ҳиссаси ҳам бирдек таҳсинга сазовор. Масалан, унинг мусиқа санъати ва мусиқа-шунослик юксалишига қўшган ҳиссаси ҳам бебаҳодир. Форобий «Мусиқа ҳақида катта китоб» деган кўп жилдли асари билан Шарқдаги I Уйғониш даврининг йирик мусиқашуноси сифатида машҳур бўлган. У мусиқа илмини назарий ва амалий тармоқларга, куйларнинг ички тузилиши, қонуниятларини ҳисобга олиб, таълиф ва илми иқога ажратган. Бу асарида, шунингдек, умуман Шарқда, хусусан ўзбек халқида қўлланилган ва ҳамон қўлланилаётган рубоб, танбур, ногора, уд, қонун, най каби чолғулар ва уларнинг куй ижро этиш қоидалари батафсил баён этилган. Олимнинг ўзи айни пайтда моҳир созанда, мусанниф, яъни бастакор, янги мусиқа чолғуларининг, жумладан, қонун чолғусининг ихтиро-чиси ҳам бўлган. Анча танаффусдан кейин қонун чолғусини ўзбек созандалари яна қўлга олдилар, эндиликда бу чолғуда мақом ва халқ куйларимиз, бастакорларимиз яратган янги мусиқа асарлари ижро этилмоқда. Форобий мусиқага инсон ахлоқини тарбияловчи, сихат-саломатлигини мустаҳкамловчи восита деб қараган. Унинг мусиқа соҳасида қолдирган мероси умуман жаҳон мусиқа маданияти тарихида, хусусан, ўзбек мусиқа маданияти тарихида оламшумул аҳамиятга эга. Бинобарин, қадимий ўзбек мусиқасининг, жумладан, мақомларимиз ва мақомшунослигимизнинг теран негизлари ал-Форобий қолдирган ўша бой ҳазинага бориб тута-шади ва ундан озиқланади.

Маълумки, шўролар замонида энциклопедист олимларимиз, шу жумладан, биз юқорида тилга олиб ўтган Мусо Хоразмий, ал-Форобий, ал-Фарғоний, ал-Беруний ва Ибн Синонинг жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссалари ҳақида сўз борганда асосан уларнинг **табiiй** **фанлар** равнақидаги хизматлари билан чекланилиб, **ижтимоiiй** **фанлар** ривожидagi хизматлари деярли четлаб ўтиларди. Шунинг учун ҳам бир мисол тариқасида биз ал-Форобийнинг мусиқа санъати ва мусиқашунослик илми равнақиға қўшган ҳиссаси ҳақида қисқача бўлса-да махсус тўхтаб ўтдик. Бугина эмас, бу буюк аждодимиз мантиқ, тилшунослик, ахлоқ, давлатни бошқариш, таълим-тарбия, маърифат, диний эътиқод, уруш ва яраш каби ижтимоiiй-сиёсий мавзуларда ҳам бой илмiiй мерос қолдирган. Айрим маълумотларга қараганда, ал-Форобий 70 дан ортиқ тилни билган ва кўпгина тиллардаги энг муҳим асарларни аслиятда мутолаа қилган.

У билим олишда диний ва лисоний тусиқ бўлишини тан олмаган, мусовий ва исовий динларига эътиқод қилувчи олимлар билан олимларгача дустона муносабатда бўлган ва ҳамкорлик қилаверган. Унинг фикрича, маърифатли бўлишдан мақсад маънавий етукликка эришмоқдир.

Хуллас, тамаддунимиз негизлари халқимизнинг даҳосидир. Ал-Хоразмий, ал-Фарғоний, ал-Форобий, ал-Беруний, Ибн Сино каби улуг аждодларимиз (бу рўйхатни яна давом эттириш мумкин) халқимиз даҳосининг инъикоси ўлароқ намоён бўлганлар, халқдан олганларини яна халққа қайтарганлар, қайтарганлари бўлмиш буюк кашфиётлар ва ихтироларидан бутун олам аҳли баҳраманд бўлган ва баҳраманд бўлиб келмоқда. Ана шу нарсага бизким, ўзбекларнинг жаҳон цивилизацияси — тамаддунига қўшган ҳиссаси дейилади.

Ў н о л т и н ч и б о б

РУҲОНИЙ АСОСЛАР

Инсон — табиатан тузалишдан кўра бузилишга мойилроқ хилқатдир. Одам Ато ва Момо Ҳаво замонларидан бошлабоқ шундай бўлиб келмоқда. Ровийларнинг айтишларича, Одам Ато манъ этилган ишни қилиб хатога йўл қўйган, Одамликдан Инсонлик даражасига тушган. Инсон унутувчан, қилма деган ишни қилиб қўйиши ҳам мумкин бўлган киши, деганидир. Шунинг учун ҳам одамзодни доимо эзгуликка чорлаб, яхши хулқ-атворга эга бўлишга ундаб, ёмон нарсалардан тийилишга даъват этиб турмоқ шарт. Шу маънода, диннинг ҳам, давлатнинг ҳам бош вазифаси муштаракдир. Дин халқни яхши хулқли бўлишга ундайди, давлат эса яхши хулқни фуқаролари турмушига жорий этади.

Ўзбек миллий давлатчилигининг руҳоний асослари асосан иккитадир, десак янглишмасак керак. Бири — «Авесто» китоби, иккинчиси — Куръони каримдир. «Авесто» — олис аждодларимизнинг бундан 3 минг йил аввалги даврдаги иқтисодий-ижтимоий турмушлари, олам тўғрисидаги тасаввурлари, урф-одатлари, маънавият ва маданиятлари ҳақидаги диний-фалсафий манбадир.

Инсон маънавий камолотининг бир омили диний эътиқотга, мусулмон Шарқи учун эса Ислом динига бориб туташади. Бироқ шўролар замонида айрим ўз муаллифларимиз (атеистлар, чала муллалар, замонасозлар ва бошқалар), кўп ҳолларда эса чет авторлар томонидан Ислом динига нисбатан ғайриилмий, ўта сохта қарашлар ҳам баён этилди, совет давлати ва унинг коммунистик идеологияси томонидан Октябрь тўнтарышидан бошлаб то бу ғайриинсоний давлат таназзулга учрагунча, унинг идеологияси чиппакка чиққунча барча диний таълимотларга, жумладан, Ислом динига ва унинг раҳнамоларига ҳам, бу динга эътиқод қилувчи олдий аҳолига ҳам қарши тўхтовсиз хуружлар бўлиб келди. Ҳаттоки Ислом дини арабларга тегишли, уларнинг турмуш тарзларига мос, туркий тили халқлар учун бу дин бегонадир, дейишгача бориб етилди.

Ҳақиқатда эса Ислом дини жаҳоний динлардан, жаҳоний таълимотлардан бири. Оллоҳ таоло томонидан ўзининг энг сўнгги расули ва набийси Муҳаммад Мустафо саллоллоҳу алайҳи вассалламга Ер юзидаги барча халқларни муслимликка даъват қилишлари учун нозил этилган илоҳий таълимотдир.

Ислом дини араб халқига мансуб бўлмиш Муҳаммад алайҳиссаломга нозил қилинган бўлса-да, бу дин пайғамбар исми билан аталмай, балки Ислом дини деб номланишининг боиси Ер юзидаги барча халқларга қаратилгани, яъни жаҳоний динлардан бири ҳисобланишидандир. Ислом дини энг сўнгги пайғамбарга юборилгани сабабли энг сўнгги дин, дейилади. Бу — то қиёматга қадар бошқа пайғамбар келмайди, янги дин пайдо бўлмайди, деган сўздир. Оллоҳ таоло бу ҳақда марҳамат қилиб, то қиёматга қадар муқаддас каломи бўлмиш Куръони каримни ва Ислом динини ўз ҳибзи ҳимоятига олганини биз бандаларига баён қилгандир.

Бинобарин, Ислом дини фақат арабларгагина тааллуқли эмас, Ер юзидаги қайси халқлар шу динга эътиқод қилсалар, Ислом дини ушаларнинг барчасига баб-баравар тегишлидир. Ислом дини учун миллий ва ирқий тўсиқлар йўқ ва бўлмаган ҳам, бўлмайди ҳам. У башариятни муслимликка, Оллоҳ таолонинг Биру борлигига ҳамда ҳазрат Муҳаммад алайҳиссалом Унинг ҳақ пайғамбари эканига даъват этувчи башарий диндир. Туркий тили халқларнинг аксарият қисми ҳам VII асрнинг иккинчи қисмидан бошлаб бу динга эътиқод

қилиб келмоқда. Бундаги жузъий фарқлардан бири шуки, туркий тилли халқларнинг бирлари илгарироқ, иккинчилари нисбатан кейинроқ Исломга ўтганлар. Бизким, ўзбеклар эса туркий тилли қардошларимиз ўртасида нисбатан илгарироқ Исломни қабул қилганмиз.

Туркий тилли халқларнинг, жумладан, бизким, ўзбекларнинг кейинги 13 ярим асрлик (ҳисобни милодий VII асрнинг ўрталаридан оляпмиз) турмушини, маърифати, маънавияти, маданияти, тарихи, хусусан, миллий давлатчилик тарихини Ислом руҳониятисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Айни пайтда Ислом дини олдида туркий тилли халқларнинг, биринчи галда бизким, ўзбекларнинг ҳам улкан тарихий хизматларимиз бор. Бу тарихий хизмат моҳият эътибори билан учта йўналишда бўлган. Биринчиси: Ислом динини ташқи ва ички ғанимлардан ҳимоя қилиш. Иккинчиси: Ислом динини турли халқлар ва турли ўлкаларга ёйиш. Учинчиси: Ислом динини илоҳий таълимот сифатида ўрганиш, илоҳият, тажвид, тафсири, ҳадис, фикҳ илмларини равнақ эттириш ва оммалаштириш.

Сўзни Ислом динини ташқи ва ички ғанимлардан ҳимоя этишда туркий тилли халқлар кўрсатган фидоийлик ҳақида қисқача ҳикоя қилиб беришдан бошлаймиз. Маълумки, ҳар бир янги ғояни, янги таълимотни осонликча халқ турмушига жорий этиб бўлмайди. Чунки инсон онги ва қалбини то бунгача ўзга ғоя, ўзга таълимот эгаллаб турган бўлади, эскилари янгиларга ўз ўрнини курашсиз бўшатиб бермайди, албатта. Онг ва қалбдаги ўзгаришлар бу руҳий, руҳоний ўзгаришлардир. Руҳий, руҳоний ўзгаришларни энг олий курашлардир, десак арзийди. Шу боисдан ҳам Ислом дини нозил бўла бошлаганидан бошлабоқ араб қабиалари томонидан осонликча қабул этилмаган, бир қабилага мансуб кишиларнинг бир қисми Исломни қабул қилган бўлса, иккинчи қисми эса санампараст бўлиб қолаверган, ҳатто бир оила аъзолари ўртасида ҳам эътиқод бўйича тарафларга бўлинишлар юз берган. Бир бутун Ислом дини доирасида 70 дан ортиқ турли-туман, катта-кичик йўналиш, мазҳаб, мазҳабча ва оқимларнинг келиб чиқишининг сабаби ҳам инсон онги, қалби, руҳини забт этиш мушкул иш эканини кўрсатади. VII асрнинг ўрталарида куртаклари кўрина бошлаган мазҳаблараро кураш ўша кезларда ҳам, ўрта асрларда ҳам, кейинги замонларда ҳам гоҳ кучайиб, гоҳ пасайиб, ҳамон юз бериб келаётир. Бундай беҳуда курашлар Ислом дини

равнақи учун ҳеч бир наф келтирмади, мусулмон мамлакатларни куч-қудратини кесди, холос. Шунинг учун ҳам олисни кўра биладиган, зукко ва ватанпарвар дин пешволари, жумладан, туркистонлик етук уламолар мазҳаблараро курашни ботил деб билганлар, ҳар бир мазҳаб кишиси фақат ўз қарашини ҳақиқий қараш деб, ўзларининг қарашини рад этиш номақбул иш эканини, Оллоҳ таоло олдида барча муслиму муслималар бир хил мақомда — банда мақомида эканликларини қайта-қайта ўз китобларида баён этиб ўтганлар. Бу ҳақда кейинроқ, ўз ўрнида алоҳида тўхталиб ўтамиз.

Ислом динининг ташқи рақиблари ҳам бўлиб, улар ғоявий ғаним эдилар. Уларнинг умумий номи салибчи эди. 1096—1276 йилларда, орада танаффуслар билан, давом этган Ғарбий Оврупо феодалларининг диний шиорлар остида Шарқ (Олд Осиё ва Кичик Осиё)қа ва Шимолий Африка (Миср, Тунис)га қилган босқинчилик урушларига салиб юришлари дейилади. Салибчилар одатда кийимларига салиб (крест) белгисини тикиб олишган, шу боис уларга шундай ном берилган. Салибчиларнинг туб мақсадлари Ислом динини маҳв этмоқ, мусулмонларни ўз эътиқодларига зўрлик билан киритмоқ эди. Салиб юришларининг ташкилотчиси ва диний-ғоявий раҳбари Рим папаси бўлиб, католик черковининг таъсирини кучайтириш, кенгайтириш, Осиё ва Африкага ёйиш, православ черковини Римга бўйсундириш мақсадида диний фанатизмни авж олди-рарди. Бу сиёсат овруполик ҳукмрон табақанинг манфаатини кўзларди. Салибчиларнинг кўпчилигини ташкил қилувчи қашшоқлашиб қолган рицарлар ва сенъорлар Яқин Шарқ мамлакатларида катта бойлик орттиришга умид боғлар эдилар. Шунингдек, салибчилар тўдаларида қашшоқ деҳқонлар анча-мунча эди. Салибчилар сиртдан қараганда диний шиор остида бирлашган, амалда эса ўлжа илинжида босқинчиликка отланган фанатик кишилардан иборат эди.

Ҳаммаси бўлиб 8 марта салиб юришлари уюштирилган. Бу юришларни дафъ этишда, туркий тилли халқларнинг фарзандлари ҳам, айниқса, Салжуқ бобомиз авлодлари ва қипчоқ қабиласига мансуб аждодларимиз ўз дину диёнатларини сақлаб қолиш учун ҳайратомуз жасорат намунасини кўрсатганлар. Бу — Ислом динини ҳимоя қилиш деган сўз эди. Тарихдан маълумки, Салжуқ бобо авлодлари XI асрда Кичик Осиёда салжуқий (аввал беглик, кейин султонлик)лар давлати-

ни тузган эдилар. Ана шу туркий давлат салибчилар хуружларига қарши курашда етакчилик қилган. Шунингдек, ўша кезларда Шом, Миср мамлакатларининг асосий таянчлари бўлмиш сарой гвардиячилари жасур туркий аскарлардан иборат бўлган. Улар аввал ҳарбий ҳокимиятни, кейин шунинг асосида сиёсий ҳокимиятни ҳам қўлга оладилар. Масалан, 1250 йилдан 1390 йилгача Мисрни қипчоқ қабиласига мансуб сулола вакиллари бошқарганлар. Ўша даврдан кўпгина моддий-маданий ва маънавий ёдгорликлар сақланиб қолган. Чунончи, ўша даврда қипчоқча-арабча луғат тузилган, қипчоқларга мансуб сарой аҳли ва аскарлар маҳаллий аҳоли билан муомала қилишлари учун араб тилининг Миср лаҳжасини, маҳаллий аҳоли ҳам ўз навбатида қипчоқ тилини билишларини ҳаётнинг ўзи тақозо этарди. Шу туфайли қипчоқча-арабча луғатга зарурат туғилган. Биз бу луғатни икки жилдди «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»га ва Алишер Навоий асарлари учун тузилган тўрт жилдди луғатга солиштириб кўриб, ўша луғатдаги кўпгина сўзларнинг ёзилиши ва англатган маъноси ҳозирги адабий тилимизга мос келишини аниқладик. Шундан ҳулоса чиқариш мумкинки, ўша луғатни тузган, ундан фойдаланган аждодларимизга бизким, ўзбеклар ҳам маънавий ворисларданмиз.

Худо кўрсатмасин, агарда салибчилар ғолиб келганида эдими, у ҳолда Олд Осиё, Яқин Шарқ ва Шимолий Африка мамлакатлари халқлари, биринчи гада араб халқи яна жаҳолат тутқунлигига тушиши, Ислом дини жаҳоний динлардан бири бўлиб сақланиб қолиши дарғумон эди. Бундан ташқари, Ислом Уйғониши деб аталадиган мусулмон Шарқи тамаддуни самаралари оёқости қилиниши турган гап эди. Бу самаралардан кейинчалик Ғарбнинг ўзи ҳам баҳраманд бўлолмасди. Фанатизм иллати билан оғуланган салибчиларнинг бу юришлари, қилган ваҳшийликлари моҳият-эътибори билан худди Чингизий тўдаларнинг босқинидек офат эди. Ғарб тарихчилари одатда инсоният бошига тушган бало-қазоларни тилга олганларида мисолни Шарқдан оладилар-у, лекин бу борада Ғарбни четлаб ўтадилар, бу ҳолисликдан эмас, албатта.

Хуллас, салиб юришларига қарши кўкрагини қалқон қилган фидойилар сафида олис аждодларимиз ҳам мардонавор курашиб, нурни зулматдан сақлаб қолишда муносиб ҳисса қўшганлар. Агарда шундай фидойилик кўрсатилмаганда эди, инсон тафаккурининг самарала-

ри бўлмиш жаҳоншумул кашфиёт ва ихтиролар, чунончи, Маъмун академиясида буюк ватандошларимиз ал-Хоразмий, ал-Форобий, ал-Фарғоний ва бошқалар томонидан қўлга киритилган илм-фан ютуқлари бизга етиб келмасди. Салибчилар ўз зуравонликлари билан нафақат Шарққа, балки Фарбнинг ўзига ҳам кўп моддий-маънавий зиён-заҳмат келтирганлар. Орадан икки-икки ярим аср вақт ўтгач, Николай Коперник, Галилео Галилей каби машҳур олимларнинг бошларига қаро кунларни солган фанатиклар ҳам ана ўша салибчиларнинг давомчилари эканлигини кўз олдимишга келтирсак, масала янада ойдинлашади, деб ўйлаймиз. Салиб юришларидан кўзланган бадниятнинг дафъ этилиши, шунингдек, араб тилида араб, туркистонлик ва бошқа халқларнинг буюк олимлари томонидан яратилган ҳамда арабчага Оврупо тилларидан таржима қилинган нодир китобларни сақлаб қолишда ва кейинчалик ана шу заминда вужудга келган Оврупо Уйғонишига олиб келган катта ғалаба бўлди, бу эзгуликнинг жаҳолат устидан, нурнинг зулмат устидан зафари эди.

Бизким, ўзбекларнинг Ислом динини турли халқлар ва турли ўлкаларга ёйишдек шарафли ишда қўшган ҳиссамиз араблар қўшган ҳиссадан кам бўлмаса керак, деб ўйлаймиз. Динни ёйиш учун аввало шу динни юракдан қабул қилган бўлишлик, чин ихлос билан унга эътиқод қилишлик ва кучли эътимод қўйишлик керак бўлади. Диндор ўзбеклар азалдан шундай ва ҳамон шундай. Чунки субутлилик, аҳдида вафодорлик ва муқимлик халқимизнинг туғма фазилатларидан ҳисобланади. Ва бу ҳислатлар катта-кичигимиз томонидан ҳамийша эъзозланиб келинади, бурдли одамда эътиқод бўлади.

Дарвоқе, шундай фазилатлар Исломда ҳам улуғланади ва тарғиб-ташвиқ этилади. Бу борада ҳам Ислом ақидалари халқимиз урф-одатларига монанд келгани учун ҳам мусулмончилик халқимиз турмушига чуқур сингиб кетгандир. Ўртада номувофиқлик бўлганда эдими, Ислом дини халқимиз орасида бу қадар чуқур томир отиб кетмаган бўларди, деб ҳисоблаш мумкин.

Ислом дини тарихидан озми-кўпми хабардор мусулмонларга аёнки, бу дин мажбур этишга йўл бермайди, Ислом дини даъват этиш, даъват этиш ва яна даъват этиш билан ёйилгандир. Ўзининг ҳақлигига ишонган киши фикрини бировга мажбурлаб қабул қилдиришга интилмайди. Худди шунга ўхшаш Ислом — ҳақ

дин бўлгани учун ўз ақидаларини мажбурламайди, балки даъват қилади, холос. Халқимиздаги мусулмончилик аста-секинлик биландир, деган ибора ҳам ана шу ҳолдан келиб чиққан. Ислом дини — воқеий дин, ҳаёти дунё билан мустаҳкам боғлиқ таълимот. У диндорга ҳеч бир оғирликни, машаққатни асло раво кўрмайди. У ҳурликка, эркинликка асосланади.

Ў н е т т и н ч и б о б

САЪД ИБН АБУ ВАҚҚОС ВА АҲМАД ЯССАВИЙ

Шўролар даврида чиқарилган китобларда Ислом дини Туркистонга Араб халифалигининг амири Қутайба ибн Муслим ва унинг аскарлари томонидан 705—715 йилларда ёйилган, унгача мамлакатимизда мусулмончилик бўлмаган, деган фикр илгари суриб келинди, ҳозир ҳам шу фикрдаги кишилар бор. Аслида бу фикр бир томонламадир. Чунки, биринчидан, Туркистон улкан мамлакатдир, иккинчидан эса, Ислом дини бундай улкан ҳудудда яшовчи аҳоли орасида 10 йил ичидаёқ ёйилмаган ва бу бўлиши ҳам мумкин эмас. Инсоннинг руҳи, онги ва қалби билан боғлиқ диний таълимотнинг улкан ҳудудда яшовчи, турли дунёқарашга эга бўлган аҳоли ўртасида ёйилиши анча узоқ давом этадиган жараёндир. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, 705—715 йилларда Қутайба ибн Муслим ва унинг аскарлари томонидан Ислом дини Туркистоннинг жанубий ҳудудларида, унинг марказий қисми бўлмиш Мовароуннаҳрга ёйилган, десак ҳақиқатга тўғри келади. Умуман эса, Туркистон элининг муслим элга айланиши жараёни икки-уч асрча давом этган, десак тўғрироқ бўлади. Масалан, Мусо Хоразмийнинг таҳаллусига ал-Мажусий деган нисбанинг қўшиб айтилиши унинг отаси ёки бобоси мажусий бўлганини тасдиқлаб турибди.

Бизким, ўзбекларнинг миллий давлатчилик тарихи VII асрнинг иккинчи ярми ва VIII асрнинг бошларидан бошлаб бу ёққа Ислом дини билан чамбарчас боғлиқ эканлигини назарда тутиб, камина Туркистонга Ислом дини илк бор қачон кириб келгани, қачон ёйилгани ва кимлар томонидан бу иш амалга оширилгани масаласи билан шуғулландим ва бу борада айрим аниқликларга эга бўлдим. Бу мулоҳазалар қуйидагилардан иборат.

Маълумки, жой номларининг тарихини ўрганиш

халқимизнинг умумий тарихига оид кўпгина ноаниқ нуқталарни аниқлашда асқотиши мумкин. Яқин-яқинларгача Тошкентнинг Чорсу майдонида, ҳозирги «Чорсу» меҳмонхонасининг ўрнида, Бадалмат ҳаммомининг шундоққина ён-бағрида бир булоқ бўларди. Тошкент булоқларининг энг машҳури, суви шифобахш эди. Ҳазрати Уккоша булоғи номи билан машҳур бўлган бу булоқ ҳақида эл орасида турли ривоят ва афсоналар тарқалган. Ҳўш, нима учун бу булоқ Ҳазрати Уккоша деб аталади? Ҳазрати Уккошанинг ўзи ким бўлган? Тарихий шахсми ёки афсонавий қахрамонми? Асли исми шундай аталганми ёки халқ сўзлашув тилида ўзгариб кетганми? Бунда туркий тилга хос сингармонизм хусусиятини ҳам назардан четда қолдирмаслик лозим, чунки бундан минг — бир ярим минг йиллар олдин тилимизда сингармонизм хусусияти, шунингдек, араб сўзларини шевага мослаб талаффуз қилиш одати мавжуд эди.

Буни қарангки, Ҳазрати Уккоша номи билан аталувчи шифобахш сувли булоқ Ясси (ҳозирги Туркистон) шаҳрида ҳам бўлган экан. Ислом ва Туркистон мавзуини ўрганиш асносида қуйидаги маълумотларга эга бўлдик. Бу борада муборак ҳаж зиёратида бўлишимиз, исломшунос араб олимлари билан қилган мулоқотларимиз ҳам ёрдам берди. Аҳмад Яссавий ижод булоғи Ислом ва Туркистон мавзуи бўйича илгари сураётган фикримизни тўлдирди ва масала ечимига жиддий аниқлик киритди.

Шу тариқа, маълум бўлишича, Ҳазрати Уккошанинг асл исмлари Саъд ибн Абу Ваққос бўлиб, саҳобаи киромлардан эканлар. Қуръони каримнинг «Оли Имрон» сурасида Мадина шаҳридаги мусулмон жамоатининг ҳижратнинг иккинчи йилида бўлиб ўтган Бадр жанги билан учинчи йилидаги (милодий 624 йил) Уҳуд жанги мобайнидаги ва ундан кейинги даврдаги ҳаётидан жонли лавҳалар тасвирланади, ҳожилар шу муқаддас жойларни ҳам зиёрат қилишлари мумкин. Муҳаммад алайҳиссалом Уҳуд жангига минг кишилик аскар билан чиқадилар. Душман уч мингча эди. Қаттиқ жанг бўлади. Ана шу Уҳуд жангида моҳир мерган — тийрандоз Саъд ибн Абу Ваққос ҳам қатнашадилар. Пайғамбар алайҳиссалом «Ирми ё Саъд, фидока аби ва уммий!» (Отгил, отгил, эй Саъд, санга ота-онам фидо бўлсин) деб хитоб қиладилар. Араб ва ўзбек пешволаримиз, жумладан, Алихонтўра Соғунийнинг айтишларича, Уҳуд

жангидан илгари ҳам, кейин ҳам Муҳаммад алай-хиссалом томонларидан ҳеч кимга бундай сўзлар ай-тилмаган.

Саъд ибн Абу Ваққос Муҳаммад пайғамбаримизнинг бир неча бор оғир вазиятдан чиқиб олишларига сабаб бўлганлар, эркаклар орасида биринчилардан бўлиб Ислом динини қабул қилганлар, пайғамбаримиз вафотла-ридан кейин халифаликка номзод бўлган 6 саҳобаи киромнинг бири бўлганлар. Ҳазрати Умар ибн ал-Хаттоб халифалиги даврида Шарққа лашкарбоши қилиб юбо-рилганлар. Ҳазрати Умар ибн ал-Хаттоб милодий 634—644 йилларда халифалик қилганликларини назарда тутсак, Саъд ибн Абу Ваққос ана шу йиллар орасида Туркистонга ташриф буюрганлар. Бу диний ташриф Кутайба ибн Муслим келишидан 70 йилча олдин юз берган.

Саъд ибн Абу Ваққос қадим-қадимдан «Камони Шоший»лари билан машҳур бўлган Шош (Тошкент)да ҳам яшаганлар. Маълумки, Оллоҳ таоло марҳамати ва инояти ила пайғамбарга мўъжиза кўрсатиш, валийлар-га каромат қилиш, илми ғайбдан баҳраманд бўлиш салоҳияти ато этилган. У зотнинг Тошкентга келишля-ри шарофати билан у булоқ кўз очган ёки у киши бу булоқ сувининг шифобахшлигини кашф этганлар. Тош-кент азалдан ўқ-ёй ишловчи ҳунаремандлари, камон-гарлари билан машҳур бўлган, бу ҳақда Хитой манба-ларида ҳам маълумотлар учрайди. Саъд ибн Абу Ваққос ҳазратларининг асл касблари ҳам худди шундай бўлганлигини назарда тутсак, масала янада ойдинла-шади. Саҳобаи киромлардан, пешво уламолардан бўлмиш Саъд ибн Абу Ваққос қаерда бўлсалар, шу ерда Ислом динини тарғиб ва ташвиқ қилишлари та-биий эди. У киши бир қанча муддат Тошкентдан шимолроқда жойлашган Сабронда яшаганлигини Аҳмад Яссавий ўз «Ҳикмат»ларида қайд этиб, Саъд ибн Абу Ваққос руҳидан увайсий тарзда мадад олганликларини мамнуният билан баён этадилар. Ўша пайтлари Саб-рон ҳам, унинг яқинидаги Сигноқ ҳам турли томон-ларга ўқ-ёй олиб кетиладиган кичик шаҳарлар бўлган-лигини Фарбу Шарқ тарихчилари, жумладан, Ҳофиз Таниш тилга олиб ўтишган. Бу шаҳарчалар, улар атро-фидаги жойларда кўп уламолар яшаб ўтишгани, Ислом дини равнақиға муносиб ҳисса қўшишгани ҳам тарих-дан бизга маълум. (Мир Араб таҳаллусли Абдулла Саб-ронийнинг шу ўлкада камол топганини бир мисол тариқасида юқорида тилга олиб ўтган эдик).

Ислом динининг моҳияти ва қудрати ҳам шундаки, бу таълимотни қурол кучи, зўравонлик ёки мажбур этиш билан эмас, мантиқ, исбот кучи билан, намуна кўрсатиш йўли билан тарғиб ва ташвиқ этилади. Яссавийё — ана шундай иш тутиш тариқатидир. Бу тариқатнинг илдишлари Аҳмад Яссавий замонларидан 400 йиллар аввалги диний ҳаётимизга бориб туташади, деган фикр-ни илгари сурмоқдамиз, яъни Кутайба ибн Муслим Туркистоннинг жанубий ҳудудларига, унинг марказий ҳудуди бўлмиш Мовароуннаҳрга қўшин билан кириб келишидан 70 йилларча илгари Шош, Сайрам, Фороб ва бошқа вилоятларининг аҳолиси Саъд ибн Абу Ваққос ва ул зотнинг сафдошларининг тарғиб-ташвиқотлари туфайли ихтиёрий равишда Ислом динини қабул қилган эдилар, демоқчимиз. Саъд ибн Абу Ваққос ва сафдошлари — саҳобалар (Муҳаммад алайҳиссалом билан суҳбат қуриш ва у улуг зотни лоақал бир марта кўриш шарафига эришган кишилар) ҳамда тобеинлар (саҳобалар билан ҳамсуҳбат бўлган кишилар) Туркистонга келганларида Ислом дини ҳали мазҳабларга ажралмаган эди. Бундай ҳолат биз илгари сураётган фикрнинг жуда муҳим бир нуқтасидир: бизким, ўзбеклар Ислом динини ҳали бу таълимотда мазҳабларга ажралишлар юз бермаган пайтда қабул қилганмиз, ҳаммамиз фақат бир мазҳабда — ҳанафий мазҳабидамиз, бу мазҳаб эса пайдо бўлиши даври эътибори ила Исломда энг биринчи мазҳабдир, унга Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит раҳматуллоҳи алайҳ асос солганлар. (Ҳанафий мазҳаби ва унинг асосчиси ҳақида кейинроқ, ўз ўрнида пича сўз юритилади). Бу билан таъкидламоқчимизки, бизким, ўзбекларнинг бошидан бошлабоқ битта дину ягона мазҳабга оғишмай риоя қилиб келаётганимиз миллатимиз бирлиги ва жипслигида, миллий давлатчилигимизнинг руҳоний асоси мустаҳкам бўлишида муҳим аҳамият касб этиб келмоқда. Аждодларимизнинг диний ва мазҳабий тарафкашликларга берилмай ягона дин — Исломга ҳамда битта мазҳаб — ҳанафийга риоя қилиб келишлари — бу донишмандик, узоқни кўра олишлик фазилатларидандир. Жаҳонда турли динга ва турли мазҳабга эътиқод қилишлари туфайли бўлиниб кетган халқлар анчагина, юқорида биз мисол тариқасида буддавий ва Исломга эътиқод қилишлари оқибатида иккига ажратиб кетган бангол халқини, Шимолий Ирландияла мазҳаблараро жанжалу ур-сурлар ҳамон, гоҳ кучайиб, гоҳ сусайиб давом этиб келаётганини тилга

олганимиз учун бу ҳақда яна тўхтаб ўтишга ҳожат бўлмаса керак.

Туркистоннинг нисбатан шимолий вилоятлари, Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқими, Еттисув ўлкалари, нисбатан ғарби-шимолий қисми — Дашти Қипчоқнинг аҳолиси — туркий тилли халқ — аجدодларимиз IX—X асрларда ихтиёрий равишда Ислом динини қабул қилишларини шу билан изоҳлаш мумкинки, бир томондан, бунда Саъд ибн Абу Ваққос ва сафдошларининг хизматлари бўлса, иккинчи томондан эса, Қуръони карим Муҳаммад алайҳиссаломга нозил қилина бошлаган милодий 610-йиллардаёқ бу ўлкаларда яшовчи аجدодларимизнинг аксарият қисми Ислом динини қабул қилишга руҳан тайёр бўлиб қолган эдилар, турмуш ва тафаккурий равнақ шунга олиб келиб қўйган эди, утпарастлар бўлиб яшашда давом этавериш руҳан номувофиқ бўлиб қолган эди. Шу боисдан ҳам биринчи даъватдаёқ 200 минг оила бир йўла Ислом динини қабул қилган ҳолатлар юз берган эди. Уларнинг қонида Ислом ақидаларига мойиллик ва мослик жиҳатлари кўп эди.

Ўн саккизинчи боб

ЎТПАРАСТЛИК ВА ИСЛОМ

Инсон руҳиятига доир тадқиқотлар тасдиқлайдики, илгаридан бирор диний таълимотга, чунончи, ўтпарастликка риоя қилиб келган кишилар китобий динларни, бу ўринда Ислом динини қабул қилишлари оғир кечган. Ўтпараст кишининг руҳи, онги ва қалбини шу дунёқараш эгаллаган бўлади. Ислом дини нозил бўлиши арафасида Турон мамлакатаида ўтпарастлик, шомонийлик, буддавийлик ва бошқа диний таълимотларга эътиқод қилинарди. Чорвадор кўчманчи қабилалар, айниқса, чекка ўлкаларда яшовчи элатлар ўртасида ҳеч бир динга эътиқод қилмовчи кишилар бор эди. Аҳолиси асосан ўтроқ турмуш кечирувчи, Туркистоннинг марказий қисми бўлмиш Мавоуннаҳрда ўтпарастлик кучли эди. Масалан, тарихий шахс — Муқаннани бир эслайлик. У ўз эътиқоди — оташпарастликка умрининг охиригача содиқ қолади, Ислом динини ҳеч қабул қилмайди, чорасиз қолгач, ловуллаб ёниб турган катта тандир ичига ўзини отиб, куйиб кетади.

Тарихдан маълумки, VII асрнинг иккинчи ярми, VIII асрнинг бошларидаги Буюк Туркистонни ҳаёлан кўз олдимизга келтирсак, мамлакатнинг Ҳинд ва Форс дёнрларига туташ ҳудудларида Будда таълимотини қабул қилганлар ҳам, ўтга топинувчилар — оташпарастлар ҳам бор эди. Хоразм, Бухоро, Самарқанд, Фарғона ўлкаларида, уларга туташ жойларда аҳоли асосан ўтга топинардилар. Оташпарастларнинг бош китоби «Авесто»ни билувчилар — коҳинлар бу ерларда бор эди. Улар она тилимизда «Ўт оға» дейиларди, оташпарастлар ибодатхонасида ҳамиша ёниб турувчи ўтнинг ўчиб қолмаслиги учун масъул бўлган киши шундай аталарди. Ҳали ҳамон бу атама ўтоғаси шаклда сақланиб, ҳурматли киши, жўрабоши маъноларида ишлатилиб келинмоқда. Бугина эмас, ўтпарастликка мансуб урф-одатлардан туй маросимларида баъзан учраб турадиган келин-куёвларни гулхан атрофидан айлантиришлар, марҳум ва марҳуманинг жони узилган хоналарда қирқ кун давомида тунлари муттасил чироқ ёқиб қўйишлар, вақти-вақти билан (масалан, марҳум ёки марҳуманинг хонадон аъзоларидан бирининг тушларига киришлари муносабати билан) мазорбошида ёки азиз-авлиёларнинг сағаналари олдида шамъ ёқишлар сингари удумлар ҳамон сақланиб келмоқда.

Ўтпараст аждодларимиз, ҳали айтганимиздек, Ислом динини дарҳол қабул қилмайдилар, чунки шуурлари ўтга топиниш таълимоти билан банд эди, шу тугайли Исломни тезда тушуниб етмадилар. Бунинг учун аввало тарғибот ва ташвиқот ишлари олиб бориш лозим эди. Қутайба ибн Муслим эса тезлик қилиб қўяди. Масалан, Самарқандда мусулмонлар билан ўтпарастлар ўртасида қон тўкилган ҳоллар ҳам юз берган. Бир гуруҳ самарқандликлар 705—710 йиллар орасида мусулмончилик Ислом динига зид ўлароқ, шаҳарга зўрлик билан, қурол кучи билан олиб кирилди, деб халифалик марказига арз қиладилар. У ерда бу шикоят Ислом дини бўйича ўринли деб топилиб, диний адолат бўйича иш тугилади-да, Ислом аскарлари Самарқанддан олиб чиқиб кетилади. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, Амир Қутайба аскарлари ўтпарастлик таълимотини тарғиб қилувчи китобларни ёқишган, булар орасида «Авесто» китобининг нусхаларидан ҳам бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Абу Райҳон Беруний «Осор ул-боқия» асарида худди шунга ўхшаш ҳолларни эслатиб ўтган. Амир Қутайбанинг Исломнинг динни ёйишда

мажбур этмаслик лозим, деган тамойилига қатъий риоя қилмай, бир оз бундан чекиниб, тезлик қилиб қўйишлари, валлоҳи аълам, унинг ҳалокатига сабаб бўлган бўлиши ҳам мумкин. У милодий 715 йили ҳозирги Андижон вилояти, Жалолқудуқ туманида, унга қарши исён кутарган ўз аскарлари томонидан ўлдирилган.

Мовароуннаҳр номи ҳам ана ўша пайтда пайло бўлган. Бу номни биринчи бўлиб Қутайба ибн Муслим Амударёдан ўтаётиб тилга олган бўлса ажаб эмас. Мовароуннаҳр сўзини ўзбекчага айнан таржима қилсак, дарёнинг, яъни Амударёнинг нариги томони деган маънони билдиради, икки дарё, яъни Амударё билан Сирдарё оралиғидаги жойларгина эмас, ҳозирги пайтда Мовароуннаҳр ибораси Амударё билан Сирдарё оралиғидаги жойларни англатиш мақсадида ҳам қўлланилмоқда. Ўтмишда эса Мовароуннаҳр дейилганда, Шош, Хоразм ва Фарғона ўлкалари назарда тутилмаган ҳоллар ҳам учрайди, булар алоҳида ҳудудий бирликлар ҳисобланган. Масалан, Хоразм дейилганда қадимда ҳозирги Хоразм вилояти эмас, ҳудуддан анча катта юрт тушунилган.

Ў н т ў қ қ и з и н ч и б о б

ШАРАФЛИ ИШ

Диндор аждодларимизнинг Ислом дини олдидаги тарихий хизматлари ва шарафли ишларидан бири шуки, улар Ислом динини кўчманчи қабилалар орасида, Дашти Қипчоқда, Волга (Итил) бўйида жойлашган Булғорияда, Шимолий Кавказ ва Каспий денгизининг ғарбий бўйларида жойлашган Хазар хоқонлигида ва ҳаттоки, Киев Русида ёйилишига саъй-ҳаракат қилганлар. Бу ишга давлат миқёсида эътибор берилган. Масалан, тарихчи Тоҳир Марвозийнинг сўзларига қараганда, X асрнинг охири — XI асрнинг бошларида Киев Русининг князи Владимир хоразмшоҳ Маъмун ибн Маъмунга тўрт кишидан иборат ўз элчилари орқали мактуб билан мурожаат қилиб, Киев Русида мусулмончиликни қабул этишга розилик билдирганини маълум этади. Бунга жавобан хоразмшоҳ Киев Русига уларга Ислом аҳкомларини ўргатиш учун хоразмлик уламоларни юборади. Умуман олганда, Хазар хоқонлиги, Булғория шаҳарларида хоразмлик олимлар, дин арбоблари, ишбилар-

монлар, ҳунармандлар қизғин фаолият кўрсатишганини кўпгина тарихчилар ўз кўзлари билан кўрганликларини ёзиб қолдиришган.

Диндор аждодларимизнинг Ислом дини олдидаги яна бир улкан тарихий хизматлари шуки, бу Ислом дини гарчи Арабистонда вужудга келган бўлса-да, янги илоҳий таълимот Туркистонда равнақ топди, ўзининг такомилига эришди. Буни қарангки, Амир Қутайба аскарларига қаттиқ қаршилик кўрсатган Хоразм, Термиз, Бухоро, Самарқанд, Фарғона каби Туркистон ҳудудлари кейинчалик Ислом динининг энг йирик марказлари бўлиб қолди. Мусулмон дунёсига буюк Хоразмийлар, Бухорийлар, Термизийлар, Фарғонийлар, Самарқандийларни етиштириб берди.

Маълумки, Ислом шариатининг Қуръони каримдан кейинги иккинчи асосий манбаси суннатдир. Суннат расулulloҳдан нақл қилинган ҳадиси шарифлар орқали шаклланган. Ҳадиси шарифларда расулulloҳ алайҳиссаломнинг сўзлари, фаолиятлари, саҳобалар томонидан амалга оширилган ишларга муносабатлари (дурустларини маъқуллаганлар, номаъқбуллари қайтарганлар) тўғрисида ҳикоя қилинади. Шу уч хил услубнинг ҳар бири суннат дейилади.

Ҳадиси шарифларни йиғиб китоб шаклига келтириш асосан пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг вафотларидан кейин амалга оширилган. Улар ичида энг ишончли манба саналганлари олтига бўлиб, буларни Имом ал-Бухорий, Имом Муслим, Имом Абу Довуд, Имом ат-Термизий, Имом ан-Насоий ва Имом ибн Можжа тузишган. Бу буюк муҳаддисларнинг тўрт нафари туркистонлик бўлгани билан бутун Ислом дунёсида фахрланиб келардик. Кейинги йилларда бу фахримизга яна ифтихор қўшилди. Тарихчи ва исломшунос олим Абдуғани Абдуллаев мазкур масалага доир янги-янги манбаларни ўрганиш самараси ўлароқ бу олти нафар буюк муҳаддисларнинг бари аслан туркистонлик эканлигини аниқладилар. Истиқлол йилларида муҳаддис олимларимиз фаолиятини илмий ўрганиш, саҳиҳ — ишончли ҳадислар тўпламларини нашр этиш бўйича республикамизда катта ишлар амалга оширилди. Имом ал-Бухорий таваллудининг 1225 йиллиги бу борада яна бир қўтлуғ иш бўлди.

Маълумки, Қуръони карим, Ҳадиси шариф, ижмоъ, қиёс ва бошқа диний манбаларда тавсия этилган амаллар, ибодатлар мажмуига шариат дейилади. Мазкур ди-

ний манбалардан тўғри ҳукм ва ажрим чиқаришга фикҳ дейилади. Фикҳ — Ислом ҳуқуқшунослиги, факих — ҳуқуқшуносдир.

Туркистон тупроғидан буюк муҳаддислар сингарини улуғ ҳуқуқшунослар ҳам етишиб чиққанлар. Уларнинг номларини тилга олиш учун бир рўйхат тузилмоқчи бўлса, бунинг ўзи бир неча саҳифа жойини эгаллайди. Уларнинг исм-шарифларидаги Сугдий, Балхий, Мотирудий, Самарқандий, Марвозий, Бухорий, Шоший, Хоразмий, Нисовий, Дабусий, Хилвоний, Кеший, Исфихоний, Насавий, Кушоний, Ломаший, Фарғоний, Уший, Косоний, Ўзгандий, Марғиноний, Уструшаний, Ахсикатий ва бошқа шу каби нисбалар Туркистоннинг деярли ҳамма вилоят ва туманларида ҳам ҳуқуқшунослик фани равнақ топганини кўрсатади. Бу ҳол ватанамиз қадимдан маънавият маркази бўлганини, халқимизнинг маънавий томирлари чуқур илдиз отганига ёрқин бир далилдир. Ҳозирча улардан фақат бир муаллиф — Бурҳониддин Марғинонийнинг 4 жилд, 53 китобдан иборат «Ҳидоя» асарининг биринчи жилди чоп этилди, бу борала ҳали қилинадиган ишлар жуда кўп.

Равнақ топган ва эл-юрт орасига чуқур томир отган ҳуқуқшунослик фанининг мавжуд бўлганлиги ўзбек миллий давлатчилиги қонунга амал қилиб фаолият кўрсатганини ва бу фаннинг ривожига давлат миқёсида эътибор қилганини ифодалайди.

Китобимизнинг сиз кўздан кечирган ушбу қисмининг бир неча ерида миллий давлатчилигимиз ва дин, Исломдаги асосий йўналишлар ва мазҳаблар тўғрисида алоҳида тўхтаб ўтишга ваъда берган эдик. Энди шу ваъдамизни бажарамиз.

Й и г и р м а н ч и б о б

ИСЛОМДАГИ ЙЎНАЛИШЛАР, МАЗҲАБЛАР ВА ДАВЛАТ

Маълумки, бугунги кунда Ер юзидаги 1 миллиард 300 миллиондан ортиқ аҳоли Ислом динига эътиқод қилади. Исломда асосан икки йўналиш бор: суннийлик ва шиалик. Барча мусулмонларнинг тахминан 90 фоизчаси суннийлар бўлса, қолган 10 фоизчаси шиалардир. Сунний атамаси «сунна» сўздан келиб чиққан

бўлиб, суннийликда сунна Қуръони каримдан кейинги асосий манба ҳисобланади. Сунна арабча сўз бўлиб, дуғавий жиҳатдан анъана, одат маъноларини англатади. Ислом динида Муҳаммад алайҳиссаломнинг курсатмалари ва одатлари ҳақидаги Ҳадиси шарифлар, ривоятларни Қуръони каримдан кейинги энг муътабар ва муқаддас манба деб билиш ва уларга риоя қилишдир. Буюк ватандошимиз Имом ал-Бухорий жамлаган Ҳадиси шарифлар Қуръони каримдан кейинги энг муътабар ва муқаддас манба ҳисобланишининг боиси ҳам ана шунда. Суннийликда 4 та мазҳаб бор: ҳанафия, моликия, ҳанбалия ва шофиъия. Бу 4 мазҳабга риоя қилувчилар аҳли сунна вал жамоат деб аталадилар.

Ислом оламида энг кўп тарқалган мазҳаб — ҳанафия мазҳабидир. Барча мусулмонларнинг 80 фоизча қисми ҳанафия мазҳабидадирлар. Туркий диндор халқларнинг деярли кўпчилиги — ўзбеклар, турклар, қozoқлар, қирғизлар, туркманлар, уйғурлар, татарлар, бошқирлар ва бошқалар шу мазҳабдадирлар. Тожикиларнинг мутлақ кўпчилиги ҳам ҳанафий мазҳабидадир. Туркистон диёримиз халқлари азалдан анъанавий тарзда шу мазҳабда бўлиб келадилар. Бу мазҳабга Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит раҳматуллоҳи алайҳ асос солганлар. У киши ҳижрий 80 йилда туғилиб, ҳижрий 150 йилда вафот этганлар. Фикҳ илмини, яъни Ислом ҳуқуқшунослигини чуқур ўрганганлар. Замондошларининг ёзишларича, у буюк зот имом, тақводор, илмига амал қилган олим, ибодатли, улуғ шан-шавкатли бўлганлар. Ҳокимлардан мукофот қабул қилмай, тижорат билан тирикчилик ўтказганлар. У киши улуғ шаарфга эришганлардан биридир, яъни тобеин эдилар.

Маълумки, ҳазрат пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо саллоллоҳу алайҳи вассаламни умрида лоақал бир марта кўрган ёки ҳамсуҳбат бўлган кишиларга саҳоба дейилади. Саҳобаларни кўрган ёки ҳамсуҳбат бўлган кишиларга эса тобеин дейилади. Абу Ҳанифа раҳматуллоҳи алайҳ эса саҳобаи киромлардан Анас ибн Моликни бир неча марта кўрган эканлар. Соҳиби мазҳаб имомлардан бирор-бир кишига бундай улуғ мартаба насиб этмаган. Абу Ҳанифа раҳматуллоҳи алайҳ 4 минг тобеинлардан илм ўрганганлар ва 800 кишига устозлик қилганлар, уларнинг барчалари ўз навбатида уламои замон бўлишган. Дейдиларки, илм Оллоҳ таолодан Муҳаммад алайҳиссаломга келди, у кишидан саҳоба-

ларга, улардан тобеинларга, сўнг Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит раҳматуллоҳи алайҳга ва у кишининг асҳобларига етди. Яна дейдиларки, Ислом аҳли намозларида Абу Ҳанифа ҳақларига дуо қилмоқликлари вожибдир, чунки у киши суннат ва фикҳни сақладилар. Шунинг учун ҳам Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит раҳматуллоҳи алайҳ Имом Аъзам деб эътироф этилганлар.

Бу буюк зот ҳақида бир оз батафсилроқ тўхталшимизга сабаб шуки, Ўзбекистон мусулмонлари Имом Аъзам мазҳабидадирлар, намоз ва барча диний расм-русум ҳамда маросиму маъракаларда шу мазҳабга риоя қиладилар, шу мазҳаб кўрсатмалари бўйича иш гутадилар. Кўҳна тарихдан маълумки, диёримизда азалдан шундай бўлиб келган, бошқа диний йўналишлар ва оқимларга ёт қарашлар деб муносабатда бўлинган, халқ томонидан рад этилган, янглишилган пайтларда буюк уламоларимиз тўғри йўлни — ҳидоят йўлини кўрсатиб беришган. Тарихдан бир неча мисол келтирамиз.

Султон Ҳусайн Бойқаро пойтахт Ҳирот тахтини эгаллаб, Хуросон мамлакатининг подшоҳи бўлгач, дастлабки пайтларда аҳоли ўртасида кенг жорий бўлган аҳли сунна вал жамоат йўналиши ўрнига намоздаги хутбаларда ўн икки имомнинг номларини қўшиб ўқитишга майл билдирганида улуг амир Низомиддин Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомий ҳазратлари уни бу йўлдан қайтарадилар, анъанавий диний йўлдан тойиш диндорлар ўртасида ҳусумат ва парокандалик келтириб чиқариши мумкинлигини ўқтирадилар. Султон Ҳусайн Бойқаро бу майлидан тезда воз кечади. Унинг қарийб 40 йилча Хуросон мамлакатада муттасил ҳукмдор бўлишига асослардан бири дин бобида ҳам тўғри сиёсат олиб борганлигидир, дейиш мумкин.

Афсуски, тарих ғилдирагини орқага айлантириш мумкин эмас. Бобур мирзо Мовароуннаҳрда эканлигида, Самарқанд тахтини гоҳ қўлга киритиб, гоҳ қўлдан бой бериб юрган кезларида динга ва диндорларга бўлган муносабатида ёшлиқ қилибми, тажрибасизлик қилибми, адашган, шиаликнинг ашаддий тарафдори бўлган Исмоил Сафавийнинг талабига ундан ҳарбий ёрдам олиш умидида розилик билдирган. Натижада мовароуннаҳрлик мусулмонлар назаридан қолган, кейинчалик унинг ўзи ҳам бу ҳақда «Не юзқаролик бўлдики, ўз юртим қолиб, Ҳинд сори юзландим» деб афсус-наломат чекади. Балки Бобурнинг ёнида Алишер Навоий-

дек. Абдурахмон Жомийдек раҳнаمولари бўлганларида элими. бу ҳол юз бермасмиди...

Диёримизда турли диний ёт оқимларга салбий муносабатда бўлиб келинган, уларнинг кириб келиши ва ёйилишига аҳолининг ўзи қаттиқ қаршилиқ кўрсатган. Давлат раиятнинг тинчлигини сақласа, уламолар унинг ҳамиятини асраганлар, қўлни қўлга бериб, бир ёқадан бош чиқариб, фуқаронинг тинчлик-хотиржамлигини, мамлакатнинг обод ва фаровонлигини кўзлаганлар. Масалан, XV асрнинг иккинчи ярмида бутун Туркистон мамлакатаида Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор валий юртда тинчлик бўлишида муҳим ўрин тутган. Кейинги асрларда Бухоро давлатида Жўйборий шайхларнинг эътибори кучли бўлган.

Тарихдан яна маълумки, дин пешволари ўртасидаги келишмовчиликлар, диний мансабларни талашишлар эл-юрт бошига бало келтирган. Масалан, Қўқон хони Муҳаммадалихон Ғозий томонидан мансабидан азл этилган айрим дин пешволарининг ўз манфаатлари йўлида қилган ифвогарликлари туфайли Бухоро амирлиги ва ушбу хонлик ўртасида уруш келиб чиқади, иккала давлатнинг фуқаролари ҳам азият чекадилар, жангга Муҳаммадалихон қўшини енгилади, унинг ўзи икки норасида ўғли ва онаси малика Моҳларойим (шоира Нодира) Бухоро амири Насрулло буйруғи билан қатл этилади. Бундай беҳуда қон тўкишлар кейинчалик юртимизнинг Россия империяси томонидан забт этилишини тезлаштиради, холос. Ўтмиш тарихимиздан сабоқ олайлик ва асосий фарзандлик бурчимиз мустақиллигимизни мустаҳкамлаш эканини эслатиш учун мазийга доир юқоридаги воқеаларни ёдлаб ўтдик.

Аёнки, мусулмони комил, тақозоси кучли, ҳудожўй, ҳақиқатда билимдон асл дин пешволари — уламолар ватанпарвар, элсевар, мурувватли, диёнатли, илмига амал қилувчи, камтарин кишилар бўладилар. Бундай улут сиймоларнинг номларини олис ўтмишимиздан ҳам, яқин кечмишимиздан ҳам кўплаб келтиришимиз мумкин.

Шўролар замонида дин — афъюндир деган сохта қараш илгари сурилиб, ҳар қандай йўллар, усуллар ва воситалар билан омма орасига сингдиришга уринишлар оқибатида халқ орасида руҳонийлар, биринчи галда уларнинг пешволари — уламолар, имомлар тўғрисида нотўғри тасаввур ҳам пайдо бўлган эди. Тўғри, ҳар бир соҳа кишилари орасида бўлгани каби руҳонийлар дав-

расида ҳам ўта мутаассиб ёки чаламуллалар ҳам, имони суст, тақвоси ожиз, сўзи билан қилмиши турлича кимсалар бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Лекин художу асл уламолар доимо халқ манфаати ва Ислом дини равнақи билан яшаганлар. Халқ ва давлат бошига таҳликали кунлар тушганида мамлакат манфаати ва тақдирини ўйлаб кураш майдонига тушганликларини Мир Араб — Абдулла Саброний мисолида юқорида ҳикоя қилиб ўтдик, кўҳна тарих буюк уламо бўлатуриб она-Ватан ҳимояси учун оддий аскар сифатида қўлга қурол олиб, мардона жанг қилиб, шаҳид кетган Нажмиддин Кубродек ватанпарвар дин пешволарини ҳам билади, миннатдор авлодлар уларнинг номларини мангу унутмайди.

Бегим кунлари эса диннинг, диний арбоб ва ходимларнинг вазифаси, Президент Ислом Каримовнинг таъбири билан айтганда, бундай: *«Дин ҳар доим одамларни ўз-ўзини идора этишга, яхши хислатларни қупайтириб, ёмонларидан халос бўлишга чорлаган. Уни оғир синовларга бардош беришга, ёруғ кунларга интилиб яшашга даъват қилган, ишонтирган бундай даъват ўз наъбатида одамларга куч-қувват бағишлаган, иродасини мустаҳкам қилган, бир-бирига меҳру оқибатли қилган... Дин халқ маънавиятининг юксалишига катта ҳисса қўшиб келган экан, бугунги давлатчилигимиз ҳақида сўз юритганда, режалар тузганда динни, энг аввало, ҳам миллий, ҳам умуминсоний қадрият сифатида эътиборда тутишимиз керак».*

Юртбошимиз томонидан динни миллий ва умуминсоний қадрият дейилиши айна ҳақиқат. Чунки ҳар бир жамият ва давр ўз маданият тизимига эга бўлади. Жамият ўзгариши билан унинг маданият типини ўзгарадию, лекин маданий тараққиёт узилиб қолмайди, илгариги маданият йўқ бўлиб кетмайди, маданий мерос ва анъаналар сақланади. Ўтмиш даврлардан инсониятга қолган моддий ва маънавий маданият бойликлари мажмуига маданий мерос дейилади. Ҳар бир янги авлод моддий ва маънавий маданият негизини ҳар гал янгитдан яратмайди, балки ажлодлар томонидан яратилган маданий бойликларни қабул қилиб олади.

Тарихий ворислик — жамият ва унинг маданияти равнақининг шартидир. Бироқ ҳар бир жамият ўтмиш маданий меросини қандай бўлса, шундайлигича, кўркўрона қабул қилиб олмайди. Маданий мероснинг ўз дунёқараши, ижтимоий тузуми, манфаатларига мос ке-

ладиган, бутун ва келажак учун хизмат қиладиган қисмини қабул қилади. Чунки ўтмишдан қолган барча нарсалар бир хил қадриятга эга бўлмайди. Масалан, диний хурофот ва бидъатларнинг бизга зарурати йўқ. Демак, маданий мероснинг қадри абадул абад тушмайдиган қисмига миллий қадриятлар дейилади. Дин ҳам қадриятларнинг бир қисмидир. Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор валий, Алишер Навоий, Абдураҳмон Жомий каби буюк аждодларимиз тафсири, таҳлили, талқини, тарғибу ташвиқидаги Ислом дини, Имом Аъзам ва Бурҳониддин Марғиноний ёритиб берган шариат йўли бизким, ўзбеклар учун миллий ва умуминсоний қадриятлардандир. Ислом Каримов давлат бошлиғи сифатида мамлакат ва раият манфаатини кузлаб динга бўлган муносабатда худди шундай одилона сиёсат юритмоқда.

Биз ушбу китобимизда сўз юритилаётган асосий мавзу тақозоси ила давлат иборасини ўқтин-ўқтин тилга оляпмиз. Бу эса давлат тушунчасига, қисқача бўлса-да, махсус тўхтаб ўтиш заруратини туғдирмоқда, токи китобхон учун масала моҳияти чуқурроқ очилсин.

Й и г и р м а б и р и н ч и б о б

ДАВЛАТ НИМА?

Хуш, давлат нима? У қандай тушунча? Бу борада шурулар замонида барча иллат шунда бўлдики, болшавойлар давлатнинг асл моҳиятини халқдан яшириб келдилар. уларнинг маддоҳ мафкурачилари давлат тушунчасига нотўғри таърифлар бердилар. «Давлат — синфлар уртасидаги мурасасозлик куроли», «давлат — синфлар гармонияси» деб атадилар. Совет давлатини эса «умумфаровонлик куроли» деб мақтадилар. «Давлат инсоният тараққиётининг маълум босқичида, ишлаб чиқариш қуруллари ва воситаларига хусусий мулкчилик пайдо бўлганидан ва жамият бир-бирига душман синфларга бўлингандан кейин, келиштириб бўлмайдиган синфий зиддиятлар маҳсули ва далили сифатида пайдо бўлган» дедилар.

Материалистлар фикрича, давлат тарихий ҳодиса, синфий жамият маҳсулидир. Ўша замоннинг мафкуравий маҳсули бўлмиш Ўзбек Совет Энциклопедиясида

бу борада қуйидаги сатрларни ўқиймиз: «...ҳукмрон синф давлат ҳокимиятидан фойдаланиб, ўз иродасини қонуни даражасига кўтаради ва бутун жамият аъзоларини шунга риоя қилишга мажбур этади. Иқтисодий ҳукмрон синф давлат ёрдамида сиёсий жиҳатдан ҳам ҳукмрон бўлади, синфий муҳолифларига қарши кураш олиб боради. Давлат — синфий жамиятда асосий ишлаб чиқариш воситалари эгаларининг умумий манфаатларини таъминловчи ва ҳимоя қилувчи сиёсий ташкилот. Антогонистик синфлар йўқ бўлгач, давлатли жамиятдан давлатсиз жамиятга, яъни ижтимоий ўз-ўзини бошқаришга ўтилади».

Ислом динига эътиқод қилувчи давлатшунос файласуф, нафақат улар, балки барча китобий (яхудий ва насроний) динларга эътиқод қилувчи файласуфлар давлат Оллоҳ таоло томонидан жамиятга йўлланган, дейдилар. Мана шу фикр чин ҳақиқатдир. Одамзод шундай хилқатки, табиатан унинг хулқи тузалишдан кўра бузилишга мойилроқ нарса. Одам бошқариб турилмаса, хулқи салбий томонга кўпроқ оғиб кетиши мумкин. У назоратга муҳтож. Ана шу табиий эҳтиёжни давлат таъминлаб туради. Демак, Ер юзиде инсоният мавжуд экан, давлат ҳам тоабад бўлади. Тўғри, унинг шакли, тузуми, вазифаси, ҳукмронлик ва таъсир доираси ўзгариб бориши мумкин. Утиш давлари ҳам кучли давлат ҳокимиятини тақозо этади.

Давлат, бошқача қилиб айтганда, ҳокимият бўлар экан, ана шу ҳокимиятни амалга оширувчи шахслар ҳам бўлади. Буларни умумий қилиб, бошлиқлар дейиш мумкин. Вазифалари ва даражаларига қараб, улар турли номлар билан аталади. Амал, амалдор, раҳнамо, йўлбошчи, мансаб, мартаба, лавозим, раҳбар каби сўзлар ҳар биримизга жуда таниш, ҳар кун уларга неча марта дуч келамиз, эшитамиз, тилга оламиз. Лекин кўпинча улар шунчалик ўрганиш бўлиб кетганидан нималиги, нималарни англатиши устида мулоҳаза қилиб ўтирмаймиз. Бу тушунчаларнинг мазмунлари бизга шундоқ ҳам жуда равшан бўлиб кетгандек туюлади. Лекин аслида шундайми? Ўзимиз учун уларнинг маъноларини ҳар томонлама тўла англаб, уқиб олганмизми? Энди шу ҳақда қисқача тўхталамиз.

Амал — мансаб, мартаба ва лавозимга ҳам шундай дейилади. Кундалик иш, фаолиятга ҳам шу сўз ишлатилади. Булардан ташқари, чора, тадбир ва тадориқ кўришга ҳам мазкур ибора ишлатилиши мумкин.

Амалдор — мансабдор, лавозимли шахсга нисбатан шундай ибора қўлланилади. Лекин купинча бу сўз салбийроқ маънони ифодалайди, одатда расмийчи бошлиққа нисбатан «амалдор» деб пичинг қилиб қўйилади.

Бошлиқ — идора, муассаса, ташкилотга бошчилик қилувчи шахс. Бошлиқ лавозимга ҳам сайланиши, ҳам тайинланиши мумкин. У идораси, муассасаси ва ташкилоти бўйича буйруқ ва фармойиш чиқариш ҳуқуқига эга. Бу ўринда шуни йўл усти айтиб ўтиш лозимки, фармойиш билан фармоннинг мазмунан фарқи бор. **Фармойиш**ни ҳар бир ташкилот бошлиғи чиқариши мумкин, бироқ **фармон** эса фақат давлат бошлиғига тегишлидир.

Олий Мажлис қабул қиладиган ҳужжатлар **қонун** деб, Вазирлар Маҳкамаси чиқарадиган ҳужжатлар **қарор** деб аталади, ички ҳужжатлар эса **фармойиш** ҳисобланади. Суд ташкилотлари чиқарадиган ҳужжатларнинг ўз номлари бор: **ҳал қилув қарори**, **ажрим** ва **ҳукм**. Ҳуқуқий жамиятда яшар эканмиз, бу тушунчаларни ва уларнинг бир-биридан фарқларини билиб қўйсак, албатта, фойдалан холи бўлмас.

Раҳнамо, раҳбар, йўлбошчи тушунчалари ўртасида мазмунан муштараклик ҳам, муайян даражада тафовут ҳам бор. Раҳнамо ва раҳбар (аслида роҳибар) атамалари келиб чиқиши бўйича форсча бўлиб, асрлардан бери тилимизда кенг қўлланилиб, ўзлашиб, сингишиб кетган. Иборанинг узаги роҳ — йўл сўзи бўлиб, қўшимчалар қўйилгач, йўл курсатувчи маъносини ифодалайди. Раҳнамо ибораси купинча лавозимли ёки лавозимсиз жамоат арбобларига нисбатан ишлатилади. Лавозимсиз дейишимизга сабаб шуки, раҳнамо бирор ташкилот ёки муассасанинг штатида туриб хизмат қилиши шарт эмас, пенсионер бўла туриб ўз мавқеи, обрў-эътибори билан, жамоат ишларидаги фаоллиги билан раҳнамо даражасини эгаллаши мумкин.

Раҳбарнинг раҳнамодан фарқи шундаки, у давлат ёки унинг бирор ташкилотини, муассаса ёки корхонани бошқаради, жамоага йўл кўрсатиб боради. Турли уюшмалар ва жамоат ташкилотларини бошқарувчи лавозимли шахсларга нисбатан раҳбар сўзини ишлатиш тобора одат тусига кириб бормоқда.

Ботилий раҳнамо. Бу нима экан, деб таажжубланманг, ҳурматли ўқувчи. Бу иборани ўз талқинимизда тушунтириб беришга бир уриниб кўрамиз. Масалан,

ёзувчи ва шоирлар ўз асарлари билан, олимлар ўз тадқиқотлари ва дарсликлари билан халқни эзгуликка йўллайдилар, маърифатли ва маънавиятли бўлишга қорлайдилар. Буям раҳнамолик эмасми! Бироқ уларнинг раҳнамоликлари бевосита эмас, билвосита — асарлари орқали юз беради. Бунда таъсир билвосита бўлгани учун илм ва ижод аҳлини ботиний раҳнамолар деб атамоқдамиз. Балки ботиний раҳнамолар зоҳирий раҳнамолардан қудратлироқдирлар.

Йўлбошчи — соф ўзбекча сўз бўлиб, унинг мазмуни раҳнамо ва раҳбар сўзларига қараганда теран ва кўламин кенгдир. **Умумхалқ ва халқаро миқёсда эътироф этилган атоқли сиймога йўлбошчи дейилади.** Йўлбошчи одатда айни бир замонда бир мамлакатда ягона бўлади. Тарихий тараққиёт даражаси ва турмуш эҳтиёжи йўлбошчини камол топтиради. Ҳар бир даврнинг ўз йўлбошчиси бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Халқ ўз йўлбошчисига эга бўлган йиллар саодатли даврдир. Президент Ислоҳ Каримов фаолиятида йўлбошчилик фазилатлари зухур этмоқда.

Мансаб ва лавозим сўзларида умумийлик бўлиб, ташкилот, муассаса, идора, корхонада бирор расмий хизматни бажариш билан боғлиқ бўлган доимий вазифага шундай дейилади. Мансаб ва лавозимга буйруқ йули билан тайинланади ва буйруққа биноан улардан азл этилади. Йирик мансабдор шахслар ва ҳарбий арбоблар давлат ва халқ олдидаги кўп йиллик ва катта хизматлари эвазига истеъфога чиқаришлари мумкин, бунда маошлари умрбод бериб борилади.

Жамиятда эришилган обрў-эътибор, нуфуз ва мавқега **мартаба** дейилади. Мансабдор шахснинг лавозими каттаю, мартабаси бундайроқ бўлиши ҳам, кичик лавозимли бўлатуриб, мартабаси баланд бўлиши ҳам мумкин. Бу ҳар бир мансабдор шахснинг ўз салоҳиятига боғлиқ нарса. Бу ҳақда «Одам мансаби билан эмас, мансаб одам билан муҳташам» дейдилар Абдурахмон Жомий ҳазратлари.

Ҳаётга чуқурроқ боқсак, теварак-атрофимиздаги мансабдор шахсларни теранроқ кузатсак, шу ҳикматнинг тўғрилигига ишонч ҳосил қиламиз. Бу ҳолни арифметикадаги рақамлар тартибига қиёс этсак, шундай манзарани кўрамиз. Нол («0») олдида қанчалик катта рақамни қўйсак, унинг миқдори шу қадар ошиб боради. Масалан, «1» ни қўйсак, «10» бўлади. «8» ни тиркасак, «80» га етади. Бу рақамларсиз эса нол ноллигича

тураверали. Бу каби айрим шахсларга берилган мансаблар улар учун худди уша рақамларга ўшаб даражаларини «ошириб» боради, бироқ амалдан азл этилгач, яна нол бўлиб қолаверадилар...

Умуман олганда, мансабдорларни икки тоифага бўлиш мумкин. Биринчиси шуки, уларни фақат ўзи бошчилик қилаётган жамоагина танийди ва бошлиқ сифатида эътироф этишга ва буйсунишга мажбур. Бундайлар жамоадан бўшаб кетгач, кейин уларни ҳеч ким йўқламайди ҳам, эсламайди ҳам. Иккинчиси шуки, бундай шахслар ўзи бошчилик қилаётган жамоада ҳам, ундан ташқарида — жамоат ва, ҳаттоки, жамиятда ҳам таниқли сиймолардир. Улар эгаллаб турган мансабларига қаттиқ ёпишиб олмайдилар, вақти етиб мансабдан тушганларидан кейин ҳам жамоат ўртасида ўз обрў-эътиборига эга бўлаверадилар, улар учун мансабдан айрилиш фожиа эмас.

Шўролар давридаги катта-кичик амалдорлар орасида биринчи тоифадаги мансабдорлар, яъни аслида ўзи ҳеч киму, эгаллаб олган лавозимлари туфайли жамиятдан ўрин олган шахслар кўпчилиқни ташкил этарди. Улар марказнинг буйруғини сўзсиз бажарар, ташаббус кўрсатишни ҳатто ҳаёлига ҳам келтирмасди. Юқоридан топшириқ бўлса — бас, адо этиш биздан деб олазarak бўлиб туришарди. Бундай ижрочиларни умуман функционал дейиларди, номлари «темир дафтар»дан мустақкам ўрин оларди, бирор ножўя иш, «ғоявий» хатога йўл қўймасалар, умрбод амал курсисини эгаллаб ўтардилар. «Темир дафтар» номенклатура деб аталиб, уч даражага бўлинган бўларди. Вақти-вақти билан рўйхатларга тузатишлар, қўшимчалар киритилар, у рўйхатдаги кадрнинг номи бу рўйхатга ўтказилиши ҳам мумкин эди. Бунда кимнингдир «бахти» кулиб боқар, кимнингдир эса «попути» пасайтириб қўйилар эди, лекин султон суягини хўрламас деганларидек, шўрочилар итоатгўй кадрларини, гарчи улар раҳбарликка нолойиқ бўлсалар-да, ўз ҳимоясида олиб қолардилар. Бундан хусусан, жамоага, умуман эса жамиятга кўп зиён етарди. Шўрочилар учун тилла бўлса-да, коммунизмга сўзсиз садоқат бўлса бас эди.

Кўпчилик ўз ҳаёт йўлида «нурли манзил — коммунизм»га ўта садоқатли ана ўшандай номенклатуравий кадрларни учратган, баъзилар улар билан бирга хизмат қилган бўлишлари ҳам мумкин.

Шўролар замонида кадрлар захирасига тайёргарлик

мактаб комсомол ташкилотиданоқ бошланар, ундаги фаоллар — сўзамол ва етакчилик қобилиятига эга ёшлар ўқувчилик йилларидаёқ район комсомол комитети ишига жалб этилар, доимо назорат қилиб, комфирқа раҳбариятига кўр-кўрона садоқат руҳида тарбия қилиб бориладди. Топшириқни сўзсиз ва оқибатини сўраб-суриштириб ўтирмай, итоатгўйлик билан бажара борганлар кейинчалик райкомкомсомолга инструктор қилиб штатга олинар эди. Райкомсомол бўлажак номенклатуравий кадр учун биринчи босқич мактаб ва синов ўчоғи ҳисобланарди. Бу ердан муваффақиятли ўтганлар райкомпартияга, омад чопса, кейин обкомпартияга, янада бахти кулиб боқса, марказкомгача етиб борарди. У ерда маълум муддат ишлагач, Олий Совет, Министрлар Совети ёки туғридан-туғри министрликларга ёки бўлмаса вилоятларга раҳбарлик лавозимларига юбориларди. Ишлай олганлари ўша лавозимларда узоқ вақт фаолият кўрсатар, балки пенсия ёшигача амалдор бўлиб қоларди. Ишни оқсатиб қўйганлар эса касаба уюшмаларига, хўжалик ташкилотларига юбориларди, хизмат транспорти ва амал курсиси улардан дариг тугилмасди.

Бу типик ҳол эди. Бунини ҳозирги кекса ва ўрта яшар замондошларимиз яхши эсласалар, билсалар ҳам керак. Инсоф юзасидан шуни ҳам эътироф этиб ўтиш керакки, номенклатуравий кадрларнинг ҳаммаси ҳам ношуд одамлардангина иборат эмасди. Улар орасида истеъдодли раҳбарлар ҳам кўп эди. Номлари номенклатурага киритилган ўша одамлар осмондан тушиб қолган кишилар эмасди, албатта, шу заминда ўсиб-унган халқ фарзандлари эдилар. Халқимиз эса дунёдаги энг истеъдодли халқлардан биридир. **Халқ истеъдоди номенклатуравий кадрлар шахсиятида ҳам зуҳур этиши турган гап эди.** Фақат комфирқанинг сиёсий йули нотўғри, мафкураси чатоқ эди. Ана шулардан ўзларини тия олганлар шўро замонида ҳам, миллий истиқлолга эришилганидан кейин ҳам элу юрт манфаати йўлида фидокорона фаолият кўрсатганлар ва кўрсатмоқдалар.

Шўролар давридаги номенклатурани тилга олишдан бизнинг мақсадимиз босиб ўтган йўлимизга бир назар ташлаб, ундан бугунги кун учун тегишли хулоса чиқариб олишдир. Номенклатура (майли, олис ўтмишдаги қабила бошлиқлари ва паҳлавонлар рўйхати бўладими, яқин ўтмишдаги шахзодалар, амирзодалар, бекзодалар рўйхати бўладими, бундан қатъи назар) дав-

лат. умуман эса, ҳокимият вужудга келибдики, ҳамма вақт бўлиб келган ва Ер юзида бирорта давлат мавжуд бўлиб қолар экан, бўлаверади.

Тўғри, қадим замонларда бу нарса номенклатура деб аталмагандир, биздан кейин эса бу нарса бошқача аталар, замонлар ўтиши билан бошқарувнинг усули ва услуби ўзгариб кетар, лекин бундан қатъи назар, номенклатурага ўхшаш нарсага эҳтиёж бўлаверади. Чунки давлатнинг ҳозирги ва келажак тақдири раҳбар кадрларга боғлиқ, давлат ва унинг ташкилотларини кимлар бошқаришига жамият манфаати нуқтаи назаридан бепарқ қараб туриб бўлмайди, бу ҳаёт-мамот масаласидир. Бу масала муносиб раҳбар кадрлар тарбиялаш, уларга муносиб ўринбосарлар ўстириш ва уларни ўз ўрин-ўринларига қўя бориш муаммосидир. Бу муаммо жамиятнинг барча онгли ва ватанпарвар аъзоларини, жумладан, зиёдиларни ташвишга солмай қололмайди. Чунки давлат ва мамлакат тақдири айна пайтда жамиятнинг ҳар бир аъзосининг қисмати ҳамдир. Дарҳақиқат, инсон ва давлат муносабатлари энг долзарб масаладир. Энди сўз шу ҳақда боради.

Йигирма иккинчи боб

ИНСОН ВА ДАВЛАТ МУНОСАБАТЛАРИ

Профессионал парламент, кучли ижроия ҳокимияти, мустақил судлов тизими, ривожланган маҳаллий ўз-ўзини бошқарув — Ўзбекистонда давлатчиликни такомиллаштириш ва мустаҳкамлашнинг асосий йўналишларидир. Президент Ислом Каримов «инсон — давлат» муносабатларида устунлик инсонга берилишини эълан қилди: «Давлат, ҳокимиятнинг барча тармоқлари, фақат уларнинг фаолияти инсон ҳуқуқларини муҳофаза қилишга бўйсундирилгандагина ўзларини оқлаган бўлади».

Бу деган сўз шуки, давлат борлиги учунгина инсон мавжуд эмас, балки инсон борлиги туфайли давлат ҳам мавжуддир. Давлат, демакким, давлат номидан иш тутовчи раҳбар кадрлар инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга, уларга хизмат этишга даъват қилингандир. Мана шу ҳолатдан давлатнинг ва раҳбар кадрларнинг вазифаси келиб чиқади ва белгиланади. Президент Ислом Каримов асарларида, нутқ ва маърузаларида, суҳбат ва

интервьюларида мана шундай йўлни давлат ва инсон муносабатларида бўлишини илгари сурмоқда. Давлатимиз раҳбари бу борада, жумладан, бундай деди: «Ислохотларнинг тақдири, жамиятимизнинг равнақи аввало, раҳбар кадрларнинг изланувчанлигига, янгиланувчанлигига, фидойилигига, тафаккурига ва ташкилотчилигига боғлиқ».

Раҳбар қатъиятли, талабчан, керак бўлса, қаттиққўл бўлиши лозим. Лекин буларни аввало ўзидан бошлаш ва биринчи гада ўз-ўзига татбиқ этмоқдан бошлаш керак.

Турмуш тажрибасида ишни эплай олмай, вазифасидан озод этилган раҳбарларнинг икки ҳолатига шоҳид бўласиз. Биринчиси: (афсуски, бундайлар кўпчиликини ташкил этишади) улар айбни ўз-ўзларидан изламайдилар, замон талабларидан орқада қолганликларини тан олгилари келмайди, ишни оқсатиб, ташкилот, корхона ёки туманнинг «ўтириб» қолишига асосан ўзлари айбдор эканликларини ҳис этмайдилар, айбни бировларга тункаб, тумшайиб юрадилар, ғийбат, фисқ-фасод билан машғул бўладилар. Бундайларни доно халқимиз «Отдан тушсаям, ҳамон эгардан тушмабди-я» деб атайди. Бу ҳолни бетоб бўлганида даволанмай, вужудида касаллик асорати умрбод қолган хастага ўхшатиш мумкин, яъни амалдорлик асоратидир.

Иккинчи тоифадагилар эса бунинг тамом акси: юз берган воқеадан тезда хулоса чиқаради, фаолиятини ўзгартиради, эл-юрт олдида ўзини иш билан оқлашга киришиб кетади. Ундайлар яна сафга қайтади, жамиятдан яна муносиб ўрин эгаллайди. Бундан ўзига ҳам, оиласига ҳам ва, албатта, жамиятга ҳам катта наф етади. Имон-этиқодли, инсоф-диёнатли, ҳалол ва ростгўй одамлар шундай йўл тутадилар. Бу — оқиллар ва донолар йўлидир.

Ношуд раҳбарга унинг ношудлик иллатини юзига шартта айтиш ҳам жасоратдир. Бетга айтганнинг заҳри йўқ, дейдилар. Шундай қилинса, бундан ўша кишининг ўзига ҳам, айниқса, жамиятга катта наф етади. Акс ҳолда ношуд раҳбар «отдан тушмайди», яна кўп ташкилотлари муассасалардаги ишни барбод этавериши мумкин.

Турмуш тажрибаси кўрсатадики, раҳбар кадрларнинг раҳбарлик даврларида «душман»лари кўпайиб бориши турган гап. Чунки унинг қабулида бўлиб, иши битмай, яъни ноурин илтимоси қондирилмай чиққан киши ха-

фаланиб кетади, ичида «хап, сеними!» деб қўяди. Ана шундайларга талабчанлик қилмай, ўзларини оппоқ қилиб кўрсатувчи, «бу амални менга боғлаб бериб қўйибдим», бунинг кўнглини оғритиб нима қилдим, ўзимга душман орттирмай», деб давлат ҳисобидан саноатчилик қилувчи ва давлат зиёнига иш юритувчи раҳбар кадрлар ҳам бор. Булар давлат ва жамият олдидаги, ўз сайловчилари олдидаги бурч ва масъулиятларини кўпинча унутиб қўйган кишилардир.

Шунинг учун ҳам Президент Ислам Каримов раҳбар ходимларни саралаш, уларни тарбиялаб, вояга етказиш бўйича самарали тизим ва тартибни жорий этишни кун тартибига қўйиб келмоқда. Захира рўйхатига ишнинг кўзини биладиган, тадбиркор, билимдон, касбий маҳорат ва малакага эга, қатъиятли, ҳалол, имон-эътиқодли, ор-номусли, инсоф-диёнатли, кенг мушоҳадали, узоқни кўра биладиган, фидойи, ватанпарвар, одамларни ўзига эргаштира биладиган ва уларнинг юрагига йўл топа оладиган кишилар киритилиши лозим. Лекин шу бўлиши зарур бўлгани ҳолда бу борада ошина-оғайнигарчилик, қариндош-уруғчилик, маҳаллийчилик ва ҳатто шахсий садоқатига қараб иш тутишлик ҳоллари ҳам юз бериб турибди. Кадрлар қўнимсизлигининг бош сабаби ана шундадир. Рисоладаги раҳбар ўз атрофига ўзига сафдош бўла оладиган уқувли кишиларни тўплайди ва улар билан бамаслаҳат иш юритади. Уқувсиз раҳбар эса атрофига ўзидан ҳам уқувсизроқ кишиларни йиғайди, уларга истаган сўзини ўтказиб турайди, ўзидан кучли ходимни яқинига йўлатмайди, ўрнини эгаллаб қўяди деб чўчийди.

«Минг афсуски, — дейди давлатимиз раҳбари Ислам Каримов, — бизда ҳали-ҳануз ўша эски тузумнинг асорати сезилиб турайди. Меҳнатга онгли ва ижодий муносабат бўлмас экан, кадрлар ҳар қандай масалага оқилона ва одилона ёндошиб, масъулиятни бўйнига олмас экан, ижобий ўзгаришлар юз бермайди».

Шу ҳолатни назарда тутиб Юртбошимиз кадрлар масаласини муҳим устувор масала деб атади ва бу борадаги вазифани аниқ белгилаб берди: «биз яхши, замонавий талабларга жавоб берадиган кадрлар тайёрлаш масаласига алоҳида эътибор беришимиз керак. Кадрлар тайёрлаш бўйича давлат, жамият ва инсон фаолиятининг барча соҳаларини қамраб оладиган махсус Миллий дастур тузиш лозим» (таъкид бизники. — А. И.).

Бу гоёки амалга ошириш янгича фикрловчи, фи-

дойи ва ватанпарвар зиёлиларнинг умумвазифасидир. Чунки жамият тараққиётини тезлатадиганлар ҳам, уни сустлаштириб қўядиганлар ҳам кадрлардир. Вақт эса одамни кутиб турмайди.

Президент Ислом Каримовнинг фармон ва курсатмаларини оппоқ чўққили, чўнг қояли осмонўпар тоғлардан оқиб келаётган катта-кичик дарёлар ва сойларга ўхшатгимиз келади. Маълумки, зилол сув истёсмолчига, боғ-роғлару далаларга етиб келгунича лойқаланиши, неча-неча тўғонлару қулоқлардан, мироблар назаридан ўтиши мумкин. Сувнинг расамади билан, тўппа-тўғри тақсимланиши, ҳаммага ҳаёт бахш этиши кўп жиҳатдан ўша тўғонбоши, қулоқбоши ва мироббошиларга ҳам боғлиқ, албатта. Бу қиёсимиздан қандай хулосалар чиқаришни катта-кичик раҳбарларимизнинг эътиборига ҳавола этамиз.

Инсон табиати шундайки, оиласидаги, ишхонасидаги, умуман эса, теварак-атрофни қуршаган одамларнинг ким эканини, уларнинг моҳиятини ҳар доим ҳам тўла-тўқис ҳис этиб, тушуниб етавермайди, чунки ўзи ҳам шулар ичида бўлгани, шу жараёнда иштирок этаётгани туфайли бу ҳодисага — инсоний ҳодисага аҳамият бермай, бефарқ қараши ҳам мумкин, унда одадий ҳол — кўникма ҳосил бўлган бўлади. Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ, деб мана шунга айтсалар керак. Қоянинг ёнгинасида турганингизда, унинг улуғворлигини пайқамасиз. Олис-олислардан эса қоянинг салобатини аниқроқ кўрасиз. Шу ўринда Саудия Арабистонида яшовчи бир гуруҳ ватандошларимиз томонидан жумҳуриятимизга, демакки, биз — Ўзбекистонда истиқомат қилувчи фуқароларга қаратилган бир мактубдан қуйидаги сатрларни келтиришни жоиз деб биламиз:

«Аҳли басийрат ўзбеклар, айниқса, гурбат диёрларда, ватансиз ва эгасиз эзилганлар Ислом Каримовни жуда ҳам олий миллий шуурга соҳиб деб биладилар. Улуғ Тангрига шукрки, вақт ва замон ижобига кўра ҳақиқатлар зоҳир бўлмоқда.

Ислом Каримовнинг амаллари, ҳар бир қадамлари алоҳида-алоҳида Ватан ободлиги ва миллат тинчлиги учун улуғ хизмат бўлиб, дурафшон сўзларининг ҳар нуқта-нуқтаси муҳлис ва вафолиқдир, миллатига ифтихор ва гавҳардир. Албатта, шундай улуғ раҳбаримиз борлиги билан қувонамиз ва фахрланамиз...

Муҳтарам раҳбаримиз Ислом Каримов ўзбек милли-

тага оталигини билдирди ва собит қилди... Худога шукр-
ки, ўзбек миллатига ота топилди, эга топилди ва бош-
лиқ топилди».

Дарҳақиқат, худди шундай!

Аёнки, қобил, солиҳ ва солиҳа фарзандлар оталари-
га суянчиқ буладилар, мадориға мадор, қувватига қув-
ват қўшадилар. Биз халқимизни шундай бўлишга ва
шундай иш тутишга даъват этамиз. Худди шу ўринда
миллий масъулият ва фуқаролик масъулияти деган ту-
шунчаларга изоҳ бериш маъқул кўрилмақда. Чунки
аҳолиси кўпмиллатли бўлмиш ҳар бир мамлакатнинг,
жумладан, Ўзбекистоннинг балоғат ёшига етган киши-
лари бу икки масъулиятни юракдан ҳис этмасалар ва
проя қилмасалар давлат ичдан мустаҳкам бўлолмайди.

Й и г и р м а у ч и н ч и б о б

МИЛЛИЙ МАСЪУЛИЯТ ВА ФУҚАРОЛИК МАСЪУЛИЯТИ

Ҳар бир миллатнинг балоғатга етган онгли аъзоси
уша ўзи мансуб миллатнинг олдида масъулиятли бўлади.
Миллатнинг миқдорий, иқтисодий, маданий, ахлоқий,
маърифий, маънавий тараққий эта бориши, Ер юзида-
ги бошқа халқлардан орқада қолиб кетмаслиги учун
биринчи навбатда шу халққа мансуб киши жавобгар-
лик туйғусини туйиши лозим. Оила ва жамиятдаги ҳар
бир ҳаракатида, босган ҳар бир қадамида шу миллат-
нинг умум манфаатини ҳам унутмаслиги керак. Бу ки-
шининг сиёсий онглилиги ва маънавий етуклиги дара-
жаси билан белгиланади. Ана шу нарсага **миллий масъ-
улият** дейилади.

Миллий масъулият туйғуси айниқса раҳбар кадрлар
учун жуда зарур ва муҳимдир. Чунки раҳбар кадр ўз
ижтимоий фаолиятида миллат учун, миллий тараққиёт
учун кўп иш қилиши мумкин ва у шунга даъват этил-
ган ҳамдир. Аксинча бўлса, миллатнинг шўри қуриydi.

Энди фуқаролик масъулиятига ўтамиз. Хўш,
фуқаролик масъулияти нима ўзи? Бизнингча, бу нарса
шуки, ҳар бир давлатнинг, масалан, Ўзбекистоннинг
ҳар бир балоғатга етган онгли фуқароси қайси миллат
вакили бўлишидан қатъи назар республика Конститу-
циясида кафолатланган ҳуқуқлардан фойдаланар экан,
давлатимиз томонидан ҳимояланган экан, шунга жаво-

бан фуқаролик масъулиятини ҳам ҳис этиши керак. Бу деган сўз шуки, ҳар бир фуқаро мамлакат Конституциясига, Олий Мажлис қабул қилган барча қонунларга, Вазирлар Маҳкамаси чиқарган қарорларга риоя этиши ва ҳурмат қилиши, уларнинг амалга ошиши учун масъулият сезиши лозим.

Мамлакатимизда жорий қонун-қоидалар, масалан, «Давлат тили ҳақида»ги қонунни ёки бўлмаса «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар ҳақида»ги қонунни бажара бориш Ўзбекистонда яшовчи ҳар бир фуқаро учун баб-баравар тегишлидир. Барча қонунларимиз қаторида бу қонунлар ҳам ўзбекларга қанчалик тегишли бўлса, республикамизнинг бошқа миллат ва элатга мансуб ҳамма фуқароларига ҳам шунчалик тааллуқлидир. Давлат ўз фуқаросига ҳуқуқ ва кафолат берар экан, шунга яраша унинг зиммасига масъулият ҳам юклайди. Қонун-қоидаларга риоя этишда истисно бўлмайди, (баъзи бир фуқароларимизда иқтисодий, ҳуқуқий-маъмурий соҳаларга доир қонунларни бажариш зарурат бўлиб, маънавиятга оид, чунончи, давлат тили, виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар ҳусусидаги қонунларга нописанд қарашлар мавжуд) булар ўзбек миллатига мансуб фуқарога қанчалик тааллуқли бўлса, бошқа миллатларга мансуб фуқароларимизга ҳам шунчалик тегишлидир. Чунки улар фуқаро сифатида қонунан бир хил мақомга эгадирлар. Бир хил мақомга эга шахслардан талаб ҳам баб-баравар бўлади. Ана шу нарсага **фуқаролик масъулияти** дейилади. Бинобарин, Ўзбекистон — юртимизда яшовчи барча фуқароларнинг давлатидир.

Ўзбекистоннинг балоғатга етган ҳар бир онгли фуқаросида фуқаролик масъулиятини сезишни, сезишгина эмас, чуқур билишини шакллантириш ва кучайтириш тегишли барча ташкилотлар ва муассасаларнинг жумладан, Республика Байналмилал марказининг вазифасидир. Масалан, мамлакатимизда фаолият кўрсатаётган рус театрларига рус тилида спектакллар кўрсатувчи Ўзбекистон театрлари деб, «Правда Востока» газетасига рус тилида нашр қилинувчи, «Овози тожик» газетасига тожик тилида чоп этилувчи, «Нурли жол» газетасига қozoқ тилида чиқувчи Ўзбекистон газеталари деб қараш лозим.

Зотан, республикамиздаги барча ташкилотлару муассасалар, ҳамма нашрлар ҳам Ўзбекистон давлати ва Ўзбекистон халқи манфаатларига хизмат қилишга даъ-

ват этилганини биринчи навбатда шу идораларнинг раҳбарлари чуқур идрок этишлари зарур. Улар Ўзбекистоннинг ўзбек миллатига мансуб бўлган фуқаролари билан бирга бошқа миллат ва элатларга мансуб бўлган фуқароларида ҳам фуқаролик масъулиятини шакллантириш ва чуқурлаштиришда кўп ишлар қилишлари мумкин ва лозим.

Ўзбекистон фуқароларида фуқаролик масъулияти қанчалик кучли бўлса, мамлакатимиз халқи шунчалик жипслашади, халқлар дўстлиги янада мустаҳкамланади, биродарлик туйғуси кучаяди. Бу эса келажаги буюк давлат қуришимизда бир заминдир.

Шуниси қувонарлики, истиқлол йилларида Президент Ислон Каримов йўлбошчилигида республикамызда одилона ва изчил миллий сиёсат олиб борилаётгани туфайли Ўзбекистон фуқароларида фуқаролик масъулияти ҳам кучайиб, такомиллашмоқда. Бу ҳолни ўзбек миллатига мансуб раҳбар кадрлар фаолиятида ҳам, бошқа миллат ва элатга мансуб раҳбар кадрлар ишларида ҳам яққол кўриш мумкин. Раҳбарларни танлаш ва тайинлашда уларнинг миллатига қараб эмас, балки замона талабларига нақадар жавоб бера олиши, билимдонлиги, уқувчанлиги, сезгирлиги, давлат ва халқ манфаатини устувор қўйиши, тadbиркор ва ишбилармонлиги, сиёсий ва маънавий етуклиги асосий мезон бўлмоқда.

Ҳозирги кунда республиканинг давлат, ҳукумат ва жамоат ташкилотлари ва муассасаларида Ўзбекистонни ватаним деб билувчи, бошқа миллатга мансуб биродарларимиз ҳам раҳбарлик лавозимларида самарали ишлаётгани тўғри миллий сиёсатнинг яққол кўринишидир.

Хуллас, бугунги кунда Ўзбекистон жамияти учун, шу жамиятни бошқармоқ ва ривожлантира бормоқ, мустаҳкамламоқ, куч-қудратини оширмоқ мақсадида марказлашган, кучли давлат ҳокимияти зарур. Жамият ҳар борада юксала боргани сайин, Президент Ислон Каримов ўз асарлари ва кўрсатмаларида таъкидлаб ўтаётганидек, давлат функциялари босқичма-босқич қўйи бошқарув идоралари ва жамоа ташкилотлари зиммасига ўтказила борилади. Бунга тезроқ етишмоқ кишилари-мызнинг миллий ва фуқаролик масъулиятини нақадар тeран англай билишларига боғлиқ. Демак, бу борада ҳам маънавият, маънавий етуклик ҳал қилувчи омил-дир.

МИЛЛИЙ ДАВЛАТЧИЛИГИМИЗ ТАЯНЧЛАРИ

Ҳар бир нарсанинг таянчи бўлади. Инчунин, давлатнинг ҳам. Юқорида айтиб ўтилганлардан англашиб қолдики, суз навбати, умуман, ҳар бир давлатнинг, хусусан, миллий давлатчилигимизнинг таянчларига келиб етди. Албатта, ҳар бир давлат нималаргадир таяниб қад кутаради, орқа қилиб иш юритади. Давлат мисоли бир улкан чинор бўлса, унинг таянчлари қиёс этилаётган ўша чинорнинг она тупроққа чуқур илдиз отган теран томирларидир.

Ҳуш, бизким, ўзбеклар тузган давлатларга — давлатчилигимизга нималар таянчлик қилган, нималар уларнинг суянган тоғлари бўлган?

Ҳеч бир шубҳа йўқки, бизким, ўзбеклар тузган давлатларнинг **биринчи таянчи**, биринчи суянган тоғи — **ўзимиз**, яъни бизким, **ўзбекларнинг ўзидир**. Шу боисдан ҳам, давлат иборасига миллий сузи қўшиб айтилади: миллий ўзбек давлати, миллий ўзбек давлатчилиги дейилади. Бу ўринда миллий сузи аниқловчи, давлат атамаси аниқланмишдир. Давлатни тузувчилар, сулолабошилар, асосчилар шу халқнинг, бу ўринда ўзбек миллатининг фарзандларидирлар.

Кишилик тарихининг саҳифаларини бирма-бир кўздан кечириб чиқадиغان бўлсак, ҳар бир халққа ҳам, унинг ҳар бир фарзандига ҳам давлат тузишдек, ўз давлатида эмин-эркин яшашдек шарафли иш ноил бўлмаганини кўрамиз. Кўҳна тарихда ўз давлатини тузмай, балки тузолмай яшаб ўтиб кетган, давлати ҳимоясиз бошқа халқлар таркибига қўшилиб кетган халқлар ҳам бўлган. Давлат тузиш, ўз давлати ҳибзи-ҳимоятида яшаш бу, аввало, Оллоҳ таолонинг инояти, марҳамати ва иродаси ила, халқнинг салоҳияти билан вужудга келадиган бир бахтдир.

Хуллас, ўтмишдаги давлатларимизнинг ҳам, ҳозирги давлатимиз — Ўзбекистон Республикасининг ҳам бунёдкори халқимизнинг ўзидир. Президент Ислоҳ Каримов бу борада шундай дейди: *«Ўзбекнинг феъл-атвори барчага аён. У ерни, табиатни севади. Дўпписида сув ташиб бўлса-да ҳам, дарахт кўкартиради. Ўзбек том мағнода бунёдкордир»*.

Муҳтарам Юртбошимиз етакчилиги ва иштирокида тузилган ҳамда Олий Кенгаш сессиясида қабул қилин-

ган ва жорий этилган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 2-моддасида, жумладан, бундай де-
йилади: «**Давлат халқ иродасини** ифода этиб, унинг
манфаатларига хизмат қилади», 7-моддада эса, шундай
таъкид бор: «**Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир
манбаидир**» (таъкидлар бизники. — А. И.). Демак, дав-
латда **халқ иродаси** ўз ифодасини топади, халқ эса —
давлат ҳокимиятининг манбаи. Бу — давлатнинг би-
ринчи таянчи деган сўзидир.

Маълумким, халқ умумий тушунча ва умумий таъ-
риф бўлиб, унинг муайян қисми моддий бойлик ярата-
ди, муайян қисми маданий-маънавий бойлик яратади,
муайян қисми яшашга қулай шароит яратади, муайян
қисми моддий ва маданий-маънавий бойлик яратувчи-
ларни ҳимоя қилади, муайян қисми жамиятни
бошқаради, муайян қисми жамоат тартибини сақлайди,
муайян қисми эса миллатни руҳлантириб туради ва
ҳокazo.

Дехқонлар, чорвадорлар, хунармандлар (кейинчалик
саноат аҳли) моддий бойлик яратувчилар бўлиб, мам-
лакатнинг иқтисодий қудратини таъминлайдилар, де-
макким, булар давлатнинг иқтисодий мустақиллигига
таянчдирлар. **Савдогарлар** халқ турмушини фаровон-
лаштириш баробарида давлат хазинасини бойитишга
ҳам катта ҳисса қўшганлар, бу ўринда биз давлатга бож
тўловини назарда тутяпмиз. Ҳар борада яратувчан
халқимиз азалдан савдо-сотиқ билан шуғулланиб кела-
ди, дунёнинг кўпгина ҳудудларида аҳоли ҳали оддий
товар алмашинуvidан нарига ўтмаган олис замонлар-
да, яъни ҳозирги ибора билан айтганда, бартер тарзида
ўзаро муомала қилган кезларда ҳам бизким, ўзбекларда
нақд олтин ва қумуш ақча билан савдо-сотиқ қилиш
русум бўлган, бу тараққиёт белгиларидан биридир.

Юртимиз Буюк Ипак йўлининг нақ марказий қис-
мида жойлашгани, жуғрофий қулай ўринни ишғол қил-
гани ҳам мамлакатимизда ички ва ташқи савдо-
сотиқнинг равнақ топишига табиий омиллардан бири
бўлган. Давлат эса савдо-сотиқнинг юксалишидан ман-
фаатдордир: халқ истеъмоли моллари етарли бўлади,
хазина бож тўловларидан бойиб боради.

Ташқи савдо билан шуғулланувчи тужжорлар ўз
касбларини пухта билишдан ташқари соғлом (турли
минтақа йўлларида ойлаб сафарда бўлиш, етти иқлим
об-ҳавосига дуч келиш ва яшаш осон эмас), моҳир ва
жасур жангчи (марказий ҳокимияти заиф мамлакатлар

худудларида қароқчи тудалар босқинига учраб қолиш эҳтимолдан узоқ эмас), бир неча тилни билувчи (тил алоқа воситасидир), элчилардек муомала одоби, маданиятини эгаллаган (савдо карвонларининг бошлиқлари ўзлари ташриф буюрган мамлакатлар ва вилоятларнинг ҳукмдорлари томонидан саройларда қабул қилинган ҳоллар кўп бўлиб турган) ва шу каби фазилатларнинг эгалари бўлганлар.

Савдогарлик шарафли касблардан бўлиб, савдо карвонлари тинчлик даракчилари, мамлакатлар ва халқлар ўртасида маданият, маърифат ва маънавият тарқатиш ва айирбошлаш воситаларидан ҳисобланган. Китоблар савдо карвонларидаги энг қимматбаҳо нарса ҳисобланган, қадри олтиндан қиммат турган. Шунинг учун ҳам Буюк Ипак йўлини Буюк Маърифат йўли дейиш ҳам мумкин.

Курувчилар — гишт (қадимда кирпич дейилган) ҳудонларининг ишчилари, гишт терувчилар, пахсачилар, тунукачилар, усталар, ишбошилар, тошйўнарлар, мрамар силлиқловчилар, дурадгорлар, ганччилар, ўймачилар, наққошлар, муҳандислар, меъморлар ва шу каби аҳолининг одамдек, инсонлик шарафига мувофиқ яшаши учун қулай бошпаналар тиклаш билан бирга давлатнинг куч-қудратини кўрсатувчи саройлар, руҳоният ва маърифат масканлари бўлмиш масжид ва мадрасалар, савдо аҳли, сайёҳлар ва оддий фуқаро қўниб, ором олиб ўтувчи работлар, сув билан таъминловчи сардобалар, мамлакат ҳудудларини ҳимоя қилиш иншоотлари — соқчихоналар, қўрғонлар ва юксак деворлар курганларки, булар ҳам давлатнинг таянчларидан ҳисобланади.

Бу ўринда шуни таъкидлаб ўтиш зарурки, турли мақсадларда фойдаланиш учун катта-кичик биноларни қуриш ўзи бир иш, уларни (худди экинзорларни, боғроғларни парвариш қилиш, одам боласига таълим-тарбия бериб бориш заруратидек) муттасил таъмирлаб, аждоддан авлодга ўтказиб туриш бу — иккинчи бир юмуш. Шу иш ва юмуш биргаликда олиб борилмаганда, юртимизда сақланиб қолган осори атиқаларимиз бизгача етиб келмаган бўлиши турган гап эди. Эскиларни таъмирлаб сафда сақлаб туриш, янгиларини қуриш бизким, ўзбекларнинг қурилиш бобидаги азалий удуми ва анъанасидир. Муҳтарам Юртбошимиз таъбири билан айтганда, бунёдкор халқ бузмайди, куради, яратади, борлари ёнига янгиларини тиклайди!

Минг афсуслар бўлсинки, кўриб, билиб ва эшитиб турибмиз — бизким, ўзбекларнинг ўтмишда тарихий ватанлари бўлиш айрим ҳудудларда улуғ ва бунёдкор аждодларимиз томонидан қурилган ва қурдирилган қанчалаб буюк осори атиқалар бепарволик, жони ачимаслик, бегоналик, қалрига тушуниб етмаслик, жумладан, атайин қаровсиз қолдирилиб ва, шунингдек, беҳуда жанг гу жалаллар ҳамда тўс-тўполонлар оқибатида маҳв этилди ва маҳв этилмоқда. Ушандай нохуш манзаралар билан биздаги осори атиқаларнинг ҳозирги кўринишларини бир-бирига қиёсласак, миллий давлатнинг мавжудлиги миллий моддий-маданий ёдгорликларнинг бош ҳимоячиси эканига чуқурроқ тушуниб етамиз. Давлатчиликнинг моҳияти ва давлатнинг аҳамияти ана шунда ҳам яққол кўриниб турибди.

Кўшин давлатнинг таянчларидан бири бўлгани аниқ. Ўз қушинига эга бўлмаган ёки ўз қушинини сақлай олмаган халқ ўзгаларнинг қушинини боқишга мажбур бўлади деган ибора беҳуда пайдо бўлмаган, албатта. Тарихда ўн саккизта салтанатни қурган туркий тилли халқ туғма жанговар бўлган. Қадимда тўрт яшар бола от минишни билган, етти яшарлигида камондан ўқ уза олган, ўн икки ёшида балоғатга етган ҳисобланиб, укувда, ботирликда ва етакчиликда бошқалардан ажралиб турса, қушиннинг маълум қисмини бошқариш ҳуқуқига эга бўла олган. Бобур мирзо ўн икки ёшида Фарғона мамлакатининг олий ҳукмдори бўлганини, ёки бўлмаса Амир Темурнинг тўнғич ўғли ва валиаҳди Жаҳонгир мирзо ўн олти ёшида Соҳибқироннинг Ҳиндистон юришида қушиннинг ўнг қанотига лашкарбошилиқ қилганини, Деҳли ҳокими жангга жанговар филларини солганида, тадбир қўллаб, уларни дафъ этганини, Соҳибқирон бу ғалабани унинг номига иншо қилдирганини бир эсланг.

Бизким, ўзбекларнинг қушини аввало мунтазам аскарлар ва халқ лашкарларидан иборат бўлган. Мунтазам аскарлар давлат ва ватан ҳимоясида доимо шай туриб, давлат хазинасидан белгиланган миқдорда ҳарбий унвонлари, даражалари, мартабаларига яраша ойлик олиб, бутун умрларини шу касбга бағишлаганлар. Ҳарбий унвонлар одатда оддий унлик тартиби бўйича юқорилашиб борган: ўнбоши, юзбоши, мингбоши, туманбоши (туманбеги). Булардан юқорилари бегларбеги — амир, улуғ амир.

Ҳозирги ибора билан изоҳласак, амирни генералга,

улуғ амирни маршалга қиёс этиш мумкин. Масалан, Алишербек Навоий Гиёсиддин баҳодир ўғли Султон Ҳусайн Бойқаро фармони билан аввал амирлик, кейин улуғ амирлик мартабасига сазовор бўлган. Санаб ўтилган ҳарбий унвонлардан ташқари қўшин турлари ва хизмат вазифаларига кўра бошқа ҳарбий унвонлар ҳам бўлган. Чунончи, қўрчи, йўлчибоши, ясовулбоши ва шу қабила.

Оддий аскар билан ўнбоши, ўнбоши билан юзбоши, юзбоши билан мингбоши, мингбоши билан туманбоши ўрталарида маълум миқдордаги аскарларга бошчилик қиладиган кишиларга бериладиган ҳарбий унвонлар ҳам бўлган. Масалан, беш юз кишилик қўшин бошлиғи туқсабо дейилган. Булардан ташқари фахрий ҳарбий унвонлар ҳам бўлган, уларга сазовор бўлган кишилар тинчлик давлрларда бевосита ҳарбий хизмат билан шуғулланмасалар-да, сарой аҳли ва эл-юрт олдиди муайян даражада ижтимоий мавқега эга бўлганлар, хазинадан маош олганлар. Масалан, Алишер Навоий Самарқандда яшаб, таҳсил олган йилларда Самарқанд ҳокими Аҳмад Ҳожибек уни ўз ҳомийлигига олиб, унга чигатойбеги унвонини беради. Бу унвон ҳозирги ибора билан айтганда, капитан унвонига тенг бўлиб, унинг соҳиби давлат томонидан моддий таъминланган ва саройга, бу ўринда Кўксаройга эмин-эркин кириб-чиқиш ҳуқуқига расман эга бўлган, шунга яраша jisмоний ва маънавий жиҳатдан ҳимояланган ҳам.

Давлат ва мамлакат бошига таҳликали кунлар тушганида, ёв босганда эл-юрт ҳимояси учун мунтазам қўшин сафига халқ лашкарлари келиб қўшилганлар. ҳамма оёққа турган, деҳқон ўроғини чуқморга, косиб бигизини камонга алмаштирган ва ҳоказо. Ватан ҳимояси учун етти ёшдан етмиш ёшгача бутун халойиқ жангга кирди, деган ибора ана ўша умумҳарбий сафарбарлик ҳолатларидан келиб чиққандир.

Мунтазам ўзбек қўшини асосан отлиқ аскарлар ва пиёдалардан иборат бўлган, улов сифатида туялардан ҳам фойдаланилган, Султон Маҳмуд Фазнавий ва Амир Темур қўшинларида ўргатилган жанговар филлар ҳам бўлган. Олис ўлкаларга бориладиган ва узоқ вақт давом этиши кутиладиган жиддий сафарларда ҳар бир отлиқ аскарнинг ёнида бошқа қурол-яроғлар, жанг асбоб-анжомлари билан бирга бир-иккиталан захира оти ҳам бўлган. Масалан, Соҳибқироннинг Тухтамишхон устига қилган юришида шундай бўлганини купгина таърихчилар ёзиб қолдиришган.

Умуман олганда, отсиз, отлиқ аскарсиз узбек қушинини тасаввур қилиб бўлмайди. Халқимиз орасида от одамнинг вафодор дўсти экани ҳақида кўплаб афсоналар, ривоятлар яратилгани ва кенг тарқалгани бежиз эмас, албатта.

Отнинг улов воситаси сифатидаги аҳамиятидан ташқари турмушда яна бошқа ўрни ҳам бор. У ҳам бўлса шуки, от барча туркий тилли халқлар наздида гўшти, қимизи ва ошланган териси ҳалол ҳайвонлардан ҳисобланади. Азалдан шундай бўлиб келган. Мусулмончиликнинг дастлабки йилларида, аниқроғи, ҳижрий биринчи асрда ва ҳижрий иккинчи асрнинг биринчи ярмида уламолар ўртасида отнинг ҳалол ёки ҳаромлиги тўғрисида яқдил фикр бўлмай, иккиланишлар, торттишувлар ҳам юз бериб келган.

Ҳижрий 150, милодий 767 йилда Имом Абъзам — Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит раҳматуллоҳи алайҳ бундай торттишувларга узил-кесил чек қўйиб, от гўшти ҳалол, деб шаръий ҳукм-фатво чиқарадилар. Бу воқеа шундай юз беради. Халифа Жаъфар ал-Мансур халифалик пойтахти Бағдодда қозилик қилишлари учун Имом Абъзамни Куфадан чақириб олади. Лекин Имом Абъзам қозилик қилишдан бош тортадилар. Аччиқланган халифа ул ҳазратни ҳибс эттиради ва Бағдод зиндонига ташлаттиради. Ислолдаги икки асосий йўналишнинг бири бўлмиш аҳли сунна вал жамоат йўналиши — суннийлик тўрт мазҳабидаги биринчи улуғ имом — Имом Абъзам, билимдонлик ва ибодатда, тақводорлик ва қориликда, сўзу ишда бирликда, илмига қаттиқ амал қилишликда замонасининг яқтоси бўлган, энг катта жасорат ҳокимга тўғри сўзни айтиш, деб ҳадиси шарифга риоя қилган, уз диний қарашларини асослашда Қуръони карим, Ҳадиси шариф, ижмоъ, қиёс, саҳобаи киромларнинг қавлларига суянган, яхши хулқ ва одоб соҳиби бўлган.

Салкам 70 йиллик умри давомида 55 марта муборак ҳаж зиёратини ўтаган мусулмони комил ва фозил инсон — Нуъмон ибн Собит ҳазратлари зиндонда ҳам туну кун илм билан машғул бўладилар, муаммоли диний масалаларнинг ечимини излайдилар. Ул улуғ зотнинг зиндондаги аҳволларидан садоқатли шогирдлари ва сафдошларидан Имом Муҳаммад ва Имом Абу Юсуф ва бошқалар хабар олиб туришарди. Вафотларига 3 кун қолганида ечган масалаларидан бири от гўшти ҳалол экани ҳақида эди (қиёс илмига муво-

фиқ гушти ҳалол ҳайвоннинг сути ва ошланган териси ҳам ҳалол ҳисобланади) ва бу хусусда газотлардан бирида, жанг ғалаба билан тугагач, қозонилган зафар шарафига ғозийлар учун бир неча катта қозонларда турли ҳайвонларнинг гуштлири пиширилганда Муҳаммад алайҳассалом қўй, эчки, от гушtidан ва шўрвасидан татиб кўрганликларига доир саҳиҳ (ишончли) ҳадисга асосланиб фатво чиқарадилар. Бу фатво шоғирдлари орқали халойиққа етказилади. Шу тариқа, бутун Ислом оламида, айниқса, отсиз туролмайдиган туркий тилли халқлар орасида отнинг гушти, қимизи ва ошланган териси ҳалол экани шаръан жорий этилади, бу ҳақда фатво тарқалади. Туркий тилли халқлар орасида моликия, ҳанбалия ва шоғиёния мазҳабларига қараганда ҳанафий мазҳабининг кенг тарқатишига балки мазкур фатвонинг сезиларли таъсири бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Валлоҳи аълам.

От билан боғлиқ бу тафсилот айрим кишиларга эриш туюлиши, асосий мавзуимиз — миллий давлатчилигимиз тарихи мавзуига бевосита алоқаси йўқдай сезилиши мумкин. Сиртдан қараганда шундай. Бироқ, шуни унутмаслик керакки, миллий давлатчилигимиз тарихи айни пайтда халқимиз миллий турмуши тарихи ҳамдир. Миллий давлатчилик миллий турмуш тарзидан ўсиб чиқади. Айни пайтда миллий давлатчилик миллий турмуш тарзини ҳимоя қилади, миллий ўзандан боришга йўналтириб, етаклаб туради. Булар — бир-бирига боғлиқ нарсалар. Бирисиз иккинчиси бўлиши, жилла курса узоқ сақланиб қолиши амри маҳол. Масалан, миллий давлатсиз қолган халқ, айниқса, бу ҳолат узоқ давом этса, ўзгалар таъсири остида ўз миллий қиёфасидан айрилиб қолиши мумкин. Чунки миллий турмуш тарзи миллий қиёфани сақлаб туради ва бойитиб боради.

Қўшин ҳақида гапираётиб от ва у билан боғлиқ фатво хусусида билоихтиёр шунинг учун ҳам тўхталиб ўтмоқдамизки, ўтмишдаги турмуш тарзимизни, қўшинимизни ҳам, албатта, отсиз тасаввур қилиб бўлмайди. От халқимизда асосий улов ҳисобланган. Шу боисдан ҳам ҳозирги транспорт воситаси маъносида ўтмишда от-улов ибораси қўлланган, от ва улов сўзлари қўшиб, биргаликда ишлатилган. От хонаки ҳайвонлардан бири, асосий улов воситаси бўлишидан ташқари, юқорида айтиб ўтганимиздек, қўшинимизда отлиқ аскарлар тақчиллик қилган.

Соҳибқироннинг уч йиллик, беш йиллик ва етти

Миллик ҳарбий юришларини юкчи ва жанговар отлар-
сиз, от-уловсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шунинг учун
милқичиликка, узоқ сафарларга чидамли юкчи ва жан-
говар отларнинг зотини яхшилаб боришга давлат
миқёсида катта аҳамият берилган, саройларда бу иш-
ларга мутасаддилик қилувчи махсус амалдорлар —
мироҳўр (амири охўр) ва сайислар фаолият кўрсатган.
Ҳудудас, от қадим-қадим замонлардан халқимизнинг од-
дий ва ҳарбий турмушида катта ўрин эгаллаб келганки,
бу ҳол натижаси ўлароқ тилимизда от-улов билан юз-
лаб атамалар — тойчоқ, тойча, той, ғунон, дўнон, жи-
лов, юган, сувлуқ, эгар, жабдуқ, хомут, тақа ва шу
кабилар вужудга келган; икки яшаргача бўлган отга
тойчоқ, тойча, той дейилган, икки ёшга тўлган айғир
от ғунон деб, уч ёшга тўлиб, тўрт ёшга ўтган от дўнон
деб аталган, олти ёшга тўлган айғир ва бия от дейил-
ган; юганнинг от оғзига солинадиган металл қисмига
сувлуқ дейилган...

Умуман олганда, тилимизда атамалар, айниқса, ҳар-
бий атамалар, ҳарбий буйруқлар чуқур ва кенг ишлан-
ганки, булар шўролар замонида ўз мудофаа кўшинла-
римиз бўлмагани сабабли унутилаёзди. Шу боисдан ми-
сол тариқасида улардан айримларини эслатиб ўтишни
жонз деб биламиз. Чунки бу ҳам миллий давлатчили-
гимиз тарихига бевосита тегишли нарсалардандир. Та-
гини суриштирсангиз, ҳозирги «ура»лар ҳам аслида ўзи-
мизнинг ўша қадим «ур, ҳо, ур!», «ур, ҳо, ур!»лардан
келиб чиқиб, шакли ва талаффуз этилиши бир оз ўзгар-
ган тарзда бошқа тилларга ҳам кўчиб ўтган. Аскарла-
римиз жангга кириш вақтида бирдан ва бараварига
«Ҳай-у ҳай!» Ур, ҳо, ур!» дея қичқирганлар. Бунга су-
рон, сурон солмоқ дейилади.

Шавкатли кўшин давлат таянчларидан бири, унинг
салобатини, шукуҳини белгилайди, эл-юртни кўриқ-
лайди. Ўтмишдаги кўшинимизнинг салоҳияти ва ҳар-
бий санъати ҳақида китобхонда муайян даражада та-
саввур ҳосил қилиш учун бир неча мисоллар келтира-
миз. Масалан, Амир Темур кўшинининг тузилиши (так-
тикаси) шундай бўлган. **Ҳировул** — кўшиннинг илғор
қисми кетидан борувчи қисм; **шиқовул** — кўшиннинг
сўл қанотини кўриқловчи қисм; **чоповул** — тўсатдан
босқин қилувчи қисм; **жавонгор** — кўшиннинг сўл қано-
ти; **баронгор** — кўшиннинг ўнг қаноти; **қўл** — кўшин-
нинг марказий асосий қисми.

Ҳарбий мудофаа иншоотлари ва воситалари (айрим-

лари): сарой, арк, ўрда — ҳукумат жойлашган шаҳар ичидаги мустаҳкам бино; бурж — қалъа минораси; бўлжар — қўшин йиғилув жойи, соқчилик пости — истехком; куран — қўшиннинг атрофи ўралган қароргоҳи; манар — соқчи минораси; монқу — зовур ва хандақларга қўйиладиган учи ўткир қозиқлар; сарқуб — қамал қилувчилар томонидан қалъа атрофига ўз мудофаалари учун тош ва тупроқдан уюлган тўсиқ; тўпхона; хандақ (чоҳ, ўра) — окоп; чапар — мудофаа жанги ёки душман яқинида дам олишда қилинган хандақ олди тўсиғи, шох-шаббадан ишланган девор; нарвон; шинак — қўрғон ва қалъа каби истехкомлар деворларида душманни кузатиш ва ўқ узиш учун қилинган махсус туйнук; ўрдугоҳ — қўшин қўнадиган ёки турадиган жой — ҳарбий лагер, қалъа, қўрғон; қўрхона — қуролхона; қўш — вақтинча қўниш жойи ва бошқалар.

Ҳарбий даражалар, унвонлар ва мансаблар (айрим-лари): амир — лашкарбоши; амири лашкар ва амир ул-умаро (амирлар амири) — теурийлар давлатида олий ҳарбий унвон; аскарбоши — катта аскарый қисм бошлиғи; баҳодир — урушда кўрсатилган катта жасорат учун берилган унвон; бўлжарбеги — қўшин йиғилув пункти бошлиғи; дарбон — сарой дарвозаси қўриқчиси пойтахт хавфсизлигини таъминловчи бўлинма ва қурол-яроғлар мутасаддиси; дарвозабег — шаҳар дарвозаларини идора этувчи мансабдор; доруға — шаҳар ҳокими; илғорбеги — қўшиннинг олдинги қисми (авангард) бошлиғи; нақиб — Бухоро амирлигида ҳарбий назоратчи; паҳлавон — кучли, жасоратли жангчига бериладиган унвон; сўзавул — қолиб кетган жангчиларни тўпловчи зобит; тавачи — муҳим топшириқларни бажарувчи киши; тунқатор — тунги қоровул; турначи — ҳарбий қаторни сафлаш билан шуғулланувчи зобит. қадим Туркистонда ва Усмонлилар давлатида човуш ҳам дейилган, Хива хонлигида эса хабарчини човуш дейилган; тўсқавул — йўл соқчиси; туғчибоши — ҳарбий қисм туғини олиб юрувчи ва қўриқловчи бўлинма бошлиғи, туғбеги ва тўсқовул деб айтилган; чандавул — қўшин ортини ҳимоя қилувчи бўлинма бошлиғи; юртчи — ҳарбий бўлинмаларни жойлаштирувчи ва таъминотчи; қоровулбеги — қоровуллик хизматини бажарувчи ҳарбий бўлинмаларнинг бошлиғи; қурбеги — ҳарбий омбор бошлиғи, жибачи деб ҳам аталган; кутвол — қалъа бошлиғи; қушбеги — илгариги замонларда шоҳона

ов мутасалдиси, XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Хива хонлиги ва Бухоро амирлигида бош вазир; қўрбоши — қурол-аслаҳа омбори, яъни қўрхонанинг бошлиғи, шўроларга қарши миллий озодлик учун курашган ҳарбий қисмларнинг бошлиқлари, масалан, Мадаминбек; қўшинбеги — ҳарбий қисм бошлиғи ва ҳоказо.

Қурол турлари ва кийимлар, анжомлар (айримлари): багтар — темирдан ясалган, усти бахмал ёки заррин мато билан ўралган жанг кийими; баргуствон — жангчи ва отнинг махсус металл ёпқичи; башақ — ўқ учлиги, пойнак ҳам дейилади; бошқиян — қувури калта қурол, яъни туяга ортिलाдиган тўп; дубулға — тиг ёки ўқдан сақланиш учун темир ёки пўлатдан ясалган бош кийим; жавшан — жангчи баданини жароҳатдан сақлайдиган жез, темир ва пўлат тахтачалардан иборат кийим, совут, кўк темир, зирҳ ҳам дейилади; жўбба — жангчини ёй ўқи, қилич ва найзадан сақлаш учун симдан туқилган кийим; зарбзан — аравага жойланган тўп; манжаниқ — тош отадиган қурол; аррода — деворгешар асбоб; чапар — бутун гавдани тўсадиган катта қалқон; қаробурро — ёнувчи моддани иргитадиган асбоб; начах — калта найза; ойболта — тиги янги туғилган ой шаклида, учи гажаксимон қайрилган, дастаси узун болта; палахмон — катта-катта тошларни отадиган қурол; сопқон — ичига нисбатан кичик тош солиб отиладиган қурол; тура — одам бўйи келадиган қалқон; пилта милтиқ — порох заряди пилик ва (пилта) билан аланга олдириладиган силлиқ қувурли милтиқ; тўфанг — чақмоқтош ёрдамида отадиган пилта милтиқ; чўқмор — туқмоқ шаклидаги жанг қуроли, ёғоч даста учига тиканли қилиб металл шар ўрнатилган қурол, форс тилли халқларда гурзи дейилади, шашпар деб аталади; шоп — учи орқага қайрилган қилич; қалқон — қилич, найза ва шу каби тигли қуроллар зарбидан сақланиш учун ишлатиладиган ҳимоя қуроли (қалқонлар доира, тўртбурчак ва бошқа шаклларда ишланган) ва ҳоказо.

Жанг турлари (айримлари): илик олиш — қўл жанги; камонбозлик — камондан ўқ ёғдириш; тўлғама — айланиб ўтиш, ён томондан ўққа тутиш, махсус ҳарбий тактика; чеп — очик майдонда арава ва бошқа нарсаларни бир-бирига зич қўйиб ҳимояланган ҳолда жанг қилиш; чопқин — тигли қурол-яроғ билан ёппасига чопиш; қирпичоқ — пичоқ билан уришиш; қиличбозлик — қилич билан жанг қилиш; найзабозлик — найза

билан жанг қилиш; ҳамла — душман устига ташланиш; ҳужум — душман устига катта ҳарбий куч билан ёппасига ташланиш ва ҳоказо.

Қўшин турлари, тузилиши ва тартиби (айримлари): баронғор — қўшиннинг ўнг қаноти, ўнг қўл ёки ён ҳам дейилган; будал — қўшин эгаллаган позиция; жавонғор — қўшиннинг сўл қаноти, сўл қўл ёки ён ҳам дейилган; илғор — қўшиннинг олдинги қисми, авангард; ёзақ, язақ — тунги соқчи, қўшиннинг олдинги қисмини қўриқлайдиган бўлинма; манглай — қўшиннинг олдинги қисми; ошлиғчи, йўртағул — чорва молларини ҳайдаб келувчи бўлинма; пусу, пустара — пистирма, сир; сонсиз — 10 минг аскардан иборат сараланган қисм, улар қўшин марказида турган, булардан саралаб олинган 12 бўлинма олдинги қаторда турган; чандовул — қўшин ортини ҳимоя қилувчи бўлинма; черик — ҳарбий юриш олдидан тўпланадиган номунтазам қўшин, халқ лашкари ҳам дейилган; чоповул — тўсатдан босқин қилувчи ҳарбий қисм, Амир Темур қўшинида ўнг қанот олди; шиқовул — қўшиннинг сўл қанотини қўриқлаб турувчи қисм, Амир Темур қўшинида чап қанот олди; қалб — қўшиннинг марказий қисми, қўл, ғул ҳам дейилган; қатор — олдинги қатор; қоровул — қўшиннинг олдида боровчи хабарчи бўлинма; қувғинчи — ёвни таъқиб қилувчи қисм; кунбул, бўйракчи, чаноқ — қанотларни қўшимча қўриқловчи бўлинмалар; ҳировул — қўшиннинг илғор қисми кетидан боровчи қисм ва ҳоказо.

Ҳарбий мусиқа ва чолғулар (айримлари): карнай, сурнай, ноғора; кўс — катта ноғора; дўл ноғора — гумбурлаган товуш берадиган тубдор катта ноғора; наққора — асоси сополдан ясалиб, устига эчки ёки кийик териси қопланган; бурғу — карнай ва сурнай шаклидаги қадимий чолғу; чандовул, довул — ноғора гардиши доира шаклида бўлиб, ҳар икки томонига тери қопланган. Саройларда асосан карнай, сурнай, ноғора сақланадиган ва шу чолғулар ижрочиларига мўлжалланган жой наққорахона ёки ноғорахона деб аталган. Масалан, Бухоро Арки дарвозаси устида шундай хона бўлган.

Ҳарбий тушунчаларни билдирувчи атамалар (баъзилари): ёрлиқ, тунқал, танқал — олий қўмондоннинг мажбурий йиғилув ҳақидаги буйруғи; ўлжар — ҳарбий юриш ёки ҳужум олдидан бериладиган буйруқ; ёсоқ, ёсо — қонунлар мажмуи, бу атамалар жазога тортиш маъносида ҳам ишлатилган; ойин — ҳарбий қоида; ту-

зук, тузукот — қонун-қоидалар мажмуи, масалан, Амир Темур тузуклари; уран — жанговар чақириқ, шартли сўз, парол; ём — почта оти, чопар от, элчилар ва чопарлар қисқа дам оладиган ва от алмаштирадиган бекат, шу бекатнинг хизматчиси ёмчи ёки чопар деб аталган, русчадаги ямшик сўзи шундан келиб чиққан; мунжар — қамал пайтида ҳар бир амирга беркитилган жой; мурчил — ҳар бир ҳарбий қисм учун белгилаб берилган жой, у жойдан қалъа буржлари ва дарвозаларга қараб ер остидан лаҳм қазиб борилган; нафтандоз — нефтни ёндириб отувчи аскар, қамалдаги қалъага нефт отувчи махсус қурилма; нақб — қамал пайтида қалъа сари ер остидан қазиладиган лаҳм; ошлиғ — ҳарбий юришлар пайтида лашкар эҳтиёжи учун тўпланган дон-дун, озиқ-овқат; тавочи — лашкар йиғиш, қўшинларнинг тўхташ ўрнини белгилаш, қўшинни қуриққа ҳозирлаш, хавф юз берганда аҳолини қалъа ичкарисига қўчириш ва шу каби бошқа вазифаларни бажарган мансабдор; танҳо — лашкар бошлиқлари ва кичик сарой хизматчилари учун маош сифатида берилган инъом; тархон — амирларга бериладиган имтиёзли унвон, бу унвон эгаси барча солиқлардан озод қилинган; тағор — ҳарбий юриш пайтида аҳолидан тўпланадиган дон-дун; укулка — аскарларга жанг олдида тарқатиладиган махсус совға; улуфа — отлиқ аскарларга ўзи ва оти учун бериладиган маош, озиқ-овқат ва ем-хашак; чаноҳ — қўшиннинг кичик қанотлари; гир ва тура — қўшинлар тўхтаганда ҳарбий саф олдига тўсиб қўйиладиган махсус четан тўсиқ; шутурпари — тезюрар туя, тезюрар чопар; қози аскар — ҳарбий судья, олишмиши — ҳарбий қисмлар томонидан муайян бир ҳудуднинг ишғол қилиниши ва ҳоказо.

Юқорида келтирилган мисоллардан ҳам яққол кўриниб турибдики, ўзбек давлатчилигининг таянчларидан бири бўлмиш қўшинимиз жанговар бой тарихига, ҳарбий санъатига, қурул турлари ва жанговар кийимлар ва сафар анжомларига, жанг ва қўшин турларига, ўзига хос тузилишга, ҳарбий мудофаа иншоотлари ва воситаларига, ҳарбий мусиқа ва чолғуларига, ҳарбий даражалари, унвонлари ва мансабларига ҳамда ана шу нарсалар лўнда ифодаланган ҳарбий атамаларга эгадир. Қўшинимиз олис ўтмишда ва ўрта асрларда Осиё қитъаси миқёсида ўз замонаси талабига кўра энг қудратли қўшинлардан бири бўлган. Унинг куч-қудрат ва шон-шухрат бобида эришган энг олий даражаси

Соҳибқирон Амир Темур номи билан боғлиқ десак, янглишмасак керак. Шунингдек, Салжукбек, Алптегин, Сабуктегин, Алпарслон, Маҳмуд Газнавий, Жалолдин Мангуберди, Темур Малик, Жаҳонгир мирзо, Султон Ҳусайн Бойқаро, Бобур мирзо, Муҳаммад Шайбоний ва шулар каби юзлаб лашкарбошимиз билан фахрлансак арзийди. Шунинг учун ҳам шўролар замониди «фалончи ўзбеклардан чиққан биринчи генерал» деган гаплар аслида халқимизнинг бой жанговар ўтмишини инкор этиш, ҳарбий салоҳиятини камситиш эди, холос. Чунки халқнинг ҳарбий шукуҳи унга кўтаринки сиёсий руҳ бағишлайди.

Шу ўринда мулоҳаза тариқасида бу фикрни айтиб ўтамиз: қўшин — давлат ҳимоячиси, эл-юрт қуриқчиси. Ўзбек қўшинлари асрлар мобайнида халқимизни, Туркистон заминиди яшаб келган қўшни халқлар ва элатларни ҳам турли бало-қазолардан сақлаб келишди асосий балоғардон бўдилар. Бунга энг сўнгги ва оддийгина мисол шуки, ўзбек давлатлари бўлмиш Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликлари таркибиди ва уларнинг фуқаролари бўлган қардош ва қўшни халқлар толе юлдузлари чарақлаб бугунги кунди ўз давлатчиликларига эришдилар, мустақил давлатларига эга бўдилар. Ўзбек давлатчилигининг, демакким, шон-шавкатли ва шукуҳли қўшинларимизнинг тарихий хизматларидан бири ани шунди ҳам кўринади.

Маънавият — миллий давлатчилигимиз таянчларидан бири, десак, бизнингча, бу — камлик қилади. Рамзий қилиб айтганда, агар давлатчиликнинг юзта таянч устунни бўлади, деб ҳисобланса, шулардан тенг ярми маънавий устунлардир, десак муболаға бўлмайди. Чунки маънавий устунлар кўзга ташланмайди, уларни кўрар кўз билан кўриб бўлмайди, кўнгил кўзи билан илғанади, ақл-идрок, фаҳм-фаросат билан ҳис этилади. Бу ҳолни шунга қиёс этиш мумкинки, банди Оллоҳни кўзи билан кўрмаган, балки ақл-идроки билан фаҳмлаган. кўнглиди топган...

Маълумки, моддий нарсалар одамга жисмоний озик ва қувват берса, маънавият унга руҳий озик ва қудрат бағишлайди. Фақат моддий жиҳатдан таъминланиш билан кифояланиш — онгсиз ва руҳсиз маҳлуқларга хос. Маънавиятга интилиш руҳ ва онг эгаси бўлмиш одамга хос фазилатдир. Маънавият — одамнинг руҳий ва ақлий оламининг мажмуидир. У — жамиятнинг, миллатнинг ва ёки айрим бир кишининг ички ҳаёти, руҳий кечини-

малари, ақлий қобилияти, идрокини мужассамлантирувчи тушунча. Маънавий инсон ва жамият маданиятининг негизи, инсон ва жамият ҳаёти маълум йўналишининг бош омилидир. У муайян иқтисодий-ижтимоий ҳаёт тизимининг шаклланиши, ўзгариши ёки инқирозга юз тутишига кучли таъсир кўрсатади. Маънавий бойиб борса, жамият равнақ эта боради, ва аксинча, маънавий қашшоқлашса, жамият бора-бора таназулга юз тутди. Давлатнинг инқирози жамиятнинг маънавий тубанлашишидан бошланади. Мустақиллик йилларида мухтарам Юртбошимиз ҳомийлигида маънавий масалаларига муносабат тубдан ўзгариб, унинг бойиб боришига кучли эътибор берилаётганининг боиси ҳам ана шунда. Бой маънавийсиз буюк давлат куриб бўлмайди. Маънавий жамият ва миллат равнақининг бош омили ва пойдеворидир. У кенг тушунча бўлиб, маърифат, маданият тушунчаларини ҳам ўзига қамрайди.

Маърифат табиат, жамият ва инсон моҳияти ҳақидаги турли-туман билимлар, маълумотлар мажмуасидир. Кишиларнинг билими, маданиятини оширишга қаратилган таълим-тарбияга ҳам маърифат дейилади. Маърифатни турмушга сингдириш маориф ва маданият тизимлари орқали амалга оширилади. Демак, маърифат — билим ва маданиятнинг қўшма мазмуни бўлиб, маориф эса ана шу мазмунни ёйиш қуроли, воситасидир. Маориф асосан умумий ва ўрта махсус билим берувчи мактаб ва ўқув юртлари тармоқларини қарамоғига олади. Маърифат тушунчаси эса кенгроқ бўлиб, билим ва маданиятни ёйиш ва юксалтиришнинг ҳамма турлари ва соҳаларини ўзига қамрайди.

Инсониятнинг бир жамиятдан иккинчи жамиятга, бир тарихий даврдан иккинчи тарихий даврга ўтиши маърифатчиликдан бошланади. Замонанинг энг етук, онгли, оқ-қорани таниган, фидойи, элим деб, юртим деб ёниб яшовчи, узоқни кўзловчи маънавийли сиймолари маърифатчилик билан шуғулланадилар. Маърифатчилар одатда давр учун, жамиятнинг бугуни ва келажаги учун ўта муҳим бўлган ғояларни кўтариб чиқалилар ва шу ғояларни амалга ошириш учун изчил кураш олиб борадилар. Ҳар даврнинг ўз маърифатчилиги ва ўз маърифатчилари бўлади.

Қачонки, маънавий масалаларига кучли эътибор берилиб, маънавий юксалишга эришилган даврларда давлатчилигимиз ҳам қудратли ва салобатли бўлган. Бу

фикрни биргина Амир Темур ва темурийлар даврида эришилган бой маънавиятимиз ҳам исботлайди. Ай-тиш мумкинки, темурийлар даври маънавият бобида жаҳон цивилизациясига қўшган энг буюк улуш Алишер Навоий фаолияти, илмий ва ижодий меросидир. Миллатимиз қўёши Алишер Навоийнинг фаолияти ва ижоди шундай бир буюк маънавий хазинаки, ундан тафаккур доирасидаги жуда кўп муаммоларга ечим, саволларга эса жавоб топиш мумкин. Биз билган ва яшаб турган оламда Қўёш битта бўлганидек, ҳар бир миллат манглайида ўзининг битта Қўёши бўлади, у такрорланмайди ва сира сўнмайди. **Алишер Навоий биз учун шундай Қўёшдир.** Бу фикримиз исботи учун Навоий бобомизнинг сўз бойлигини мисол қилиб келтира қоламиз. Жаҳон тилшунос олимлари дунё миқёсида эътироф этилган энг улуғ ижодкорларнинг сўз бойликлари бўйича тадқиқот ўтказиб, қуйидаги натижага эришганлар:

Алишер Навоий 26 минг 35 та,
Александр Пушкин 21 минг 193 та,
Улям Шекспир 20 мингдан ортиқ,
Мигел де Сервантес 18 мингдан ортиқ,
Абдурахмон Жомий 17 минг 600 та,
Абдулла Тўқай 14 мингдан ортиқ

сўзни ўз бадиий ва илмий асарларида ишлатганлар, такрорий қўллашлар бу ҳисобга кирмайди, албатта.

Ушбу рўйхатдан кўриниб турибдики, даҳо шоиримиз сўз бойлиги бобида ҳам жаҳон улуғларига сарварлик қиладилар. Бу бизким, ўзбекларнинг тафаккурий қамолоти ва заковатига ҳам ёрқин далилдир. Навоий ҳазратларининг сўз хусусидаги пешқадамликларини шунинг учун ҳам билоихтиёр далил қилиб келтирмоқдамизки, киши онгида аввало бирор нарса тўғрисида тушунча, тасаввур пайдо бўлади, кейин шу тушунча ва тасаввурни ифодалаш учун сўз ишлатилади, мабодо халқнинг лисоний бисотида буни ифодалаш учун сўз бўлмаса, янги сўз яратилади. Бинобарин нарсалар тўғрисидаги тушунча ва тасаввурлар сўз орқали ифодаланadi. Бироқ сўз кўзга кўринмайди, сўзнинг ҳарфий ифодаси — унинг ташқи кўриниши, шаклидир; сўзнинг мазмуни эса фаҳм қилинади, идрок этиладиким, бу халқ тафаккур уммонининг чуқурлиги ва кенглиги билан белгиланади.

Чиндан-да, бизким, ўзбекларнинг тафаккур уммони буюқдир, сўзимизда, сўзларимизда шу уммоннинг томчилари ифодалабadi, уммонимиз бемисл бўлгани учун

ҳам сўзларимиз қўп, буни Навоий бобомиз ҳам исбот-
лаб ўтганлар, шу боис биз миннатдор авлод вакили
сифатида ул муҳтарам зотни тилга олиб ўтдик. Яна
шуниси ҳам борки, илгаридан мавжуд бўлган ёки янги
тутилган тушунча ва тасаввурлар, ҳоҳ улар илоҳиятга
доир бўлсин, ҳоҳ ижтимоий-иқтисодий, сиёсий
соҳаларга тегишли кашфиёт ва ихтиролар бўлсин, ба-
рибир сўз орқали ифодаланади: илми тафсирдан тор-
тиб математик формулаларгача шундай.

Шу ўринда муҳтарам Юртбошимизнинг халқимизга
нисбатан айтган ушбу таъриф-тавсифини келтиришни
жонз деб биламиз: «Бизнинг аجدодларимиз, халқимиз
қадим-қадимдан ўтроқ яшаган, миллатимизнинг илиги
ўтроқ маданият шароитида қотган. Халқимиздаги «илиги
тўқ, бақувват» деган тушунча, мен ҳатто қонуният де-
ган бўлардим, бежиз пайдо бўлмаган. **Ўзбек халқининг
илиги тўқ, бақувват демоқчиман.** Яна тилимизда «таг-
ли-тугли», «палаги тоза» деган иборалар ҳам бор. Бу
бир жойда муқим яшаган, ўз турмуш тарзига, ахлоқ-
одоб мезонларига, ақидалари ва тафаккур тарзига эга
бўлган хонадонларга нисбатан айтилади. Бутун омма-
ни, бир неча юз минглаб, миллионлаб аҳолини бир-
лаштирган ақидаларга, мезон ва қоидаларга эга бўлган
халқни қандай изоҳлаш, таърифлаш мумкин? Ана шу
ҳаётий ва ижтимоий мантиқдан келиб чиқсак, таъриф
ва изоҳ битта бўлади — миллий борлигимиз, мадания-
тимиз илдизи, томири ўтроқ бўлган». Ана шу милли-
онлаб халқни бирлаштирган омилардан бири — мил-
латимизнинг маънавий белбоғи — она тилимиздир. Шу
тилда ижод қилган ва уни бойитган Алишер бобомизга
жаҳон лисоний мусобақасида биринчи ўрин берилган
экан, бу ҳам муҳтарам Йўлбошчимизнинг фикрини
тасдиқлайди: халқимизнинг илиги тўқ, бақувватдир.

Алишер Навоий даҳоси бум-буш саҳрода вужудга
келган эмас, албатта. Бунга бой маданий ва маърифий
замин, маънавий асос бор эди. Энг муҳими, миллий
давлатимиз мавжуд эди. Тилдек ҳеч бир соҳа йўқки,
миллий давлат ҳимоясига қаттиқ муҳтожлик сезмасин.
Алишер Навоийнинг ўзи беҳабар ҳолда жаҳон лисоний
мусобақасида биринчи ўрин эгаллашида Султон Ҳусайн
Бойқаро ўзбек (туркий) тилига давлат тили мақомини
бериш ҳақида чиқарган фармоннинг ҳам ҳиссаси бор-
лиги шубҳасиздир.

Умуман олганда, X асрдан бошлаб сиёсий ҳокимият
араблар қўлидан туркий тилли халқлар ва сулолалар

қўлига ўта бошлаши натижасида туркий тил ўша замонда халқлараро ва мамлакатлараро тил мавқеига эришишга киришган. Бу қорахонийлар, салжуқийлар, эри-навийлар сулолалари ва хоразмшоҳлар фаолияти билан боғлиқ; ўша даврда Фазнадан Қоҳирагача, Хиротдан Булғоргача, Шарқий Туркистондан Болқонгача туркий тил асосий халқаро алоқа воситасига айланади. Амир Темур ва темурийлар замонида туркий (ўзбек) тилининг қадри ошди, мавқеи кучайди. Алишер Навоий даҳосининг юз кўрсатиши ана шу ҳолнинг бир инъикосидир. Бугина эмас, то бунгача Қутб Хоразмий, Ҳофиз Хоразмий, Аҳмад Яссавий, Сайфи Саройи, Лутфий, Отойи, Саккокий каби сўз санъаткорлари она тилимизда баракали ижод қилиб, безавол мерос қолдирган эдилар. Навоий бобомизга ана шу бадий ижодий мактаб вазифасини ўтаган. Шу билан бирга ул ҳазратга араб ва форс тилида яратилган асарлар ҳам маҳоратни оширишда ёрдамчи манба бўлиб хизмат этган.

Маълумки, араб ва форс тилида вужудга келган асарларнинг катта бир қисми туркий муаллифлар томонидан яратилган. Бу ўринда буюк Низомий Ганжавий ва Амир Хусрав Деҳлавий қаламларига мансуб, форсийда битилган «Хамса»ларни мисол қилиб келтириш билан чеклана қоламиз. Алишер Навоий улардан фарқли ўлароқ «Хамса»ни ўзбек тилида иншо этиб, тилимизнинг кучу қудратини, ниҳоятда бойлигини, бадий ва илмий тафаккур доирасидаги ҳар қандай тушунча, тасаввур, маъно ва мазмунни ифодадай олиш салоҳиятини санъаткорона намоён айлади. Туркий тилининг кучу қудратини, салоҳиятини кўрсатиш баробарида халқимизни тил бобида ҳам кўксини баланд, қаддини тик, кўнглини чоғ қилиб, маънавий оламини бойитди.

Ўзбек тилининг ички имкониятлари шу қадар кенг ва теранки, дунёдаги ҳамма тиллар ҳам бу борада унга тенглаша олмайди, айниқса, жуда нозик маъноларни ифодалашда унинг олдида туша оладигани йўқ. Ўзбек миллиятининг жонкуяри ва фидойиларидан бири бўлмиш Абдурауф Фитрат «Иштирокиюн» газетасининг 1919 йил 12 июн сонида босилган «Тилимиз» деган мақоласида ўзбек тилининг бойлиги, сўз ясалишининг кенглиги, мукамаллиги тўғрисида сўзлаб, биргина «бил» феълидан 99 та сўз ясаб, тилимизнинг «араб, форс, рус, немис, француз тилларидан» мукаммалроқ ва нозик-роқ эканини кўрсатади.

Биргина кўмакчи феъллар мисолидаёқ ўзбек тили-

нинг қай даражада имкониятлари кенг эканлиги ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш мумкин. Тилимизда эса 30 га яқин кўмакчи феъл бор. Улар ҳаракатни турли-туман қирралари, хусусиятлари билан ифодалашга хизмат қилади. Куйидаги мисолларга эътибор берсангиз, ўзингиз бунга тўла ишонч ҳосил қиласиз: йиқилиб тушди, йиқилиб кетди, йиқилиб қолди, йиқила ёзди, йиқитиб юборди, йиқитиб кўрди, йиқитиб қўйди, йиқитиб олди, йиқитиб берди, йиқитиб юбора қолди ва бошқалар. Кўмакчи феълларга хос бундай маъноларни нозик ифодалай оладиган воситалар бошқа бирор тилда учрамайди. Келтирилган мисоллардаги кўмакчи феъллар билан ифодаланаётган маъноларни бошқа тилларда алоҳида сўз, жумла ва ҳатто алоҳида гап билан ҳам тўла ва аниқ ифодалаш анча мушкул. Тилимизга хос бундай фазилатни йирик-йирик турколог олимлар ҳам тан олганлар. Шундай ажойиб тилимизда яратилган адабиёт ва санъат, илм-фан асарларининг оҳанрабоси кучли, мазмунли чуқур бўлиши турган гап.

Диққатга сазовор жойи яна шундаки, ўзбек давлатчилигининг расмий ҳужжатларида СЎЗ ибораси сиёсий аҳамият ва мазмун ҳам касб этган. Мамлакат олий ҳукмдорининг муҳри қўйилган ҳар бир фармон, фармойиш ва номалар, улар сарой доирасида ўқиладими, пойтахтда жарчилар орқали эълон қилинадими ёки вилоятлару чет элларга жўнатиладими, туркий ёки форсий тилда битиладими, олий ҳукмдор қайси сулолага мансуб бўладими, бундан қатъи назар СЎЗ каломи билан бошланган. Чунончи, фармон, фармойиш, номалар шундай бошланган: «...Амир Темур кўрагон сўзимиз...», «Ҳоқон ибн хоқон Шоҳрух Мирзо ибн Темурбек кўрагон сўзимиз», «Ҳоқон ибн хоқон Султон Улуғбек кўрагон сўзимиз», «Ҳоқон ибн хоқон Абулғозий Султон Ҳусайн Бойқаро сўзимиз», «Ҳони Туркистон Муҳаммад Шайбонийхон сўзимиз», «Ҳоқон ибн хоқон ҳазрат амиралмуслимин Саййид Муҳаммад Умархон сўзимиз» ва шу кабилар. Қўринадики, СЎЗ каломи халқимизни бирлаштириши баробарида ҳукмдорларимизнинг аслида бир халқнинг, ягона ватаннинг фарзандлари эканликларини билдиради, шу фармон, фармойиш ва нома туркий (ўзбек) давлат ва ҳукуматга тегишли эканини англатади. Шунинг учун ҳам Навоий бобомиз «Тилга ихтиёр, элга эътибор» деб бежиз айтмаганлар.

Бизким, ўзбекларнинг қадимий ва кўп тармоқли илм-

фани ва маданияти сингари адабиёти ва санъати ҳам барча туркий тилли халқларнинг, шунингдек, қўшни халқларнинг адабиёти ва санъати равнақиға самарали таъсир кўрсатди. Масалан, туркиялик қардошларимиз Кўниё (Икония) султонлигида нашъу намо топган буюк юртдошимиз Жалолиддин Румийни турк адабиётининг асосчиларидан бири деб биладилар. Буюк озарбайжон шоири Муҳаммад Паноҳ ўғли Фузулий Алишер Навоийни ўзининг устози деб ҳисоблаган. Шундай эътирофларни XVIII асрда яшаб ижод қилган буюк туркман шоири ва мутафаккири Махтумқули, XIX асрда яшаб ижод этган буюк қозоқ шоири ва маърифатчиси Абай ва бошқалар ҳам изҳор этишган.

Умуман олганда, ўзбек маданияти, маърифати, маънавиятининг туркий тилли, араб, форс, ҳинд ва бошқа халқларга самарали таъсири қадим замонлардан бошланиб, ўрта асрларда кучайиб, сўнгги асрларда давом этиб келган ва ҳамон давом этмоқда, истиқдолга эришганимиздан кейин бу таъсир яна қадимда бўлгандек куч ола бошлади.

Туркияни — янги Туркистон деб бежиз айтишмайди. Бу мамлакатнинг, бу давлатнинг тамал тошини қўйганлар туркистонликлар, олис аждодларимиздир. Бу элга Ислом динини ёйишда жасорат кўрсатиб саъй-ҳаракат қилган уламоларнинг кўпчилиги самарқандлик, бухоролик, термизлик, балхлик, хоразмлик, шошлик, фарғоналик ватандошларимиз бўлишгани маълум. Мирзо Улуғбек шаҳидлигидан кейин унинг сафдоши ва садоқатли шогирди Али Қушчи Истанбулда ўз фаолиятини қизғин давом эттириб, кўплаб ёшларга устозлик қилиб, усмонлилар астрономия фани равнақиға катта ҳисса қўшгани ҳам тарихдан бизга маълум.

Буни қарангки, туркистонликларнинг турк илм-фани ривожигадаги иштироки XIX асрда ҳам давом этган ва давом этмоқда. 1922 йили буюк адиб ҳамда давлат ва жамоат арбоби Абдурауф Фитрат Бухоро Халқ Жумҳуриятининг маориф ноziри бўлиб хизмат қилган кезларда хорижга, жумладан, Олмонияга ўқишга юборилган 300 га яқин туркистонлик ёшлар 1927 йили таҳсил тугагач, ватанларига қайтиб келолмайдилар, уларнинг кўпчилиги олий маълумотли мутахассис сифатида Туркияда ишлаб, яшаб қоладилар ва бу мамлакатнинг илм-фани равнақиға ўз ҳиссаларини қўшадилар. Саид Али, Иброҳим Ёрқин, Аҳмаджон Иброҳим, Абдумажид Иброҳим шулар жумласидандир. Масалан, Аҳмаджон

Иброҳим геология соҳасида, Иброҳим Ёрқин зироатчилик соҳасида катта мактаб яратган олимлар сифатида Туркияда довруғ қозонадилар, уларнинг фарзандлари бугунги кунда оталари ишини шараф билан давом эттирмоқдалар.

Чоризм асорати ва шўролар тутқунлиги даврида ҳам маънавий қиёфасини сақлаб қолган халқимиз жаҳон тамаддунига ҳисса қўшишдан тўхтаб қолмади. Маълумки, жаҳон бадиий тафаккури даражаларини белгилашда рўмон жанри мезонлардан бири ҳисобланади. Буюк ва севимли адибимиз Абдулла Қодирийгача дунёда берган романчилик мактаби мавжуд эди. У ўзининг «Ўткан кунлар» рўмони билан олтинчи рўмончилик мактаби — ўзбек миллий рўмончилик мактабига асос солди. Бу мактаб қўшни ва қардош халқлар, айниқса, туркий тилли халқлар адабиёти ривожига баракали таъсир кўрсатди.

Бизким, ўзбеклар жаҳон цивилизациясига буюк Хоразмийлар, Фарғонийлар, Самарқандийлар, Бухорийлар, Термизийлар, Форобийлар, Шошийлар, Марғинонийлар яшаган даврларда бўлганидек, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Ҳусайний, Бобурлар замонида бўлганидек, яна ўз ҳиссамизни, ўзбекона улуғшимизни қўшиш арафасидамиз, янада аниқроқ қилиб айтсак, миллий истиқлол шарофати билан бу ишга киришдик ҳам. Муҳтарам Президентимиз бошчилигида ишлаб чиқилган бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзбекона ўзига хос ва ўзига мос йўли — Ўзбекистон йўли ва бу йўл келтираётган самаралар жаҳон тафаккурий равнақига қўшилган бир ҳисса, бир мисолдир. Ислом Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асари ва бу китобнинг ўнлаб хорижий тилларга таржима қилиниб, жаҳондаги кўпгина мамлакатларда атоқли давлат ва жамоат арбоблари томонидан урганилиб, эътироф этилаётгани иккинчи бир мисолдир.

Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги доирасидаги айрим мамлакатларда юз берганидан фарқли ўлароқ, Ўзбекистонда мураккаб ўтиш даври туполонларсиз, пўртаналарсиз кечаётгани ҳам халқимизнинг бой давлатчилик анъаналари борлигидан, бу ҳаётбахш анъаналар Юртбошимиз томонидан оқилона фойдаланилаётганлигидандир. Биз учун ҳозирги кунда, ўйлаймизки, бундан кейин ҳам, Ислом Каримовнинг асарлари

худди Амир Темурнинг «Тузуклари» янглиғ аҳамиятга эга. Соҳибқирон бобомиз ўз даврида «**Куч — адолатда**» деган шиори бўйича иш юритган эди. Президентимиз буюк аجدодимиз анъанасини давом эттириб, «**Куч — билим ва тафаккурда**» деган шиорни ўртага қўйди. Орада замонларда фарқ борлиги шундай шиорни тақозо этади. Бунинг сабабини англаб олиш учун сўзни яхшииси Исом Каримовнинг ўзидан эшитайлик: «**Бугун халқаро ҳаёт, кишилик тараққиёти шундай босқичга киргани, энди унда ҳарбий қудрат эмас, балки интеллектуал салоҳият, ақл-идрок, фикр, илмюр технологиялар ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Амир Темур бобомизнинг «Куч — адолатда» деган машҳур таъбирини бугунги кунга нисбатан қўлаб айтадиган бўлсак, мен унга қўшимча қилиб, «Куч — билим ва тафаккурда» деган бўлардим. Келгуси асрда бу тамойил янада кучаяди ва ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларини қамраб олади. Бинобарин, халқаро майдонда биз бошқа мамлакатлар билан соғлом фикр мусобақасига, ижодий рақобатга киришмоғимиз лозим бўлади. Бизнинг келажагимиз мана шу мусобақа ва рақобатга қай даражада бардош бера олишимизга боғлиқ. Уйлайманки, бунинг учун миллимизнинг салоҳияти ҳам, ақл-заковати ҳам етарли».**

Келгуси асрда кутилаётган ўша мусобақа ва рақобатларга бардош бериш учун Юртбошимиз ташаббуси билан республикамизда аллақачон тараддуд бошлаб юборилган, халқимизнинг интеллектуал имкониятларини ишга солиш, улардан мукаммал тарзда фойдаланиш бўйича зарурий чора-тадбирлар ўтказилишга киришилган. Ҳукуматимиз томонидан ўқув-тарбия ишларини замонавий талаблар даражасида юксалтиришга қаратилган қатор тадбирлар, «Умид», «Камолот», Мирзо Улугбек номидаги ва бошқа жамғармалар орқали Оврупо, Осиё ва АҚШнинг энг нуфузли университетларида ўқиётган талабаларимиз эришаётган муваффақиятлар ишончимизга ишонч қўшмоқда.

Рухонийлар, яъни диний арбоб ва ходимлар ҳам миллий давлатчилигимиз таянчларидан бўлиб келишган, улар тўғрисида китобимизнинг илгариги бобларида анча-мунча сўзлаб ўтдик. Лекин ҳозир билдирмоқчи бўлаётган фикримиз айтиб ўтилганларга қўшимча бўлиши баробарида дин ва диний арбоблар ҳамда давлат сиёсий ҳокимияти муносабатларига тегишлидир. Хўш, қадим замонларда, ўрта асрларда ва яқин ўтмишда ўзбек давлатлари диний давлат бўлганми ёки дунёвий

давлат бўлганми? «Авесто» китобида ўтга топинувчи аждодларимизнинг бундан 3 минг йил илгариги диний қарашлари ҳам ўз ифодасини топган. Исломгача бўлган даврларда аждодларимиз ўртасида одат ҳуқуқи жорий бўлган. **Одат ҳуқуқи** — ёзилмаган, турмуш тақозоси ила табиий равишда юзага келган, давлат ҳокимияти томонидан маъқулланган, аждоддан авлодга мерос бўлиб ўтгани, жамият томонидан қабул қилиб олинган удум, анъана ва маросимлар мажмуидан иборатдир. Одат ҳуқуқи ўтмишда жамият аъзолари ўртасидаги муносабатларни бошқаришнинг асосий омили бўлган. У умумхалқ манфаатлари ва иродасини нисбатан кенгроқ ифодалаган. Юртимизга Ислом дини ёйилгач, илми фикҳ — Ислом қонунчилиги, яъни шариат жорий этилади. Лекин шуниси характерлики, шариат билан ёнма-ён ҳалқимиз ўзи маъқул қўрган азалий одатлари, анъаналари ва маросимларига риоя қилишда давом этаверади ва бу нарса ҳозирги кунгача етиб келган. Масалан, исломий Рамазон ҳайити, Қурбон ҳайити нишонланиши билан бирга азалий халқ байрамлари — Йилбоши (Наврўз) ва Ҳосил тўйи (Меҳржон) ҳам ўтказилган, тўй маросимларимизда ўтпарастлик замонидан мерос бўлиб қолган айрим удумларга ҳам риоя қилинган, қудандачиликда жуда қадим даврлардан келаётган қалин бериш, қалин олишлар тўхтамаган. Хуллас, халқ ўз турмушида шариатга ҳам, Ислом ақидаларига қаттиқ зид бўлмаган одатларга ҳам риоя қилаверган. Маълумки, Туркистон аҳли ёппасига мусулмон бўлгач, вужудга келган давлатларимизда Ислом дини расмий давлат дини ҳисобланган. Лекин бу ҳол ўзбек давлатлари дунёвийликдан мутлақо йироқ, тўла маънодаги ислом давлатлари бўлган, деган фикрни билдирмайди. Бизнингча, мусулмон бўлганимиздан кейин бунёд этилган давлатларимиз исломий-дунёвий давлатлар бўлган. Дин давлатдан ажратилмаган бўлса-да, шайхулислом, қозикалон, муфтий каби диний мансабдорлардан тортиб мадрасаларнинг бош мударрислари, жомеъ масжидларининг имом хатиблари, хонақоларнинг шайхларигача олий ҳукмдор ва унинг жойлардаги ноиблари томонидан тайинланган. Улар диний фаолият билан машғул бўлиб, сиёсий ишларга аралашмаганлар, олий ҳукмдорни Олжох таолонинг Ер юзидаги сояси деб ҳисоблаб, раиятни солиҳ ва солиҳа бўлишга чорлаб, фуқаролик бурчини ўташда халойиққа ўрнак бўлишга ҳаракат қилганлар.

Оддий халқ каби сарой аҳли ҳам Исломиё-дунёвий тарзда турмуш кечирганлар. Масалан, Амир Темури саройида эски туркий анъана бўйича гоҳо-гоҳо чоғир базмлари ўтказилган. Кастилия элчиси де Клавихо маълумотиға кўра, Амир Темури томонидан ўтказилган қабул маросимлари ва тўйларда аёллар ҳам қатнашган. Ёки бўлмаса, Соҳибқироннинг суюкли набираси Муҳаммад Султон вафоти муносабати билан туркий одатға кўра туркона мотам тутилган. Валиаҳд шаҳзода Жаҳонгир мирзо 20 ёшида фоний дунёдан боқий дунёға рихлат қилгач, унинг 18 ёшида бева қолган хотини Суюнбека (Султон Муҳаммад — Ўзбекхоннинг набираси)ни идла муддати ўтгач, туркий одатға биноан учинчи ўғли бўлмиш Мироншоҳ мирзоға олиб берган ва ҳоказо.

Уламолар томонидан «Ҳазрати имом уз-замон ва халифат ур-рахмон» деган юксак диний унвонға сазовор бўлган Муҳаммад Шайбонийхон ҳам ҳатто ўз расмини чизишға рассомларға ижозат берган.

Барча пойтахтларимизда, шу жумладан, Самарқанд, Ҳирот, Бухоро, Хива, Қўқон саройларида вақти-вақти билан шоирлар мусобақаси — мушоиралар ўтказилиб турилган, энг етук ва ташкилотчи шоирға маликушшуро, маликулкалом деган фахрий унвонлар берилган.

Аёнки, санъат соҳаси ва аҳли ўзида ҳамиша хомийликка эҳтиёж сезади. Ўтмишда етук, истеъдодли санъаткорлар давлат томонидан рағбатлантириб турилган. Саройларда машшоқлар, хонадалар, раққос ва раққосаларнинг тўдалари фаолият кўрсатган, улар давлат хазинасидан маош олиб, умр кечиришган, касбий маҳоратларини ошира боришган, уларнинг санъати аجدоддан авлодға, устоздан шогирдға ўтиб келаверган. Атоқли мақомшунос олим, санъатшунослик доктори эндиликда марҳум Исҳоқ Ражабий тадқиқотиға кўра теран илдишлари қадим замонларға бориб туташувчи олти мақом Илом динининг қуввати ҳисобланмиш Бухорои шарифда XVII асрда аштархонийлар сулоласидан Абдулазизхон ҳукмронлик қилган йилларда ўз тақомилиға эришади. Санъатшунослик доктори, Ўзбекистон Фанлар академиясининг муҳбир аъзоси, профессор Мамажон Раҳмоновнинг ўзбек театрининг энг қадимги даврлардан бошлаб ҳозиргача бўлган тарихиға доир йирик тадқиқотиға кўра бундан 2 минг йиллар аввал Шош давлатида сарой театри бўлган, бу ижодий гуруҳ чет элларда, жумладан, Хитой шаҳарларида ҳам

томошалар кўрсатиб, уларни мафтун этган. Бундай далилларни кўлаб келтириш мумкин.

Хуллас, ўзбек давлатлари исломий-дунёвий давлатлар бўлиб, халқимиз ҳам мазкур давлатларнинг фуқаролари сифатида шу ҳолатга мос тарзда умр кечирганлар. Руҳонийлар — уламолар ва диний ходимлар ҳам давлат олдида бир фуқаро сифатида масъулият туйганлар, халойиқни инсофли, диёнатли, ҳалол, ор-номусли, ҳамиятли, виждонли, сахий, етимпарвар, ватанпарвар, тақводор — Оллоҳдан қўрқувчи ва Унинг марҳаматидан умид тутувчи бўлишга чорлаганлар ва бу борада ўзлари ҳам ибрат бўлишга интилганлар. Ана шундай фаолиятлари ила руҳонийлар миллий давлатчилигимизнинг таянчларидан бири бўлишган. Умуман олганда, бундай фаолият, бундай тутум шариати Ислomiaга зид эмас, мувофиқдир. Чунончи, Ҳадиси шарифда уқтириб ўтилганидек, мусулмон одам бу дунёни деб охиратни, охиратни деб бу дунёни унутиб қўймаслиги мақбулдир. Қолаверса, диний масалалар тўғрисида чуқур баҳс юритиш шаръан манъ этилади, чунки диннинг моҳиятига охиригача етишга одамнинг ақл-идроки ожизлик қилади. Шунинг учун ҳам Оллоҳ таолонинг Биру борлигига чин имон келтириб, Унинг берган умри ва ноз-неъматларига шукр қилиб ва мамнун бўлиб, ҳамду санолар айтиб, ўз диний қарашларини бошқаларга мажбур қилишни ҳаёлига ҳам келтирмай, янада яхши кунлар насиб этишини тилаб завқ-шавқ билан, ҳаёт қувончларига тўлиб-тошиб яшамоқнинг ўзи бир саодатдир. Бундай исломий-дунёвий турмуш тарзи ҳозирги ҳаёт тарзимизга ҳам, бугунги руҳонийларимиз фаолиятига ҳам мувофиқ келади, десак янглишмасак керак. Демак, бугунги давлатчилигимизда давлатнинг руҳонийларга, руҳонийларнинг давлатга бўлган анъанавий, асрлар синовидан ўтган муносабатга риоя қилинмоқда, деб хулоса чиқарсак бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 31-моддасида бундай дейилади: «Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди». Мазкур Конституциямиз доирасида ва унга мувофиқ тарзда яратилган ҳамда Олий Мажлис сессиясида қабул қилинган «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонунда Қуръ-

они карим ва Ҳадиси набавия кўрсатмаларига зид ўринларни учратмадик. Ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга молик бу муҳим ҳужжатда демократик, ҳуқуқий ва дунёвий давлат бўлмиш Ўзбекистон Республикаси фуқаролари — замондошларимизни маънавий етук қилиб тарбиялашда ҳақиқий диний билимлар ва ватанпарвар руҳонийлар — уламолар ва диний ходимларнинг ҳам муносиб ўринлари борлиги эътироф этилган.

Навбат миллий давлатчилигимизнинг муҳим таянчларидан яна бири бўлмиш **Қонун** хусусида сўзлашга етиб келди. Аёнки, маданий давлатлар вужудга келганидан буюққа улар ёзилмаган (одат) ва ёзилган (илоҳий китоблар, шариат) қонун-қоидаларга таяниб иш юритади. Лекин бизким, ўзбекларда уларнинг ҳеч бирига айнан ухшамаган яна бир муҳим ҳужжатимиз бор. У ҳам бўлса, Амир Темурнинг «Тузуқлар»идир. Биз бу дастурий асарни ҳам туркий одат, ҳам Исломий шариат уйғунлашувидан яратилган давлат аҳамиятига молик ҳужжат дейишни истар эдик. «Тузуқлар» Соҳибқирон бобомиз тузган буюк салтанат исломий-дунёвий давлат бўлганлигини тасдиқлайди, дейиш билан бу борадаги сўзимизни мухтасар қиламиз.

Учинчи фасл

Йигирма бешинчи боб

МАФКУРА ЁКИ ЯНА БИР ЯНГИ ТАШАББУС

Миллий давлатчилигимиз тарихи ва унинг таянчлари ҳусусида шунча фикр-мулоҳазалар айтилганидан сўнг миллий мафкурамиз ҳақида ҳам махсус тўхтаб ўтмасак бўлмас, зеро, ҳар бир давлатнинг ўз мақсади, ўз ғояси бўлиши турган гап.

Аввало шунга таъкидлаш зарурки, мафкура ўзгариб турадиган нарсас. Дунёда инсон азму иродаси, ақл-идроқи, фаҳм-фаросати билан яратилган нимаики бўлса, ҳаммаси ўзгара боради, чунки улар замонга боғлиқдир. **Ибтидоиси бўлган нарсанинг интиҳоси бўлиши турган гап.** Замон эса ҳаминиша ўзгаришда, вақт ҳаминиша илгарилариди. Ўзи мутлақ бўлмай, яралмиш нарсадан ҳосил бўлган нарсаларнинг барчаси мангу эмас. Инсон ҳам мутлақ эмас, шу туфайли у яратган нарсалар ҳам мутлақ бўлиши мумкин эмас. Ёлғиз Оллоҳ таолонинг каломи бўлмиш Қуръони карим мутлақдир. Чунки Оллоҳ таоло туғилмаган ва туғмаган ҳам. У азалдан мавжуд ва абадий мавжуд.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, инсон азму иродаси билан яратиладиган нарсалардан бири бўлмиш ҳар қандай мафкура ҳам замонлар, даврлар ўтиши билан ўзгара бораверади. Шу жумладан, у ёки бу давлатнинг асосий қонуни бўлмиш конституциясига тузатишлар киритилиши — айрим моддалар олиб ташланиб, ўрнига бошқа моддалар қўшилиши мумкин, ҳаттоки муайян бир конституция тўла ҳолда бекор қилиниб, янги конституция қабул қилинган ҳоллар юз беради. Собиқ Совет Иттифоқи ва унинг таркибига кирган 15 та собиқ иттифокдош республиканинг конституциялари тақдирда худди шундай бўлди. Жаҳон мамлакатларида илгарилари қабул қилинган, ҳозирги кунда амал қилиб турган деярли барча конституцияларга, шу жумладан, 200 йилдан ортиқ тарихга эга АҚШ Конституциясига ҳам йиллар давомида у ёки бу тарзда ўзгартиришлар киритилган. Чунки давр ўтиши билан конституциянинг у ёки бу моддаси маънавий эскириб ва, ҳаттоки, турмушга зид келиб, тараққиётга тўсқинлик қилиб қолиши ҳам мумкин.

Сиёсий тузум ўзгарганда шу тузумнинг меваси бўлган ва унга хизмат қилиб келган конституциялар яхлит ҳолда бутунлай бекор қилинишини собиқ Совет Иттифоқи ва иттифоқдош республикалар конституциялари мисолида юқорида айтиб ўтдик. Сиёсий тузум мустақим турганида ҳам муайян бирор мамлакатда ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар, ижтимоий тафаккурда юксалиш ёки орқага кетиш ҳоллари бўлиши мумкин. Ана шундай ҳолатларда турмуш тақозоси, замон талабига кўра мамлакат парламенти томонидан, баъзан референдум ўтказиш йўли билан амал қилиб турилган конституцияга тегишли ўзгартиришлар киритилади. Бу нарса амалиётда учраб туради.

Мазкур кириш сўзимиздан муддао шуки, мамлакатимизда 1992 йилнинг 8 декабридан бошлаб амал қилиб келинаётган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг мафкура билан боғлиқ 12-моддасининг иккинчи банди бўйича фикр юритиб, унга муносабатимизни билдириб, ўз мулоҳазамизни айтишга қарор қилдик. Бунга Президент Ислом Каримовнинг «Тафаккур» журнали бош муҳаррирининг саволларига жавоблари тўғрисида далла бўлди.

Аёнки, амалга киритилган қонунлар, айниқса, асосий қонун бўлмиш конституциялар муҳокама қилинмайди, балки ижро этилади. Бироқ улар муқаддас китоб бўлмиш Қуръони карим тафсир этилгани сингари, Ҳадиси шарифлар таҳлил ва талқин қилингани янглиғ одоб-ахлоқ доирасида шарҳланишига ижозат берилади, қолаверса, муҳтарам давлатимиз бошлиғи Ислом Каримов раҳбарлигида жаҳон андозалари юксаклигида яратилган, ривожланган демократик давлатларда яшовчи кўпгина атоқли ҳуқуқшунос олимлар томонидан мукаммал қоидалар мажмуи деб тан олинган Конституциямиз 16-моддасининг биринчи бандида: «Мазкур Конституциянинг бирорта қоидаси, Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ ва манфаатларига зарар етказадиган тарзда талқин этилиши мумкин эмас» дейилади. Демак, илми қиёсний татбиқ этиб, мантқан хулоса чиқарамизки, мазкур Конституциянинг бирор қоидаси Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ ва манфаатларига наф етказадиган тарзда талқин этилиши мумкин. Бизнинг Конституциямиз 12-моддаси иккинчи бандини талқин қилишдан муродимиз эзгуликка қаратилган бўлиб, республикамиз ҳуқуқ ва манфаатларига бир фуқаро сифатида баҳоли қудрат наф етказишдир. Шунингдек, бун-

га Конституциямизда кафолатланган шахсий ҳуқуқ ва эркинликларимиз имкон беради. Конституциямиз 29-моддаси, биринчи бандининг илк жумласи шундай: «Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга».

Томчида қуёш акс этади, деганларидек, мана шу биргина жумланинг ўзиёқ республикамиз демократик, ҳуқуқий ва дунёвий давлат эканини кўрсатиб турибди.

Собиқ комфирқа аъзолари бўлган, ўз вақтида бирор давлат ва жамоат ташкилотидаги бошланғич партия ташкилотлари ҳисобида турган ўрта яшар ва кекса кишиларнинг ёдида бўлса керак, 1991 йилнинг кузига республикамиз раҳбари Ислом Каримов томонидан бу жойлардаги партташкилотларни тугатиш қарарисида кўрсатма берилди, шу тариқа комфирқанинг туб илдишларига болта урилди, унинг асосий мафкурaviй ўчоқлари дафъ этилди, кейин эса унинг ўзи бутунлай бекор қилинди.

Миллий истиқлолга эришганимиздан кейинги дастлабки кезларда «Шўролар мафкураси тазйиқидан қутулдик, энди бизга ҳеч қандай мафкуранинг кераги йўқ» дейувчилар ҳам пайдо бўлган эди. Бунга ҳам тушунса бўлади. Чунки коммунистик идеология фақат ўз дунёқарашини мафкура деб билиб, бошқа мафкураларни тан олмаган. Коммунистик идеологияга асосланган ва уни зўр бериб, турли йўл-йўриқлар билан кенг тарғиб-ташвиқ этган, тоталитар, яъни зўравонликка асосланган шўро давлати фақат ҳоким миллат манфаатини кўзлаган. Бундай ҳаракатлар демократия ва эркинлик қоидаларига, миллатларнинг суверенитетига зид эди. Шу боис «идеология» ибораси ўз дунёқарашини мажбуран, ҳатто зўравонлик билан қабул қилидириш воcитаси сифатида салбий маъно касб этиб қолган эди. Атрофлича фикр юритилса, бунга ҳам тушунса бўлади.

Шундан бери орадан етти-саккиз йилча вақт кечди. Ҳаққимиз, мамлакатимиз истиқлол йилларида катта тарихий тараққиёт йўлини босиб ўтди. Ижтимоий ва иқтисодий соҳаларда улкан муваффақиятлар қўлга киритилди. Бу эса ўз навбатида мафкурага бўлган муносабатимизда ҳам янгича қарашга олиб келди. Мазкур ҳолат Президент Ислом Каримовнинг «Тафаккур» журнагида ёритилган жавобларида жуда аниқ ифодаланди ва бундан буёғига ўз миллий мафкурамизни қандай шакллантиришимиз лозимлиги белгилаб берилди: «Тасаввур ва дунёқараш тараққиётга қараб ўзгариб боради... Мафкурани шакллантириш жараёнида кенг жамо-

атчиликнинг илгор дунёқараши ва тафаккурига асосланиш лозим».

Чиндан ҳам инсон тасаввури ва дунёқараши тараққиётга қараб ўзгариб боралиган, онг ва қалбда ҳосил бўладиган нарсалардир.

Маълумки, тилимизда жам, жамоа, жамоат ва жамият деган сўзлар бор. Барчасининг ўзаги йиғилган, тўпланган деган маъноларни билдирувчи жам иборасидир. Жамоа ибораси бирор маҳалла ёки қишлоқ аҳолисини, бирор муассаса, ташкилот ёки корхона аҳлини билдиради, биржойнинг бир гуруҳ кишилари деганидир. Жамоа атамаси маъноси жиҳатидан жамоатдан фарқланади. Жамоада турли қарашдаги кишилар бўлса, жамоатда эса бир мақсад, бир хил манфаат йўлида жам бўлган кишилар тушунилади. Масалан, жамоат деганда бир масжидда намоз ўқувчи ҳаммаҳалла, ҳамқишлоқ кишилар назарда тутилади. Жамоат сўзининг жамоатчилик шакли ҳам бор. Масалан, илмий жамоатчилик, адабий жамоатчилик, талабалар жамоатчилиги ва ҳоказо.

Жамият эса инсоният тарихий тараққиётининг маълум босқичида шаклланадиган ижтимоий муносабатлар мажмуидир. Ижтимоий муносабатлар ичида энг асосийси, бу — ижтимоий онг шакллари белгилайдиган муносабатлар — иқтисодий муносабатлардир. Яхлит олиб қаралганда, жамият доимо тараққиёт йўлидадир. Масалан, инсоният ҳозирда ўн тўққизинчи асрдагига қараганда анча раванқ топган. Жамият тараққиётини бутунлай иқтисодий муносабатларга боғлаб қўйиш тўғри эмас, бу моддийчиликдир. Одамларнинг иродаси, азму қарори, тарихий шахсларнинг фаолияти, маънавий омилларни ҳам унутмаслик керак. Шўролар давридаги ҳукмрон мафкура моддийчиликка асосланган эди. Уларнинг ақидасига кўра, ибтидоий жамиятда ҳамма тенг эди, коммунизм қурилса, яна шундай тенгликка эришилади, дейиларди. Шўро мафкурачилари чоракам бир асрча мулдат давомда шу ғояни зўр бериб тарғиб-ташвиқ қилишди, мажбурлаб ўзгаларга ҳам тиқиштиришди. Собиқ Иттифоқнинг тарқаб кетиши бу «таълимот»нинг пучлигини исботлади-қўйди.

Бозор иқтисодиёти онгли кишилик тараққиётининг ҳамма босқичларида бўлган ва бундан кейин ҳам давом этаверади. У инсонларга ҳамиша йўлдошдир. Фақат совет тузумидаги ҳаёт бундан мустасно эди.

Ўзбекистон жамияти бундан 8 йил аввалгисидан анча фарқланади. Ҳозир мамлакатимиз бозор иқтисодиёти йўлидан дадил равнақ топиб бормоқда. Жамоатчилик фикри — ижтимоий онгнинг ўзига хос қўринишларидан бири бўлиб, кишиларнинг турмуш ҳоли-салари, сиёсий ва ижодий ташкилотлар ва алоҳида бир шахсларнинг фаолияти ҳақида ижобий ёки салбий қарашларининг мажмуидир. У кишиларнинг манфаатларини, эътиқод ва ҳис-туйғуларини, сиёсий, илмий ва ижодий ташкилот ва муассасаларнинг оммага мунтазам кўрсатадиган таъсири ва амалий ҳаёт тажрибаси, анъаналар асосида ўз-ўзидан ёки уюштирилаётган тарзда юзага келади ва шаклланади. Шунинг учун ҳам жамоатчилик фикрида манфаатларнинг хилма-хиллиги билан бирга уларни тушуниш даражаси ўртасида фарқ бўлади. Жамоатчилик фикри муайян бирор нарсани ёки маъқуллайди ёки рад этади. Бизнингча, бетарафлик жамоатчилик фикри эмас. Бетарафлик — бу аслида яширин ёқлаш ёки ёқламаслик, дилидагини ошкор этмасликдир.

Жамоатчилик фикри — нисбий тушунча, унда ҳақиқат ҳамиша ҳам тўла-тўқис зухур бўлавермайди. Жамоатчилик фикрининг ҳақиқатлик даражаси ўша фикрни билдирган жамоа таркиби кимлардан иборат эканлигига, унга ким етакчилик қилганлигига боғлиқ. Масалан, маҳалла жамоатчилиги деймиз. Туман жамоатчилиги деймиз. Шаҳар жамоатчилиги деймиз. Илмий, адабий, маданий жамоатчилик деймиз. Булар томонидан билдирилган фикрлар ҳақиқатни ифодалаши ҳам, ифодаламаслиги ҳам мумкин. Инсониятнинг тарихий тажрибаси кўрсатадики, кўпчилик ноҳақ бўлиб, бир киши ҳақ бўлиб чиққан ҳоллар учрайди.

Хуллас, жамоатчилик фикри — бу жамият фикри эмас. Жамоатчилик фикри жамият фикри бўлиши учун умумхалқ фикри юксаклигига қўтарилиши керак. Жамият фикри эса шу жамият аъзоларининг энг илғор қисми дунёқарашини ва бутун жамият манфаатини ифодалайди. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, Президент Ислам Каримовнинг мафқурани шакллантириш жараёнида кенг жамоатчиликнинг илғор дунёқарашини ва тафаккурига асосланиш лозим, дейишининг моҳияти ана шундадир.

Миллат кишиларнинг жипс тарихан шаклланган бирлиги, умумиқтисодий турмуш, тил, ҳудуд бирлиги, маданият, онг, руҳият уйғунлиги ва мушгараклиги демакдир.

Муайян бирор миллатга тегишли нарсаларга миллий изоҳи қўлланилади ва шу нарсалар айти шу миллатнинг ўзигагина тааллуқли бўлади. мазкур нарсалар бу миллатни бошқа миллатлардан фарқлаб туради. Масалан, ўзбек миллий бадиий адабиёти миллатимизга тегишли сўз санъатидир. Ўзбек халқининг миллий манфаати дейилганда миллатимизга доир наф тушунилади. Миллат, бир сўз билан айтганда, маънавият бирлигидир. Маънавият — давлат асоси, давлат эса маънавият суянчиги. Мана энди мафкура атамасига таъриф бериб ўтсак бўлади. **Муайян бир ижтимоий гуруҳ ёки миллатнинг туб манфаатларини назарий асословчи ва ҳимоя қилувчи фалсафий, сиёсий, ҳуқуқий, диний, эстетик қарашларнинг бутун бир тизимига мафкура дейилади.** Демак, ўзбек халқининг миллий мафкураси миллатимизнинг туб манфаатларини назарий асословчи ва ҳимоя қилувчи фалсафий, сиёсий, ҳуқуқий, диний, эстетик қарашларнинг бутун бир тизимидир. Мафкурасиз ижтимоий гуруҳ, жамият ёки миллат бўлиши мумкин эмас. Миллат ва миллий мафкура тушунчалари ўртасида ўзаро узвийлик бор.

Миллат тушунчаси синфий тушунча эмас. Миллат вакили бўлишлик мулкдор ёки мулкдор эмасликка боғлиқ ҳам эмас. Миллат тушунчаси синфлардан, табақавий фарқлардан устувор тушунча. Марксчи-ленинчи сиёсатдонлар — мафкурачиларнинг ҳар бир миллатда икки миллат, ҳар бир маданиятда икки хил маданият бор деган «назария»ларининг фақат уйдирмадан иборат эканлиги аниқса Совет Иттифоқи тарқаб кетганидан кейин яққол намоён бўлди-қўйди. Такрорлаб айтамизки, миллат — бу, кишиларнинг жипс тарихий бирлиги, умумиқтисодий турмуш, тил, ҳудуд бирлиги, маданият, онг, руҳият уйғунлиги ва муштараклиги демакдир. Ўз давлатисиз ўз қиёфасига эга миллат бўлмайди, давлатчилигини қўлдан бой бериб қўйса, бора-бора миллий қиёфасини йўқотиб юбориши мумкин. Миллатнинг метиндек жипслиги ўз давлатининг қудратига боғлиқ. Ва, аксинча, миллатнинг метиндек жипслиги давлати қудратининг даражасини белгилайди. Миллат ва давлат тушунчаларини бир-биридан айирган ҳолда таърифлаб бўлмайди.

Тарихни қўздан кечирсак, миллатнинг жипслиги даражаси ўзгариб турадиган ҳодиса эканини кўрамиз. Бу кўп омилларга, жумладан, тарихий шахснинг йўлбошчининг ўрни ва ролига ҳам боғлиқ. Қачонки

халқимиз метиндек бирлашиб, жипслашган бўлса, ўшанда ўз буюк давлатига эга бўла олган. Бунинг учун халқни бирлаштирувчилик салоҳиятига эга сиймо тарих саҳнасига чиқиши, ҳокимиятни бошқариши керак. Тарихда бунга мисоллар кўп. XIV асрнинг иккинчи ярмида Амир Темур тарих саҳнасига дадил чиқиб, шундай бирлаштирувчилик вазифасини адо этди ва буюк бир давлат — Темурийлар давлатини тузди. Соҳибқирон вафотидан кейин миллатимиз жипслиги заифлаша бошлади. XVI асрнинг иккинчи ярмида Абдуллахон II давлатида миллатимизнинг жипслик даражаси анча кучайди, ўшанда Бухоро хонлиги мусулмон Шарқидаги энг қудратли давлатлардан бирига айланган эди. Афсуски, Абдуллахон II вафотидан кейин миллатимизнинг жипслиги сусая бошлади. Бундай кейинги сиёсий воқеалар ҳурмати ўқувчиларимизга тарих китобларидан аён: аввало ягона Туркистон учта давлатга бўлиниб кетди, кейин XIX асрнинг иккинчи ярмида мустамлака ва ярим мустамлака ҳолига тушиб қолдик. Демак, давлат тақдирида миллат, миллат қисматида давлат ҳам ҳал қилувчи омиллардан ҳисобланади. Бу иккаласининг тақдирида эса ўз халқига йўлбошчилик қила олиш салоҳиятига эга тарихий сиймонинг ўрни ва роли ҳам каттадир. Бу фикрнинг нақадар тўғрилигини Президент Ислам Каримовнинг давлат бошлиғи ва халқ раҳнамоси сифатидаги фаолияти ҳам тасдиқлаб турибди.

Ўртбошимиз «Тафаккур» журналида ёритилган жавобларида *«Жамиятимиз мафқураси халқни — халқ, миллатни — миллат қилишга хизмат этсин»*, деган фикрни илгари сурди. Вазифа аниқ ва кенг қамровли. Чунки мафкура шундай бутун бир тизимки, унда муайян бир ижтимоий гуруҳ ёки миллатнинг туб манфаатларини назарий асословчи ва ҳимоя қилувчи фалсафий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний, эстетик, бадиий қарашлар ифодаланади. Бу шарафли вазифани адо этиш файласуфлар, сиёсатшунослар, ҳуқуқшунослар, диний арбоблар, ижодкорлар ва, умуман, янгича фикрловчи барча зиёлиларнинг зиммасидадир.

Адабий тилимизда *яратиш, шакллантириш ва ундириш* деган сўзлар бор. Йўқдан бор қилишга *яратиш* дейилади. Ўзи бор нарсага қандайдир ишлов бериб, янги ташқи қиёфа беришга *шакллантириш* дейилади. Ерга сочилган ёки қадалган уруғ ва дон тегишли меҳнат эвазига тупроқ бағридан ўсиб чиқади, бу *ундириш*дир.

Хуш, миллий мафкурага нисбатан қайси бир сўзни қўллаймиз-у, қандай йўл тутамиз ва қандай муносабатда бўламиз? Янгитдан мафкура яратишга мутлақо ҳожат йўқ. Чунки кўп асрлик тарихга эга миллат эканмиз. Ўз миллий мафкурамиз борлигига шубҳа ҳам бўлиши мумкин эмас, асло. Демак, мавжуд миллий мафкурамизни истиқлол даври талаб ва эҳтиёжларидан келиб чиқиб, янги мазмун билан бойитиб шакллантира боришимиз, халқимиз вужудидаги — онги ва қалбидаги янги-янги, битмас-туганмас маънавият куртакларини ундира боришимиз лозим.

Масалан, тилга бўлган муносабатимизни олиб курайлик. Юқорида миллат кишиларнинг, жумладан, тил бирлиги ҳам дедик. Чунки тилнинг тириклиги халқнинг мавжудлигидир. Тилсиз халқ йўқ. Ҳар кишининг ўз номи бўлганидек, ҳар бир тилнинг ҳам оти бор. Тилнинг оти миллатнинг номидир. Шунинг учун ҳам «Миллатимиз ўзбек, тилимиз ўзбек тили» деймиз. Тили ўлган халқнинг ўзи ҳам халқ сифатида йўқолган ва, аксинча, халқ қирилиши билан унинг тили ҳам ўликка айланган. Тил ва халқ — жон ва тан. Булар қарор топган ва ҳимоя қилинган тупроқ ватандир. Ўзбек халқи ва тили учун ана шундай муқаддас тупроқ — ватандир.

Тил — миллат вакиллари мустаҳкам бирлаштирувчи, тутиб турувчи белбоғ демак, бу рамзий белбоғнинг кучу қудрати сизу бизларнинг она тилимизга муносабатимизга боғлиқдир.

Тил — тарих кўзгуси, тарих эса тил кўзгуси демак. Масалан, Култегин битиклари милодий VIII аср, Аҳмад Югнакий, Юсуф Хос Ҳожиб, Маҳмуд Кошғарий асарлари XI аср, Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикмат»и XII аср, Навоий асарлари XV аср, Бобур асарлари XVI аср, Машраб асарлари XVII аср, Нодири ғазаллари XIX аср, Абдулла Қодирий романлари XX аср тилимизнинг кўзгусидирлар.

Маълумки, ўзбек тилига давлат тили мақоми берилган 1989 йили ҳали шўролар тузуми мавжуд бўлиб. Ислон Каримов республикамизга етакчилик қилишга эндигина киришган анча мураккаб пайтлар эди. Бироқ, шунга қарамай, Олий Кенгаш сессиясида «Давлат тили ҳақида»ги қонуннинг лойиҳаси муҳокама қилинганда ҳурматли Юртбошимиз мазкур қонунни жиддий ўзгаришларсиз қабул қилиш борасида кўрсатган сабъ-ҳаракатлари жамоатчиликнинг ёдидан чиқмаган бўлса ке-

рак. Бу қонуннинг қабул қилиниши маърифий-маънавий қийматидан ташқари шундай ижтимоий-сиёсий аҳамият ҳам касб этдики, тилимизнинг қадри, миллатимизнинг қадди қайта тикланишига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди. Ҳатто, айтиш мумкинки, миллий истиқдол учун курашимиз миллий тилимизнинг қадрини тиклашдан бошланди, давлат мустақиллиги йўлидаги биринчи муваффақиятимиз, биринчи ғалабамиз бўлди.

Орадан йиллар ўтгач, ушбу қонуннинг айрим моддаларида вақтдан ўзиб кетишлик ҳолати ҳам мавжудлиги аён бўлиб қолди. Ваҳоланки, сўзсиз ижро этиладиган қонунда вақтдан ўзиб кетишлик ёки вақтдан орқада қолишлик ҳолатларининг бўлиши мақбул эмас. Шунинг эътиборига олиб, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1995 йил 21 декабрда бўлган сессиясида «Янги таҳрирдаги «Давлат тили ҳақида»ги қонун қабул қилинди. Бу қонун тараққиётимизнинг ҳозирги босқичига мос ва у муваффақият билан амалга оширилмоқда. Уни ҳаётга татбиқ этишда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан қабул қилинган, Ислом Каримов имзо чеккан «Ўзбекистон Республикасида маъмурий-ҳудудий бирликлар, аҳоли пунктлари, ташкилотлар ва бошқа топонимик объектларнинг номларини тартибга солиш тўғрисида» деган қарор алоҳида аҳамият касб этмоқда. Қўринадик, давлат тили ҳақидаги Қонунимиз республикамізда яшовчи барча фуқароларнинг, яъни жамият манфаатларини инобатга олиб, босқичма-босқич, лекин изчил амалга ошириб борилмоқда. Бунда Юртбошимиз ўртага қўйган, юқорида тилга олиб ўтилган «Жамиятимиз мафқураси халқни — халқ, миллатни — миллат қилишга хизмат этсин» деган шиорнинг инъикосини кўришимиз мумкин.

Шу ўринда олий ўқув юртлари талабалари ва мактаб ўқувчилари учун чиқарилган айрим дарсликларда ёзилган, ҳурматли домлаларимиз ва ўқитувчиларимиз тилга оладиган «Эски ўзбек ёзуви» ва «Эски ўзбек тили» деган икки ибора ҳақида ўз мулоҳазаларимизни билдириб ўтамиз. Бизнингча, «Араб алифбосига асосланган ўзбек ёзуви» дейиш маъқул кўрилади. Чунки «эски» сўзида бир оз салбий маъно бўлиб, бу ибора купинча вақт ўтиши билан эскирган, муомаладан чиқиб қолган, тутилавериб ва кийилавериб, путури кетган ва уриниб қолган нарсаларга нисбатан қўлланилади. Салкам 14 асрча муомалада бўлиб келган, ўтмишдаги барча мум-

тоз шоирларимиз, адибларимиз, олиму тарихчиларимизнинг асарлари битилган араб алифбосига асосланган ёзувимизга нисбатан «эски» иборасини қўллаш унчалик одобдан бўлмаса керак. Бу ҳолни шўролар мафкураси касофатидан вужудга келган бир нуқсон деб қарашни истар эдик.

Шунингдек, «эски ўзбек тили» ибораси ҳам бизга бегонадир, айни пайтда аجدодларимиз қўллаб келган ва бизлар ҳам мамнуният билан қўллаб турган она тилимизга нисбатан тухмат ва ҳақоратдир. Бу иборани ҳам Октябрь тўнтаришигача яратилган барча маънавий бойликларимизни «эски»га чиқаришга, шу орқали шонли ўтмишимиз билан бугунимиз ўртасида «Садди Искандарий»ни қўйишга уринган ғарблик жаноблар ва уларнинг шўровий мафкурачилари тўқиб чиқарганлар. Ёзма адабий тилимиз, айрим жузъий ўзгаришларни (дунёда йиллар, асрлар ўтгач, ўзгаришга учрамаган тил бормикин ўзи!) ҳисобга олмаганда, ўз тароватини камида тўққиз-ўн асрдан бери сақлаб келмоқда. Аҳмад Яссавий, Кутб Хоразмий, Ҳофиз Хоразмий, Лутфий, Отоий, Саккокий, Алишер Навоий, Ҳусайний, Бобур, Машраб, Увайсий, Нодира, Ҳувайдо ва шу каби барча мумтоз шоирларимизнинг асарлари бугунги ўзбек китобхонага тушунарлидир, уларнинг тили ҳозирги адабий тилимизнинг ўзи-ку! Бироқ айримларга «тушунарсизроқ», «қийинроқ» туюлса, бунинг учун уларнинг ўзи айбдор, шўролар замонидаги ҳоким мафкуранинг нотўғри йўли, зуғум-таъйиқи туфайли она тилларидан ўзлари узоқлашиб қолганлар.

Демак, ҳурматли маориф ходимларимиз, олий ва ўрта ўқув юртларининг домлалари ёш авлодни она тили ва адабиётимизга, биринчи навбатда мумтоз адабиётимизга меҳр-мурувватли қилиб тарбиялашлари лозим. Бу ҳам миллий мафкурани жорий этиш вазифасига киради. Шу ўринда улуг бобомиз Алишер Навоийнинг ҳали 5 яшарликларида 50 минг байт (100 минг мисра) шеърни ёд билганликларини эслатиб ўтамиз. Бу билан айтмоқчимизки, фарзандларимизга боғча ва бошланғич синфларданоқ шеър ёдлатишга ҳам эътиборни кучайтириш лозим. Бундай машқлар боланинг ҳофиза қувватини оширади. Қолаверса, она тилини яхши билган ўқувчи бошқа тилларни ҳам осонроқ ўрганади, бошқа фанларни ўзлаштириши ҳам осонроқ кўчади. Чунки она тили барча фанларнинг ҳам онасидир, улар тил ва ёзув орқали ифодаланади.

Юқорида айтилганлардан англашиладики, Ислом Каримовнинг «Тафаккур» журналида ёритилган жавобларида уқтириб ўтилганидек, «мафкура бўлмаса одам, жамият, давлат ўз йўлини йўқотиши муқаррар. Қаердаки мафкуравий бўшлиқ вужудга келса, ўша ерда бегона мафкура ҳукмронлик қилиши ҳам тайин. Мафкура соҳасида бўшлиқ вужудга келишига асло йўл қўйиб бўлмайди».

Бу ўринда бўшлиқ дейилганда одамнинг Руҳи, Онги ва Қалбидаги бўшлиқлар кўзда тутиляпти. Инсон узлуксиз равишда эзгулик йўғрилган руҳий, маърифий (илм-фан) ва маънавий озиқа олиб турмаса, буларнинг ўрнини ёт таъсирлар ишғол этади. Мана, масаланинг моҳияти, аҳамияти, жиддийлиги ва долзарблиги қаерда!

Миллатни миллат қилиб турган теран томирлар қанча бўлса, миллий мафкурада ундириб-ўстириб, шакллантириб бориладиган миллий негизлар ҳам шунчадир.

Миллий мафкура миллатнинг туб манфаатларини назарий асослаб беришга ва ҳимоя қилишга даъват этилганлир, унинг бош вазифаси ҳам шудир. Бизнинг истиқлол мафкурамиз асрий миллий қадриятларимизга ҳамда янги вужудга келган ва келаётган, халқимизнинг бутунги ва келажақдаги манфаатларини ифодалайдиган фикрларга — халқ тафаккурига асосланиши лозим. Туғри, бир жамият ичида турли мафкуралар бўлиши мумкин ва буни табиий ҳол деб қараш керак бўлади. Масалан, ҳозирги кунда республикамызда бешта сиёсий партия фаолият кўрсатмоқда, улар ҳар бирининг ўз низоми, ўз дастури, демакки, ўз сиёсий йўли — мафкураси мавжуд. Бу ҳолат демократия ва эркинлик қоидаларига мувофиқдир. Бироқ бу партияларнинг ҳеч бири ўз мафкурасини бошқа партияга мажбуран қабул қилдириши, фақат ўз дунёқарашини мафкура деб билиб, бошқа партияларнинг мафкураларини рад қилиши мумкин эмас ва бунга йўл қўйиб бўлмайди ҳам, агар йўл қўйилгудек бўлса, зўравонликка эрк бериб юборилади. Республикамызда ҳозирги кунда мавжуд сиёсий партияларнинг низомлари ва дастурларида баён қилинганидек, уларнинг туб мақсадлари ўз йўлларидан бориб, Ўзбекистонда келажаги буюк давлат қуришдир. Бу йўлларнинг манзили битта — Буюк Ўзбекистон! Бу йўлларни бирдек ёритиб турган нур манбаи ҳам ягона — халқ тафаккури! Халқимиз тафаккури эса ой сайин янги-янги фикрлар, илғор ғоялар билан, сиёсий

партияларимиз тўплаётган тажрибалар билан бойиб бормоқда.

Шу ўринда янги сиёсий партия — Ўзбекистон Фидокорлар миллий-демократик партияси ҳақида қисқача, лекин алоҳида тўхталиб ўтишни лозим кўрамиз, чунки бу — тарихимизда бир воқеадир.

Агар биздан «1998 йил ижтимоий-сиёсий соҳада энг аввало қайси бир жиҳати билан ўзбек жамияти тарихида муҳим ўрин эгаллади ва келгуси асрда ҳам алоҳида тилга олиниши мумкин» деб сўралса, биринчи галда кучли умид ва катта хайрихоҳлик билан бундай жавоб берардик: «Бир гуруҳ юртдошларимиз мамлакатда жорий сиёсий ҳуқуқ ва эркинликлардан руҳланиб янги сиёсий куч — Фидокорлар миллий-демократик партиясини тузиш ҳаракатини бошладилар. 1999 йилнинг бошида шу ният ушалди, Таъсис конференциясида партия тузилди, унинг раҳбар органлари сайланди, партиянинг нашри бўлмиш «Фидокор» газетаси чиқа бошладди ва энди булар кутилган натижани беришини умид қиламиз».

Оммавий ахборот воситаларининг кўрсатувлари, эшиттиришлари ва хабарларига қараганда, янги партия Ватан қисматини ўз шахсий қисмати деб биладиган, мамлакатнинг эртаси учун масъулиятни зиммасига олишга қодир, халқимиз бахт-саодати, демократия ва адолат учун курашадиган, фидокор, илғор фикрли, изланувчан инсонларни ўз сафларига бирлаштира бошлади. 1999 йил жамиятимиз равнақида 1992 йилдан ва, ҳаттоки, 1996 йилдан ҳам фарқланади, албатта. Йил сайин кишиларимизнинг сиёсий онги бойиб, дунёқараши кенгайиб бормоқда. Қуйида вужудга келган сиёсий куч томонидан янги партия тузилгани ҳам суверен демократик республикамызда демократик таомиллар турмушга чуқур томир отаётганининг ёрқин далидир.

Ўзбек жамиятининг барча тарихий ривожланиш босқичларида эл-юрт иши учун фидойи сиёсий кучлар фаолият кўрсатиб келган. Лекин улар ҳамма вақт ҳам ўзларини тўла намоён қилишга, айниқса, ошкора фаолият кўрсатиш имкониятига эга бўлавермагандар. Масалан, жадидларни олиб кўрайлик. Маълумки, жадидчилик Туркистонда ўттиз йилча давом этди. Бу ҳаракат намояндалари аслида халқни миллий озодликка олиб чиқишни кўзлаган бўлсалар-да, оғир мустамлака шароитида фаолият кўрсатишгани туфайли асосан маъри-

фатчилик билан шуғулланишга мажбур бўлдилар. Бироқ улар халқимизнинг озодликка чиқиш йўлини маърифат чироғи билан ёритиб кетдилар. Жалидлар ёқиб кетган маърифат машъаллари — улар яратган шеърлар, ҳикоялар, қиссалар, рўмонлар, саҳна асарлари, мақолалар, очган кутубхоналари, тузган театрлари, чиқарган газета ва журналлари, ибрат бўларли шахсий ҳаётларидир. Бу ҳаракатнинг туб замирида миллий истиқлол ғояси ётар эди.

Шўролар замонида бирлашган сиёсий кучнинг буй кўрсатишини ҳатто тасаввур қилиб бўлмас эди, албатта. Чунки собиқ СССРда ягона партия бўлган КПСС — сиёсий партия эмас, балки ҳукмрон давлат ташкилоти эди, собиқ СССР Конституцияси давлат қонунларининг асосий мажмуаси эмас, балки бошқа кўринишдаги собиқ КПСС программаси, айтиш жоиз бўлса, ёрдамчи конституция бўлган. КПССнинг хоҳиш-иродаси, амрини парламент орқали депутатлар томонидан тасдиқлатиб олиш ва бажартириш дастурчаси ҳисобланган. СССР Конституциясида коммунистик идеологиянинг гегемонлиги ҳақидаги махсус модданинг мавжудлиги ҳам шу фикримизга яққол далил бўла олади. Ваҳоланки, Конституцияда мамлакатдаги фақат бир сиёсий партия ёки гуруҳнинг мафкураси инобатга олиниши мумкин эмас, бу адолатга ҳам, одобахлоққа ҳам тўғри келмайди. Конституцияда бутун халқнинг хоҳиш-иродаси ўз ифодасини топиши керак. Собиқ Ўзбекистон ССР Конституциясига келсак, бу конституция СССР Конституциясидан бир кўчирма бўлиб, «СССР» деган ибора ўрнига «Ўзбекистон ССР» деган сўзлар ёзиб чиқилган, шу каби масала моҳиятига таъсир этмайдиган жузъий ўзгартиришлар эди, холос. Республикамизда сиёсий ва ижтимоий барқарорликнинг мавжудлиги ҳам 1991 йилнинг 31 августида миллий мустақилликка эришганимиз, шу сиёсий воқеа самараларидан ҳисобланмиш 1992 йил 8 декабрда бўлиб ўтган ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг шарофатидандир. Бинобарин, миллий истиқлол барча эзгу ишларимизга тамал тошини қўйиб берди. Буни барчамиз, шу жумладан, навқирон партиянинг аъзолари ҳам ҳамма вақт ёдда тутишимиз, мустақилликни мустаҳкамлаб боришни ўз бурчимиз, деб билишимиз зарур. Чунки барча парвозларимизнинг таянч нуқтаси — миллий истиқлолимиздир.

Энди сўз юритилаётган мавзу доирасида ва унга оид

яна бир масала хусусида қисқача тўхтаб ўтамиз. Хўш, шўролар замонида халқимизнинг орзу-умиди, сиёсий мақсади ва манфаатларини ифодаловчи сиёсий партия бўлмаган экан, унинг ўрни қандай ўталган ёки бўлмаса, халқ турмуши шу жиҳатдан кемтик ёхуд бўшлиқ бўлиб қолаверганми, деган савол туғилиши мумкин. Бизнингча, назарда тутилаётган сиёсий куч вазифасини илгор бадий адабиёт, унинг фидойи ва илгор фикрловчи намоёндалари — шоирлар, ёзувчилар, драматурглар, алабий танқидчилар, адабиётшунослар муайян даражада ўтай олганлар, дея оламиз. Бу ўринда Абдулла Қаҳҳорнинг «Хўснбузар», Эркин Воҳидовнинг «Ўзбегим», Абдулла Ориповнинг «Тилла балиқча» асарларини эслатиш билан чекланамиз. Бу рўйхатни яна анча давом эттириш мумкин, албатта. Буни қарангки, худди шундай асарлар ўта машаққат билан ёруғ дунё юзини кўрган, нашр этилгандан кейин эса шўро мафкурачилари ва уларнинг измидаги танқидчиларнинг асоссиз хуружларига учраган. Камина ҳам бир қатор сатирик асарларнинг муаллифи сифатида бундай мушкул савлоларни ўз бошимдан кечирганман. Чунончи, бундан чорак асрча аввал, етмишинчи йилларда маслакдош дўстлари билан эл-юрт иши учун фидойи бўлишга онт ичиб, космонавт бўлишга бел боғлаган ўзбек йигитининг орзу-умидлари, ўз халқининг келажак тақдири учун қайғуришлари ҳақидаги «Бу замон ўғлони» деган пьесамиз кўп маъмурий тўсиқларга дуч келган эди: «Халқимиздан космонавт чиқмаганини унинг ёдига солиш шартми? Бу билан нимага шаъма қилаяпсиз?» ва шу каби илмоқли саволларга учраган эдик. Ўша ҳолатларни эсласак, бугунги ҳуррият замони-га эришганимиз учун Яратганга шукроналар билдирамиз, ҳамду санолар айтамыз, мустақилликни мустаҳкамлаш юмушига ҳисса қўшишга интиламиз ва шунга чорлаймиз. Масала моҳиятига теран ва атрофлича ёндошсак, чуқур мушоҳада қилиб кўрсак, «Фидокорлар» партиясининг мақсади, вазифаси, ҳаттоки дастури ҳам унинг номида мужассам этиб турибди: Фидокорлар!!! Маълумки, ҳақиқий фидойи эл фарзанди замоннинггина фарзанди бўлиб қолиши мумкин эмас. У Ватан фарзанди бўлар экан. Чунки замон ўзгариб туради. Ватан эса мангу барқарор, муқим, ҳамиша вафодор. Инсон Ватанга фарзанд бўлолса, ўзи яшаб ўтажак замонига ҳам, келажак замонларга ҳам бирдек мансуб бўлиб қолажак. Кўҳна тарих шундай сабоқ беради ва шундай бўлишга даъват этади.

Бизга аёнки, мафкура ижтимоий тараққиётда орқада қолиши ҳам ва ундан ўзиб кетиши ҳам мумкин. Агар орқада қолса, жамият тараққиётига ҳов бўлади ёки ҳалдан ташқари илгарилаб кетса, халқдан узоқлашиб ёки узилиб қолади. Бунга узоқ ва яқин мамлакатларнинг ижтимоий тараққиётидаги воқеа-ҳодисаларни мисол қилиб келтириш мумкин. Чунончи, дунёдаги энг йирик ва табиий бойликлари бисёр мамлакатлардан бири Россия Федерацияси ўз бошидан чуқур иқтисодий таназзулни кечирди, мустақилликда кечирган саккиз йил ичида миллиард-миллиард доллар қарзга ботиб қолди, қарз сўраб бормаган эшиги қолмади, ҳатто қарз сўраш бўйича махсус вакил ҳам тайинланган эди. Мамлакатда ижтимоий аҳвол ҳам нотинч бўлди, вазият таранглашди. Буларнинг барига сабаб шу бўлдики, Россияда энг бошидаёқ етакчи бир мафкура бўлмади, мафкурачилар мафкура ролини ўйнашга, ишқибозлик қилишга тушиб кетди. Бири чиқди, ваучер мамлакатни обод, халқни фаровон қилади, деб. Иккинчиси чиқди, 500 кундан кейин жаннатда яшаймиз, деб ва ҳоказо.

Эндиликда бутун жаҳон тараққийпарвар жамоатчилиги эътироф этаётганидек, бизнинг миллий мафкурамиз, Ўзбекистон мафкураси илғор мафкурадир, унинг илғорлиги халқдан узоқлашиш ёки узилиш даражасидаги илғорлик эмас, халққа етакчилик қилаётган, эл орасига кенг тарқалган, илғор ижтимоий кучларни бирлаштириб, уюштириб, сафарбар қилаётган, жамият тараққиётини тезлаштираётган раҳнамоликдир. Миллий мафкурамизнинг бундай раҳнамолигига Ислом Каримов Ўзбекистоннинг бош мафкурачиси сифатида йўлбошчилик қилмоқда, давлат бошлиғи сифатида мамлакатимизнинг ички ва ташқи сиёсатини амалга оширишда жумҳуриятимиздаги бешта сиёсий партиянинг манфаатларини инобатга олиб, шулардан келиб чиқиб, иш юритмоқда, илғор ижтимоий кучларни жамият равнақига жалб этишда, уюштиришда етакчилик қилиб, жамият тараққиётини тезлатмоқда, тараққиёт тарихимиз ривожига ижобий таъсир кўрсатмоқда.

Ўз навбатида миллий мафкурамиз халқимиз томонидан тобора кенг ва чуқур ўзлаштирилиб, унинг онига теран сингиб бормоқда, зўр моддий куч, яратувчанлик қудратини касб этмоқда. Муҳтарам Президентимизнинг кўп жилддан иборат китоблари ҳам у кишининг Ўзбекистоннинг бош мафкурачиси эканлигини республикаимизда ва чет элларда қатъий тасдиқлади.

Юртбошимизнинг тарихчи олимлар билан бўлган учрашувда билдирган фикрлари, «Тафаккур» журналида ёритилган жавоблари бу борада янги ва муҳим қадмлар бўлди. Халқимиз томонидан қизгин кутиб олинган бу фикрлар миллий мафкурамизда янги саҳифалар улароқ илғор ижтимоий кучларни сафарбар қилади, ҳамон мудроқ қалбларни уйғотади, жамиятимиз тараққиётини тезлатади, деб ишонамиз. Бас, шундай экан, бу китобларни, бу фикрларни элимиз орасида, айниқса, ўсиб келаётган ёш авлод даврасида кенг ёйиш, таҳлил қилиб бериш биз — Ўзбекистон зиёлиларининг ҳам ижодкорлик, ҳам фуқаролик бурчимиздир. Бизда ҳозирги кунда Юртбошимиз етакчилигида халқимизни халқ, миллатимизни миллат қилишга хизмат этадиган жамиятимиз мафкураси шаклланмоқда. Бу жараён узлуксиз давом этаверади. Жамиятимизнинг туб манфатларини назарий асословчи ва ҳимоя қилувчи фалсафий, сиёсий, ҳуқуқий, диний, эстетик қарашларнинг бутун бир тизими бўлмиш мафкурамизни ҳаракатдаги гоё деб таърифлашга қарор қилдик. Хўш, нима учун, қайси омилларга асосланиб шундай демоқдамиз? Энди шу фикримизни исботлашга баҳоли қудрат бир уриниб кўрамиз.

Кўпчилик зиёлиларимиз, жумладан, файласуфларимиз «мафкура» атамаси ҳақида сўз борганда, «мафкура» атамаси фикр, яъни «идея» демакдир. Идея эса «идеал» сўзидан келиб чиққан. «Идеал» грекча «тасаввур» деган маънони англатади» дейдилар. Бу таърифда аввало бир ноаниқлик бор: **идея** сўзи **идеал** сўзидан келиб чиққанми, ёки **идеал** сўзи **идея** сўзига қўшимча қўшилиб яратилганми? Келиб чиқиши буйича арабча бўлган фикр, афкор ва мафкура сўзларининг ўзаги битта: фикр. Фикр сўзининг кўплик шакли афкор. Лекин бизнинг тилимизда афкор сўзи фикрловчи, илғор фикр юритувчи маъноларини англатиш учун қўлланилади. Масалан, жаҳон афкор оммаси — тараққийпарвар инсоният деганидир. Яъни ҳар қандай оммага, масалан, бебошвоқ оломонга нисбатан **афкор** иборасини қўллаб бўлмайди. Бизнинг тушунчамизга кўра **мафкура** атамаси **ҳаракатга келтирувчи, ҳаракатдаги гоё** деган маънони, **ниятни мақсадга айлантиришга ундовчи** деган мазмунни англатади. Бирор фикр киши онгида пайдо бўлса, у ҳаракатга келгунича фикр сифатида мияда сақланиб тураверади. Уни ҳаракатга келиши учун мафкура кс-рак. Масалан, истиқлолдан олдин ҳам Куръони карим

ва Ҳадиси шарифларни ўзбекчага таржима қила олувчи мутахассисларимиз бор эди. Лекин бу ишларни ҳаракатга келтирувчи гоյа йўқ эди. Ёки бўлмаса, бугунги кунда чет элларда аёло баҳоларда ўқиб келаётган ва ўқиб турган ёш авлодимиз илгари ҳам бор эди. Лекин уларни чет элларга юборишни ўртага қўядиган, ҳаракатга келтирадиган гоյа — мафкура йўқ эди. Диндор кишиларимизга маълумки, намознинг фарз, вожиб ва нафл турлари бор. Ихтиёрий, қўшимча бўлмиш (ўқиса савоб олади, ўқимаса гуноҳқор бўлмайди) нафл намозини ўқишга ният қилинган, ало этилмаса, гуноҳқор бўлинади, чунки ният қилингандан кейин нафл намози ҳам фарзга айланади. Ният сўзи маъноси билан мақсад сўзининг маъноси ўртасидаги фарқни англатиш учун намозга доир ушбу изоҳни тилга олиб ўтдик. Хуллас, мафкура атамасида ҳаракатга келтирувчи гоյа маъноси мужассам.

Маълумки, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 12-моддасида бундай дейилади: «Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади.

Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас».

Конституциямизнинг таркибий қисми бўлган бу модда қабул қилинганига 6 йил бўлиб қолди. Жамиятимизнинг ижтимоий тафаккури анча юксалди. Шу ҳолни зукколик билан англаб етган муҳтарам Ислон Каримов «Тафаккур» журналида ёритилган жавобларида биринчи бўлиб **жамият мафкураси** деган атама ва тушунчани ўртага қўйди: «Жамиятнинг, жамият аҳлининг мустаҳкам ва равшан мафкураси бўлмаса, ўз олдига қўйган аниқ бир мақсад-муддаоси бўлмаса, у муқаррар равишда инқирозга юз тутати... Мақсад дегани — халқни, миллатни бирлаштирувчи, йўлга бошловчи бамисоли бир байроқ. Бу байроқ бутун Ўзбекистон халқининг руҳини, гурур-ифтихорини, керак бўлса, қудратини, орзу-интилишларини мужассамлаштирадиган улуғ кучдир. Давлатимизнинг, халқимизнинг, эл-юртимизнинг мақсади ўзининг улуғворлиги, ҳаётийлиги ва ҳаққонийлиги билан ҳаммамизни жалб этадиган бўлмоғи лозим. Токи бу мақсад халқни — халқ, миллатни — миллат қила олсин, қўлимизда енгилмас бир кучга айлансин.

Одамларнинг минг йиллар давомида шаклланган дунёқараши ва менталитетига асосланган, айнаи вақтда

шу халқ, шу миллатнинг келажагини кўзлаган ва унинг дунёдаги ўрнини аниқ-равшан белгилаб беришга хизмат қиладиган, кечаги ва эртанги кун ўртасида ўзига хос кўприк бўлишга қодир ғояни мен **жамият мафкураси** деб биламан» (таъкид бизники. — А. И.).

Юқорида айтилганлардан яққол кўриниб турибдики, ҳурматли Юртбошимиз мулоҳаза тариқасида **давлат мафкураси** ҳақида янги фикрни илгари сурмоқда, уни **жамият мафкураси** деб атамоқда. Бу эса амаллаги Конституциямизнинг мафкура билан боғлиқ моддасини кўриб чиқишни тақозо этади. Маълумки, қонунда маънавий эскириб қолишлик, вақтдан ўзиб кетишлик ёки вақтдан орқада қолишлик ҳолатларининг бўлиши мақбул эмас. Муҳтарам Йўлбошчимизнинг юқорида эслаб ўтилган назарий фикрларига асосланган ҳолда, бир мулоҳаза, ечим учун бир таклиф тариқасида айтиш мумкинки, Конституциямизнинг 12-моддаси «Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади. Ана шундай хилма-хилликка асосланган ва уларни ўзига қамраб олган жамият мафкураси давлат мафкураси сифатида етакчилик қилади» деб ёзилса мақсадга мувофиқ бўлур эди, деб ўйлаймиз. Бу мулоҳазани муҳтарам Ислом Каримов мафкура бобида илгари сурган фикрга кенг жамоатчиликнинг — Парламенти-миз аъзоларидан тортиб то қонунчилик масалалари билан шуғулланувчи ҳуқуқшунос ва файласуфларимиз диққатини қаратмоқчимиз. Зеро, эсдан чиқармайликки, маънавий эскирган, вақтдан илгарилаб ёки орқада қолган қонун моддаси жамият тараққиётига тўсқинлик қилиб қолиши эҳтимолдан узоқ эмас. Шунинг учун ҳам **Ислом Каримовнинг жамият мафкураси масаласини ўргага қўйиши давлат аҳамиятига боғлиқ муҳим бир ташаббусдир**, қонунчилик ва қонун чиқарувчилик соҳаларида замонга ҳамнафас бўлишга, даврдан орқада қолмасликка даъват ҳамдир. Давлатимиз бошлиғи республикаимиз жамоатчилиги томонидан Ўзбекистоннинг бош иқтисодчиси, маънавиятимизнинг бош ҳомийси сифатида эътироф этилган эди. Юқорида келтирилган фикрларга асосланиб, Юртбошимизни мамлакатимизнинг бош мафкурачиси дейишга ҳақлимиз. **Жамият қиёфасини — сийрати ва сувратини унинг маънавияти белгилайди.** Ҳаракатдаги ғоя бўлиш жамият мафкураси маънавиятни қайси

душманидан боришини изга солиб туради. Булар бир-галликда давлат тафаккурини яратади. Давлат тафаккури эса давлат сиёсатини юргизади. Ҳозирги Ўзбекистоннинг давлат сиёсати бугуни ва келажаги буюк давлат бунёд этиш бўлиб, бу — кўп минг йиллик давлатчилигимиз тарихида янги бир босқичдир.

Йиғирма олтинчи боб

МУШТАРАКЛИК ВА ЎЗИГА ХОСЛИК

Президент Ислом Каримов тарихчи олимлар билан суҳбатда уртага қўйган саволлардан бири кимлигимизни билиб олиш зарурлиги ҳақидадир: «Давлатчилигимиз туб бурилиш палласига кирган бир пайтда ўзимизнинг замон ва макондаги ўрнимизни аниқ белгилаб олишимиз, насл-насабимиз, кимлигимизни билишимиз керакми-йўқми?» Албатта, зарур! Чунки «Ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади».

Ҳуш, бизким, ўзбеклар аслида қандай халқмиз? Юқорида — ўз фаслларида халқимизнинг дунё халқлари ўртасида биринчилардан бўлиб, туркий тилли халқлар орасида биринчи бўлиб ўтроқлашгани, маданий турмуш кечирувчи, жаҳон цивилизациясига ҳисса қўшган миллат экани ҳақида анча батафсил сўзлаб ўтган эдик. Энди шуларга қўшимча қиламиз.

Ҳуш, бизнинг бошқа халқларга ўхшаш жиҳатларимиз нималардан иборат-у, фарқларимиз нималарда кўринади? Муштараклигимиз шуки, бошқа халқлар каби бизлар ҳам шу она-сайёрамиз — Ернинг фарзандларимиз, тупроғимиз шу заминдан олинган, зуваламиз шу тупроқдан қорилган. Диндорларимиз эса Ислом динига эътиқод қиладилар, Оллоҳ таолонинг Биру борлигига, расули акрам Муҳаммад Мустафо саллоллоҳу алайҳи васалламнинг барҳақлигига имон келтирадилар, диний мазҳаб бўйича аҳли сунна вал-жамоат бўлиб, янада аниқроғи, ҳанафий мазҳабига — Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит раҳматуллоҳи алайҳ — Имом Аъзам асос солган мазҳабга амал қиладилар. Шуниси эътиборга сазоворки, бизким, ўзбекларда Ислом қабул қилинган илк даврлардан бошлабоқ мазҳабларга бўлинишлар бўлмаган, шу сабабли мазҳаблараро тарафкашликлар ҳам юз бермаган, ташқи таъсирлар содир бўлгудек бўлса, халқнинг ўзи жавобини бериб қўя қолган. Халқимиз

Имом Аъзам мазҳабида ҳамиша собитдир. Умуман олганда, башариятга хос барча фазилатлару камчиликлар ўзбек халқига ҳам тегишлидир.

Бизнинг бошқа халқлардан фарқли ўлароқ ўзига хос жиҳатларимиз нималардан иборат? Бу ўринда шу нарсани алоҳида айтиб ўтиш зарурки, Ер юзида қанча халқу элат бўлса, улар ҳар бирининг ўзига хос жиҳатлари мавжуд, бундай фарқларсиз ҳеч бир халқ ва элат ўз қиёфасига эга бўлиши мумкин ҳам эмас. Бунинг устига бир халқ наздида фазилат ҳисобланган нарса, иккинчи бир халқ наздида қусур ҳисобланиши ҳам мумкин. Масалан, жаҳондаги баъзи бир халқларда ёши улуғ кишилар олдида ёши кичикларнинг шарттакилик қилишлари дадиллик, журъатлилик ҳисобланса, бизларда бу нарса бетгачопарликка йўйилади. Бизда бетгачопарлик мақбул эмас. Баъзи бир халқларда ўғилқиз, невара-авараларнинг ота-оналари, бобо ва бувлари, умуман, ёши улуғ танишу нотаниш кишиларни сенсираши одатий ҳол ҳисобланса, бизким, ўзбекларда сенсираш беодоблик ва, ҳаттоки, ҳақорат ҳисобланади. **Бизда сизсираш удумдир.**

Халқимизнинг ўзига хос жиҳатларидан яна бири — она-заминга қаттиқ боғлиқликдир, ҳуда-беҳудага у жойдан бу жойга кўчиб кетавермаймиз, қулай шартшароит илинжида тарки ватан қилавермаймиз, бир парча ерни ҳам қаровсиз қолдирмаймиз, обод қилиб, уй-жой қуриб, боғ-роғ яратиб, яъни туп қўйиб, паллак ёзиб, муқим яшашга одатланганмиз. Муҳтарам Юртбошимиз Исроил давлатига расмий ташрифлари чоғида мухбирларга берган интервьюларида халқимизнинг яна бир фазилатини инкишоф айладилар: **ўзбеклар ерни худди нондек эъозлайди, қадрлайди, бир парчагина ерни ҳам қаровсиз қолдиришни гуноҳи азим деб билади, чунки ер ноз-неъмат манбаи.** Одам тупроқдан яратилиб, ундан ризқланиб яшайди, ҳаёт паймонаси тулғач, яна ер бағрига бориб қўшилади, яъни **Еру Одам жисман бирдир. Одамнинг тириклиги унинг жисмига жон ва руҳ қўшилиувидир.** Руҳ ва жон вужудни тарк этгач, тириклик йўқолади, жисмнинг узи қолади. Демак, ерни эъозлаш, киши ўз жисмини, ўтган ажодлари, дунёга келажак авлодларининг жисмларини ҳам қадрлашидир. Президентимизнинг халқимизнинг ерни эъозлаш ҳақидаги таърифларида ана шундай чуқур фалсафий мазмун бор. Бу ўринда миллоддан аввалги 150—80 йилларда яшаб ўтган, ўзбек

давлатчилиги тарихида чуқур из қолдирган (бу нарса ҳали кам ўрганилган) яна бир давлат арбобимиз — буюк аждодларимиздан бири Ўғузхоннинг насиҳатомуз ушбу сўзларини келтириб ўтишни жоиз деб биламиз: «**Ватан фақат бизнинггина мулкимиз эмасдир. Мозорда ётган оталаримиз бу муборақ тупроқ устида ҳақлари бордир. Ватандан озгина бўлса ҳам, бир қарич бўлса ҳам ер бермакка ҳеч бир кимсанинг ҳаққи йўқ... Турк халқининг номи, донғи йўқ бўлмасин деб, турк халқи учун тун ухламадим, кундуз ўтирмадим.**»

Ўзбек аёлларининг ҳовли тутишлари ўзи бир санъаткорлик! Ҳаммаёқ саранжом-саришта, супирилиб-сидирилган, бетартиб, сочилиб ётган нарсалар йўқ, супиргига ўхшаш «нохушроқ» нарсалар кўзга ташланмайди. **Ўзбек маҳаллаларида қоровул бўлган-у, фаррош бўлмаган! Озодагарчилик учун ҳамма масъул!**

Халқимизнинг бошқа халқларга ўхшаш жиҳатлари нималардан иборат-у, фарқларимиз нималарда кўриниши ҳақида сўз борар экан, албатта, миллий урф-одатларимиз тўғрисида ҳам гапириб ўтмоқ жоиз. Чунки миллий урф-одатларда халқнинг сувратию сийрати яққолроқ кўзга ташланади. Маълумки, инсон хулқи табиатан тузалишдан кўра бузилишга мойил. Шунинг учун ҳам муттасил равишда одамларни ёмон нарсалардан, шу жумладан, шухратпарастлик, дабдабабозлик, исрофгарчиликка йўл қўйиш, ўзини кўз-кўз қилиш, эл-юрт одатлари ва анъаналарини менсимаслик, атрофда яшаётган одамларнинг ҳол-аҳволини инобатга олмаслик каби иллатлардан қайтариб, меҳр-оқибатли, камтарин, саховатли, ҳалол ва шу каби фазилатлар соҳиби бўлишга чорлаб туриш лозим. Президент Исом Каримовнинг 1998 йил 28 октябрда чиқарган тўйлар ва бошқа маросимлар тўғрисидаги Фармони замирида ана шундай ғоя ётадир. Фуқароларимиз томонидан мамнуният ила қизғин кутиб олинган бу Фармоннинг ижроси узоқ йилларга мўлжаллангандир. Чунки халқимиз мавжуд экан, юртимиз тинч-осуда экан, турмушимиз фаровонлашиб борар экан, тўйларимиз, оилавий тантаналаримиз, маърака ва маросимларимиз, марҳум ва марҳумаларимиз хотираларига бағишланган дунёвий ва диний тадбирларимиз мудом давом этаверади. Қолаверса, ижтимоий иллатлардан бир йўла ва дарҳол мусаллаҳ бўлиб олиш мумкин эмас, бунинг устига ижтимоий иллатлар кўҳна ҳам, янги ҳам бўлиши, биридан

қутилиб, иккинчисига тутилиш ҳам эҳтимолдан ҳолда эмас.

Ислом Каримовнинг «Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг Бош таҳририяти томонидан 1998 йилида chop этилган «Инсон бахт учун туғилади» деган китобида шундай ҳикматли сўз бор: **«Ўзбек халқи азалдан жамоа туйғусига мойил»**. Юртбошимизнинг халқимизга нисбатан айтган бу ибораси замирида чуқур маъно ётади. Жамоа туйғуси бўлмаган халқда саҳийлик ҳам бўлмайди. Саҳийлик бўлмаган ерда туй у ёқда турсин, уйига тўртта одамни чақириш ҳам бўлмайди. Жамоа туйғусидан саховатлилик келиб чиқади. Жамоа туйғусига мойиллик халқимизнинг биринчи фазилати десак, балки янглишмаган бўлармиз. Унинг феъл-атвори шундай, зуваласи шундай қорилган. Дарҳақиқат, халқимиз саховатли халқ. Топганини эл-юрт олдига қўйсам дейди. Шундан завқланади, меҳмон чехрасидаги табассумдан маънавий роҳатланади. Шу боис халқимизни тўйсеварликда айблаб бўлмайди. Гар айбласак, ўз-ўзимизни камситган бўламиз. Тўйсеварликни саҳийлик, саховатпешалик фазилатларидан бири, деб қарамоқ керак. Туй қилмаган ёки туйга бормаган ўзбек топилмаса керак. Биз кимошдига туй беришларни назарда тутаётганимиз йўқ, албатта. Тую маъракаларда «мусобақа» эмас, хайр-саховат устувор бўлгани маъқул. Туйларимиз ўзбекларнинг кимлигини намоён этувчи ўзига хос бир кўрикдир. Мазкур ҳолни назарда тутиб, муҳтарам Юртбошимиз 1998 йилнинг 15 август кунин Термиз шаҳридаги суҳбатда **«Дўсту ғанимларимизни туйларимизга таклиф қилинглار, ўзбекларнинг кимлигини, қандай турмуш кечираётганликларини яқиндан библиб оладилар»** дедилар. Ҳа, порлоқ келажагига ишончи комил, омонликда яшаётган, ўзидан орттириб эл олдига дастурхон ёзиш қурбига қодир халқ туйлашади. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида вужудга келган айрим моддий вазминликларни бир оз бўлса-да енгиллаштиришда етимпарвар, камбағалпарвар, саховатли фуқароларимиз кўрсатаётган беминнат ҳимматлари ҳам асқотмоқда.

Биз шундай бағри очик бир халқимизки, аввало ирқу миллат ажратмаймиз, «Буям худонинг бандаси, жон ато этган Оллоҳ таоло ризқ-рўзини ҳам ўзи беради. Тангри таолонинг хоҳиш-иродаси билан юртимизга келиб қолган экан, майли, бемалол яшайверсин, ҳаммаси ўзига боғлиқ, яхши бўлса ошини ер, ёмон бўлса, ўзига жабр

қилади» деймиз. «Менинг эътиқодимга ўт, менинг тилимда сўзла» демаймиз. Ҳеч бир тазйиқ ўтказишни ҳаёлимизга ҳам келтирмаймиз. Қўлимиздан келганча ёрдам беришга интиламиз. Бошқа халқ ва элат вакиллариини ҳам тўйларимизга айтамыз, ёлғизлатиб, четлатиб ўтмаймиз. Юртдошнинг юртдошга, қўшнининг қўшнига ҳаққи бор деймиз.

Қўшни дейилганда, эндиликда айрим кишилар туншунганидек, ҳовлингизнинг икки томонида яшовчи ёки бўлмаса, сиз билан бир подъездда истиқомат қилувчи кишиларгина кўзда тутилмайди, балки ўнг томондаги 40 хонадон, сўл томондаги 40 хонадон, олд тарафдаги 40 хонадон, орқа тарафдаги яна 40 хонадон, жами 160 хонадонда яшовчиларнинг барчаси сизга қўшни мақомида бўладилар. Бундай қўшничилик муносабати Ўзбекистондек кўп миллатли мамлакатимизда бир оила аъзоларидек аҳил бўлиб яшашларида, ягона ватан ва ватанпарварлик туйғусининг шаклланиб, камол топишида, шу давлатнинг фуқароси бўлгани учун фахрланиш туйғусини туюшида катта аҳамиятга моликдир. Рисоладаги ҳақиқий тўйларимиз, оилавий маросимларимиз, маъракаларимиз халқлар ўртасидаги дўстликни янада мустаҳкамлашда муҳим ва халқчил омиллардан бири бўлиб келмоқда. Ва ўйлаймизки, бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолажак.

Тўй борасидаги халқимизнинг азалий удумлари республикамызда яшовчи эл ва элатлар, жумладан, рус, украин, корейс ҳамюртларимиз турмушига ихтиёрий равишда аста-секин кириб бораётгани хусусидаги далилларга шохидмиз, чунки биз уларни тўю маъракаларимизга айтамыз, уларнинг тўю маъракаларида бир қўшни, бир ҳамкасаба сифатида қатнашамиз.

Олис ўтмишни, милодий биринчи минг йилликни у ёққа қўйиб турайлик-да, сўнгги минг йиллик тарихни олиб кўрайлик. Шунча давр ичида (чингизийлар ва чор истибдоди йилларини чегириб ташлаганда, албатта) Туркистонда ҳокимият халқимиз фарзанди бўлган сулолалар қўлида бўлиб келди, давлатларимиз раияти бўлмиш бошқа кам сонли эл ва элатга мансуб аҳолига сиёсий тазйиқ ўтказилмади, улар ўз қиёфаларини сақлаб қолишлари учун тўсқинлик қилинмади, ҳатто кўпгина олимларимиз, тарихчиларимиз, шоиру адибларимиз араб ва форс тилиларида ҳам ижод қилдилар. Туркистонда тил ва виждон эркинлиги азалдан жорий бўлган. Истиқлол йилларида қабул қилинган бу борадаги қонун-

ларимизнинг негизлари ана ўша анъаналаримизга бо-
риб туташади, десак янглишмасак керак. Масалан, бу-
хоро яҳудийларига бўлган хайрли муносабатларимиз-
нинг ўзи бир тарихдир. Ўзларини «яҳудий» ёки «бней
Исроэл» (Исроил авлодлари) деб ҳисобловчи бу халқ
аксарият адабиётларда «маҳаллий яҳудийлар», «турки-
стон яҳудийлари» деб аталган. Уларнинг аجدодлари юр-
тимизга қачон келиб қолгани ҳақида аниқ ёзма манба
йўқ. Баъзи муаллифлар уларни бундан 26 аср муқаллам
Исроилдан Мидия ҳудудига, ундан Туркистон мамла-
катига келган, дейишса, баъзи олимлар эса бухоро
яҳудийларининг аجدодлари исроил ва яҳудий пол-
шоҳликлари билан бўлган урушларда ассурийлар, бо-
билликлар, форслар олиб кетган асирларнинг авлод-
лари бўлса керак, деган фикрни айтадилар. Илк ва
ўрта асрларда Буюк Ипак йўлида савдо карвонлари-
нинг муттасил қатнаб турганида ҳам яҳудийлар юрти-
мизга келгани эҳтимолдан узоқ эмас. Аксарият ҳоллар-
да эса яҳудийлар Арабистон, Яқин ва Ўрта Шарқ мам-
лакатларида ўтмишда юз берган ирқий ва диний таъқиб
ва таъийқлар оқибатида юртимизга кўчиб келиб, бош-
пана топишгани, осуда тирикчилик қилиш имкония-
тига эга бўлгани аниқ. Амир Темури ва темурийлар ҳукм-
ронлиги даврида Ўрта Шарқ мамлакатларидан кўпгина
хунарманд яҳудийлар Самарқандга кўчиб келгани ҳақида
ҳам маълумотлар бор. Яҳудийларнинг юртимизга кўчиб
келиши кейинги асрларда ҳам давом этади, чунки улар
доимо ирқий ва диний таъқибга учраб турардилар, биз-
нинг мамлакатимизда эса бундай камситишлар йўқ эди.
Шу тариқа, кўчиб келган яҳудийлар бу ердаги ижти-
моий, иқтисодий шарт-шароитлар сабабли алоҳида эт-
ник гуруҳ бўлиб шаклланиш имкониятига эга бўлишди.
Аввалига Бухоро хонлигининг, кейин Бухоро амирли-
гининг фуқаролиги мақомига эришдилар. Маҳаллий
яҳудийларнинг бухоро яҳудийлари деб аталишининг бо-
иси ана шундадир.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, Қўқон хони
Худоёрхон ҳукмронлиги даврида бухоро яҳудийлари
Тошкент ва Фарғона водийси шаҳарларига ҳам
тарқаладилар. Бунга боис Худоёрхон яҳудийларнинг
хонлигининг фуқаролари бўлишлари мумкинлиги ҳақида
чиқарган фармони эди.

1934 йилги маълумотларга қўра Ўзбекистонда 24
мингга яқин бухоро яҳудийлари истиқомат қилган. Та-
бiiй ўсиш ҳисобига уларнинг сони тўқсонинчи йил-

ларга келиб 200 мингдан ошган. Тарихий ватанлари бўлмиш Исроилга кўчиб бориб, ўрнашган бухоро яҳудийларининг сони ҳам деярли шунча экан. Улар вақти-соати етганда, юртимизда камида 2 минг йил яшаб, динларини сақлаган ҳолда, бизлар билан илиқ хайр-хушлашиб, ихтиёрий равишда ўз диёрларига жўнаб кетган эдилар. Президент Ислом Каримов Исроил давлатига расмий давлат ташрифи билан борганида бухоро яҳудийлари жамоатчилиги томонидан уюштирилган учрашув ҳақиқимиз шаънига айтилган бир қасида бўлди. Юртбошимизга кўрсатилган зўр иззат-икром намоёйишига айланди, десак арзийди. Бунга тарихий омил шўки, асрлар давомида ўзбеклар билан яҳудийлар ўртасида миллий-диний адоват бўлмаган, меҳнаткаш ўзбек билан меҳнаткаш яҳудий ўртасида, иккала халққа мансуб тараққийпарвар зиёлилар орасида ҳамиша дўстона муносабат ва ижодий ҳамкорлик бўлиб келган, тую маъракаларида бирга-бирга бўлишган.

Шуниси диққатга сазоворки, бухоро яҳудийлари Исроилга кўчиб борганларидан кейин ҳам Ўзбекистондагидек серфайз ва гавжум тўй-ҳашам ўтказишда давом этаётган эканлар. Бунинг замирида ҳам муҳтарам Президентимиз айтган жамоа туйғусига мойиллик ётадир. Демак, тую маъракаларимизга муносабат масаласида тарихий-фалсафий нуқтаи назардан чуқур ва атрофлича ёндошмоқ зарур. Бунинг ҳозирги нотинч дунёда тинчликни сақлаб қолиш, турли ирқу миллатга, турли дунёқарашга эга кишилар ўртасида дўстлик ва ҳамжиҳатликни кучайтиришда аҳамияти жуда каттадир. Энди сўз шу ҳақда боради.

Ноёб воқелик, қимматли тажриба. Жамоатчиликнинг хабари бўлса керак, Президент Ислом Каримов Тель-Авивга учиб кетиши олдида журналистлар билан қилган суҳбатида Ўзбекистонда яҳудийлар қавми ҳам ўзбеклар билан бирга минг йиллар давомида ўзаро тинч-тотув, бир-бирига иззат-ҳурматда яшаб келганини айтиб, бу муносабат турли эътиқодга мансуб бўлган халқлар ҳамкорлиги учун яхши ибрат бўлиб хизмат қилиши мумкин, деган эди. Юртбошимиз расмий ташриф асносида шу фикрини Исроилда ва Фаластинда илгари сурди, яҳудий-мусулмон орасидаги зиддиятни муроса йули билан бартараф этиш мумкинлиги ва лозимлигини билдирди. Дарвоқе, бу ташрифдан олдин ҳам Ислом Каримовни деярли барча араб мамлакатларида ва Исроил давлатида Ер юзида тинчлик ва

барқарорлик бўлиши учун толмас курашчи, бундай курашнинг назарий йўллари бўйича тадқиқотчи сифатида яхши билишарди, унинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» китоби араб ва яҳудий тилларида ҳам нашр этилган бўлиб, бу мамлакатларнинг жамоатчилиги, жумладан, сиёсий доиралари томонидан қизиқиш билан кутиб олинган эди.

Президент Ислам Каримов 1998 йилнинг 6 ноябрь куни Тошкентда бўлиб ўтган ЮНЕСКО Ижроия Кенгаши 155-сессиясининг якуний мажлисида сўзлаган нутқида турли эътиқодга мансуб бўлган халқлар ҳамкорлиги ва тинч-тотувликда яшаши мумкинлиги ва ложилиги хусусида Исроил ва Фаластинда айтган фикрини мантикий давом эттириб, жумладан, бундай деди: «Мен сизларнинг эътиборингизни бизнинг халқимиз мисолидаги ноёб воқеликка, қимматли тажрибага қаратмоқчи эдим. ЮНЕСКО ёрдамида бу ибратли тажрибани бутун дунёга намойиш қилса арзийди. Бу — турли динга мансуб бўлган халқларнинг кўп миллатли давлат шароитида ҳам тинчлик ва тотувликда яшай олиш тажрибасидир. Бу Яқин Шарқда ўн йиллар мобайнида турли миллат ва диний қараш вакиллари ўртасида мurosасиз кураш тўхтамаётган, Болқон, Шимолий Ирландия, Шимолий Кавказ ва бошқа ҳудудларда этник ва диний қарама-қаршилик минтакавий можароларнинг авж олишига манба бўлиб хизмат қилаётган ҳозирги замонда беқиёс аҳамиятга эга бўлур эли».

Дарҳақиқат, Ўзбекистон турли миллат ва диний эътиқодга мансуб одамлар юз йиллар мобайнида бир оила каби иноқликда яшаб келаётган, дини, ирқи ва миллатидан қатъи назар Инсон шарафланидиган бағрикенг мамлакатдир: «Қадим замонлардан бу ерда муслмончилик, насронийлик, яҳудилик, буддийлик ва бошқа кўҳна динлар нафақат бирга яшаган, балки бир-бирини тўлдирган, бойитган. Айнан шу заминда юз йиллар давомида дунё маданиятларининг катта миқёсидаги бир-бирини бойитиш жараёни рўй берган». Масалан, юртимизда таваллуд топган бухоро яҳудийларидан И. Калантаров, Ю. Исҳоқов, Л. Аронова, М. Козиев, Б. Пинхасов, Н. Маллаев каби фан ва маданият арбоблари, Манас Левиев, Сулаймон Юдаков каби бастакорлар, Юсуф Елизаров сингари расомлар, Ўзбекистон халқ артистлари Берта (Биллур) Давидова, Исоҳор Оқилов, Марям Ёқубова ва бошқалар

етишиб чиққани, маданиятимиз равнақига улўш қўшгани бу фикрга далил бўла олади.

«Ўзбекистонда турли диний оқим ва конфессияларнинг мавжудлиги ҳам шу билан изоҳланади, — дея давом этади Юртбошимиз. — Мен фахр билан айтишим мумкинки, халқимизнинг бутун тарихи давомида ҳеч қандай диний низо, одамларни миллати ва диний мансублигига қараб айириш ҳоллари бўлмаган ва бунга биз ҳеч қачон йўл қўймаймиз ҳам. Бизнинг юртимизда ҳеч қачон антисемитизм кўринишлари ҳам учрамаган... Этник, маданий ва диний хайрихоҳлик ва очиққўнғиллик ўзбек халқининг ўзига хос туғма фазилатларидан бирига айланган». Тарих тақозоси, турли сабабларга кўра юртимизни ихтиёрий равишда тарк этган ўзга миллатга мансуб кишиларнинг Ўзбекистонни, халқимизни кўмсашларининг туб боиси ҳам ана шундадир.

Давлатимиз раҳбарининг «турли диний эътиқод, конфессияларга мансуб кишиларнинг тинч-тотув яшашидан иборат бўлган бизнинг тажрибамизни миллатлараро, диний ва этник асослари турли-туман ички ва минтақавий можароларни бартараф этишда муваффақият билан қўллаш мумкин» деган таклифу тавсияси глобал аҳамиятга молик бўлиб, дунё ҳамжамияти томонидан эътиборга олинса арзийди.

Яхлит қилиб олинганда, Ислом Каримовнинг Исроил ва Фаластинда сўзлаган нутқлари билан ЮНЕСКО Ижроия Кенгаши Сессиясининг 155-яқунловчи мажлисида сўзлаган нутқи ўзаро ҳамоҳанг бўлиб, унинг «Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» китобида илгари сурган фикр ва ғояларининг янги босқичдаги мантиқий давомидир, десак айтишда асло ҳато бўлмас.

Ижтимоий ҳодиса. Баъзи бир кишиларда гап тўй-ҳашамлар, маърака ва маросимлар ҳақида бораётганида диний эътиқодлар, халқаро муносабатлар ҳақида сўз юритишнинг ҳолати бормиди, деган мулоҳаза туғилиши эҳтимолдан узоқ эмас. Йўқ, нафақат ҳолати, балки зарурати бордир. Чунки тўй ҳам, маърака ҳам, маросим ҳам шахсий иш эмас, балки ижтимоий ҳодисадир. Бу — биринчидан. Иккинчидан эса, халқимизнинг миллий қиёфаси, характери (феъл-атвори), ўзига хос турмуш тарзи, салоҳияти, дунёқараши, тафаккури, онги, қалби, одамгарчилиги, орзу-умидлари, фазилату камчилиги, бир сўз билан айтганда, бутун борлиги ана шу тўй-ҳашамла-

рида, оилавий тантаналарида, маърака ва маросимларида, марҳум ва марҳумаларнинг хотираларига бағишланадиган тадбирларида яққол намоён бўлади. Буларни ўзбек халқи қандай халқ эканлигини кўрсатувчи мисоли бир кўзгу дейиш мумкин. Бундаги бош омил, бош асос, Ўртбошимиз айтган таърифдагидек, ўзбек халқи азалдан жамоа туйғусига мойиллигидир.

Президентимиз Ислом Каримов 1998 йилнинг 9 ноябрь куни халқ депутатлари Самарқанд вилояти Кенгашининг навбатдан ташқари сессиясида сўзлаган нутқида таъкидлаб ўтганидек, иқтисодий жиҳатдан тараққий этган кўпгина Фарб ва Шарқ мамлакатларида аҳолининг моддий аҳволи, яшаш шарт-шароити яхши бўлса-да, маънавий жиҳатдан уларга таҳассуб қилиб, ҳавас қилиб бўлмайди. Уларда ёлғизлик, маънавий қашшоқланиш ортиб бормоқда. Ҳар қандай моддий бойлик буларнинг ўрнини қоплай олмайди, одам Одамдек ҳаётдан завқланиб, роҳатланиб яшай олмайди, балки умр ўтқаради, холос. Қорин тўқлик, усти бутлик, бу виллалару апартаментлар, жаҳон банкларидаги миллион-миллион доллар маблағлар — буларнинг бари ҳали бу одамий турмуш эмас. У жойларда кишилардан жамоага мойиллик туйғуси йироқлашиб кетган, бу одамий туйғу ўрнини худбинлик, зикналик эгаллаб олган. Майли, ҳар кимнинг ихтиёри ўзида, қандай турмуш кечириш унинг ўзига ҳавола. Лекин бизга ўзгаларнинг маиший турмуш тарзи маънавий жиҳатдан тўғри келмайди. Бизнинг онахонларимиз улуғ ёшга борганларида элма-эл кезиб, сайёҳлик қилиб юришни кўпда ўзларига эп билмайдилар, ўғил-қизлари, келину куёвлари, набира, авара ва чеваралари қуршовида — иззат-икромда бўладилар, шуларнинг «ташвишлари»дан ортмайдилар ҳам: бешикдаги чеварани алла айтиб ухлатиш, бўйсира бўлиб қолган аваранинг толим-толим сочларини қирққокил қилиб ўриб қўйиш, совчи чиқа бошлаган набирага атаб кўрпа қавиш ёки бўлмаса бўлажак неvara куёвга атаб ўз табаррук қўллари ила дўппи тикиш ва ҳоказо ва ҳоказо юмушлар билан банд бўладилар, халқ ибораси билан айтганда, ўзларидан ортмайдилар.

Улуғ ёшга борган нуроний отахонларимиз эса бундай кезларда мол-ҳолга қарайдилар, хомтоқ қиладилар, ҳовлидаги гулзорни саришталайдилар, яхши ният билан кўчат экадилар, ёки бўлмаса, бемор ётган эллик-олтмиш йиллик қадрдон жўраларини йўқлагани йўқ оладилар, қўлларида эса қийиқчага тугилган тўрттагина

иссиқ тандир нони... Булар — узбекнинг миллий турмушидан бир лавҳа. Бунинг замирида ҳам халқимизнинг азатдан жамоа туйғусига мойиллиги ётади. Ана шу жамоа туйғусидан саховат қилиб чиқади. Адашмаслик керакки, саховат бошқа нарса, тежамкорлик яна бошқа бир нарса. Тежамкорлик пировард оқибатда моддий бадавлатликка олиб бориши мумкин. Лекин моддий бадавлат киши ҳамма вақт ҳам саховатли бўлавермайди.

Саховатнинг асл манбаи тежамкорлик эмас. Саховат тежамкорликдан келиб чиқмайди ҳам. Одатда сахий оламлар бой-бадавлат кишилардан кўра оддий омма ўртасида кўпроқ учрайдилар. Халқимизнинг бир маъини қирқ киши тақсимлаб ебди, деган нақли ҳам бежиз айтилмаган, албатта. Саховат бошқа нарса, исрофгарчилик яна бошқа нарса. Исрофгарчиликни оддий халқ қоралайди, исрофга йўл қўйишни гуноҳ деб билади.

Саховатнинг асл манбаи минг-минг йиллар мобайнида ўз бошидан не-не сир-синоатларни ўтказган халқимизнинг бирликда, ҳамжиҳатликда яшашнинг афзаллигини туйишидан. ҳар қандай мушкулотларни юртга келган тўй дея мардона кутиб олиб, уларни бир ёқадан бош чиқариб дафъ этиб, вазмин замонларда бир бурда нонни кўни-қўшниси билан баҳам кўришидан, асрий турмуш тарзи тажрибасидан ҳосил бўлган маънавий дунёсидир. Саховат ва фидойилик бир-бирига уйғун тушунчалар бўлиб, иккаласи ҳам маънавиятга тааллуқлидир. Сахий киши одатда фидойи ҳам бўлади ва фидойи киши қўлидан саховат қилиш ҳам келади. Сахийлик ва фидойиликдан Юртбошимиз таърифлаб ўтган жамоа туйғусига мойиллик келиб чиқади. Элим деб, юртим деб ёниб яшаш замирида ҳам ана шу жамоа туйғусига мойиллик ва садоқат ётади. Бу деган сўз — юксак маънавиятлилик демак.

Бизнингча, саховатни ахлоқий меъёрлар ўртасида биринчи ўринга қўйиш мумкин ва лозим. Чунки энди бундан буёғига мамлакатимизда ҳам мулкдорлар, бой-бадавлат кишилар кўпайиб бораверади. Уларда хасислик, зиқналик одатларини эмас, балки сахийлик туйғусини шакллантириб, камол топтириб бориш мақбул ва манзур. Бу деган сўз сахийликни давлат сиёсати, оила сиёсати, шахс сиёсати даражасига кўтариш устида бош қотиришимизга тўғри келади. Сахийлик замирида эса юксак ахлоқилик ва муттасил ўсиш бор. Сахий киши саховат қилиши орқали юртдошларининг оғирини

енгил қилиш баробарида бу фаолиятдан ўзи ҳам руҳ ва илҳом олиб, янги ютуқларни қўлга киритишга чоғланади. Албатта, саховат ва исрофгарчилик моҳият-эътибори билан бошқа-бошқа нарсалардир. Ҳалолидан топиб, бойиган кишилар ўз маблағларини ҳеч қачон бир-икки кунлик тўй-ҳашам ва шу каби издиҳомларга сарфлаб, елга совурмайдилар. Заҳмат чекмай, нопок йўллар билан, ноҳалол усуллар билан бой бўлган кишилар исрофгарчилик қилишлари мумкин. Ҳаромдан топилган мол-мулк, маблағ барибир бир кунмас бир кун суриб кетади. Мўмай пул топганлар маблағларини айланма маблағ сифатида ишга солиб, бирни икки қилиш ўрнига кимошдига тўй-ҳашамларга, дабдабали маросимларга совиришлари ҳам уларнинг калтабинлигини кўрсатади. **Одамда қанча ақл етишмаса, шунча мақтанчоқ бўлади.**

Камтарлик камолга етказди. Ким бўлишидан қатъи назар элга қўшилиб яшаш ҳам камтарлик сирасига киради. Элга қўшилиб яшашнинг қулай шароити — маҳалла — халқимизнинг буюк кашфиётларидан бири ҳисобланади. Элга қўшилиб яшаш ўзбекнинг миллий турмуш тарзи, десак арзийди. Яхши умр одамлар даврасида қандай ўтиб бораётгани сезилмайдиган умрдир. Ёлғизликда умр оқими гўё тўхтаб қолгандек бўлади, вақт ҳадеганда ўта қолмайди. Оллоҳ таоло ана шундан асрасин. Ёлғизлик — беморлик, маънавий беморликнинг бир тури. Барча расвогарчиликлар ана шундан келиб чиқади. Маънавий жиҳатдан ёлғизланиб қолган кимсалар дабдабаю асъасалар қилиб ана шунинг ўрнини тўлдирмоқчи бўладилар, беҳуда уринадилар. Тарақлатиб қилган тўй-ҳашамлари, овозаси ҳаммаёқни тутган маъракаю маросимлари ўтгач, яна ёлғизланиб қолаверадилар. Ёлғизлик беморлиги хуружидан қутулиш учун яна янги тўй бошлаш, янги маъракаю маросимларни уюштириш пайига тушадилар. Бундай беҳуда хатти-ҳаракатларнинг халқимизнинг асл йўқлов одати-га алоқаси йўқ. Маънавий беморлик — ёлғизликдан қутулиш учун қилинган хатти-ҳаракатлар замирида ғараз ётади. Умумхалқ одати — йўқловда эса бирор ғараз бўлмайди. Йўқлов одамгарчиликнинг оддий кўринишларидан биридир.

Меҳмондорчилик бошқа нарса, едириб, ичириб, тўйдириш яна бошқа нарса. Биринчисида ғараз йўқ, иккинчисида ғараз бор, қилинган сарфиёт эвазига тамаъ кутиш бор, бу ғараздир. Буларни фарқламоқ зарур.

Айтилган жойга шундан келиб чиқиб борилса, олам гулистон. Шунда беш юз кишилик, минг кишилик, бир ярим минг кишилик издиҳомлар бўлмайди, айтилганларнинг чораги ҳам тўпланмаслиги мумкин. Маъганларнинг **қилувчилар бор, ташриф буюрувчилар ҳам бор.** Улар кимлар, нима мақсадда таклиф этади-ю, не ниятда борилади? Ким кимларни таклиф этади-ю, ким кимларникига боришни ўзига эп билади ёки эп билмайди? Буларнинг замирида **гараз бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин.** Шунинг ҳам унутмаслик керак. Бу билан айтмоқчимизки, исрофгарчиликларга бош сабабчи таклиф этувчилар бўлса, унинг «ижрочи»лари, яъни ташриф буюрувчилар — исроф қилувчилар ҳам бундай гуноҳга шерикдирлар. Исроф қилувчилар бўлмаса исрофгарчилик ҳам келиб чиқмайди. Шунинг учун ҳам айтилган жойга ташриф буюришдан олдин таклиф қилувчининг шахсияти, тую маъракасини қандай йиғилган ва топилган маблағи ҳисобидан қилаётгани ҳақида бир чамалаб кўрилса, кейин шунга қараб бориш-бормаслигини ҳал қилгани маъқул. Бундай иш тутуми айниқса давлат хизматидаги кишилар, раҳбар шахслар учун зарур.

Тую маъракаларда ўртача юз ва энг кўпи билан юз эллик одам иштирок этса кифоя, деб қатъий шарт қўйиб бўлмайди. Бунда муайян даражада эркинликка йўл қўйилиши лозим. Ҳар ким ўздан келиб чиқиб, кўрпасига қараб оёқ узатгани маъқул, Биров — серуруғ, ака-укалари, опа-сингиллари, қариндошлари, қуда-андалари, ёр-биродарлари, устоз-шогирдлари, мухлислари кўп. Бошқа бировники бундай эмас. Ойлаб, йиллаб кўришолмай юрган қадрдонлар тўй баҳонасида дийдорлашсалар, бунинг савобига нима етсин! Қолаверса, ўзбекнинг ҳақиқий тўйи камхарж ўтади, исрофгарчиликка асло йўл қўйилмайди, ичкилик яқин бўлатилмайди. Маълумки, бир шиша ароқнинг пулига беш нафар меҳмоннинг олдига дастурхон ёзиб, чой-нон ва наҳор оши тортиш мумкин. Уттиз-уттиз беш кило гуруч солиб дамланган бир қозон палов уч юз кишига етади. Куёв билан келиннинг «Бахт уйи»га — ЗАГСга бориб келишлари учун ёлланадиган фақат лимузин машинасининг кира ҳақиға туланадиган пулга катта бир қозонда палов дамлаш мумкин. Масаланинг тагига етмай, ҳисобни тўғри олмаган айрим нотиклару мақола муаллифларининг беҳуда, ўринсиз, кераксиз харажатларни тилга олмай, ҳадеб эл-юртга берилади-

ган тўй оши ва маърака ошига ёпишиб олишлар нотўғридир. Чунки тўю маъракаларимизда тортиладиган асосий миллий таомимиз паловдир. Ўзбекнинг тўю маъракаси бошқа халқларнинг тўю маъракаларидан ана шуниси билан ажралиб туради. Бу азалий удумларимиздандир.

Б и р м и с о л. Навоий бобомиз 1501 йилнинг 3 январида вафот этадилар. Бутун Ҳирот аҳли мотам тутади. Хуросон мамлакатининг султони Ҳусайн Бойқаро барча аркони давлати ила сўз мулкининг султони Навоий уйи олдида мотам либосида — қора кийиниб, бел боғлаб муттасил уч кун келиб-кетувчиларнинг таъзиясини қабул қилиб туради. 1501 йилнинг 6 январь кўни унинг фармони олийнишони билан давлат хазинаси ҳисобидан юртга наҳор оши тортилиб, мотам маъракаси ўтказилади. Қуръони карим сураларидан ўқилиб, Навоий бобомиз руҳига бағишланади. Алишер Навоий вафоти умумжаҳон маданияти, адабиёти, ўзбек миллий давлатчилиги учун буюк йўқотиш бўлган эди...

Орадан 490 йил ўтгач, 1991 йилнинг 28 сентябрида Юртбошимизнинг ташаббуси билан Ўзбекистон Миллий боғида Навоий бобомиз хотирасига наҳор оши тортилди. Қуръон сураларидан тиловат қилиниб, буюк аждодимиз руҳига бағишланди. Бу — улўғ шоир ва мутафаккиримиз таваллудининг 550 йиллигига бағишланган, истиқлолга эришганимиздан кейинги энг биринчи тантанали халқаро маданий тадбир эди. Бу — Президентимиз томонидан сўз мулки султонининг мустақилликка эришган ўз халқига — ўз китобхонларига янгидан қайтарилиши эди. Бунда наҳор оши бир восита эди, ҳолос. Асосийси эса буюк аждодимизни хотирламоқ ва қадрламоқ эди. Наҳор оши деганда ана шундай кўп улўғ ва беҳад қўтлўғ тадбирларни ҳам ёдда сақламоқ лозим.

Қиёс учун яна бир ҳаётий мисол келтирамиз, токи истиқлол бизга нималар берганини чуқурроқ ҳис қилайлик, мустақиллигимизнинг қадрига етайлик. Саксонинчи йилларда ўша пайтдаги Фанлар академиясининг президенти, собиқ иттифоқ Фанлар академиясига бутун шўро тузуми даврида ҳақиқий аъзо қилиб сайланган ягона ўзбек олими Обид Содиқовнинг рафиқаси вафот этганида, дафн маросимидан қайтилгач, мотамзада жоннадонда кимдир тўсатдан Қуръон тиловатини бошлаб юборди. Шу аснода бу ерга кириб келган республикамизнинг ўша пайтдаги идеология раҳбари тиловатга

қулоқ солиш, рафиқасидан жудо бўлиб, кўнгли ғамга ботган машхур, кекса олимга, отаси тенги нуроний инсонга таъзия билдириш ўрнига тумонат одам олдида даққи беришга тушиб кетди: «Это что такое? Вей, уртак, сиз академия наукни президентимисиз, или диний назорат президентимисиз?.. Чёрт побери!» Бу дашномдан кейин кимё фани равнақиға узининг 500 дан ортиқ илмий асарлари, кашфиётлари, ихтиролари билан улкан ҳисса қўшган, жаҳонга танилган Обид Содиқов ишдан ҳам олинди, хасталикка ҳам чалинди, кўп вақт ўтмай вафот этиб кетди.

Т и р и к л и к з и й н а т и. Йўқлов тириклик учун ҳам, охират учун ҳам керак кўҳна ва кенг тарқалган миллий удумларимиздандир. Йўқлов — бу маълум бир муносабат билан қутлаш, эслаш ва ҳол-аҳвол сўраш учун қариндош-уруғ, дўст-ёрларнинг бир-бирларига ҳеч бир тақаллуфсиз (тўй-ҳашамлардан йўқловнинг фарқи шуки, ташриф буюрувчи тақлиф этишларини кутиб утирмайди) бориш одатидир. Йўқловнинг турлари кўп: келинни йўқлаш, фарзанд кўрган аёлни йўқлаш, муборак ҳаж зиёратидан, ҳарбий хизматдан, ўқишдан, саёҳатдан, дам олишдан қайтган кишини йўқлаб борилади. Йўқловнинг турларидан бири беморни касалхонага ёки уйига бориб йўқлашдир. Бемор йўқланганда унинг ҳузурда узоқ утирилмайди, ўлимдан, ваҳимали гапларни сўзлашилмайди. Йўқлов билан борганлар азиз меҳмон сифатида кутилади, зиёфат билан кузатилади, беморни йўқлаш бундан мустасно.

Йўқловнинг энг буюғи — бу таъзия изҳор қилгани боришдир. Шунинг учун ҳам ҳалқимиз «Йўқлов — тириклик зийнати» дейди. Йўқлов ҳақида махсус тўхталишимизга сабаб шуки, кўпгина чиқишлар ва мақолаларда йўқловнинг мазмун-моҳиятига етмасдан энг беозор, жуда кичик доирада, энг синашта ва қадрдон кишилар иштирокида ўтадиган қадимий миллий олатларимизни бошқа, бизга ёт нарсаларга аралаштирилиб юбормаслик керак.

Маълумки, кишининг кайфияти ва ҳолати табиат билан, йил фаслларининг алмашилиб туриши, табиат ҳолисалари билан мустаҳкам боғлиқ. Кўклам келиб, гул мавсуми бошланиши билан киши кайфияти чоғ бўлади. Азиз одамларини яқин орада йўқотган кишилар учун гул мавсуми хотираларни қайта эсга солиб юборади. Шунда мотамли кишиларнинг кўнгли чўқади. Шунда уларнинг яқин қариндошлари, синашта қўшни-

лари ҳеч бир тақаллуфсиз кўнгил сўрагани эшикдан бирин-кетин кириб келадилар. Бу маърака марҳум ёки марҳуманинг гули — гул маросими дейилади.

Биринчи ёққан қор ҳам кишида ажиб туйғулар ҳўшурдиради, хотираларни қайта уйғотади. Шунда ҳам азадор хонадонларга яқин кишилари йўқлов билан ҳеч бир тақаллуфсиз кириб келадилар, вафот этган кишининг хотираси учун қорёғди маросими ўтказилади. Яқин ва азиз одамларидан жудо бўлиб, бошларига мўсибат тушган кишилар гул ва қорёғди удумларимиз нақадар зарур одатларимиздан эканлигини ўз таналарида туйган бўлишлари турган гап. Одам тафтини одам олалди, кўнгил сўрашлар кўнгиллардаги доғу ҳасратларнинг тезроқ тарқалишига ёрдам беради.

Қорхат ёзиш, қорхат ёзиб, ютиш ёки уни топширишда «кўлга тушиб қолиб, ютқазиларнинг», қорхат зиёфатларининг ўзгача завқи бор, албатта. Бу ҳаёт завқи ва сурурини оширади. Айтишларича, Жомий ва Навоий боболаримиз ҳам илк қор ёққан кунлари аввало бир-бирларини эслаб, бир-бирларига шеърй қорхат йўллар эканлар.

Йўқловлар динга алоқаси бўлмаган, турмуш тарзимизнинг ўзига хос эканини кўрсатувчи жуда қадим одатларимиздандир. Халқимиз бор экан, бу одатлар яшайверади, худбинликнинг, одамовиликнинг йўлини тўсаверади. Ривоят қилишларича, одам бу дунёга одамнинг дийдорини кўриш учун, дийдорига тўйиш учун, дилтортар суҳбатлар қуриш учун келар экан. Одам одамларга суяниб, орқа қилиб яшайди, одам одамлардан одамийликни ўрганади. Одам одамлар орасида ўзини Одам деб чуқурроқ ҳис этади, ўзига ишончи ортади. одам бўлиб яратилганидан мамнуният ҳосил қилади. шукру ҳамду санолар айтади. Уларни ғанимат билиб, тириклик гаштини суришга, яхшиликлар қилиб қолишга ошиқади — бу халқимизнинг фалсафий мушоҳадаларидандир. Бир сўз билан айтганда, бизким, ўзбеклар аста йиғлаб, баралла куладиган халқмиз.

Жаҳон руҳшунос олимларининг тадқиқотига кўра, одамлардан ажралиб қолган, якка-ёлғиз яшайдиган, ҳеч ким билан борди-келди қилмайдиган, қариндошуруғлари деярли йўқ, ёки бўлмаса жуда оз, бори ҳам беоқибат кишилар ўртасида гиёҳвандликка, маиший бузуқликка, ичкиликбозликка муккасидан берилиш кўп учрайди. Россия матбуотининг ёзишича, биргина Иваново шаҳри ва областида балоғатга етиб, ҳали бирор

март ҳафта расман турмушга чиқмаган ва бундан кейин ҳам эрга тегга олишдан бутунлай умидини узиб қўйган қизларнинг 80 фоизини 30 яшар ва ундан ошган аёллар ташкил қиларкан, уларнинг аксарияти катта-катта қўлқаватли биноларга жойлашган махсус ётоқхоналарда сўққабош бўлиб умр ўтказишаркан. Бу бояқиш аёлларда келгусида зурриёд бўлиши даргумон. Зурриёд бўлмагач, яқин кишилар, қариндош-уруғлар, қуда-андалар нима қилсин. Мана шундай маиший-маънавий инқироздан Яратганнинг ўзи бизни асрасин.

Юқоридаги қиссий мисолларни шунинг учун ҳам келтирамизки, бизнинг рисоладаги никоҳ тўйларимиз, беғараз йўқловларимиз, инсон хотирасини шарафлайдиган одмигина маъракаларимиз, яшашга бўлган завқ-шавқни ошириб, умрни узайтирадиган турли халқчил маросимларимиз халқимизнинг генофондини пок ва соғлом сақлашга, тобора кучая боришига хизмат этажак. Президентимизнинг ушбу Фармонини ана шу қутлуғ йўлда тўсиқ бўлаётган, халақит бераётган нуқсонларни бартараф этишга қаратилган бир кўрсатма деб тушуноқ керак.

Мазкур Фармоннинг ижроси бўйича белгиланган биринчи йўналишга, жумладан, қўйидаги юмуш ҳам киради: «Муқаддас динимиз, қадриятларимиз, урф-одатларимиз ва анъаналаримизнинг ҳақиқий моҳиятини ҳаётий, таъсирчан мисоллар асосида кенг халқ оммасига мунтазам етказиш қатъий йўлга қўйилсин».

Умуммиллий тарихимиз деганда, сиёсий тарих, миллий меросимиз муайян қисмининг миллий қадриятларга айланиши тарихи, урф-одатларимизнинг келиб чиқиши ва маълум қисмининг сақланиб келиши тарихи, анъаналаримизнинг пайдо бўлиши, ажоддан авлодга ўтиб келиши тарихи, янги қадриятлар, урф-одатлар ва анъаналарнинг яратилиши тарихи ва шу кабиларни назарда тутамиз. Булардан унчалик хабардор бўлмаган айрим кишилар ҳамма нарсани динга олиб бориб тақаб қўймоқдалар: «Ислом динида никоҳ тўйида сурнай чалдириш йўқ, «ёр-ёр» айтиш йўқ, ўлган одамга уч кунгина мотам тутилса етаркан, кейин тўй қилсам бўларкан ва ҳоказо ва ҳоказо». Бундай чала-думбул гапларни ўқиб, эшитиб, ҳам кулгинг қистайди, ҳам ачиниб кетасан. Ваҳоланки, Ислом дини нозил бўлгунга қадар ҳам халқимиз мавжуд эди, она-Туронда буюк салтанатлар қўрган эди, «Авесто»дек нодир китобларни, бой қадриятларни, бир-биридан гузал урф-одат-

ларни, ажойиб анъаналарни, Йилбоши — Наврӯздек табиатга боғлиқ байрамларни, ўзига хос ва мос турмуш тарзини яратган эди. Буюк ватандошимиз Имом аш-Шайх Бухорий тузган энг ишончли ҳадислар тўплами — «Саҳийҳул Бухорий»нинг халқимизнинг шуурига, дунёқарашига, турмуш тарзига айна мос тушгани бе-жиз эмас-ку, ахир...

Никоҳ тўйларида, умуман, турли тантанали маросимларда сурнай (карнай, ногора, доира) чалиш жуда қадим одатларимиздан. Узатилаётган қиз умрида фақат бир марта ўзи учун чалинаётган сурнай товушини эшити-тади, холос. Бу унинг бокиралигига, марғубалигига тас-диқ янглиғ янграйди, унинг ўзини, уни гулдай авайлаб парвариш этган, униб-ўстирган ва «эгасига» эсон-омон топшириш бахтига ноил бўлиб турган бахтиёр ота-она-ни эл-юрт олдида шарафлайди.

С у р н а й в о қ е а с и. 1986 йили республи-камизда бир Опа идеология раҳбари бўлиб турганида Тошкентда шундай ҳодиса бўлган эди. Дархон маҳалласида яшовчи фирқа раҳбарларидан бўлмиш бир ота ўша Опанинг фирқавий қаҳридан қўриқиб ўғил уй-лантириш тўйини сурнайсиз ўтказмоқчи бўлади. Ота-сининг измида бўлган куёв бола жўралари билан қатор-қатор энгил машиналарда сурнайсиз келин то-монникига йўл олади. Бироқ Ўқчи маҳалласида яшов-чи бўлажак қайнотаси уни тўйхонага киритмай, ол-дига солиб ҳайдайди: «Сурнайсиз келадиган куёвга бе-радиган қизим йўқ!» Орага казо-казо одамлар тушса-лар-да, барибир ўзининг сўзида қатъий туриб олади: «Тушунинглар, ахир, қизимни иснодга, оиламни ма-ломатга қолдиролмайман. Бўйсира бўлиб келадиган яна тўртта қизим бор. Мен отаман, уларнинг тақдирини ҳам ўйлашим шарт».

Бу ёқда шу пайт сурнайсиз ўғил уйлантирмоқчи бўлган ота рафиқаси билан «Зарафшон» ресторанининг вестибюлида тўйга ташриф буюраётган казо-казо меҳмонларни кутиб олар, унинг ёнида шай бўлиб тур-ган ёрдамчилари тўй эгасига тақдим этилаётган «совға-салом»ларни эпчиллик билан қабул қилишар, қўлма-қўл қилиб, махсус хонага олиб кириб тахлашар эди. Ташриф буюрувчилар орасида опахон ҳам бор эди. У садоқатли ходими бўлмиш тўй эгасининг рафиқасига гулдаста тақдим этар экан, ҳали келин-куёвни табрик-лаб, икки оғиз гапирмоқчи ҳам эканини шипшитиб қўяди, бундан ўғил ўстирган ота-она беҳад қувониб

кестадилар, албатта: «Кимсан, Фалончи Фалончиевна табрикламоқчи-я!»

Рестораннинг иккинчи қаватидаги зал — олти юз кишига мўлжалланган тўй дастурхони атрофи меҳмонлар билан тобора тўлиб борар эди...

Ва ниҳоят, куёв бола жўралари қуршовида келин-сиз вестибюлга кириб келади. «Келин қани?» — отанинг ўғлига берган биринчи саволи шу эди. «Папа, мен сизга айтган эдим-а, без сурная невазможно, деб. Палочкин Рано не воспитан так, как Вы». Унинг жавобини жўралари тўлдиришади. Масала ойдинлашади. Бу ҳақда Опани хабардор қилишади. «Тадбирли», ҳар қандай вазиятдан ҳам чиқиб кетишга уста раҳбар эмасми. Опа буниям йўлини топиб беради: «Тўй қолдирилмайди. Агар тўйни қолдирсак, сурнайсиз яшай олмай-диган идеологик душманларимизнинг тегирмонига сув куйган бўламиз. Сиз билан янгамнинг кумуш тўйлари деб эълон қиламиз. Ўзим тўйни очаман». Шундай қилади ҳам.

«Аслида қўшалоқ тўй эди, — дейди Опа тўй маросимини оча туриб, — ўғил уйлантириш ва кумуш тўй. Мен бундан хабардор эдим. Фалончи Фалончиевна билан Фалончи Фалончиевичлар азбаройи камтарликлари туфайли таклифномада бу ҳақда кўрсатиб ўтишмаган эди. Келин тўсатдан бетоб бўлиб қолгани сабабли ўғил уйлантириш тўйи бошқа кунга қолдирилади, бу ҳақда кейин, келин тузалгач, алоҳида хабар берилади. Ҳозир эса мўлжалланган тўйнинг иккинчи қисми, яъни кумуш тўйни очиқ деб эълон қиламан. Қимматли Фалончи Фалончиевич, қани, келин билан куёвга ажратилган ўринларга марҳамат қилинглар. Кумуш тўйингиз муборак бўлсин».

Опанинг бу гапига ҳеч ким миқ этолмайди. У пайтлар унинг амри вожиб эди. Битта сурнай сабаб тўй эгаси шунча сарфиётга чув тушибди-я, деб ўйларсиз чоғи. Қаёқда! У шу «кумуш тўй» баҳона келган ҳўл-қуруқ аралаш «тўёна»лар ҳисобига анча-мунча бойиб олади. Тўй харажатларини эса партияга қабул қилиниб, Сирдарё вилоятидаги янги ташкил этилган совхозлардан бирига директор этиб юборилган кимса ўз бўйнига тўла олган экан.

Энди сўз навбати «Ёр-ёр»га етиб келди. Никоҳ тўйларида «Ёр-ёр» қўшиғини айтиш халқимизнинг энг қадимги одатларидан, миллий қадрият юксаклигига кўтарилган урфларидан биридир. Бу халқ қўшиғи шу-

ниси билан ҳам характерлики. «Ёр-ёр» бокира қиз илк марта узатилаётгандагина айтилади, ҳар бир кетин бўлмиш қиз ўзига атаб айтилган «Ёр-ёр»ни умрида фақат бир маротабагина эшитишга муяссар бўлади, ҳолос. Бунинг замирида катта рамзий маъно бор, албатта. Навоий бобомиз «Мезон ул-авзон» асарида «Ёр-ёр»имиз ҳақида, жумладан, бундай деб ёзмишлар: «Турк улуси... қиз кўчурур тўйларида ани айтурлар... ёр-ёр лафзини радиф ўрнига мазкур қилурлар, андоғким (байт):

*Қайси чамандин эсиб келди сабо, ёр-ёр,
Ким дамидин тушти ўт жоним аро, ёр-ёр?»*

Бу байтда қанчалар маъно-мазмун, ҳолат, кайфият ифодаси, завқ-шавқ ва ҳоказолар мужассам.

Энди «Вафот этган кишига уч кунгина мотам тутса етади» дегувчилар таклифига ўз муносабатимизни тундиришга киришамиз. Бу ўринда аввало шуни таъкидлаб ўтиш зарурки, кимнинг кимга қанча муддат мотам тутиши — ҳар кимнинг шахсий иши. Мотам тутишда бировдан андоза олинмайди, қалб амрига бўйсунилади. Ўзгандан андоза олиб сақланган мотамни мотам деб бўлмайди ҳам. Бу кўр-кўрона қилинган сохта азадорликдан ўзга нарса эмас. Кимнинг кимга қанча муддат мотам тутиши вафот этган киши билан мотам тутувчи киши ўрталаридаги қон-қардошликдаги яқинлик даражасидан ташқари улар орасидаги маънавий яқинликка ҳам боғлиқ, албатта.

Жисмоний йўқотишдан кўра маънавий жудоликнинг азоби кучлироқ бўлади. Яна ҳар кимда меҳр-оқибатлилик даражаси ҳар хил бўлади, бировда оқибат ўта кучлидир, бошқа бировда оқибат ўрта даражада бўлади, яна ўзга бир киши оқибат курсатиш туйғусидан йироқ бўлади. Мотам тутиш — хотирлашдир. Хотирлаш эса оқибатлиликдан келиб чиқади. Оллоҳга шукурлар бўлсинким, халқимиз меҳр-оқибатли халқ, бу туйғу халқимизнинг энг асосий туйғуларидан бири, айтиш мумкинки, бу туйғу халқимизга миллий қиёфа бағишлаб турган фазилатлардандир.

Бир тасаввур қилиб кўринг-а, мабодо халқимиз шу-ури ва қалбидан меҳр-оқибат фазилатини — хотирлаш туйғусини олиб қўйилса борми, ажлодлар билан авлодлар ўртасидаги, ўтмиш билан бугунимиз ўртасидаги, бугунимиз билан келажагимиз ўртасидаги боғлиқлик

ва боғланишлар барбод бўлиб кетади-ку, миллатимиз жипслигига путур етади-ку.

Тириклараро меҳр-оқибат, аждодларнинг авлодлар томонидан хотирлана борилиши халқимизни мустаҳкам жипслаштириб турувчи мисоли бир маънавий белбоғдир. Миллатни ўзига хос қиёфага эга миллат қилиб тутиб турувчи бош омиллардан биридир. Инсоннинг туғилиши ва вафоти билан боғлиқ кўпгина маросимларимиз жуда қадим замонларда аждодларимиз томонидан ҳаётий зарурат тарзида жорий этилган ва булар минг йилликлар оша яшаб, йўлда учраган турли тўсиқларни енгиб келмоқда. Турмуш тақозо этган нарсаларни буйруқ билан манъ этиб бўлмас экан. Масалан, туғилишга боғлиқ маросимлар кишига қувонч бахш этса, ўлимга боғлиқ маъракалар юпанч ҳосил қилади. Мирзо Улуғбекнинг «Тўрт улус тарихи» тарихий асарида ёзилишича, Ёфас ибн Нух алайҳиссаломнинг тўққиз ўғли бўлган, тўнғичининг оти Турк эди. Ёфас вафот этгач, Туркнинг уйдан чиқарилади, келди-кетди маросимлари ҳам унинг хонадонида ўтказилади. Олис-олисларга тарқаб кетган саккиз нафар инилари ва бошқа қариндош-уруғлари Туркниқига келиб таъзия билдирадилар. Бу келди-кетди бир йил давом этади. Шу тариқа, ота-она учун бир йил таъзия тутиш келиб чиқади, халқимиз одатига айланади, аждоддан авлодга ўтиб, бугунги кунимизгача этиб келмоқда. Ота-онани дафн этишга тўнғич ўғил ҳақли бўлиши, бош таъзиядор ҳисобланиши ана ўша замондан қолган ва халқимиз орасида ҳануз сақланиб келаётган миллий одатларимиздандир.

Марҳум ёки марҳумани ёдлаб, етти, йигирма, қирқ маросимларини ихчам тарзда ўтказиш халқимиз даҳоси билан яралмиш яхши одатлар бўлиб, бошига оғир мусибат тушган кишилардаги айрилиқ дардини бир оз бўлсада, аритиш, одам тафтини одам олади, қабилида иш тутиш асосида мотамзада киши ҳаёлини мусибат ғамидан қалғитиш ва овутиш, кўнглини кўтариш мақсадида кашф этилган буюк маънавий топилмалардир, десак арзийди. Етти, йигирма, қирқ маъракалари вафот этиб кетган кишилар хотираси учунгина эмас, балки улардан айрилиб қолган, кўзи ёшли, дили ғамли тириклар учун, марҳум ва марҳумаларнинг энг яқин ғамбодалари учун хотиравий ва зарурий маросимлардир. Қолаверса, бу маросимлар замон ва маконга оид фалсафий тушунчалар билан, коинот ва инсоният ўртасидаги, табиат ва одам ҳаёти ўртасидаги муайян даражадаги боғланишлар

билан боғлиқ бўлган нарсалардир. Хўш, нима учун етти. йигирма, қирқ маъракалари қилинади-ю, мисол учун ўн, ўттиз, олтмиш маросимлари қилинмайди? Шу ҳақда бир ўйлаб кўрганмисизлар?..

Оллоҳ таоло оламни етти кунда яратмиш. Шундан келиб чиқиб, шунга нисбат берилиб, янги туғилган чақалоқ етти кунлик бўлгач, ўнг қулоғига азон айтиб, чап қулоғига такбир айтилиб, унга от қўйилади. Одам боласи исм қўйилгандан кейингина одам ҳисобланади, одамлар қаторига қўшилади. Чақалоқ йигирма кунлик бўлгач, унинг кичик (ярим) чилласи чиқди, бир хавф-хатардан омон-эсон ўтиб олди, худо хоҳласа, бундан буёғига яшаб кетади, дея хурсанд бўлинади. У қирқ кунлик бўлгач, чилласи чиққан ҳисобланади, буни халқимиз катта чилласи чиқибди, дейди, айниқса, ҳаётий тажрибалари бой кекса кишилар — чақалоқнинг бобо ва бувилари, амаки ва аммалари, тоға ва ҳолалари, опоқилари айни шу кун кўп хурсанд бўладилар, катта чилласи чиқибдими, демак, худо хоҳласа, ана энди фалончибой катта йигит бўлади, фалончихон моҳипора қиз бўлади, ишқилиб, омон-эсон, тўқис-туғаллик билан, бағри бутунлик билан ўша кунларга етиб юрайлик, деб дуо қиладилар.

Маълумки, одам боласи 280 кунда, халқ ибораси билан айтганда, тўққиз ой, тўққиз кун, тўққиз соат, тўққиз дақиқаю тўққиз сония (халқимизда тўққиз рақамининг муқаддас деб ҳисобланиши ана шундан келиб чиққан)да туғилади. (Бир ойни 4 ҳафта — 28 кундан иборат деб билувчилар учун 10 ойлик муддат 280 кундир). 280 ни 7 га тақсимласак, 40 келиб чиқади. Халқ бу рақамни туғилишга нисбат берганда, чилла дейди, ўлимга нисбат берганда қирқ дейди. Ҳа, етти, кичик чилла, катта чилла, йигирма ва қирқ беҳуда пайдо бўлмаган. Минг-минг йиллардан бери беҳуда яшаб келаётгани йўқ. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, уларда замон ва маконга оид фалсафий тушунчалар, коинот ва инсоният ўртасида, табиат ва одам ҳаёти ўртасида боғлиқлик борлигини тасдиқловчи, қолаверса, табиатни ҳам, одамзодни ҳам Тангри таоло дақиқ ва ҳақиқ яратганини асосли тарзда исботлаб турувчи нарсалардир. Халқ даҳоси билан вужудга келган, бунинг устига асрлардан бери яшаб келаётган, миллий қадриятлар юксаклигига кутарилган маросимларимизни асраш баробарида уларни ихчам ва камтарона ўтказиш замонамизга ҳам, ахлоқ-одоб қоидаларига ҳам мувофиқдир.

Рухнинг борлигига, мангу мавжудлигига ишончи комил мусулмонлар марҳум ёки марҳума вафотининг еттинчи, йигирманчи ва қирқинчи кунлари арвоҳ хотиринчи. Куръон тиловат қилинса, дуои фотиҳа ўқилса, савоби кўпроқ бўлур, деб биладилар. Бу — масаланинг дунёвий томони. Масаланинг дунёвий томони эса мана бундай: мусибат дардининг энг кучли доруси — вақтдир. Мусибат дарди бошланишида энг оғир кечади, буни оғир жудоликка учраган, қалби нозик ва тез яраланувчан, ўта таъсирчан кишилар яхши тушунадилар. Айрилиққа учраган кишилар мусибатнинг дастлабки кунларида, дастлабки ҳафталарида дардкаш ва ҳасраткаш киши дийдорига, суҳбатига муҳтожлик сезадилар. Ана шундай чоғларда етти, йигирма, қирқ маросимлари жуда асқотади, одам тафтини одам олади, мотамзада хонадоннинг ҳаёли шу маросимлар билан бўлиниб, ғам-андуҳи сал нарироқ кетади. Бу маросимларда марҳум ёки марҳуманинг ўғил-қизлари, энг яқин қариндошлар, бор бўлса, куда-андалари ва икки-уч нафар яқин ва синашта қўшилари қатнашадилар. Вафот этган кишининг яхши ишларидан, фазилатларидан сўз боради, руҳи шод этилади, тириклар учун эса юпанч ҳосил қилинади.

Етти, йигирма, қирқ каби маросимлар оила аъзолари, қариндошлар ва яқин кишилараро ихчам шаклда ўтказилса, вафот этган кишининг руҳи ҳам кўпроқ шод бўлса ажаб эмас, валлоҳи аълам. Кўпни кўрган отахонлар ва маҳалла оқсоқоллари тўй қилувчи ва маърака ўтказувчи кишига тўйингни фалончи вақтда қиласан, маъракангни фалончи пайтда ўтказасан, демайдилар, фақат исрофгарчиликка йўл қўйма, деб насиҳат қиладилар. Бу уларнинг ўз имконияти ва вақтидан келиб чиқиб, ўз ишонган қариндошлари ҳамда тўйи ёки маъракасида бел боғлаб хизмат қилувчилар билан маслаҳатни бир ерга қўйиб, белгилайдиган шахсий ишидир.

Маълумки, наҳор оши биринчи навбатда қўни-қўшни ва маҳалла-қўй учун берилади, одатда булар эрталаблари уйларида бўладилар, кейин эса ҳамма иш, хизмат ва ўқиш жойларига тарқаб кетади. Яхши, хизмат машинасидан фойдаланувчи, ўз енгил машинасига эга кишилар-ку тўйхона ва маъракахоналарга тушлик пайтига етиб кела оларлар, хўш, кўпчиликни ташкил этувчи оддий фуқаролар-чи, улар маросим ўтаётган жойларга жамоат транспорти билан келишлари амри маҳол,

келишга қарор қилганлари ҳам меҳнат интизомини бузиш ҳисобига келадилар. Бундан кимга фойдаю кимларга зиён. Эрталабки ошга борганда киши ўз вақти ҳисобидан, тушда борган киши эса иш вақти ҳисобидан вақт кетказди. Масалан, Тошкент шаҳрида кўпроқ наҳор оши тортилиши вақт қулайлиги ва меҳнат интизомига риоя қилиш боисидан одат бўлган бўлса ажаб эмас.

Халқимизнинг бағрикенглигига яна бир мисол. Дину мазҳаби бир, тили тилимизга жуда яқин қирим татар қардошларимиз мажбуран юртимизга кўчириб келтирилганида халқимиз ўзининг иссиқ бағридан жой берди, улар ўзбек тупроғида бизлардан ёмон яшамадилар, ҳалол меҳнат қилиб, яхши тирикчилик қилишди. Ватан соғинчи устун келиб, уларни ўз тарихий ватанларига етаклаб кетди, кўзларида миннатдорчилик ёшлари билан жўнаб кетдилар.

Ёки бўлмаса қорақалпоқ қардошларимизни олиб кўрайлик. Улар ҳам бошқа туркий тилли қабилалар сингари узоқ тарихий йўлни босиб ўтишган. Қорақалпоқларнинг номи Шарқ ва Ғарб йилномаларида учрайди. Улар ўтмишда Туроннинг кўп ҳудудларида, жумладан, Дашти Қипчоқда ҳам бўлишган. Рус, қозок, ўзбек ва қорақалпоқ тарихчиларининг яқдиллик билан келтирган маълумотларига кўра, қорақалпоқлар XIX асрнинг бошларида Арис дарёси Сирдарёга қуйиладиган жойларда турмуш кечирардилар, чорвачилик, балиқчилик, қисман ғаллачилик билан шуғулланардилар. Кўпсонли кўчманчи қабилалар жуда оз сонли бу аҳолига тез-тез ҳужум қилиб турарди. Бундай босқинлардан безор бўлган қорақалпоқлар уч қисмга бўлиниб, уч тарафга йўл оладилар. Уларнинг асосий қисми ғарб томонга йўл олади ва Хива хонлиги ҳудудига боради. Қорақалпоқ бийлари Хива ҳукуматига ўз ҳимоясига олишни сўраб мурожаат қиладилар ва муқим яшаш учун жой берилишини илтимос қиладилар. Хива ҳукумати қорақалпоқларнинг диндош, тилдош ва кўп жафо чекканлигини инобатга олиб, уларни ўз ҳимоятига олишга, уларга ҳам хонлик фуқаролиги ҳуқуқини беришга қарор қилади ва уларга Амударёнинг қуйи қисмларида, Орол бўйларида яшашга ижозат этади ҳамда бу ҳақда Хива хони фармонида кўра васиқа ҳам берилади. Бу воқеа 1811 йил содир бўлган. Шундан бери қорақалпоқлар бу ерларда ўзбекнинг кўнғирот, манғит, чимбой, нукуз ва бошқа эллари билан бирга яшаб

келмоқдалар. Шу тариқа, қорақалпоқлар Хива хонлиги ҳимоятида ўз қиёфасини сақлаб қолди. Шу ҳудудда туп қўйиб, палак ёзди, ўтроқлашди, нуфуси кўпайиб, равнақ этди, элатликдан миллатлик даражасига эришди. Хива хонлиги ҳимоятида яшаб, шу давлатнинг тенгхуқуқли фуқаролари сифатида маданиятини ошира борди, қорақалпоқ ёзма адабиёти вужудга келди. Бу шисбатан ёш адабиётга Бердақ (1827—1900), Ажиниёз (1811—1878), Ўтеш шоир (1828—1902)лар асос солишган. Қўриниб турибдики, қорақалпоқларни ўз бағрига олганида ҳам халқимизнинг бағрикенглиги яққол намоён бўлган.

Шу уринда халқимизнинг қорақалпоқ қардошларга кўрсатган яна бир муруввати, марҳаматини тилга олиб ўтиш жоиз сезилмоқда. 1959 йили Хоразм вилоятининг Амударёнинг ўнг соҳилида жойлашган бир неча тумани (шу жумладан, Абу Райҳон Беруний таваллуд топган, Хоразм давлатининг қадимий пойтахтларидан бири Кот шаҳри, ҳозирги Беруний) иқтисодиётини кўтариш учун Қорақалпоғистонга ўтказилди, халқ таъбири билан айтганда, қўйнидан тўкилса кўнжига қабилидаги ўктамлик бўлди. Шундай қилиб, Қорақалпоғистон ҳудуди 165 минг 600 квадрат километрга бориб етади. Шу уринда бир тарихий чекиниш қиламиз, яъни тарихий маълумот бериб ўтамиз, бу маълумотнинг миллий давлатчилигимиз тарихига бевосита алоқаси бор.

Тарихий чекиниш. Ўзбек давлатларидан бири бўлиб келган Хоразм мамлакати ўтмишда жуда улкан ҳудудни эгаллаган. Масалан, хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад (1200—1220) ҳукмронлик қилган даврда бутун Ер юзида куч-қудрати ҳудуди бўйича Хоразм давлатига тенг келадиган бирорта давлат йўқ эди. Унинг ҳудуди Каспий денгизининг шимолий қирғоқларидан Ҳинд океанигача, Кавказдан Ҳиндикуш тоғларигача борарди. Хоразмшоҳ ихтиёрида 500 минг кишилик кўшин, 400 та мустаҳкам қалъа бор эди. Бу далилларни тарих ҳукмига қўйиб турайлик-да, 500—600 йил бериноқ — Хива хонлиги даврига келайлик. Хонлик ҳудуди шимолда — Орол денгизининг шимолий қирғоқларидан бошланиб, жанубда ҳозирги Эрон ва ҳозирги Афғонистоннинг шимолий вилоятларигача, шарқда Бухоро хонлигидан ғарбда Каспий денгизи бўйларигача борарди. Хива хонлиги то рус босқинига қалар деярли ҳамма даврларда денгиз давлати ҳам эди. Орол денгизи хонлик ҳудудининг ичида эди, Каспий денгизининг шарқий қирғоқлари ҳам хон-

лик ихтиёрида эди. Ташқи савдо учун турт тараф очик эди, Россия, Эрон, Афғонистон, Бухоро амирлиги, Кўқон хонлиги билан тўсиқсиз алоқа боғлаш имконияти мавжуд эди.

Чор Россиясининг Хива хонлиги ҳудудини қисқартириб қўйишига, унинг йўлидан борган болшавойларнинг Хоразм ҳудудини ихчамлаштиришларидан иккита ғаразли ниятлари бор эди. Биринчиси: Хоразм қадимий давлатчилик маркази, салтанат ўчоғидир. Мустамлакачилар бу ўлкада яна кучли давлат вужудга келишидан чўчишарди. Шунинг учун ҳам Хива хонлигининг ҳудудини (гарчи ўзларига вассал бўлса ҳам) кичрайтириб, ташқи оламдан узиб қўйишган эди. Мустамлакачилар ва болшавойларнинг иккинчи ғаразли ниятлари шу эдики, қачонлардир (улар учун!) вужудга келиши эҳтимолдан узоқ бўлмаган бирлашган мустақил ўзбек давлати ҳудудини ҳам олдиндан чеклаб, ташқи оламдан, шу жумладан, Каспий денгизи қирғоқларидан узиб қўйиш эди. Ҳа, уларнинг иблиссифат (Иблис Азозил ҳам билимдондир) маслаҳатгўй олимлари, шу жумладан, шарқшунос Бартольд Туркистонда узоқ йиллар ҳукмронлик қилиш учун бу мамлакатни бўлакларга парчалашни, жанубий, шарқий ва ғарбий йўллари тақатқ бекитиб ташлаб, фақат шимолга — Россияга йўлни очик қолдиришни ўзларини маблағ билан таъминловчи мустамлакачи амалдорларга насиҳат қилишган эди.

Мустамлакачиларнинг қилмиш-қидирмишларига, тутган сиёсатларига доир китобларда ёзилишича, улар ҳали ўз давлатига эга бўлмаган эл ва элатлардан унчалик чўчимас эканлар-да, ўзбек халқи каби куп асрлик давлатчилик тарихига, давлат тутуми ва тажрибасига, муқим ва мустақим пойтахт ва пойтахтларига эга бўлган миллатлардан айниқса хавфсирашар, асосий зарбани ҳам шуларга қаратишар экан. Чунки ўз давлатига, ўз пойтахтига эга бўлиб келган халқда сиёсий мустақилликка эришиш туйғуси кучли бўлади, мустақил давлатида эмин-эркин, ўзгаларнинг қўлига ва кўзига интизор боқмай яшашга ўрганиб қолган бўлади-да, бой берилган нарсани қўмсаш туйғуси, янгитдан яратилажак нарсага эришиш туйғусидан чандон ортиқ бўлади. Қолаверса, яратишга нисбатан илгари яратилган нарса (бу ўринда давлат назарда тутилмоқда)ни қайта тиклаш осонроқ кўчади, чунки қайта тиклашда илгариги тажриба қўл келади, асқотади.

Мустамлакачиларнинг ўша хавфсирашлари тўғри

бўлиб чиқди: мустамлакачилар ҳали иш бошида турган бир пайтда собиқ Совет Иттифоқи тарқаб кетишидан бир ярим йилча аввал республикаимизда Президент бошқаруви жорий этилди, Туркистон ҳудудида биринчи бўлиб Ўзбекистон Ислом Каримовнинг журъати ва шижоати билан ўз давлат мустақиллигини эълон қилди (бу ҳақда кейинроқ ўз ўрнида яна тўхтаб ўтамиз).

Мухтарам Юртбошимиз 1998 йилнинг 7 сентябрида журналистлар билан қилган ва телевизор орқали кўрсатилган суҳбатида куюнчаклик билан Ўзбекистоннинг халқаро иқтисодий алоқаларини янада ривожлантириш зарурлигини таъкидлади. Бу муаммони, яъни ўз денгиз йўлимиз, денгиз оша океанларга ўз йўлимиз йўқлиги муаммосини Президент Ислом Каримов етакчилиги ва ташаббуси билан Ўзбекистон давлати ва ҳукумати тафаккур кўприклари, тафаккур қанотлари, ақлий ечимлар орқали ҳал эта бормоқда.

Замонавий коммуникациялар — тафаккур кўприкларидир. Тезкор ахборот воситалари — тафаккур қанотларидир, булар ақлни пешлайди, огоҳ бўлишга чорлайди, олға ундайди, ортда қолиб кетишдан сақлайди, келгуси асрда ахборот (ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маърифий-маданий) янгиликларидан ўз вақтида воқиф бўлиб боришга бўлган талаб янада кучайиши кутилади. Буюк Ипак йўлини қайта тиклаш, Каспий денгизи, Кавказ оша Оврупога денгиз ва қуруқлик йўлини очиш, Тошкент — Андижон — Ўш — Қашқар темир йўлини қуриш, Сарахс — Тажан — Машҳад темир йўлини ишга тушириш муаммонинг ақлий ечимларидир. Кавказ оша очилажак янги йўл ишга тушгач, Россия орқали Фарбий Оврупога бориш масофаси деярли 2 минг километр қисқарар экан. Бунинг устига янги йўл мўътадил иқлимли ўлкалар бўйлаб ўтади, бу — йил ўн икки ой йўл очик деган сўздир. Узлуксизлик, даромад ва тежамкорлик ҳам шунга яраша бўлади, нафи халққа тегади.

Шу билан тарихий чекинишимизни мухтасар қилиб, халқимизнинг ўзига хос хислатлари ҳақидаги сўзимизни лавом эттирамиз. Ўзбек халқининг қандай халқ эканлигини миллий спорт ўйинларимиз ва мусобақаларимизда инсонлик шарафига риоя қилинишида ҳам кўриш мумкин. Бизда ваҳший олишувлар йўқ. Шунинг учун ҳам истиқлол шарофати билан миллий кураш каби спорт мусобақаларимиз халқаро олимпиада ўйинлари рўйхатига киритилмоқда.

Сипо кийинувчи, тан ва руҳ пок бўлишига риоя

қилувчи, шарм-ҳаёли, ор-номусли, имон-этиқодли, дид-фаросатли, фаҳмли, лутфни қадрловчи, аскияни тушунувчи, зеҳни ўткир, ҳимматли, мурувватли, марҳаматли, салоҳияти етарли, тўйга боролмаса-да азадан қолмовчи, ҳашарчи, инсофли, вижлонли, ғурури баланд ва шулар каби яна анча-мунча фазилатларга эга халқ эканимизни бизни яқиндан билган, юртимизни келиб кўрган, тўю маъракаларимизда, байрамларимизда, сайилларимизда иштирок қилган кишилар (тилла бўлсин, дилда бўлсин) эътироф этишганига шохид бўлганмиз. Бу фазилатларнинг ҳар бирига алоҳида-алоҳида тўхтаб ўтириш шарт бўлмаса керак. Ўзи шундоқ ҳам тушунарли бўлса керак, деб ўйлаймиз-да, фақат битта фазилат ҳақида қисқача сўзлаймиз, у ҳам бўлса **бирсўзлили**к хислатидир.

Ҳикоят. Низомулмулкнинг «Сиёсатнома» китобида ёзилишича, машҳур лашкарбоши, газнавийлар сулоласининг асосчиси Алптегинга хабар қилишади:

— Фалончи вусоқбоши вафот этибди. Урнига кимни тайин қилайлик?

Алптегиннинг кўзи Сабуктегинга тушиб, шундай дейди:

— Вусоқбошиликка шу аскарни тайин қилдим.

Иш юритувчи (ҳожиб) Алптегинга эътироз билдиради:

— Бу навкар хизмат бошлаганига ҳали уч кун ҳам бўлмади-ку! У етти йил хизмат қилиб, сўнг мартабага эришмоғи лозим.

Алптегин қатъият билан дейди:

— Мен айтдим, бу навкар бўлса эшитди ва шукр бажо келтирди. (Бирсўзлилигим бошқаларга ибрат бўлсин).

Шундай қилиб, Сабуктегинга вусоқбоши ўнвонини беришди ва бу етти йиллик хизмат ва мартабаларнинг самараси бўлмоғи керак эди. Алптегин ўзича: «Қандай қилиб етти йиллик хизмат ва манзлат бу қулга тегди? Ёки у Туркистоннинг бир улуг уруғиданмикин ё ҳаммага ёқиб қолиб, омади келганмикин?» деб ўйларди (аслида Сабуктегин аслзодалардан бўлиб, тақдир тақозосига кўра жангда асир тушиб қолиб, Тошкент бозорида занжирбанд қул сифатида сотилган ва Алптегин қўшинига олиб бориб қўшилган эди). Алптегин Сабуктегинни турли йўллар билан синаб кўра бошлайди. Синовлар якунида унга Алптегиннинг меҳри тушиб қолади, ўз ёнига хизматга олади, уни ҳар куни синов-

дан ўтказди, ўн саккиз ёшида Сабуктегин икки юз кишидан иборат лашкарга эга бўлади ва Алптегиннинг бутун хулқ-атвори унга ўтган эди. Охирида Сабуктегин Алптегиннинг қизига уйланиб унга куёв бўлади. 963 йили Алптегин 80 ёшлардан ошиб вафот этгач, унинг ўрнини Сабуктегин эгаллайди. Давлатчилигимиз тари-ҳида буюк из қолдирган, Абу Райҳон Беруний каби қомусчи олимларга ҳомийлик қилган Султон Маҳмуд Ғазнавий шу Сабуктегиннинг ўғли эди. Қиссадан ҳисса шуки, бирсўзлилик бутун бошли бир сулоланинг вужуд-га келишига омил бўлди. Подшоҳнинг амри вожиб деб ~~мана шунга айтилади~~. Шариати исломия бўйича талқин қилсак, киши вожиб амални бажарса, савоб олади, ба-жармаса, гуноҳкор бўлади. Бирсўзлилик ана шундай савобга дахлдор фазилатлардандир.

Хуллас, айтаверсак халқимизнинг ўзига хос фази-латлари кўп, бироқ камтарлик деган гап ҳам бор. Ҳа, камтарлик, сиполик халқимизнинг асосий фазилатла-ридан ҳисобланади, зуваламизга камтарлик қўшиб яра-тилганмиз. Бироқ камтарлигимизни юввошлик деб са-наб, муте қилишга уринувчилар ҳам бўларди. Энди у замонлар орқада қолиб кетди. Бутунги байрамда кеча-ги мусибатдан гапирмай қўя қоламиз.

Ҳозирги кунда республикамызда бир қанча миллату элатларнинг вакиллари бир оиланинг тотув фарзандла-ридек эмин-эркин яшамоқдалар. Бунинг ҳам туб омили халқимизнинг бағрикенглигидир. Бу ўринда шу далил-ни алоҳида таъкидлаб ўтиш зарурки, миллий истиқ-лолга эришганимыздан кейин ҳам республикамызда ил-гаритдан яшаб келган миллатлар ва элатлар таркибида ўзгариш бўлмади (тарихий ватан оҳанрабоси ила их-тиёрий равишда ўз юртларига қўчиб кетган қирим та-тарлари ва бухоро яҳудийлари бундан истисно, албат-та). Истиқлолгача республикамызда қайси миллату элат-лар яшаган бўлсалар, ҳозир ҳам шулар истиқомат қил-моқдалар. Бу далил халқимизнинг бағрикенглигини кур-сатиши баробарида Ўзбекистон Республикаси ҳақиқа-тан ҳам демократик, ҳуқуқий ва дунёвий давлат экани-ни яна бир бор тасдиқлаб турибди.

Атоқли турк олими Зиё Кукалпнинг ёзишича, мил-лат на ирқий, на қавмий, на жуғрофий, на сиёсий ва на бир иродавий бирлик эмасдир. Миллат тил, дин, ахлоқ ва бадий жихатларга кўра муштарак бўлган, яъни муайян тарбия олган одамлардан ташкил топган бирликдир.

Бир одамнинг хоҳлаган вақтда миллатини ўзгартира олиши ўз қўлида эмасдир. Чунки миллат ҳам ташқи бир борлиқдир, ижтимоий ҳодисадир. Инсон аввалига ўз миллатини билимсизлиги туфайли англамаса, кейинчалик изланишлар ва ҳақиқатни тадқиқ этиш орқали кашф эта олади. Бироқ, бир фирқага киргандек, соф ирода кучи билан ўзини у ёки бу миллатга мансуб деб билиши мумкин эмас. Чунки моддий эҳтиёжimiz ирқимизга боғлиқ бўлса, маънавий эҳтиёжларimiz тарбиясини олаётганимиз жамият томонидан берилади. Искандар Мақдуний «Менинг ҳақиқий отам Филиппис эмас, Арас-тулисдир. Чунки биринчиси моддият, иккинчиси маънавиятимиз шаклланишига сабаб бўлган» деб айтар экан. Инсон учун маънавият моддиятдан қадимроқ. Шу нуқтаи назардан миллатда шажара тузилмайди (тузиб ҳам бўлмайди, чунки дунёда фақат бир қавмдангина келиб чиққан «соф» миллат йўқ). Фақат тарбия ва мафкуранинг миллий бўлиши талаб этилади. Соғлом бир инсон қайси бир миллатнинг тарбиясини олган бўлса, кейин унинг мафкурасига боғлиқ бўлиб қолади. Бу фикрнинг тасдиғи учун яқин ўтмишимиздан бир неча мисол келтирамиз. Арман қизи Тамарахоним ўзбек ашула ва лапар санъатини бутун дунёга машҳур этди. Бошқирд қизи Галия Измайлова ўзбек балеринаси сифатида ном қозонди. Озарбайжон ўғлони Мақсуд Шайхзода, татар йигити Асқад Мухтор ўзбек адабиётини ўзбекона халқчил асарлари билан бойитдилар. Бухоро яҳудийларидан — Сулаймон Юдаков ўзбек комик операси бўлмиш «Майсаранинг иши»ни яратди, Манас Левиев «Ўрик гуллаганда» каби ўнлаб қўшиқлари билан халқимизни мафтун айлади, Марям Ёкубова «Ўткан кунлар» фильмида ҳақиқий Ўзбекбойим бўлди, Натан Маллаев мумтоз ўзбек адабиёти тарихи бўйича билимдонликда ўзбек ҳамкасблари билан беллашди ва ҳоказо. Кўпнинг йиллик халқимиз тарихи, 27 асрлик давлатчилигимиз тарихи бўйича давра ва кўламини кенг олсак, бундай мисолларни санаб адо этиб бўлмаса керак. Хуллас, олис ўтмишда, яқин кечмишда узоқ ва яқинлардан юртимизга келган соғлом инсонлар яхши бўлсалар, яхшилик кўрганлар, ёмон бўлсалар, ўз-ўзларига жабр қилганлар.

Бир сўз билан айтганда, бизким, ўзбеклар ҳабиб халқимиз. Ҳабиб каломини дўст сўзининг шаклдоши деб тушунилса, унинг тўлиқ маъноси ифодаланмай қолади. Шунинг учун ҳабиблик нима эканини диний ривоят асосида изоҳлаб ўтамиз.

Севгининг икки қирғоғи бор, дейдилар. Севиш — бир томон. Севилиш — иккинчи томон. Севиб севиш, яъни сиз севган одам, сизни ҳам севса — бунга ҳабиблик дейилади.

Ҳабиб — ҳам севиб, ҳам севилган зотдир.

Сарвари олам, ҳазрат пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо саллоллоҳу алайҳи васалламнинг сифатларидан бири ҳабибуллоҳдир. У зоти бокарам Оллоҳ таолони севганлар, Оллоҳ таоло ҳам у зотни ҳабиби санаб, расули, набийси ва бандаси сифатида севган.

Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи вассалам Оллоҳ таолонинг расулидирлар, яъни Тангри таолонинг Ер юзидаги бандаларини Исломга даъват қилиш учун юборган элчисидирлар. Уларга Оллоҳ таоло томонидан Қуръони карим нозил қилинган бўлиб, ҳазрат пайғамбаримиз шу муқаддас китоб бўйича ўз умматларини муслим ва муслима бўлишликка даъват этганлар.

Ҳазрат пайғамбаримиз аини пайтда Оллоҳ таолонинг набийси ҳамдирлар, яъни ҳазрат пайғамбаримиз то ўзларигача бўлган пайғамбарлардан ҳам хабар келтирганлар. Шу боис ул зотни ҳам расул, ҳам набий дейилади.

Ҳазрат пайғамбаримиз Оллоҳ таолонинг бандасидирлар, ҳазрат Одам Атонинг зурриёди ҳисобланадирлар. Бу жисмоний жиҳатдан. Маънавий жиҳатдан Муҳаммад алайҳиссалом Одам Атога ота ҳисобланадилар. Чунки ул зотнинг руҳи Оллоҳ таоло томонидан энг биринчи, яъни Одам Ато руҳидан ҳам илгари яратилгандир. Шу сабабли Муҳаммад алайҳиссалом Ер юзидаги барча одамзоднинг маънавий отасидирлар. Ул зотнинг охирзамон пайғамбари бўлишларининг боиси ҳам ана шундадир.

Халқимизнинг ҳабиблиги шундаки, у ирқу миллат ажратмай, бани башарни бирдек севади. Иккинчи жаҳон уруши йилларида 1 миллиондан ортиқ юртимизга қучириб келтирилган жабрдийдаларни, Фафур Гулом ибораси билан айтганда, «Сен етим эмассан» дея юпанч билан, ҳамдардлик билан самимий кутиб олиб, ўз бағридан жой берган ҳам ўзбек халқимиздир. Ҳабибликнинг иккинчи қирғоғининг жавоби ҳам ижобий: юртимизда яшаб келаётган турли миллат ва элатга мансуб кишилар ҳам, юртимизда яшаб кетган инсонлар ҳам, сайёҳлар ҳам халқимиз ҳақида сўз кетса, оғизларидан бол томишига кўп маротаба шоҳид бўлганмиз ва, ишонамизки, азиз китобхон, бунга сиз ҳам шоҳид бўлгансиз. Севиб, севилмоқ, яъни ҳабиблик катта бахтдир.

Тугри, ўқтамлик ҳам, ҳабиблик ҳам яхши нарса.

Лекин ўзликни ҳам, биринчи галда ўз фойдасини кўзлашни ҳам унутиб қўйиб бўлмайди. Ҳозир дунёда мавжуд бўлган 200 дан ортиқ давлатни ўзича мустақил рўзгор тебратаётган ака-укалар, опа-сингилларнинг хонадонларига қиёс этгимиз келади. Қариндошлик иплари уларни бирлаштириб туради. Тирикчилик ташвишлари эса ўз ғамларини ўзлари ейишлари зарурлигини эслатиб туради. Шу ҳолатни халқлараро, мамлакатлараро муносабатларга кўчирсак, бирлаштирувчи ипларни муштарак манфаатларга, ўз ғамини ўзи ейишликни миллий манфаатларга муқояса қилса бўлади.

Туркий тилли халқлар ўтмишда 18 та буюк салтанатни тузгани, ҳамиша ўз давлати ёки давлатларига эга бўлиб келгани маълум. Бироқ тарихан қисматимизда бор экан, ўтган асрнинг учинчи бўлагига — 1868 йили Бухоро амирлиги, 1873 йили Хива хонлиги Русияга қарам давлатларга айланиб қолгач, 1876 йили Қўқон хонлиги Русия томонидан забт этилиб, унинг таркибига зуравонлик билан қўшиб юборилгач, бутун туркий тилли халқлар дунёсида фақат битта давлат — Усмонлилар халифалиги (1923 йилдан Туркия Жумҳурияти) мустақил мамлакат сифатида сақланиб қолган эди.

Мустамлака асоратига ва қарамлик тузоғига тушиб қолган туркий тилли халқлар бир дам бўлса-да, миллий озодлик учун курашни тўхтатмадилар. Уша тарихий шароитда вужудга келган туркчилик ғояси сиёсий ва ҳарбий-сиёсий мазмунга эга бўлиши табиий эди.

Энди замон ўзгарди. 1991 йилга келиб, туркий тилли яна бешта халқ миллий мустақилликка эришди. Бугунги кунда Туркиядан ташқари Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Туркменистон ва Озарбайжон ҳам халқаро ҳуқуқнинг субъектлари, мустақил ва суверен давлатлардир. Шу туфайли ҳозирги тарихий шароитда туркий тилли давлатлараро муносабатларда сиёсий ва ҳарбий-сиёсий мақсадларни кўзлаш воқеликка зиддир. Бу борада Президент Ислам Каримов Қозоғистон Республикасининг янги пойтахти Остона шаҳрида бўлиб ўтган туркий тилли 6 давлат бошлиқларининг бешинчи учрашувида сўзлаган нутқида «Анжуманимизга давлатларимизнинг турли даражадаги иқтисодий, маданий ва гуманитар алоқаларига ҳар томонлама қўмаклашиш ва уларни кенгайтиришга зарар етказадиган сиёсий, бунинг устига, ҳарбий-сиёсий тус бериш барчамиз учун номақбулдир» деб тўғри фикр билдирди.

Чунки, давлатимиз бошлиғи таъкидлаб ўтганидек,

бизни қай даражадаги маънавий ва тарихий ноёб мерос яқинлаштирганини яхши биламиз, туркий тилли халқлар етакчилари анжумани доирасидаги ҳамкорлигимизнинг қай даражада катта имконият ва истиқболга эга эканини аниқ тасаввур қиламиз.

Биз барчамизни бирлаштириб турган муҳим омил — туркий тилли халқларнинг тарихий, маънавий ва маданий яқинлиги эканини жуда яхши англаймиз. Вақт бизнинг ҳамкорлигимиз энг аввало ҳар бир мамлакат манфаатларининг барчамизнинг узоқ муддатли ҳамкорлигимиз талабларига жавоб берадиган умумий мақсадларга мос келиши туфайли ривожланиб бораётганини кўрсатди.

Бу деган сўз шуки, ҳар бир туркий тилли давлатнинг шундай давлатлардан бири сифатидаги **муштарак манфаати** ҳамда халқаро ҳуқуқнинг бир субъекти бўлиш мустақил ва суверен давлат сифатидаги **ўз манфаати** бор. Муштарак манфаат барча туркий тилли халқларни бирлаштириб турган муҳим омил — тарихий, маънавий ва маданий яқинликдан келиб чиқади. Ўз манфаати эса ҳар бир туркий тилли давлатнинг ҳудудий жойлашуви, қайси мамлакатлар ва халқлар билан чегарадошлиги, ички ҳолати ва ўз халқининг аъъанавий турмуш тарзидан ҳам келиб чиқади ва бу нарсаларни ҳам назарда тутиш керакдир. Масалан, Туркия Жумҳурияти жуғрофий жиҳатдан жуда қулай минтақада жойлашган, денгиз ва океан йўлларига бемалол чиқа олади. Ўзбекистон Республикаси эса бундай имкониятларга эга эмас. Мамлакатимиз бошлиғи шу ҳолдан келиб чиқиб, минтақавий интеграциялашувни янада чуқурлаштириш масалалари туркий тилли давлатлар ҳамкорлигининг устивор йўналишларидан бири бўлиб колмоғи керак, деб асосий масалани тўғри белгилаб берди. Туркий тилли ҳар бир давлат жаҳон ҳамжамиятининг табиий ва фаол бир қисми бўлиб, уларнинг эшиги тинчлик ва тараққиёт манфаатлари йўлида бошқа барча мамлакатлар билан ўзаро фойдали, самарали ҳамкорлик қилиш учун очиқ эканини алоҳида қайд этиб ўтди.

Тарихан жуда қисқа бир давр — ўтган 8 йил мобайнида туркий тилли халқларнинг маънавий жиҳатдан қайта тикланиши, аجدодларимиз қолдирган улкан маданий меросни чуқурроқ ўрганишга бўлган интилиши кўзга ташланади ва бу ҳолатлар тобора кучайиб бормоқда. Юртбошимизнинг Остона шаҳрида сўзлаган нутқи халқаро ижтимоий-сиёсий аҳамиятга молик бўлиши билан

бирга туркий тилли зиёлилар учун ҳам туркий тилли халқларнинг тарихи, фанний, маданий, маърифий, маънавий мероси ва алоқалари мавзуида сўз юритишида, шунингдек, миллий давлатчилигимиз тарихига концептуал-услубий ёндошишда тўғри йўлни кўрсатиб берди.

Туйга ясаниб, яхши кийимларда борилса, азага эса одми либосда бориш мақбул ҳисобланади. Туйда хушчақчақ кайфиятда, очилиб-сочишиб утирилади, азада эса хомуш кўриниш, кулмаслик, қаттиқ гапирмаслик, умуман, камгап бўлиб туриш аълодир. Мотам маросимларида марҳум ёки марҳуманинг инсоний фазилатлари, қилиб кетган яхши ишлари, жудоликнинг оғирлиги ҳақида сўзланади. **Марсия, йиғи, бўзлов** каби аза **қўшиқлари** айтилиши мумкин. Албатта, Қуръони карим оятларидан тиловат қилинади.

Маросим қўшиқлари — халқ оғзаки ижодининг қадим турларидандир. Булар турли маросимларда кўпчилик ёки якка ҳолда турли куй-оҳангларда айтилади. Ғўдакни овутиш, ухлатиш, эркалаш, суйишда алла қўшиғи куйланади.

Диёримизда жамоат жойлари (маҳалла гузарлари, шаҳар майдонлари, чойхона ҳамда масжид ҳовлилари ва шу кабилар)да қоратол, қайрағоч, сада ва чинор дарахтлари ўстирилган. Хоразм элига гужумлар кўрк бағишлаган. Қабристонларга одатда мевали дарахт ўтқазилмайди, асосан терак ва чинорлар экилади, сафсаргул ҳам. Муқаддас жойларга, сағана ва мақбаралар атрофига қирқоғайнилар экилади. Бунинг ҳам ўз рамзий маъноси бор, албатта.

Миллий истиқлол шарофати билан ўша қадимий анъана ва одатларимиз қайта тиклана бошлади. Ислом Каримов 1996 йил 11 июн куни Шаҳрисабзда — Оқсарой олдида сўзлаган нутқида, жумладан, бундай деган эди: «Амир Темур — нафақат Турон, Туркистон, Ўзбекистон заминининг, балки инсониятнинг энг улуғ даҳоларидан биридир. Демак, унинг тарихий образи, тарихий сиймосини яратиш ишига жуда катта меҳр ва масъулият билан ёндошмоқ шарт. Менинг назаримда, юртимизда бу улуғ аждодимиз шарафига бунёд этилаётган ва этиладиган ёдгорликларда у зотнинг қиёфаси шундай акс эттирилиши керакки, уни кўрган одам, ҳайкал қаерда ўрнатилганидан қатъи назар, Соҳибқирон бобомизни беҳато топиб олсин. Шунинг учун шахсан мен Амир Темур ҳайкаллари, унинг ҳаётий даврла-

ри, яъни болалик, ёшлик, кексалик палласи тарзида тасвирлаш таклифига тарафдор эмасман. Амир Темур деганда киши кўз ўнгида яхлит, улутвор, тенгсиз азму шижоат соҳиби бўлган буюк инсон сиймоси гавдаланмоғи лозим.

Маълумки, Амир Темур умр бўйи янги-янги ғоялар ва уларни рўёбга чиқариш билан машғул бўлган беназир шахсдир, Унинг нигоҳи ҳамиша олис уфқларни қамраб олган, ҳаёли жаҳоний миқёсларни забт эта билган. Демак, Соҳибқирон бобомизга ҳайкал қўяётганимизда мана шу жиҳатларига ҳам алоҳида эътибор бериш зарур. Ҳайкал олдидаги майдонда Амир Темурга хос бағрикенглик ва улўғсифатлик фазилатларини бўрттириб кўрсатиш учун кенглик, очиқлик бўлиши даркор. Ҳайкал атрофида барпо қилинадиган боғ ҳам Амир Темур замонидаги боғларга ўхшаши керак. Бу боғларда асрлар давомида қад ростлаб турадиган чинорлар экиш керакки, улар Соҳибқирон шахсининг нақадар муаззам ва буюклигига ёрқин тимсол бўлиб хизмат қилсин» (таъкид бизники. — А. И.)

Юртбошимизнинг бу таклифи шунинг учун ҳам мақбул ва манзурки, ҳайкал ва майдонлар китоблар сингари саҳифама-саҳифа бўлиб-бўлиб, орада танаффуслар билан ўқиладиган асарлар эмас, балки бир йўла, бир лафъада, яхлит тарзда танишиладиган асарлардир.

Истиқлол шарофати билан халқимизнинг унутилаёзган қадимий анъана ва урф-одатлари қайта тикланиши баробарида уларнинг ижтимоий аҳамияти ошиб бормоқда. Масалан, буюк аждодларимизнинг йирик саналари муносабати билан ўтказилаётган юбилейларини умумхалқ йўқловлари дейиш мумкин. Шуниси муҳимки, умумхалқ томонидан йўқланган улўғ сиймоларимиз тарих қаъридан замонамизга, халқимиз бағрига маънан қайтиб келмоқдалар, халқимиз ўзлигини чуқур англаб бормоқда. Бундай маънавий бойиш имкониятига ҳам миллий давлатчилигимиз қайта тиклангани туфайли эришдик.

Йигирма еттинчи боб

СЕЗГИРЛИККА ЧОРЛОВЧИ САВОЛЛАР

Аждодлардан авлодларга ўтиб келувчи асрий саволлар ҳам бўлади.

— Нега жаҳонга Аҳмад Фарғоний, Мусо Хоразмий,

Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Имом Бухорий, Амир Темур, Улугбек, Бобур каби буюк сиймоларни берган бу миллат XVIII—XIX асрларга келиб, то шу чоққача эришган юксалиш даражаларидан тушиб кетди? Нега сўнгги икки аср мобайнида бошимиз қоқоқликдан чиқмай қолди? Аждодларимизнинг қаттиқ қаршилигига қарамай, чор Россиясининг ўлкамизни нисбатан осон забт этишида ана шу қоқоқликнинг ҳам ўрни бўлмаганмикин? — Президент Исом Каримовнинг тарихчи олимлар билан бўлган учрашувда ўртага қўйган бу саволлари нафақат тарихчиларимизга, балки барча илғор фикрли, эл-юрт қайғуси билан яшовчи, миллатининг келгуси қисмати қандай бўлишини ўйловчи (зеро, наслимиз — бўлажак авлодларимизнинг давомчилиги миллатимизнинг абдийлигига қафолатдир), юртпарвар, элсевар зиёлиларга қаратилган, ҳушёрликка чорловчи, порлоқ келажагини яратишда ўтмишда юз берган воқеа ва ҳодисалардан тегишли сабоқ олиб, ҳулосалар чиқаришга ундовчи саволлардир. Темурийлар замони билан манғитлар давридаги ҳаётимизни ёки бўлмаса чор истибдоди пайтидаги аҳволимизни қиёслаб, кўз олдимизга келтирсак, юракларимиз ўртаниб кетади, нега энди шундай қунларга тушиб қолдик, дея афсус-надомат чекамиз. Муҳтарам Президентимиз ўртага қўйган бу саволлар сўнгги икки асрда эл-юрт дарди билан яшаган, юрагида ўти бор халқ фарзандларини сира тинч қўймаган, уйлашга, жавобини топишга, ечимини излашга чорлаб турган. Шу халқнинг бир фарзанди, бир ёзувчиси сифатида камина ҳам бундай саволлар хусусида бутун онгли ҳаётим давомида бош қотириб келдим, ва шу хусусдаги айрим мулоҳазаларимни китоб ва мақолаларимда баҳоли қудрат билдирган эдим ҳам. Бироқ бу борадаги фикрларимни тулароқ ва айнан ошкор этишга талаб ҳам, эҳтиёж ҳам, тўғрироғи, имконият ҳам бўлмаган эди, мулоҳазаларим дилимда қулфлоглиқ эди. Муҳтарам Президентимиз томонидан бундай саволларнинг ўртага қўйилиши, образли қилиб айтганда, қулфи дилимни очиб юборди ва қалбим ва онгимдаги фикр-мулоҳазаларимни қоғоз саҳифаларига туширишимга, китобхонлар билан баҳам кўришимга туртки ва далда бўлди, илҳом бахш этди. Мана ўша дилимдаги гапларим.

Менингча, қадрдон Туркистонимизнинг кейинги икки аср мобайнида жаҳон тараққиётидан анчагина орқада қолиб кетишининг ўз субъектив ва объектив сабаблари бор, албатта.

Субъектив сабаблар:

Биринчидан, сўнгги икки аср давомида халқимиз орасидан Амир Темурдек, ёки бўлмаса, Абдуллахон II каби Туркистондай шонли утмишга эга улкан мамлакатни бирлаштириб, бошқара оладиган, бизким, ўзбеклардек буюк халққа йўлбошчилик қила оладиган, ҳар томонлама етук тарихий сиймо тарих саҳнасига чиқа билмади.

Иккинчидан, юрт эгалари ҳисобланмиш хон, султон, амир, ҳоким ва бегларимиздаги манманлик («Сен эмас, мана мен», «Менга бўлмаса, сенга ҳам бўлмасин»), маҳаллийчилик, ўз жонининг ҳузурини уйлаб, мамлакат аҳволига бепарво бўлишлик, ўз манфаатини уйлаб, миллат манфаатини унутишлик, Туркистон атрофидаги давлатларда юз бераётган воқеа-ҳодисаларга эътибор бермаслик, лоқайд қарашлик, ҳуллас, ғафлат уйқусига ботишлик каби иллатлар аввало давлатимизни булақларга бўлиб юборди, кейин эса уч хонлик уртасида бўлиб турган урушлар мамлакатимизнинг ҳам куч-қудратини заифлаштирди, Туркистон ҳудудларини қисқартирди, масалан, тўққиз вилоятдан иборат Жанубий Туркистон ҳудудлари 1760 йили пуштун амирлари қўлига ўтиб кетди, халқимизнинг нуфусини ва нуфузини озайтирди.

Учинчидан, таълим тизимида дунёвий фанларга қараганда диний таълимотнинг ўрни ва салмоғи босиб кетди, шунда ҳам илми тафсир, илми илоҳиёт, илми тажвидга кенг ўрин ажратилиб, илми ҳадисга етарли эътибор берилмади, масалан, то миллий истиқлолга эришгунимизгача Ҳадиси шарифлар, шу жумладан, Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизийлар жамлаган ҳадис тўпламлари ўзбек тилига таржима қилинмаган эди. Бу ҳолатни олим, адиб ва жамоат арбоби Алихонтўра Соғуний ҳазратларининг таъбирлари билан таърифласак, исломпарастлик, хурофотга муккасидан кетишлик кучайиб кетган эди. Асосан, охиратни уйлаб, кишининг бу ёруғ оламда — ҳаёти дунёда илғор жаҳон халқлари даражасида қўлай шарт-шароитларда, илм-фан ютуқларини халқ фаровонлиги ва давлат куч-қудратини оширишда қўлламаслик вужудга келган эди. У ёғини айтсак, халқнинг тенг ярмини ташкил этувчи хотин-қизларимизни паранжию чимматга буркаб қўйиш одати ҳам кейинги асрларда жорий қилинган экан. Ваҳоланки, Ҳадиси шарифда мар-

ҳамат қилинадики, «Улуғ кишилар аёлларни улуғлайди, пасткаш кишилар хорлайди».

Ўтган асрда Бухорои шарифда хурофот шу даражада кучайиб кетдики, ёзувчи Садриддин Айний «Эсдаликлар» китобида ёзишча, Овруподан келтирилган калишларни кийиш манъ этилган, калиш кийиб келган талаба мадрасага киритилмаган.

Объектив сабаблар қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, Ҳиндистон, Жануби-шарқий Осиё, Ҳинди-Хитой, Хитой, Корёя, Япония каби мамлакатларга Атлантик ва Тинч океани орқали, Сувайш канали қурилгач, Ҳинд океани орқали сув йўлларининг очилиши туфайли Буюк Ипак йўлининг илгариги аҳамияти қолмаган эди, темирйўллар қурилгунча, қуруқликда қатновчи савдо қарвонларидан кўра сув йўлидан қатновчи кема қарвонлари иқтисодий жиҳатдан арзонроқ, вақт ҳисобига кўра қисқароқ эди.

Иккинчидан, Жануби-ғарби Осиёдаги қўшнимиз бўлмиш Эрон билан, яъни 1502 йили ҳокимиятни эгаллаган Сафавийлар давлатида, сўнгра уларнинг ўрнига келган Қожорлар давлатида шиа мазҳаби давлат дини бўлгани сабабли яхши қўшничилик қилишга тўсқинлик қилиб турди. Жанубий Туркистон — Хуросонга эгалик қилиш масаласида ихтилофлар чиқиб турди. 1740 йили қожорлар сулоласининг вакили бўлмиш Нодиршоҳнинг босқини юртимизга катта талофат етказди.

Учинчидан, Бобурийлар Ҳиндистони билан яхши муносабат ўрнатишга ҳам битта асосий тўсиқ бор эди, уям бўлса шуки, Бобурнинг ўзида ҳам, унинг авлодлари ҳаёлида ҳам Самарқанд тахтига эгалик қилиш илинжи юз йиллар давомида сўнмаган эди. Иложи топилди дегунча, бобурийлар қўшини мамлакатимиз чегараларида пайдо бўлиб қолар эдилар.

Тўртинчидан, 1747 йили Туркистон билан Ҳиндистон ўртасида янги давлат — Афғон амирлиги пайдо бўлгач, Ҳиндистон билан бевосита алоқалар янада мушкуллашди. Ҳиндистон ҳудуди то Деҳлига қадар Англия томонидан забт этилиб, сўнгги бобурий ҳукмдор Баҳодиршоҳ тахдан туширилиб, Непалга сургун қилиб юборилгач, бу томондан мустамлакачиларнинг айғоқчилари кела бошлади.

Бешинчидан, Шарқдаги буюк қўшнимиз Хитой эса ўзига тобеъ этилган Шарқий Туркистоннинг туб жой халқи Марказий Туркистон халқига қардошларча хайри-

хоҳлигидан чўчиб, биз билан борди-келди қилишни унчалик истамасди. Ғарб мамлакатлари билан эса қулай сув йўли очик эди, бу йўл орқали алоқа қилиш осон ва арзон деб биларди.

Олтинчидан, Киев Руси давлати билан X—XII асрларда буюк хоразмшоҳлар даврида Хоразм давлати ўртасида дипломатик алоқалар ўрнатилган. Темурийлар даврида Русия ҳудуди Олтин Ўрда хонлиги таркибида эди. Шайбонийлар даврида Русия билан ўзаро тенгликка асосланган давлатлараро алоқаларимиз бўлган. Бироқ, Иван Грозний томонидан туркий тилли ва мусулмон давлат бўлмиш Қозон хонлигининг босиб олиниши ва мусулмон аҳолини чўқинтиришга уринишлар оқибатида бу алоқаларга путур етган. Аштархонийлар даврида Бухоро хонлиги билан Русия подшолиги ўртасида элчилик алоқалари ва савдо-сотиқ бўлиб турган. Бироқ Русия томонидан Шарқ ва Жанубга қараб босқинчилик сиёсати яна давом эттирилаверилди. Биринкетин туркий тилли ва мусулмон давлатлар бўлмиш Астрахон (Ҳожитархон) хонлиги, Нуғой хонлиги, Сибир хонлиги ва ниҳоят Қирим хонлиги Русия томонидан босиб олинди. Петр I ҳокимият тепасига келибоқ Туркистонга кўз тикишга киришди. Ғаразли мақсадларини ошкора ва пинҳона амалга ошира бошлади. Элчи, савдогар, сайёҳ ниқоби остида юртимизга юборилган русияликлар амалда айғоқчилар бўлиб чиқардилар.

Россия билан Ўзбекистоннинг тула маънода тенг ҳуқуқлиликка асосланган давлатлараро муносабати Россия Федерацияси ва Ўзбекистон Республикаси ўз давлат мустақилликларини эълон қилганликларидан кейингина ўрнатилди. Бу нарса Туркистонда шайбонийлар ҳукмронлик қилган даврни назарда тутсак, орадан 4—5 аср ўтгач, Аштархонийлар ҳокимиятни бошқарган замонни эътиборга олсак, орадан 3—4 аср вақт ўтгандан кейин қайта тикланди. Икки томон учун ҳам манфаатли бўлган тарихий бу воқеа Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов билан Россия Федерацияси Президенти Борис Ельциннинг биргаликдаги сазй-ҳаракатлари ва матонатлари самараси ўлароқ юз берди. 1992 йилнинг 30 майи иккала мамлакат тарихида ҳам олтин ҳарфлар билан ёзилиб қолди, ўша куни Ўзбекистон Республикаси билан Россия Федерацияси ўртасидаги Давлатлараро муносабатлар асослари, дўстлик ва ҳамкорлик тўғрисида Шартнома имзоланган, унга Президент И. А. Каримов ва Президент Б. Н. Ельцин

қўл қўйган эдилар. Шу тариқа, Ўзбекистон билан Россия ўртасида тенгҳуқуқлиликка ва ўзаро манфаатдорликка, дўстлик ва ҳамжиҳатликка асосланган алоқалар бошланиб кетди.

1998 йилнинг 5—7 май кунлари Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов Россия Федерацияси Президенти Б. Н. Ельциннинг таклифига биноан давлат ташрифи билан Россия Федерациясида бўлган, энг олий даражадаги расмий меҳмон сифатида зур иззат-икром билан кутиб олинган эди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг таклифига биноан 1998 йилнинг 11—12 октябрида Россия Федерацияси Президенти Б. Н. Ельцин давлат ташрифи билан Ўзбекистонда бўлди. Россия Федерацияси Президенти Б. Н. Ельциннинг Ўзбекистон Республикасига давлат ташрифи якунлари юзасидан чиқарилган Қўшма Коммюникеда, жумладан, бундай дейилади: *«Музокаралар икки мамлакат раҳбарларининг учрашувларига анъанавий равишда хос бўлган дўстлик, ҳамкорлик ва конструктивлик руҳида ўтди. Давлат бошлиқлари Ўзбекистон билан Россия ўртасидаги серқирра алоқалар 1992 йил 30 майдаги Давлатлараро муносабатлар асослари, дўстлик ва ҳамкорлик тўғрисида Шартномага ҳамда 1994 йил 2 мартдаги ҳар томонлама ҳамкорликни ривожлантириш ва чуқурлаштириш тўғрисидаги Декларацияга мувофиқ тенг ҳуқуқлилик, ўзаро ишонч ва миллий суверенитетни ҳурмат қилиш принципларига асосланишини тасдиқладилар. Сўнгги йилларда Ўзбекистон — Россия муносабатларига стратегик шерикликнинг мустаҳкамланиши, ўсиб бораётган динамикага хос эканлиги қониқиш билан қайд этилди. Ўзбекистон билан Россиянинг бундан буён ҳам янада қалин ва жадал ўзаро алоқадорликда олға боришларига ишонч билдирилди».*

Мазкур давлат ташрифи муносабати билан И. А. Каримов журналистларнинг саволларига берган жавобида, жумладан, бундай деди: *«Россия етти йил давомида мамлакат ҳаётига демократик ислохотларни татиқ қилиш асносида мустабид тузумнинг қондалари ва сиёсатидан воз кечиб, ҳозирги кунга қадар эришган муайян ютуқлари бевосита ўша демократик сиёсат маҳсулидир — буни ҳеч ким инкор қилолмайди. Чунки шўролар давридаги мафкуравий қобиқларни ёриб чиқишда, унинг асоратларидан воз кечишда Россия ҳаммага ҳам ибрат бўлган. Буни ҳам ҳеч ким инкор қилолмайди».*

Россиядек улкан мамлакатни воқеликка реал қараб,

демократик асосларда саккиз йилдан буён бошқариб келаётган Президент Б. Н. Ельциннинг расмий давлат ташрифи билан илк бор мамлакатимизга келиши Ўзбекистоннинг обрўи халқаро миқёсда тобора ошиб бораётганлигини кўрсатувчи ёрқин далил бўлиши билан бирга муҳтарам Юртбошимиз И. А. Каримов етакчилигида қайта қад ростлаган миллий давлатчилигимиз шукухига шукух қўшди. Бу воқеа эски метрополия ўрнида вужудга келган янги давлатнинг бошлиғи собиқ колония ҳудудларидан бирининг ўрнида ўз қадимий давлатчилигини қайта тиклаган демократик ва ҳуқуқий давлатга илк ташрифи бўлганлиги билан, бу мамлакатни жаҳон жамоатчилиги кўз ўнгида амалий эътироф этганлиги билан эътиборга сазовордир.

Еттинчидан. олисдаги қардошларимиз — Усмонлилар халифалиги билан бевосита алоқа боғлаш имконияти йўқ эди, уртада сафавийлар, қожорлар давлати бор эди, бу давлат билан халифалик купинча уруш ҳолатида бўларди.

Хуллас, юқорида айтиб ўтилганлардан кўринадики, атрофимизни бизга хайрихоҳ бўлмаган қўшнилар қуршаб олган бўлиб, шонли ўтмишига эга бўлган Туркистоннинг Амир Темур бобомиз даврида бўлганидек, кучли-қудратли давлат бўлиб, қад ростлашини асло истамасдилар, буни ўзлари учун хавф-хатарли деб билардилар.

Субъектив ва объектив сабаблар деб ҳисоблаган бундай мулоҳазаларимизга қўшилувчилар ҳам, қўшилмовчилар ҳам бўлиши мумкин, балки бу фикрларимизни тўлдирувчилар бўлса ҳам ажаб эмас. Ҳар ҳолда шу фикрларимиз бир мулоҳаза тарзида яшашга ҳақли деб билармиз, улар жамоатчиликда бу борада янги фикрлар уйғонишига сабаб бўлиб қолар, тарихдан бир сабоқ бўлар, деган умиддамиз. Тарихий илдизимизни излаб шундай хулосага келдик. Зеро, ҳурматли Юртбошимиз айтганидек, **«Тарих сабоқлари инсонни ҳушёрликка ўргатади, ироласини мустаҳкамлайди. Инсон учун тарихилан жудо бўлиш ҳаётдан жудо бўлиш демакдир».**

Шу боб учун умумий хулосага келсак, Туркистон мамлакатининг кейинги икки аср давомида таназзулда бўлишига ҳам ташқи, ҳам ички сабаблар бор. Энг асосийси, хонликларимиз ўртасида бирлик ва жаҳоний уйғоқлик бўлмади. Шунинг учун ҳам асримизнинг бошларида кураш майдонига тушган ҳушёр — уйғоқ кучлар — жадидлар «Турон, ғафлат уйқусилан уйғон!» дея,

«Битсин ул кулоху жандалар!» дея баралла ҳайқириқ солган эдилар, халқни бирлашмоққа, жипслашмоққа, маърифатли бўлишга, жаҳондаги илғор миллатлар сафига етиб олишга чорлаган эдилар. Шу нуқтаи назардан қараганда, халқимиз ва мамлакатимизнинг бутунги ҳолатига назар ташласак, мамнуният туямиз, кўнглимиз таскин топади. Ноаҳиллик, парокандалик туфайли мустамлакачилик зуғумини ўз танасида татиб кўриб, тарихнинг тегишли аччиқ сабоғини олган халқимиз тобора жипслашиб, Президент Ислам Каримов бошчилигида жаҳоннинг энг илғор миллатлари қаторидан жой олиш учун дадил қадам босмоқда. Бу фикримизнинг тасдиғи учун миллий истиқлолга эришилганидан кейинги 8 йил ичидаёқ катта тараққиёт босқичини босиб ўтганимиз, жумладан, ёнилғи мустақиллигига, автомобилсозлик саноатига эга бўлганимиз, самолётсозлигимиз жаҳон андозалари даражасига кўтарилгани, маънавиятимиз тобора бойиб бораётганини ва шу каби мисолларни келтиришимиз мумкин. Тинчлик, омонлик бўлса, бизким, ўзбеклар ҳали ўзлигини янада ёрқинроқ кўрсатади.

Тўртинчи фасл

Йигирма саккизинчи боб

ТАРИХ — ҚУРОЛ

Хурматли китобхон, ушбу сарлавҳага кўзингиз тушибоқ, аввалига «китоб тарих ҳақида бўлса, сўз ҳам бошидан тарих хусусида бораётган бўлса, қурол сўзини тилга олишнинг, бунинг устига қуролни тарихга менгашнинг нима ҳожати бор экан?» деган ҳаёлга боришингиз эҳтимолдан узоқ эмас. Хулоса чиқаришга шояшмай туринг, азиз ўқувчи. «Тарих — қурол» дейишимизнинг сабабини ҳозир шарҳлаб ўтамиз. Албатта, қурол деганда дарҳол ҳарбий яроғ, аслаҳа, уруш, жанг асбоби кўз олдингизга келади. Кейин эса иш қуроллари, ёзув-чизув қуроллари ва шу кабилар ҳам тушунилади.

Маълумки, «қурол» сўзининг ўзаги бўлмиш «қур»нинг яратмоқ, барпо этмоқ, бунёд қилмоқ маъносидан ташқари «асра», «ҳимоя қил» деган маънолари ҳам бор экан. Биз ана шу маъноларни ҳам ифодалаш мақсадида «Тарих — қурол» демоқдамиз. Тарих илмидан боҳабар, айниқса, ўз халқи, ўз мамлакати, ўз давлати тарихини пухта билган киши яхши ватанпарвар, фидойи элсевар, садоқатли фуқаро бўлади, аждодлари руҳидан мадад олади, она-Ватанини чуқурроқ севади, қадрига кўпроқ ва тушуниброқ етади.

Тарих — маърифий қуроллардан, халқимизни маънавий етук қилиш воситаларидан бири. Миллатимизни ҳаққоний тарихимиз билан қуроллантиришимиз лозим. Чунки **тўғри тарих тўғри тарбияни тўғри йўлга солиб туради.** Тўғри тарихий далил ишончли ҳужжат сифатида нишонга — кишининг онги ва қалбига аниқ етиб боради, халқнинг ўзига бўлган ишончини оширади ва мустаҳкамлайди. Келажаги буюк давлат қуришга киришган халқимиз учун ўз тарихини билиши ана шунинг учун ҳам жуда зарур. Муҳтарам Юртбошимиз ўзбек халқи тарихини, жумладан, давлатчилигимиз тарихини холис ва ҳаққоний қилиб яратиш учун жонбозлик кўрсатиб келаётганининг туб сабаби мана шундадир.

Олис ўтмишимиз ва яқин кечмишимизда юз берган воқеа-ҳодисаларни чуқур билиб, улардан тегишли хулоса ва сабоқлар олишимиз бугунимиз учун асқотади.

келгусида эса ўтмишда йўл қўйилган хато ва нуқсонларни такрорламасликнинг олдини олади. Тарихий сабоқ ҳимояланиш, тўғри йўлни белгилаб олиш аҳамиятига ҳам эгадир. Келажаги буюк давлатимиз тап-тақир ерда эмас, илдизлари чуқур томир отган қадимий заминда қурилмоқда, буни билмоқ руҳ бағишлайди. Халқимизнинг, давлатчилигимизнинг ўтмиши шонли ва шуқуҳли экан, демак, келажаги ҳам янада порлоқ бўлиши аниқ. Бунда авлоднинг ажодга ворислиги асосий омилдир.

Ворислик ҳам икки хил бўлади: бевосита ва билвосита. Бевосита ворислик тўғридан тўғри асл ворисликдир, билвосита ворислик эса муайян даражада тааллуқли ворисликдир. Бугунги Ўзбекистон Республикаси қадим Турон ва Туркистон мамлакатининг, шу заминда вужудга келган барча давлатларнинг бевосита ворисидир. Президент Ислом Каримов етакчилигида бунёд этилган Ўзбекистон Республикаси, Ўзбекистон модели деб эътироф этилган давлатчилик қурилиши ўша қадим Турону Туркистон давлатчилигининг давоми ва янги босқичдаги бир замонавий кўринишидир.

Давлатчилик соҳасидаги бой тарихий тажрибаларимиз ва анъаналаримиз республикамызда мустаҳкам давлат ҳокимиятини ўрнатиш ва равнақ эттиришда қўл келмоқда. Келажақда, айтайлик, орадан ярим аср, бир аср вақт ўтгач, келгуси насларимиз ўзбек давлатчилиги қайта тикланган ҳозирги кунларимиз — XX асрнинг сўнги ўн йиллиги ҳақида сўз юритганларида бу шарафли иш бошида Президент Ислом Каримов турганлигини, давлат сиёсатини ўтмиш тажрибаларидан келиб чиқиб, тўғри белгиланганини, халқимиз эса бир ёқадан бош чиқариб, Юртбошимизни самимият билан ёқлаганини, қадим давлатчилигимиз тарихининг давоми бўлмиш қайта тикланган давлатимизнинг тарихи худди ана шу даврдан бошланганини миннатдорчилик билан эслайдилар, деб умид қиламиз. Зотан, эзгу ишга тамал тошини қўйган шахснинг номи ва бу ишда иштирок этган кишиларнинг номи тарихда абадий қолади.

Бир мулоҳаза сифатида яна шу фикрни ҳам айтиб ўтамиз: миллий давлатчилигимиз нафақат ўзбек халқи тақдирида, балки ён қўшни халқлар қисматида ҳам ижобий ўрин тутган, уларни ўз ҳибзи-ҳимоятида асраб келган, миллий қиёфалари, жумладан, тиллари ва диний мазҳабларининг сақланиб қолишига омил бўлган. Олис ўтмишни қўйиб турайлик-да, масалан, сўнгги ўз-

бек хонликлари замонини мисолга олайлик. Бухоро амирлиги, Қўқон ва Хива хонликларининг ўз фуқаролари бўлмиш туркман, тожик ва қирғиз халқларининг ҳам ўз миллий қиёфаларини сақланиб қолишида давлат сифатида аҳамияти бўлган. Бугунги кунда бу қўшнилариимиз ўз давлатига эгадирлар, уларнинг ташқи давлат чегаралари ҳам Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликларининг ўтмишдаги собиқ давлат чегаралари доирасидадир.

Яна шу ҳолатни алоҳида таъкидлаб ўтиш зарурки, Туркстоннинг марказий ҳудудида жойлашган **Ўзбекистон Республикасидаги тинчлик ва барқарорлик бутун минтақада мўътадил сиёсий иқлим, тинчлик ва барқарорлик бардавом бўлишига омиллардан бири бўлиб турибди.** Бу мулоҳазани шунинг учун ҳам айтмоқдамизки, миллий давлатчилигимиз тарихини шундай чуқур, кенг кўламда ва ҳар томонлама ўрганайликки ва тартиб қилайликки, дўсту нодўстларимиз бизким, ўзбеклар ҳақиқатан ҳам қадим халқлардан бири эканимизни, давлатчилигимиз ҳам бой тарих, тажриба ва анъаналарга эга эканини, бу давлатчилик нафақат ўзбек халқимизнинг тақдирида, балки бир қатор Шарқ халқлари қисматида ҳам ижобий ўрин тутганини рад этиб бўлмайдиган далиллар қаршисида лол қолиб, эътироф этсинлар, ноилмий қарашларидан, юқоридан боқишларидан воз кечсинлар. Лекин уларнинг тан олишлари биринчи масала эмас, узлуксиз равнақ эта боришлик миллатни ўз-ўзидан эътироф эттириб қўяжак. Асосийси шуки, унутилаёзган тарихимизни ўзимиз чуқур билиб олайлик. Ана шунда бутунимизнинг қадрига кўпроқ етамиз, келажакка ишончимиз янада ошади, қаддимиз янада тик бўлади.

Халқимиз яратувчан халқ. Яратувчанлик тарихимиз миллий давлатчилигимиз тарихидан ҳам қадимийроқдир. Зеро, халқнинг яратувчанлиги миллий давлатчилигининг ҳам асосидир. Кенг маънода олсак, давлатчилик ҳам бунёдкорлик самараларидан биридир. Давлат ҳам бунёд этилади. Бу бунёдкорлик бошқа соҳалардаги бунёдкорликларга кенг йўл очиб беради. Босқинчилар томонидан юртимизда вақтинча ўрнатилган сиёсий ҳокимиятлар халқимиз табиатига, турмуш тарзига ёт бўлиб, улардан на мамлакатимизга, на элимизга наф етмаган, тараққиётимизни орқага суриб, маънавиятимизга зарар етказган. Кайхусраву Доролардан, Искандару Чингизхонлардан юртимизда ҳеч нарса қолма-

ган, кейинги истилочилардан ҳам арзигулик ҳеч вақо йўқ. Аксинча, ерусти ва ерусти бойликларимизни, маънавий хазиналаримизни ўз юртларига ташиб кетишди, моддий-маданий ёдгорликларимизга қирон келтиришди, халқимизни дунёдан узиб қўйиб, жаҳон тараққиётидан вақтинча орқада қолишимизга сабаб бўлишди. Самарқанду Бухорода, Шаҳрисабзу Термизда, Самарқанду Хивада қад кўтариб турган буюк обидаларимиз ҳам давлат ҳокимияти халқимизнинг ўз измида бўлган, юртимизни ўз халқимиз ичидан етишиб чиққан мард фарзандлари бошқарган дориламон замонларда бунёд этилгандир. Лоақал мана шу нарсаларни билиб қўйиш ҳам тарих билан қуролланиш сирасига киради.

Тўғри, шўролар замонида ҳам тарихий ўтмишга бағишланган тadbирлар ўтказилиб турилган. Лекин булардан кўзланган мақсадлар ҳолис бўлмай, замирида мустамлакачиликка хос бирор ғараз ётарди. Масалан, 1968 йили Самарқанднинг 2500 йиллиги, 1983 йили Тошкентнинг 2000 йиллиги нишонланди. Самарқанд юбилеи бу шаҳримизнинг жаҳон тарихида тутиб келган аҳамияти туфайли, ЮНЕСКО раҳбарияти қистови оқибатида, Иброҳим Мўминов каби ватанпарвар ва жасоратли олимларимизнинг жонбозлиги сабабли бўлган эди. Тошкент юбилеи эса «Ўзбекистон — социализмнинг Шарқдаги машъали», «Тошкент — СССРнинг Осиёдаги тинчлик ва дўстлик дарвозаси» шиорлари остида ўтказилиб, бундан кўзланган мақсад ҳам коммунистик идеологияни кенг ёйиш эди.

Масалага янада чуқурроқ ёндошилса, Самарқанд ва Тошкентнинг юбилейларини ўтказиш ғояси қасрдан келиб чиққани ва қандай қилиб бундай тadbирларга марказ розилик билдиргани аниқлашиши мумкин. Бизнингча, Иосиф Сталин вафот этиб, унинг шахсига сизгиниш танқидга учрагач, Хитой билан Совет Иттифоқи ўртасидаги муносабатларда совуқлик вужудга келади, ўша вақтдаги Хитой матбуотида давлат чегараларини қайта кўриб чиқиш ва, ҳаттоки, ҳеч қачон Хитой тасарруфида бўлмаган ҳудудларни талаб қилувчи даъволар пайдо бўлади. Ана шу даъволарга жавоб тариқасида ўз навбатида Москва ҳам тегишли чора-тadbирлар кўришга киришади. Самарқанд ва Тошкент юбилейларининг ўтказилиши аслида марказ томонидан тузилган ўша чора-тadbирлардан эди. Шунингдек, собиқ Совет Иттифоқи Фанлар академиясининг Новосибирск шаҳ-

рида жойлашган Шарқий Сибир бўлими олимлари томонидан, умуман, Туркистон, хусусан, Қўқон хонлиги ва Шарқий Туркистон муносабатларига бағишланган бир жиллик каттагина тўпламнинг чиқарилиши ҳам бежиз эмас эди.

Бу далилларни келтириш билан айтмоқчимизки, марказ миллий давлатчилигимизни эсга солувчи бирор бир тадбирни, жумладан, Самарқанд ва Тошкент юбилейларининг ўтказилишига, агар ўзи учун манфаатли бўлмаса, розилик билдирмас эди. Манфаатдор бўлгани учун ҳам бу тадбирларга рухсат берган. Шу ўринда Ислом Каримовнинг очиқчасига айтган ушбу сўзларини келтиришни жуда жоиз деб биламиз: *«Совет даврида ёзилган тарихни мен тарих санамайман. Ўзгалар ёзиб берган тарихни ўқитишга мутлақо қаршиман. Мустамлакачи қачон қарам бўлган халқ ҳақида ҳолис ва адолатли фикр айтган! Улар бор куч-ғайратларини Туркистоннинг ўтмишини камситишга, бизни тарихимиздан жудо қилишга сарфлаганлар»*.

Давлатлар, сулолалар, тарихий шахслар, шаҳар ва қишлоқларнинг юбилейларини ўтказишда кимўзарга, ким кимдан қадимийроқ эканини белгилаб олишга, ўз шаҳри ёки қишлоғининг қўшниси шаҳри ва қишлоғидан қадимийроқ эканини аниқлашга уринишлар бора-бора юбилейбозликка олиб бориши турган гап. Бу ҳам шўролар замонидаги мажлисбозликка ўхшаш бир иллатдир. Шўро ҳукумати қардош ёки қўшни халқлар ўртасида миллий нифоқлар чиқариш учун, уларнинг бирдамлиги ва ҳамжиҳатлигига раҳна солиш учун атайин шундай йўлларни ҳам ишга солиб турарди. Чунончи, Самарқанднинг 2500 йиллиги нишонлангач, марказнинг ноошкора рағбати билан бирин-кетин барча собиқ иттифоқдош республикаларда, яъни қадимдан ўз миллий давлатларига эга бўлган ҳамда шўролар даврида илк бор ўз муайян ҳудудига, давлат тузилмаларига эга қилинган халқларда шаҳарларнинг юбилейларини ўтказиш учун тайёргарлик кўриш, йил ахтариш, иложи борича шаҳар ёшига ёш қўшиш, ҳозирги ҳудудларида илгари яшаб ўтган тарихий сиймоларнинг йирик саналарини нишонлашга уринишлар авж олиб кетди.

Масалан, тарихчи Ю. Заднепровский 1977 йили Фрунзе (ҳозирги Бишкек, илгариги Пишпак) шаҳрида «Ошское поселение. К истории Ферганы в эпоху бронзы» деган китобини нашр эттириб, ҳеч бир илмий асоссиз ўш шаҳрининг ёшини 3 минг йил деб эълон қил-

ди. Бу даъво илмий далолатдан йироқ. Чунки, биринчидан, Ўш шаҳри ҳудудида стратиграфик тадқиқотлар олиб борилмаган. Самарқанд, Бухоро, Хива, Тошкент, Марв, Хўжанд ҳудудларида стратиграфик тадқиқотлар олиб борилиб, бу шаҳарларнинг ёши белгиланган. Иккинчидан, бирор шаҳарнинг ёши 3 минг йил бўлиши учун унинг ҳудудидаги маданий қатлам камида 20 метр бўлиши керак. Аҳоли қачонлардир яшаб ўтган ҳар қандай жой ҳам шаҳар мавқеида бўлавермайди. Аҳоли яшаган жой шаҳар мақомига етган бўлиши учун унда турмуш узлуксиз узоқ давом этган бўлиши, шаҳарга хос муайян белгиларга эга бўлиши, чунончи, мудоффаа тизими, фуқаролар ва жамоатга мўлжалланган яшаш ва фойдаланиш иморатларига, ҳунармандчилик устахоналарига, зарбхонасига, маъмурий биноларига эга бўлган бўлиши шарт. Самарқанд, Бухоро, Хива, Тошкент шаҳарларида ўтмишда худди шундай белгилар бўлганлигини қадимшуносларимиз томонидан илмий аниқланган.

Маълумки, бутун Туркистондаги, хусусан, Фарғона водийсидаги қадимий шаҳарлар икки ёки уч қисмдан, яъни қалъа, шаҳристон ҳамда ҳунармандлар ва савдо аҳли яшовчи ёндош шаҳарча — работдан иборат бўлган. Бундан 3 минг йил аввал Ўш шаҳрида бундай белгилар бўлмаган.

Холис ва илмий далилларга асосланиб фикр юритувчи олимларнинг ёзишларича, Ўшнинг марказида жойлашган Тахти Сулаймон тоғида милоддан аввалги II минг йилликнинг охири I минг йилликнинг бошларида бир неча хонадон яшаган аҳоли пункти бўлган, кейин ривожланмай, янги босқичга кўтарилмай қолиб кетган. Милод бошларида Ўш ҳудудида Буюк Ипак йўлининг бир бекати, пойтахти Косон шаҳри бўлмиш Фарғона (Хитой манбаларида Даван деб аталади) давлатининг шарқий чегарасини қўриқловчи соқчихонаси бўлган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. IX—X асрларда яшаб ўтган араб географ олимлари Ибн Хўрлодбех, Қудом ибн Жаъфар Ўшни шаҳар ва катта қишлоқ деб атайдилар. Тарихчилардан Ибн Ҳавқал ва Истахрийлар Ўшни қалъа, шаҳристон ва работдан иборат шаҳар деб ёзадилар. Мана шу маълумот илмий ҳақиқатга яқин келади. Хуллас, Ўшни кўпи билан 1200 ёшда дейиш мумкин. Ваҳоланки, унинг 3000 (!) йиллиги нишонланмоқчи. Агарда Ю. Заднепровский кабиларнинг туми билан иш юритиладиган бўлса, Фарғона водийси-

даги минглаб аҳоли пунктларининг 3—4 минг йиллик тўйларини нишонлайвериш мумкин. Фарғона давлатига икки марта — милоддан аввалги 128 ва 115 йилларда Хитойнинг элчиси бўлиб келган Чзян Чзян ёзиб қолдирган маълумотларга кўра, ўша пайтда водийда етмишга яқин катта-кичик шаҳар мавжуд экан. Ҳолбуки, у ёки бу шаҳарнинг ёшига ёш кўшиб ёзиб, юбилейини ўтказиш билан унинг тарихдаги ўрни юксалиб, аҳамияти ошиб қолмайди.

Шу ўринда Ислом Каримовнинг юбилейларни ўтказиш бўйича мезонни қандай олиш зарурлиги ҳақидаги ушбу кўрсатмаси аҳамиятли эканини таъкидлаб ўтамиз: **«биз бирор аجدодимизнинг тўйини ўтказсак, бунга унинг миллатимиз равнақи учун қилган ишлари, тарихимизда тутган ўрни сабаб бўлади»**. Бу фикр кўҳна шаҳарларга ҳам тегишлидир.

Ҳа, айтгандай, Россияда шаҳарларнинг юбилей саналари уларнинг шаҳар мақомига эришган пайтидан бошлаб эмас, балки черков йилномаларида аҳоли пунктлари (поселение) сифатида қайд этилган кунидан бошлаб белгилаш одатдир. Масалан, Москва илк бор поселение тарзида рус черков йилномаларида 1147 йили қайд этилган экан, ҳисобни шундан олиб, 1947 йили Москванинг 800 йиллиги, 1997 йили 850 йиллиги нишонланди. Цивилизацияли жаҳон жамоатчилиги эътироф этган ва риоя қиладиган андозалар бўйича эса шаҳар билан қишлоқнинг фарқи инобатга олинади, албатта.

Мавриди келиб қолди, яна бир таклифимизни бир мулоҳаза тарзида жамоатчиликка ҳавола қиламиз. 2000 йили Туркистон мамлакатида ҳокимият тепасига шайбонийлар сулоласи келганига 500 йил тўлади. Шу муносабат билан «Шайбонийлар ва улар тузган давлат» мавзuida бир илмий анжуман ўтказилса, миллий давлатчилигимиз тарихини ўрганишда керакли бир тадбир бўларди, деб ўйлаймиз. Китобимизнинг «Давлатимизни юз йил бошқарган сулола» деган бобида бу сулоланинг фаолияти ҳақида баҳоли қудрат сўз юритганимиз учун, уларнинг қилган ишлари, тарихимизда тутган ўрни ҳақида яна тўхтаб ўтиш жоиз бўлмаса керак.

Мустақил Ўзбекистон Республикасида бугунги кунда бизким, ўзбеклар билан бирга ягона оиланинг фарзандларидек яшаётган халқ ва элатларнинг бу ҳудудда қачондан бери яшаётганини, қайси сабабларга кўра келиб қолишганини билиб қўйиш ҳам тарих билан қу-

ролланиш сирасига киришидан ташқари, келгуси тарих учун ҳам зарурдир. Сталинча қатағон йилларида собиқ Совет Иттифоқининг турли ҳудудларидан мажбуран кўчириб келтирилган ҳамда ўз ихтиёрлари билан, турмуш ва тақдир тақозоси ила юртимизга келган турли миллат ва элат вакиллари бағри кенг халқимиз уларни кўкрагидан итармай ўз бағрига олган. Юртимизга турли ҳудудлардан аҳолининг кўчиб келиши баъзан кўпайган, баъзан камайган, лекин сира мутлақо тўхтаб қолмаган.

... 1933 йилги қурғоқчилик қардош ва қўшни қозоқ халқи бошига катта талофат келтиради. Ут-ўлан ўсмагани, ғалла бўлмагани туфайли ўша йилнинг кузидан бошлаб Қозоғистонда, айниқса, унинг марказий ва шимолий вилоятларида чорва моллари ем-хашаксиз қолиб, очликдан қирила бошлайди, аҳоли ўртасида очарчилик бошланади, бу ҳолат қишга бориб айниқса авж олиб кетади. Очарчилик қаҳатчиликка айланди. Бунинг устига қиш қаттиқ келди, қор тинмай ва қалин ёғди. Атрофи дашту саҳродан иборат овулларда яшовчи аҳоли оғир ва ночор аҳволда қолиб, омон қолган молларию бола-чақаларини етаклаб боши оққан ёққа, асосан жанубга, қисман жануби-шарққа қараб йўл ола бошлади.

Шимолий, Шимоли-шарқий, Шимоли-ғарбий ва Марказий Қозоғистоннинг, жумладан, Ўрол, Турғай, Гурьев, Оқтепа, Кустанай, Кўкчатов, Павлодар, Оқмулла, Қарағанда, Семипалатинск ва бошқа вилоятларнинг аҳолисининг йўлга чиққан бир қисми тарихан асосан ўзбеклар яшаб келаётган Қизилўрда, Чимкент ва Авлиёта (ҳозирги Жамбул) вилоятларига келди. Яна бир қисми Тошкент вилоятига, шунингдек, Самарқанд ва Бухоро вилояти (у кезлари ҳали Сирдарё, Жиззах ва Навоий вилоятлари тузилмаган эди)ларига келиб ўрнашди, халқимиз ночор қолган қардошларимизни қишлоқларда ҳам, шаҳарларда ҳам мурувват курсатиб кутиб олди. Шу тариқа, Қозоғистоннинг Чимкент, Қизилўрда, Авлиёта вилоятларида, шунингдек, Ўзбекистон аҳолиси таркибида қозоқларнинг сони ошди.

Тўғри, илгарилари ҳам ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида қозоқлар ҳам овул-овул бўлиб яшаган. Бироқ уларнинг қатлам бўлиб келишлари ўттинчи йилларнинг биринчи ярмига тўғри келади. Бунга марказ томонидан атайин уюштирилган қаҳатчилик сабаб бўлган эди. Совет Иттифоқи тарқаб кетганидан кейин маълум бўл-

ган далилларга кўра, колхозлаштириш сиёсати ва ўша машъум қаҳатчилик туфайли қozoқ халқининг сони деярли тенг ярмига озайган. Шўролар тузумининг бундай ғайриинсоний сиёсатининг замирида яширин ғараз ётгани орадан йигирма йилча вақт ўтгач ошкор бўлиб қолди. 1953 йили марказ томонидан кўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш шиори ўртага ташланди ва кенг кўламда тарғиб этилди: Қozoғистоннинг биз юқорида тилга олган вилоятларига асосан славян халқлари — рус, украин ва белорус аҳолиси олиб келиб ўрнаштирилди. Мустамлакачиларнинг узоқни кўзлаб режа тузишларига шу ҳам далилдир.

Ўттизинчи йиллардаги қаҳатчилик қардош қozoқ оғайниларимизга икки томонлама таъсир этди, биринчидан, миллионлаб кишилар ўз киндик қонлари тўкилган юртларидан бош олиб кетдилар, юз минглаб кишилар очлик ва совуқ натижасида қирилди, иккинчидан эса, эллагинчи йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб Қozoғистон аҳолиси таркибида жиддий ўзгаришлар юз бериб, қozoқларнинг сонига қараганда русларнинг миқдори ошиб кетди. Бу ҳам марказнинг миллий республикаларни руслаштириш бўйича олиб борган сиёсатининг бир кўринишидир.

Яна шуниси ҳам борки, ўша қаҳатчилик юз берган кезларда, яъни ўттизинчи йилларнинг биринчи ярмида Қozoғистон ҳали Россия Федерацияси таркибидаги автоном республикалардан бири эди. Келинг, бу борада ҳурматли китобхонда нисбатан кенгроқ тушунча ҳосил бўлиши учун Қozoғистоннинг ташкил этилиши хусусида қисқагина маълумот бера қоламиз.

Тарихий маълумот. Қozoғистон дастлаб 1920 йил 26 августда РСФСР таркибида Қирғизистон (!) АССР сифатида ташкил этилган, Сакен Сайфуллин каби тушунган зиёлиларнинг «Бизлар қирғиз эмас, қozoқлармиз, қирғизлар эса бизга қўшни ўзга бир халқ, шунинг учун юртимизни Қирғизистон эмас, Қozoғистон деб аташ керак» деб ҳар қанча тушунтиришларига, яъни б-ёлворишларига қарамай, уларнинг ҳақли талаби марказ томонидан инобатга олинмади. Чунки «йўқсиллар доҳийси» В. Ленин РСФСР Халқ Комиссарлар Советининг Раиси сифатида 1919 йил 10 июлда имзолаган ҳужжат «Қирғизистон ўлкасини бошқариш бўйича инқилобий комитет тузиш тўғрисида» деб аталган эди.

Қozoқ билан қирғизнинг фарқини фаҳмламаган ёки фарқини фаҳмлашни истамаган, қozoқлар алоҳида бир

халқ, қирғизлар алоҳида бир халқ эканига юқоридан менсимай қараган марказдагилар бу борада ҳам ўз сўзида туриб оладилар, қозоқларни қозоқ деб аташ ўрнига қирғизларни қорақирғиз деб қўя қоладилар (1924 йил 14 октябрда РСФСР таркибида Қорақирғиз автоном области тузилган).

Ватанпарвар қозоқ зиёлиларининг қозоқ халқининг тарихий номланишини тиклаш учун олиб борган курашлари деярли беш йил давом этди. 1925 йил 19 апрелидан бошлаб қозоқларга ўз тарихий номлари расман қайтариб берилди, Қирғизистон АССР ўрнига Қозоғистон АССР дейишга марказ рухсат берди. Бунинг эвазига Оренбург области бевосита РСФСРга қўшиб олинди. Сирдарё ва Еттисув областлари (ўша пайтларда шундай деб аталган, ҳозирги Чимкент ва Жамбул вилоятлари ҳудудига тўғри келади) Қозоғистон АССР таркибига киради. Қозоғистоннинг маъмурий идоралари Оқмасжид шаҳрига келиб жойлашди ва унга шўроларга мос Қизилўрда деган янги ном берилди, Қозоғистоннинг пойтахти деб эълон қилинди.

1929 йили Қозоғистон АССРнинг пойтахтини Қизилўрдадан кўчириш масаласи яна қўзғалади. РСФСР ҳукумати Қозоғистон АССРга Олмату шаҳрини (бу шаҳарнинг асли тарихий номи шундай, «Бобурнома»да ҳам шундай ёзилган, Олмату деган сўзнинг луғавий маъноси олмасордир) пойтахт қилишига рухсат беради.

Москва учун, шўро сиёсатдонлари учун миллий манфаатларнинг, миллий давлат чегараларининг дахлсиз бўлишининг сариқ чақалик ҳам қадри, ҳам аҳамияти йўқ эди. Улар назарида, гарчи Совет Иттифоқи мустақил давлатларнинг ихтиёрий равишда уюшган иттифоқи деб, Россия — федерация деб аталса-да, СССР унитар давлат эди, собиқ Урусия империясининг замонага мослаштирилган, шакли ўзгартирилган издоши эди, моҳият ўша-ўшандай сақланиб қолган эди; иттифоқдош ва автоном республикаларнинг конституцияларида, яъни қоғозда иттифоқдош республикалар билан автоном республикалар мақомлари ўртасида фарқ бўлса-да, амалда эса буларга риоя қилинмасди, ҳамма-ҳаммаси устидан марказ бир хилда ҳукмронлик қиларди.

Давлат чегаралари деб фақат СССРнинг давлат чегараси тан олинарди, иттифоқдош республиканинг чегаралари улар учун нисбий бир тушунча эди, ҳолос. Истаган пайтда ва истаган миқёсда чегараларни ўзгартириб юборишлари ҳеч гап эмасди. Бунинг учун қил-

мишларини оқловчи ва «қонуний» тус берувчи сафсаталар тузишга устаси фаранг эдилар: «Меҳнаткашларнинг хоҳиш-истакларини ҳисобга олиб...», «Қардошларча ёрдам кўрсатишга бўлган интилишларини назарда тутиб...», «...иқтисодиётини кучайтириш ва республика мақомини олиши зарурлигидан келиб чиқиб...» ва шу каби важ-карсонлар «асос» қилиб олиниб, чегараларни ўзгартириб юборилаверарди. Сир эмаски, бунда худуд бўйича «сахийлик» асосан ўтмишда ўз миллий давлатчилигига эга бўлиб келган республикалар ҳисобидан қилинади. Бунга кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

Хуллас, собиқ СССР унитар давлат эди, шу боис иттифоқдош республикалар ўртасидаги чегаралар давлат чегараси мақомида эмасди, чунки иттифоқдош республикалар амалда мустақил давлат эмасди, ҳаттоки уларнинг ҳуқуқи ўтмишдаги вассал давлатларнинг ҳуқуқларидан ҳам кўйи эди. Собиқ иттифоқдош республикалар 1991 йили миллий мустақилликка эришганларидан кейингина улар ўз давлат чегараларига эга бўлдилар. Давлат чегаралари дахлсиз ҳисобланади. Уларни шу давлатнинг, шу халқнинг розилигисиз ҳеч ким ўзгартиришга ҳаққи йўқ, ўзгартирмоқчи бўлса, бу тажовуз ҳисобланади. Ҳозир Ўзбекистон, Қозоғистон ва бошқа бизга қўшни мамлакатларнинг, умуман эса халқаро ҳуқуқнинг субъектлари бўлган жаҳондаги барча мустақил ва суверен мамлакатларнинг чегаралари давлат чегаралари бўлиб, булар мутлақо дахлсиздир.

Яқин ўтмиш тарихимизга билвосита алоқадор бўлгани учун юқоридаги тарихий маълумотни айтиб ўтдик. Зеро, тарих билан қуролланиш сирасига яқин ўтмиш воқеаларини, жумладан, ён қўшни халқлар ва мамлакатлар тарихини, бир оз бўлса-да билиб қўйиш ҳам киради.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда бир миллионга яқин қозоқ оғайнилариимиз яшаб, фидокорона меҳнат қилиб, мустақиллигимизни мустаҳкамлашга муносиб ҳиссаларини қўшмоқдалар. Худди шунингдек, Қозоғистонда ҳам бир неча юз минг ўзбеклар истиқомат қиладилар, улар ҳам мустақил Қозоғистон иқболи учун баракали улуш қўшмоқдалар. Шунингдек, бу республикадаги Туркистон, Саврон, Чимкент, Сайрам, Марки, Жамбул, Қорабулоқ, Қарноқ, Митан каби ўнлаб қадимий шаҳар ва қишлоқлар ўзбек илм-фани, маданияти, адабиёти ва санъати ривожига муносиб ҳисса қўшган ва қўшиб ке-

лаётган кадрлар етишиб чиққан масканлардандир. Бу фикримизнинг исботи учун бир мисол келтирамыз.

1998 йилнинг баҳорида Чимкент вилояти, Сайрам туманининг Сайрам қишлоғидаги Ал-Форобий номли ўзбек мактабининг 75 йиллиги нишонланди. Туйда маълум бўлдики, биргина шу мактабни битирганлардан Олий маълумот эгаси бўлганларнинг ҳисобига етиб бўлмади-ю, лекин эл-юрт орасида донг таратганларнинг ўзи эллик тўққиз киши экан! Булар орасида Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг собиқ Раиси, ҳукумат аъзоси, республика Фанлар академиясининг вице-президенти, Олий Совет депутати мартабаларига эришганлар, академик илмий унвони ва фан доктори илмий даражасига сазовор бўлганлар, шоирлар, ёзувчилар, санъаткорлар ва шу кабилардир. Мана шу далилнинг ўзи ҳам Президент Ислом Каримов томонидан ўртага қўйилган «Туркистон — умумий уйимиз» шиорининг нақадар асосли ва ҳаётбахш эканини кўрсатади...

...Ҳа, айтгандай, орадан 11 йилдан кўпроқ вақт ўтгач, 1936 йилнинг 5 декабрида Қозоғистон АССР Қозоғистон ССРга айлантирилди. Орадан яна 55 йил ўтгач, 1991 йилнинг кузида бошидан кўп жабру жафоларни кечирган қардош қозоқ халқи ўз миллий мустақиллигига эришди — Қозоғистон Республикаси мустақил ва суверен давлат деб эълон қилинди — ён қўшни — жон қўшнилариимиз диёрида янги турмуш бошланди. Бундан бизким, ўзбеклар ҳам қардошларча севиндик.

1997 йили Қозоғистоннинг пойтахти Олмату шаҳридан республиканинг марказида жойлашган Ақмола шаҳрига кўчирилди ва унга Остона деган янги ном берилди. Шу муносабат билан 1997 йилнинг 17—19 декабрида Остона шаҳрида ўтказилган тантанали маросимда қатнашган Президент Ислом Каримов сўзга чиқиб, қозоқ қардошларимизни халқимиз ва ўз номидан янги пойтахт билан табриклаб, ўтиш даврида шундай оғир ва мураккаб бир шароитда янги пойтахтни ҳозирлаш ва унга кўчиш учун каттакон юрак керак эди, деб олқишлади.

Бир сўз билан айтганда, тарих билан қуrollаниш олис ўтмишни ҳам, яқин кечмишни ҳам имкон қадар кенг кўламда билиб бориш — маърифатли бўлишдир. Маърифатли кишининг (агар билганларини эзгуликка йуналтирган бўлса) маънавияти юксакроқ бўлиши кутилади. Маънавиятли киши эса ўзини ҳам, ўзгани ҳам

бирдек кадрлай олиш лаёқатига эришади, бундан эл-юртга наф етади. Шугина эмас. Бу фазиладан қўшни халқларга, минтақада яшовчи барча миллатларга наф етиши мумкин. Зеро, маърифат инсоният чароғидир.

«Атрофимизда жойлашган баъзи давлатлар ва миллатларнинг вакилларида ҳам бизлар қатори ўз тарихларини бошқатдан урганиш, чуқурроқ урганиш туйғуларини сезиш мумкин... Ҳар бир халқ ниманидир ўзининг миллий ифтихори, деб билади. Ҳар хил китоблар чоп этишади, катта-катта анжуманлар ташкил этилади», — дейди Ислоҳ Каримов, минтақамизда ва бутун дунёда юз берган ва юз бериб турган барча катта-кичик воқеа-ҳодисалардан муттасил огоҳ ва сезгир давлат арбоби сифатида. чунки буларнинг Ўзбекистонга, ўзбек халқига билвосита ёки бевосита алоқаси бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Бинобарин, Юртбошимизнинг маслаҳатига кўра, мана шу учрашув — анжуманларда уларнинг қатнашчилари *«авваламбор илмий-тарихий асосларга, чуқур тадқиқотларга суяниб, баъзи бир сохта уринишларга берилиб кетмасдан ҳаққоний далил ва исботларни қурол қилиб олсалар, маъқул бўларди».*

Тарихнинг қуроллиги тиг ёки ўқники каби эмас. У танани жароҳатламайди, қон чиқармайди. Тарихнинг қуроллиги — маърифий-маънавий қурол эканлигидир. Бу қуролдан ҳолисанлиллоҳ фойдаланилмаса, тафаккурни чалғитади, тўғри йўлдан адаштиради, кўзга кўринмас захм етказди, онга таъсир этади, қалбни жароҳатлайди. Буниси унисидан заҳарлироқдир. Тарихнинг қуроллиги ҳар бир халқни ўзига ўзини англатиши баробарида халқларни, айниқса, қардош ва қўшни халқларни узоқлаштиришга эмас, яқинлаштиришга хизмат этиши лозим. Бу борада сўз борганда Юртбошимиз шундай ғояни илгари суради: *«Ҳар бир миллат ўз аجدодларини эслаш, уларнинг ҳурматини жойига қўйишга интилади. Фақат бу каби хайрли ишлар ўз моҳияти жиҳатидан халқларни яқинлаштиришга, уларни ҳам-жиҳат этишга хизмат қилсин».*

Й и г и р м а т ў қ қ и з и н ч и б о б

ТАРИХ, ТАРИХШУНОСЛИК ВА ТАРИХЧИ

Хўш, тарих нима? Тарихшунослик-чи? У қандай фан? Тарихчи ким? У қандай бўлиши лозим? Прези-

дент Ислом Каримов тарихчи олимлар билан ўтказган суҳбатида булар ҳақида дастурий фикрларни баён этди, тарихшуносликнинг фан сифатидаги вазифаси ва аҳамияти ҳақида, тарихчи олимларнинг жамият тараққиётида тутган ўрни ва маънавияти ҳақида ўз қарашлари ва мулоҳазаларини билдирди. Биз китобнинг ушбу бобида ана шу фикр-мулоҳазаларни бир қадар шарҳлаб ўтишга ҳаракат қиламиз, ўша фикр-мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда ва уларга асосланиб сўз юритамиз.

Бизнинг назаримизда, бирор нарсанинг моҳиятини англамоқ, унинг туб-тубига етиб бормоқ учун ўша нарсани ифодаловчи сўзнинг, айниқса, атаманинг маъно-мазмунини, унда ифодаланган тушунчани тушуниб олмақ зарур. Биз қуйида шу йўлдан боришга қарор қилдик.

Сўзни «тарих» ва «тарихшунослик» атамаларини таърифлашдан бошлаймиз; таъриф — сўз маъносини аниқлашдир.

Алишер Навоий асарларида «тарих» сўзи икки маънони англатиш учун қўлланилади: ўтмиш ва сана. Илгари тарих сўзи тарих ва таърих шаклида ёзилган, ҳозир гарчи тарих шаклида ёзилса-да, таърих тарзида талаффуз этилади. Таърих шаклида ёзилганда сана маъноси тушунилади. Таърих — мумтоз адабиётимизда машҳур кишиларнинг таваллуди, вафоти, асар битилиши, турли бинолар қурилиши, ғалаба қозониш, ҳокимиятга келиш ва шу каби йирик воқеалар юз берган вақтни англатувчи санъат. Таърих икки йўл билан ифодаланади: сўзлар воситаси билан ва абжад ҳисоби орқали, бунда маълум бир сўзнинг ҳар бир ҳарфи бирор рақамни билдиради, ҳарфларни, яъни улар ифодалаган рақамларни жамлаш орқали сана англанади. Таърихни англатувчи сўз — моддаи таърих таркибидаги ҳарфларни рақамларга айлантиришдан йил келиб чиқади.

Таърихни сўзлар билан ифодалашга бир мисол: Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонининг ёзилиши йилини шундай ифодалайди:

*Чу таърихи йилин айлай десангиз туз,
Саккиз юз саксон эрди, доғи тўққуз.*

Демак, асар ҳижрий 889 йили (милодий 1484 йилда) ёзилган.

Ҳозирги кунда тарих сўзи бешта маънони ифодалаш учун қўлланилмоқда: 1. Ижтимоий тараққиёт жа-

раёнида юзага келган воқелик, ҳаёт; 2. Ўтмишга оид далил ва ҳодисалар мажмуи — ўтмиш, кечмиш; 3. Бирор воқеа-ҳодисанинг изчил тараққиёт йўли; 4. Жамият тараққиёти ҳақидаги фан; 5. Бирор ишнинг ба-жарилганлигини, бирор воқеа-ҳодисанинг қачон бўлиб ўтганлигини кўрсатувчи аниқ вақт, сана.

Тарих сўзига қўшимчалар қўшиб бир қатор сўзлар яратилганки, улар орқали шу соҳага алоқадор маънолар ифодаланади. Масалан, **тарихан** дейилганда ўтмиш тажрибаларини ҳисобга олганда, тарихга кўра, тарих тақозоси билан маъноси тушунилади; **тарихий** дейилганда тарихда қоладиган, тарихга кирадиган жуда муҳим маъноси, тарих фанига оид, бирор соҳанинг тарихини ўрганиш маъноси, ўтмишга, тарихга доир, қадимги маъноси англашилади; **тарихийлик** — ҳар бир нарса ёки воқеа-ҳодисани уни юзага келтирган мавжуд тарихий шароит билан узвий боғланишда текшириш ва баҳолаш тамойилидир. **Тарихли** дейилганда қачон бажарилганлиги, қай вақтда бўлганлиги аниқ кўрсатилиши, санаси ёзилиши назарда тутилади, масалан, республикамиз Олий Мажлиси қабул қилган барча қонунлар тарихли ҳужжатлардир. Ўтмишда тарихни ёзиб боровчи кишиларга **тарихнавис** дейилган, шунингдек, улар солномачи, йилномачи деб ҳам аталганлар. Ҳозирги кунда тарих фани мутахассисига, тарих илми билан шуғулланувчи олим ва ходимга **тарихчи** дейилади. Шу маънода **тарихшунос** сўзи ҳам қўлланилади. Ўқув тизимида эса тарих фанидан дарс берувчи ўқитувчи ва домлаларга ҳам тарихчи дейилади. **Тарихшунослик** — **бу тарих фани тарихини ўрганувчи** илмдир. Юқорида айтилган таърифлар тарих атамасига ва ундан ҳосил бўлган атамаларнинг луғавий маъносига тегишлидир. Энди тарих сўзининг фалсафий маъноси ҳақида баҳоли қудрат мулоҳаза билдиришга ўтамиз.

Тарих — табиат ва жамиятдаги ҳар қандай ва ҳар бир ривожланиш жараёнидир. Шу маънода ун саккиз минг олам тарихи, Куёш тизимидаги сайёралар тарихи, ўз сайёрамиз тарихи, айрим фанлар — адабиёт тарихи, Ислом тарихи, фалсафа тарихи ва шу кабилар тушунилади.

Тарих — инсоният — кишилик жамиятининг муайян тараққиёт ва таназзул йўллариини ўргатувчи фан. Биз билоихтиёр «тараққиёт ва таназзул» сўзларини ишлатмоқдамиз. Чунки шўролар замонида «кишилик жамияти ҳамиша тараққий этиб келган ва тараққий этиб

бораверади», деб масалага бир томонлама ёндошилган эди. Йўқ, ундай эмас. Кишилик жамиятида таназзулга учралган паллалар ҳам бўлиб турар эканки, бунинг ёрқин мисоли 74 йилча давом этган Совет Иттифоқидаги тузум, Иккинчи жаҳон урушидан кейин вужудга келган социалистик лагер мамлакатларида (бу лагер ҳам тарқаб бўлди ҳисоби) ўрнатилган тузум шароитида кечган жамият турмушини инсоният тараққиётидаги олға силжиш деб бўлмайди, балки бунинг аксидир. Шунингдек, агар бутун дунёдаги тараққийпарвар кучлар огоҳ бўлмасалар, агар ўзлари инсониятга етакчилик қилмасалар, бемаъни ва шайтонсифат ёвуз кучлар кишилик жамиятини ҳалокат сари судрашлари эҳтимоли ҳам йўқ эмас. Таъкид сифатида такрор айтамизки, худди шу маънода олиб қаралганда ҳам, Ислом Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асари тарихий аҳамиятга эгадир, инсониятни таназзулдан асраб қолишга бел боғлаган тараққийпарвар кучлар томонидан бу китобга қизиқишнинг тобора ошиб бораётганининг сабаби ҳам шундадир: муаллиф Ўзбекистон мисолида сўз юритса-да, бани башарни хавфсизликка таҳдид солувчилардан огоҳ бўлишга чорлайди, барқарорлик шартлари нималар эканини айтади, тараққиётга нималар кафолат бўлишини баён қилади.

Хуллас, бизнингча, тарих, биринчидан, жамият ривжи ва таназзули жараёнини ўрганувчи фан бўлса, иккинчидан эса, кишилик жамиятининг ўтмишини ўрганувчи фан ҳамдир. Маълумки, умумфан — ижтимоий, аниқ ва табиий фанларга бўлинади. Фалсафа, тарих, филология, эстетика, ҳуқуқшунослик каби фанлар ижтимоий фанлардан ҳисобланади. Ижтимоий фанлар ижтимоий ҳодиса ва жараёнларни билиш усулига кўра тарихий фан ҳисобланади. Улар жамият тарихининг турли томонларини турли аспектда ўрланади. Ижтимоий фанларнинг ҳар бири тарих олдида турган асосий масалаларни алоҳида-алоҳида ўрланади. Масалан, тарих фани жамиятнинг муайян тарихини урганишда ўтмиш ва ҳозирги далилларга асосланади. Далилларни йиғиш, тартибга солиш, саралаш, қиёслаш ва тадқиқ қилиш тарих фанининг вазифасидир.

Илгари эълон қилинган китоб ва мақолаларимизда: халқ — тарих ижодкори. Халқ кишиларнинг муайян қатлами — ижтимоий бирлик экан, демак, у шахслардан иборат. Халқ яратган тарих — демак, алоҳида ки-

шилар, шахслар яратган тарих саҳифаларининг мажмуидир. Тарихни яратишда халқнинг барча вакиллари ялли катнашавермайдилар ва бунинг имконияти ҳам йўқ. (Масалан, гудаклар ҳам шу халқнинг вакиллари саноғига қўшилиши, мамлакат аҳолиси рўйхатига киритилиши мумкин, лекин уларнинг халқ сафига ўтишига ҳали эрта. Шунингдек, эл-юрт ишига ўз ҳиссасини қўшмаган кимсаларни ҳам халқ қаторига қўшиб бўлмайди). Алоҳида шахслар тарих яратадилар, бошқалар уларга кўмаклашиши ёки халақит бериши мумкин.

Тарих яратишда жиддий ҳисса қўшган киши тарихий шахс дейилади. Бир киши тарихга бир саҳифа қўшиши мумкин. Бу кўп омилларга, жумладан, замон, макон ва шахснинг салоҳиятига боғлиқдир. Хуллас, тарих шундайки, яхлит олганда унинг ижодкори халқ, саҳифаларини алоҳида-алоҳида олганда эса, унинг ижодкорлари муайян тарихий шахслардир. **Ўз навбатида тарихий шахслар ўз фаолиятига кўра салбий ва ижобий бўладилар.** Номини тарихда қолдириб кетиш — бу асосийси эмас. Масалан, тарихда ном қолдириш учун Диана маъбудини буздирган Герострат ҳам, машъум Чингизхон ҳам тарихий шахслардир. Умуман, инсоният олдида, хусусан, ўз миллати қошида эзгулик йўғрилган буюк хизматлар қилган, покиза руҳли улуг зотлар бўлмиш тарихий шахсларга сиймолар дейилади. Шундай сиймолар туфайли Ерда ҳаёт, Инсоният мавжуд ва Тарих давом этаётир тарзидаги фикрлар билдирилган.

Бу китобимизда эса юқорида келтирилган фикрларимизни умуман ёқлаган ҳолда баъзи аниқликлар, тузатишлар киритишга, қўшимчалар қўшишга қарор қилдик. Масалан, халқ — тарих ижодкори, деймиз. Сиртдан қараганда бу — тўғри таъриф: тарихни халқ яратмай, бошқа ким ҳам яратарди. Сиртдан қаралганда «халқ — тарих ижодкори» дейилиши тўғри. Лекин аслида-чи!

Маълумки, совет тарихчилари тарих фани партиявий бўлган ва шундай бўлиб қолади, дер эдилар. Уларнинг доҳийси бўлмиш В. Ленин «синфий курашга асосланган жамиятда «холис» ижтимоий фан бўлиши мумкин эмас» (Тўла асарлар тўплами, 23-том, 45-бет). «Хеч бир тирик одам (синфлар ўртасидаги муносабатларни англагач) бирорта синф томонини олмасдан қола олмайди, бу синфнинг муваффақиятига хурсанд, муваффақиятсизлигига хафа бўлмасдан иложи йўқ, бу синфга душман бўлганларга қолюқ назарияларни ёйиб, бу синфнинг ўсишига тўсқинлик қилувчиларга ва ҳоказо

ва ҳоказоларга ғазабини тукмасдан иложи йўқ» (Тула асарлар тўплами, 2-том, 623-бет) деб уларга «сабоқ» ўргатган, тарих фани партиявий бўлган ва шундай бўлиб қолади, деб «таълим» берган эди.

XIX асрнинг ўрталаригача, яъни марксизм «таълимоти» вужудга келгунича, тарихчилар жамият тарихини ўрганишда қўлаган методлар метафизик асосда бўлиб келиб, улар жамият ҳодисалари, тарихи, унинг жараёни, ижтимоий воқеалар инсон ақли, инсон ғояси, инсон ироласи меvasи деб тушунтирдилар, айрим шахслар, буюк зотлар, сулолалар, қаҳрамонлар, лашкарбошиллар тарихни яратадилар, деб келдилар.

«Метафизика» юнонча сўз бўлиб, луғавий маъноси физикадан сўнг деганидир. Фан сифатида эса борлиқнинг сезгилардан ташқари тамойиллари ҳақидаги фалсафий таълимотдир. «Метафизика» атамаси шундай келиб чиққан: милoddан аввалги I асрда Арастулиснинг издошлари унинг «Физика» асарига кирмаган ишларини тўплаб, уни физикадан кейингиси, яъни «метафизика» деб атаганлар. Бироқ фанда метафизика атамаси асар маъносига эмас, балки диалектикага зид услуб сифатида шаклланган. Ҳозирги замонда Оврупо ва Америкада метафизика атамаси фалсафанинг шаклдоши сифатида ҳам қўлланилади. Бу атама борлиқнинг аввали, дунёнинг моҳияти ва киши тажрибасида кўринмайдиган нарсалар (худо, руҳ, жон ва шу кабилар) сифатида ишлатилади. Метафизиклар ҳаракат манбаини табиатдан ташқаридаги кучда деб биладилар. Уларнинг муҳолифлари метафизикларни механик ҳаракатни эътироф этиб, ҳаракатнинг физик, химик, биологик ва ижтимоий шаклларини инкор қиладилар, деб ҳисоблайдилар.

Жамият тарихини ўрганиш жараёнида бошқа фанларда бўлгани каби тарих фанида ҳам унинг айрим қисмлари ихтисослашди ва бу жараён давом этаверади. Ҳозирги кунда тарих ибтидоий жамият тарихи, қадимги дунё тарихи, ўрта асрлар тарихи, янги тарих ва энг янги тарихга бўлинади. Жойларнинг жуғрофий тамойили бўйича йирик, тарихий жиҳатдан бир-бирига боғлиқ ҳудудларнинг минтақавий тарихи, айрим мамлакатлар ва халқлар тарихига ажратилади. Масалан, Шимолий Америка тарихи, Туркистон тарихи, ўзбек халқи тарихи ва шу кабилар. Тарихнинг бир неча мамлакатлар ва халқлар тарихида юз берган умумий ва алоҳида воқеалар бир бутунликда олиниб ўрганиладиган соҳаси ҳам бор. Масалан, Шарқ Уйғониш даври тарихи.

Башарият тарихининг айрим томонларини ўрганиш тарих фанини иқтисод тарихи, сиёсий тарих, ҳарбий тарих, ташқи сиёсат тарихи ва шу каби ёрдамчи фанларга бўлинишга олиб келди. Булардан ташқари манба шунослик, археография, палеография, дипломатика, хронология (йилномачилик), тарихий метеорология, стратиграфистика, генеология, геральдика, нумизматика (тангашунослик) каби ёрдамчи ва мустақил тарих фанлари ҳам бор. **Археология** (қадимшунослик) ва **этнография** (элшунослик) тарихнинг икки таркибий қисмидир.

Бир-бирига яқин фанлар алоҳида туркумни ташкил этади. Табиатшунослик тарихи, техника ва технология тарихи, давлат ва ҳуқуқ тарихи, иқтисодий билимлар тарихи, ҳарбий санъат тарихи ва бошқалар шулар жумласидандир. Масалан, илми ҳикмат — физика тарихи, кимё тарихи ва шу сингарилар табиатшунослик тарихининг қисмларидир. **Тарих фанининг тарихини тарихшунослик ўрганади.** Энди шу ҳақда сўз юритамиз.

Илк тарих — оғзаки тарих бўлиб, кишилар орасида ёзув пайдо бўлмасидан илгари яратилган, ажлоддан авлодга оғзаки равишда ўтиб келган ва ҳамон мавжуд бўлган турли ривоят ва афсоналардир. Турлича йил ҳисоблари ишлаб чиқилган **тақвим**ларни энг биринчи тарих асарлари дейиш мумкин. Масалан, туркий тилли халқларнинг **мучал ҳисобини** ҳам.

Тарих — муқаддас ҳодиса ва тушунча. Унинг асоси Оллоҳ таоло томонидан яратилган Лавҳул Маҳфуз — Бош тақдир китобидир. Унда ҳозиргача бўлган ва бундан кейин бўладиган барча воқеа ва ҳодисалар тўқистугал Оллоҳ таолонинг иродаси билан баён этилгандир. Муқаддас китоблар — Таврот, Инжил ва Куръони каримда Лавҳул Маҳфузда иншо этиб қўйилган ва кейинчалик Ер юзида юз берадиган воқеа ва ҳодисалар ҳам баён қилинган. Масалан, Куръони каримнинг биринчи ярмидан ўрин олган узун сураларда ўтмишга оид маълумотлар ҳам келтирилади: «Бақара» сураси оятларининг қарийб учдан бир қисми аҳли китоблар — Таврот ва Инжилга имон келтирганлар, хусусан, яҳудийлар ҳақидаги маълумотлар ташкил қилади; «Оли Имрон» сурасида аҳли китоблардан бўлмиш насронийлар туғрисида ҳам сўз боради ва уларнинг Исо алайҳиссаломни худо деб эътиқод қилишлари хато эканлиги очиқ-равшан далиллар орқали батафсил ёритилган. Бу сурада Марямнинг отаси бўлмиш Имрон ва

унинг оила аҳли ҳақидаги қисса зикр қилингани учун «Оли Имрон» — «Имроннинг хонадони» деб номланган. Бу борада шунга ўхшаш бошқа мисолларни ҳам келтириш мумкин.

Ирода икки хил бўлади. Биринчиси — Оллоҳ таолонинг иродаси, иккинчиси — одамнинг иродаси. Оллоҳ таолонинг иродаси одамнинг иродасидан устун туради. Одамнинг иродаси Оллоҳ таолонинг иродасига боғлиқ ҳолда зухур этади. Мазкур боғлиқликдан Лавҳул Маҳфуз билан Ер юзида одамлар томонидан яратилган барча тарихий китоблар ўтасидаги боғланишлар келиб чиқади. Шу нуқтаи назардан қарасак, инсоният тарихи ҳам, унга оид ҳамма тарихий китоблар ҳам ўша Лавҳул Маҳфузда баён этиб қўйилганларнинг турли кўринишларидир. Битилган нарсa рост бўлса, Лавҳул Маҳфузга мос келади, ёлғон бўлса, Лавҳул Маҳфузга зиддир. Шунинг учун ҳам тарихни муқаддас тушунча ва ҳодиса деб атамоқдамиз. Шунинг учун ҳам тарих, масалан, бадий адабиётдан фарқ қилади, бадий адабиётда муаллиф тарихий ҳақиқатни бадий ҳақиқат тарзида ифодалаш учун ижодий фантазияга эрк бериши мумкин бўлгани ҳолда, тарихга оид асар яратишда ҳужжат ва далилларгагина асосланилади.

Холислик — бу ҳақиқатни бузиб-нетмай айтишдир. Тарихнинг қораламаси бўлмайди. Тарихнинг оққа кўчириб олинadиган нусхаси, яъни вариантлари бўлмайди. Тарих бир марта ёзилади. Тўғрироғи, тарих то бизгача ёзиб бўлинган, ёзилиб қўйилган бўлади. Тарихни қандай бўлса, шундайлигича қабул қилмасдан бошқа илож йўқ. Агар тарихни ўзгартириб ёзсангиз, у энди **ўзгарган тарих** бўлади. Агар тарихдан бир нимани тушириб ёзсангиз, у **кемтик тарих** бўлиб қолади. Юқорида биз тарихни уни яратган ва яратаётган халқнинг таржимаи ҳоли дедик. Шу таърифдан келиб чиқиб, тарихни бирор кишининг таржимаи ҳолига ўхшатгимиз келади. Маълумки, таржимаи ҳолни ўзгартириб бўлмайди. Масалан, 85 йил умр кўрган кишини 80 йил яшаган, деб бўлмайди. Агар шундай дейилса, бу таржимаи ҳол у кишига тегишли бўлмай қолади. Рост тарих — тарихдир, «бошқачароқ» тарих — тарих эмасдир. Тарих бамисли мусаффо сув. **Сохталаштирилган тарих лойқаланган сувга ўхшайди.** Вақт ўтиши билан лойқа сув тинади, хас-хашаклар сув бетига чиқади, қуйқалар сув остига чуқади. Сув ножинсларни ўз бағридан чиқариб ташлайди, яна ўз асл ҳолатига қайтади. Мусаффо бў-

либ, яъни кислород ва водород унсурларидангина иборат бўлиб қолади. Тарих ҳам шундай. Тарихчининг ша-
рафли вазифаси ҳам, тарихчиликнинг масъулияти ҳам
ана шундан келиб чиқали ва белгиланади.

Юқорида «Сиртдан қараганда «халқ — тарих ижод-
кори» дейилиши тўғри. Лекин аслида-чи?» деб савол
қўйиб ўтган эдик. Энди шу саволга жавоб беришга
киришамиз.

Тафаккурда **иноят** деган муқаддас бир тушунча, сўз-
лашувда шундай бир ибора ҳам борки, унинг мазмун-
моҳиятига чуқур эътибор берилмайди, шўролар замо-
насида эса бу сўзга илтифотнинг шаклдоши деб қарал-
ди. Тўғри, иноят ҳам илтифот, лекин қандай илтифот,
унинг даражаси қандай ва у ким томонидан кимларга
марҳамат қилинади? Ана шу нарсаларни — илтифот
билан иноятнинг ўртасидаги фарқларни аниқласак,
иноятнинг нима эканини бир қадар тушуниб олиши-
миз мумкин бўлади.

Иноятнинг нима эканини тушунтириш учун узоқ
кечмиш ва яқин ўтмишдан бир-икки мисол келтира-
миз. Ушбу китобимизнинг «**Муштарақлик ва ўзига хос-
лик**» бобида лашкарбоши Алптегин ҳали оддий аскар
бўлмиш Сабуктегинни вусоқбошиликка тайинлагани,
шу тариқа Сабуктегин етти йил хизмат ўтагач, эриши-
ши мумкин бўлган вусоқбошилиқ унвони ва мартаба-
сига ноил бўлгани, аслида ҳам унда ҳарбий салоҳият
борлиги ва бу нарса Алптегинга ғойибона (Оллоҳ тао-
ло унинг дилига солган) маълум бўлгани ҳақида ҳикоя
қилиб ўтган эдик. Алптегиннинг Сабуктегинга кўрсат-
ган бу илтифоти, бу марҳамати иноятдир. Илтифот ва
марҳаматдан фарқли ўлароқ, иноятда илоҳий бир куч,
илоҳий бир амр бўладики, бу нарса иноят қилувчи
киши учун ҳам, иноятга сазовор бўлувчи киши учун
ҳам аввалига яширин қолади, кейин орадан маълум
вақт ўтгач юз кўрсатади, масалан, Сабуктегинни ҳар-
бий салоҳияти буй кўрсатиб, ўн саккиз ёшидаёқ икки
юз кишилиқ қўшинга бошлиқ бўлади. Алишер Навоий
бу яширин ҳолатни инояти пинҳон — яширин илти-
фот санайди. «Маҳбуб ул-қулуб» асарида у, жумладан,
«Ҳақнинг ҳар навъ элга инояти пинҳони бор» дейди,
яъни Ҳақ таолонинг ҳар бир халққа яширин илтифо-
ти — инояти бўлади.

Иноятга оид мана бу мисол эса энг янги тарихи-
миз, ҳозирги кунларимизга тегишлидир. Шўролар за-
монида амал қилинган тартиб-қоидалардан мантиқан

келиб чиқиб фикр юритсак (далиллар ҳам шуни тасдиқласа керак, деб ўйлаймиз), 1989 йили марказ томонидан Ислом Каримовнинг Ўзбекистон раҳбарлигига муносиб кўрилиши, албатта, альтернатив асосда ҳал этилган. Иноят бошқа номзодларга эмас, Ислом Каримовга лойиқ кўрилган. Мазкур воқеа сиртдан қаралганда гуё марказнинг рўй-хуши билан юз бергандек бўлиб туюлса-да, аслида марказ хоҳиши билан эмас, тарих тақозоси билан юз берган. Бу фикримизни шу билан исботлашимиз мумкинки, орадан бир йилча вақт ўтар-ўтмас, 1990 йилнинг кўкламида Ислом Каримов ташаббуси билан Ўзбекистонда (ҳали марказ анча мустаҳкам, СССР мавжуд бўлган бир шароитда) иттифоқдош республикалар ўртасида биринчи бўлиб президентлик бошқаруви жорий этилдики, бу сиёсий тadbир марказдагиларнинг хоҳишига мутлақо зид, Ўзбекистон манфаатлари ва ўзбек халқи иродасига монанд эди. Мабодо 1989 йили марказдагилар иноят кимга бўлаётганлигини билганларида эдими... Йўқ, билолмасдилар, улар учун Ислом Каримовнинг республиканинг биринчи даражали раҳбарлигига тавсия қилишлари метрополиянинг ўз монополиясига кадр тайинлаши эди, холос. Такрорлаб айтамизки, ўша воқеа Оллоҳ таолонинг Ислом Каримов сиймосида Ўзбекистон ва Ўзбекистон халқи учун кўрсатган бир илоҳий неъмат — инояти бўлган эди. Мана энди иноят тушунчасига қисқача таъриф берсак бўлади. Иноят — бу Оллоҳ таолонинг ўзи танлаган ва лойиқ кўрган айрим бандаларигагина кўрсатадиган илтифоти, шунингдек, бошлиқ, раҳбар ва устоз шахсларнинг ўз қўл остидаги айрим кишиларгагина (Оллоҳ таолонинг ғойибона амри ила, албатта) қиладиган ҳимматидир.

Иноятни нима эканини чуқур билиб олмоқ тарихни, муайян тарихий ҳодиса ва воқеаларни ўрганишда, моҳиятини очиб беришда катта аҳамиятга эгадир. Бугина эмас, иноятни билиш кундалик турмушда ҳам асқотади. Масалан, альтернатив асосда номзоди қўйилган уч кишидан бири сайловда ғолиб чиқади. Ёки бўлмаса, устознинг меҳри шогирдларидан бирига тушади-да, ўшани ўзига аспирант қилиб олади, ҳатто бу шогирд бошқалар назарида ўртача салоҳиятли бўлиб туюлиши ҳам мумкин, лекин унинг қандайлиги устозига кўпроқ аёндыр. Сайловда ғолиб бўлолмаганлар, танловдан ўтолмаганлар бундаги сир-синоат замирида иноят борлигини билсалар, муваффақиятсизлик туфайли

бошларидан кечиришлари мумкин бўлган кечинмаларга берилиб ўтирмайдилар, руҳий тушкунликларга учрамайдилар, муваффақиятсизликка учрашлари сабабларини бошқалардан излаб ўтирмайдилар-да, «Иноят менга эмас, унга аталган экан», деб тезроқ таскин топадилар-да, ўзларини дарҳол қўлга оладилар.

Иноятни билмоқ, унинг бўлиб туришини эътироф этмоқ, жамият аъзолари ўртасидаги тотувликни мустаҳкамлайди, ғолиблару муваффақият қозонганларнинг атрофида бўлиб турадиган турли хил миш-мишлар, ифвою фисқ-фужурларни камайтиради.

Ҳар бир ақли расо киши, айниқса, миллати олдида катта масъулиятли ва бурчли бўлган зиёлиларимиз, шу жумладан, тарихчиларимиз билиши лозим бўлган иноят тушунчаси ҳақида махсус ёзилган бирор мақолани учратмадик. Муҳтарам файласуф ва исломшунос олимларимиз иноят хусусида биз йўл усти айтиб ўтган бу фикр-мулоҳазаларимизни ўз мақола ва рисоаларида бойтадилар, деган умиддамиз.

Дарвоқе, аслини суриштирсак, иноят тушунчаси бизким, ўзбекларда азалдан бўлиб келган, Ислом дини юртимиз ва элимиз орасида ёйилмасидан аввал ҳам мавжуд бўлган. Халқ оғзаки ижодидаги Бахт куши, Ҳумо ва Қақнус ҳақида яратилган ривоят ва афсоналар замирида ҳам иноят ётадир. Ўзбекистоннинг жорий Тугрисида Ҳумо куши тасвирининг бўлиши бежиз эмас.

Тарих — эртақ эмас! Бу билан адабиётдаги эртақ жанрини камситмоқчи эмасмиз. Яхши эртақлар керак, ўқувчилар, айниқса, ажойиботу ғаройиботларга ўч кичкинтойларимиз уларни берилиб тинглайдилар, қизиқиб ўқийдилар, улардан ибрат оладилар, тафаккур оламлари бойийди, фантазия қилиш қобилиятлари кучаяди. Лекин шўролар замонида тарих ёлгон эртақка, чўпчакка айлантириб юборилганди, биз тарих — эртақ эмас, деганда ана шу иллатни назарда тутмоқдамиз.

Шўролар давридаги тарихшуносликда тўғри ёзилган асарлар ҳам учраса-да, булар кам пайдо бўлар, шунда ҳам қаттиқ танқидга учрар, муаллифи бошига маломат тошлари ёғилишига сабабчи бўлар эди. Масалан, Иброҳим Мўминовнинг Амир Темур фаолияти ҳақида ёзган кичкинагина рисоласи Тошкентдан тортиб Москвагача катта илмий ва сиёсий идораларда муҳокама қилинган, ноўрин танқидга учраган, рисоланинг сотувга чиққан нусхалари китоб магазинларидан ва кутубхоналардан йиғиштириб олиниб кетилган эди.

Тарихшуносликдаги сохтакорлик жамиятга ҳам бир иллат бўлиб кучиб ўтган эди (ўзи совет жамияти табиатан сохтакорликка асосланган эди-да), бу ҳолат бошқа ижтимоий соҳаларга, шу жумладан, адабиёт ва санъатга ҳам салбий таъсир кўрсатган эди. Айниқса, бу нарса адабий асослари — сценарийлари Москвада тасдиқланадиган кинофильмларда бўртиб кўзга ташланарди. Масалан, Абу Али ибн Синога бағишланган кинофильмда тарих саҳифаларида фан, маданият, адабиёт ва санъат ҳомийси сифатида абадий ўрин олган Султон Маҳмуд Ғазнавий маърифат душмани, жоҳил бир одам сифатида талқин қилинган эди. Ёки Абу Райҳон Беруний ҳақидаги бадий фильмда Беруний билан Ғазнавий бир-бирларини ҳақорат қилишар, Беруний Ғазнавийнинг отаси Сабуктегин ёшлигида қул қилиб сотилганини юзига солиб, уни қулвачча, деб атар, бунга жавобан Ғазнавий ҳам Берунийнинг шаҳарда эмас, шаҳардан ташқари (берун — ташқари, шаҳардан ташқари дегани бўлиб, Абу Райҳон ўз таҳаллусини шунга нисбат бериб, Беруний деб атагандир)да туғилганини, гўё онаси фаррошлик қилганини юзига солиб, чўривачча деб атар эди. Бундай ҳақоратлар тарихий воқеликка ҳам, умуман олганда эса мусулмончиликка ҳам, Шарқ одоб-ахлоқ қонун-қоидаларига тўғри келмасди. Ислом дини бўйича кишини насабига кўра камситиш ҳам, насаби билан мақтаниш ҳам гуноҳдир, Оллоҳ таолонинг назарида ҳамманинг мақоми бир хил — бандаликдир. Умрининг 31 йилини Ғазнавийлар саройида ўтказиб, ўша ерда ўзининг бир қатор буюк асарларини яратган Беруний ўз ҳомийси, пуштипаноҳи бўлган султонга ҳақорат сўзини айтиши эҳтимолдан жуда узоқ. Шунингдек, Маҳмуд Ғазнавий ҳам саройига файз киритиб, илми билан салтанати шуҳратини оламга тараптётган ўз олимига, ўз элчисига, элчилик рутбасини лойиқ кўриб, давлат юмушини ишониб топшириб, Ҳиндистонга бир неча бор элчи қилиб юборгани — Берунийни камситишига ақл бовар қилмайди. Икки буюк аждодимизни бундай беодоб қилиб талқин қилинишидан марказ манфаатдор эди: Шарқдаги ҳокимлар мустабилу жоҳил бўлган деб томошабинларни, демакким, халқни ҳақиқатдан чалғитиш, шу орқали миллий давлатчилигимиз шукуҳига кўланка солиш эди.

Қўқон хонлари орасида энг жасоратли ва салобатлиси бўлган Муҳаммадалихон Ғозий «Одамлар орасида танҳо» деган кинофильмда ўта қўрқоқ ва нимжон қи-

либ кўрсатилган эди. Ҳатто Соҳибқирон Амир Темур сиймоси ҳам совет даврида тўқиб чиқарилган «эртақ» гўлламларида, «Насриддин афанди» ҳангомаларида нотўғри талқин қилинган. Ўтмишдаги буюк уламоларимиз ҳақида эса бўхтон ёғдиришдан бериға келинмас эди, бу борада миллий истиқлолга эришганимиз шарофати билан энди-энди ҳақиқий сўз айтилмоқда.

Тўғри, тарих ҳамма вақт ҳам тўғри йўлдан боравермайди, унда эгри-бугри йўллар ҳам бўлади. Мабодо муҳим воқеалар билан биргаликда иккинчи-учинчи даражали ҳодисаларга ҳам эътибор берилса, ёки тасодифий нарсалар бўрттириб кўрсатилса, мантиқий тафаккурда чалкашлик туғилиши мумкин. Шунинг учун ҳам тарихшуносликда тарихийлик билан биргаликда тадқиқотнинг мантиқий услуби ҳам зарур. **Мантиқийлик** — бу тасодифлардан холи бўлган, қонуний ривожланишдаги тарихийлик, образли қилиб айтганда, тарихнинг умумлашган ифодасидир. Масалага чуқурроқ қаралса, мантиқийлик тарихийлик тамойилига қараганда бирламчидир. Зеро, юз берган воқеа ва ҳодисага мантиқан ёндошилса тарихийликка кўпроқ эришилади.

Оллоҳ таолодан қўрқишлик — ҳамма ҳикматнинг боши, дейилади бир Ҳадиси шарифда. Оллоҳ таолодан қўрқувчи, унга итоат этувчи банда оми бўлса, ёлғон сўзламайди, худодан қўрқади; олим бўлса, ёлғон сўзламайди ҳам, ёлғонни ёзмайди ҳам, худодан икки бора қўрқади, чунки ёлғон нарса ёзилган саҳифа Қиёмат кунининг ёлғончилигига гувоҳ бўлажак. Алҳамдулиллоҳ, ўтмишда ўтган тарихчиларимиз мусулмон бўлишган. китобларини Бисмиллоҳир Раҳмонир Роҳийм каломи билан бошлаганлар.

Буюк муҳаддис олим Имом ал-Бухорий «Ал-Жомийъ ас-саҳиҳ» («Саҳиҳул Бухорий») китобини қандай таълиф этгани ҳақида сўз борганида, жумладан, бундай деган экан: *«Мен ушбу китобни 600 юз минг ҳадис ичиндан ажратиб олиб (ажратиб олинган ҳадислар 7 минг 275 та. — А. И.), 16 йилда уни тамомладим ва ўзим билан Оллоҳни ўртамингда уни ҳужжат қилиб қўйдим... Ҳеч бир ҳадисни ғусл қилмай туриб, икки ракат намоз ўқимай туриб, Саҳиҳ китобимга киритган эмасман».*

Энди бу борадаги сўзимизни Шарафиддин Али Яздийнинг Амир Темур ҳукмронлик қилган давр тарихини баён этувчи «Зафарнома» асари қандай яратилгани ҳақида айрим маълумотларни келтириш билан давом эттирамиз.

1972 йили «Фан» нашриётида чоп этилган «Зафарнома»га илова қилинган сўзбошида келтирилишича, асар муаллифининг эътирофига кўра деярли 137 босма табоқ ҳажмли бу катта китоб Амир Темурнинг набираси, Шоҳрух мирзонинг ўғли, Мирзо Улуғбекнинг иниси, ўша вақтдаги Форс улқасининг ҳокими Иброҳим Султоннинг ташаббуси билан ёзилган. Иброҳим Султон бобоси Амир Темур ҳақида махсус китоб ёздиргани ниҳоят қилган ва 822 (1419—1420) йили ўз даврида котиблар томонидан Соҳибқирон ҳақида туркий ва форсий тилда ёзиб қолдирилган мавжуд маълумотларни унга келтириб бериш ҳақида фармон чиқарган. Материаллар ҳижрий 822 йилдан тўплана бошлаган. Кейин эса материалларни ўрганиш бошланган. Тўпланилган маълумотлар воқеаларни ўз кўзи билан кўрган кишиларнинг ҳикояси билан таққослаб чиқилган, кейин Шарафиддин Али Яздийга материаллар билан танишиб чиқиш ва бу ҳақда Иброҳим Султонга ахборот бериш топширилган. Шундан кейингина муаллиф асарнинг муқаддима қисмини ёзишга киришган.

«Зафарнома»нинг бошида — асарнинг Амир Темур тарихидан баҳс этувчи асосий қисмида Шарафиддин Али Яздий шундай ёзади: подшоҳликнинг барча томонларидан Темур ҳақидаги туркий ва форсий тилларда баён этилган ҳикояларнинг ҳамма шеърӣ ва насрий нусхалари тўпланиб бўлгач, материаллар билан танишиш учун учта гуруҳ тузилган. Туркий ва форсий тилларнинг билимдонлари икки гуруҳни, воқеаларни ўз кўзи билан кўрганлар эса бир гуруҳни ташкил этган. Дастлаб Темур ҳақидаги ҳар бир ҳикоя ўқилган, агар у воқеани ўз кўзи билан кўрган кишининг талқинига тўғри келмай қолса, Иброҳим Султон ҳақиқатни топиш учун турли шаҳарларга чопарлар юбориб, мазкур воқеани Темурнинг бошқа замондошларидан суриштирган ёки қўшимча маълумотлар тўплаган. Бошқа гувоҳларнинг ҳикояларини ҳам эшитгач, Иброҳим Султон айтиб турган ва асарнинг дастлабки хомакиси ёзиб борилган. Ана шу материаллар асосида эса Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома» асарини ёзган. Иброҳим Султоннинг буйруғига асосан бу китобни ёзиш вақтида саналар, жой номлари, улар орасидаги масофа ҳақидаги барча маълумотлар жуда синчиклаб текширилиши шарт бўлган.

Шарафиддин Али Яздийнинг олдида асарни жонли ҳамда тушунарли қилиб ёзиш талаби қўйилган, шу-

нингдек, унинг ҳужжатларга қатъий риоя қилиши, Иброҳим Султоннинг бевосита назорати остида амалга оширилган дастлабки хомаки ёзувдан четга чиқмаслиги ҳамда ҳеч нарсани бўяб кўрсатмаслиги керак эди.

Ана шу тахлит мусулмон Шарқи тарихшунослигининг энг нодир ёдгорликларидан бири ва Амир Темури даври тарихининг бирламчи манбаи бўлмиш «Зафарнома» юзага келади. Тенги кам топиладиган, деярли 137 босма тобоқ ҳажмли бу буюк асар зукко ва тadbирли, донишманд набиранинг ўз Соҳибқирон бобоси хотирасини мангута абадийлаштириш йўлида жонкуярлик билан кўрсатган улкан хизмати ҳосиласи, давлатчилигимизнинг энг юқори чуққиси бўлмиш Амир Темури салтанатининг кўзгуси ҳамдир. Шу боисдан ҳам «Зафарнома»нинг яратилиш тарихи ҳақида мухтасар, лекин алоҳида тўхтаб ўтдик. Шунингдек, бу нарса бизда тарихшуносликка нақадар масъулият билан ёндошилганини исботловчи ибратли бир далил ҳамдир.

«Зафарнома» ўзидан кейин яратилган шу хилдаги асарларга яхши бир андоза, тарихшуносликка оид бир туркум асарларнинг вужудга келишига туртки бўлди, десак янглишмасак керак. Маликушшуаро Мавлоно Лутфийнинг «Зафарнома»ни назмга кўчириб куйлаши ҳам, юқорида тилга олиб ўтганимиздек, шайбонийлар сулоласининг иккинчи вакили Кўчкунчихон фармонида кўра бу китобнинг форсчадан ўзбекчага таржима қилиниши ҳам бежиз эмас, албатта.

Ўзбек тарихшунослиги нодир ва ноёб қўлёзма асарларга, ўз аҳамиятини асрлардан буён йўқотмай келаётган ва бундан кейин ҳам қадри тушмайдиган китобларга жуда бой бўлса-да, кам ўрганилган, оз ёритилган. Шўролар даврида ўтмишимизга оид асарлар тарғиботига панжа орасидан қаралган. Бунга асосий сабаб шуки, уларда миллий давлатчилигимиз у ёки бу даражада сўз юритилгандир. Тобеъ халққа ўз давлатчилиги бўлганлигини эслатишни мустабидлар асло ёқтирмайдилар, бу уларнинг сиёсатига, мафқурасига, манфаатига эид келади-да. Ислоҳ Каримов фахр билан айтганидек, «*Бугун кутубхоналаримиз хазинасида сақланаётган 20 мингдан ортиқ қўлёзма, уларда мужассамлашган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, математика, физика, кимё, астрономия, меъморчилик, деҳқончиликка оид ўн минглаб асарлар бизнинг беқиёс маънавий бойлигимиз, ифтихоримиздир. Бунчалик катта меросга эга бўлган халқ дунёда кам топила-*

ди. Шунинг учун бу борада жаҳоннинг саноқли мамлакатларигина биз билан беллаша олиши мумкин... Ота-боболаримизнинг асрлар давомида тўплаган ҳаётий тажрибалари, диний, ахлоқий, илмий қарашларини ўзида мужассам этган бу нодир қўлёмаларни жиддий ўрганиш даври келди. Чунки: ўзингизга маълум, шўролар замонида тарихий ҳақиқатни билишга интилиш рағбатлантирилмас эди, ҳукмрон мафкура манфаатларига хизмат қилмайдиган манбалар халқ кўзидан иложи борича йироқ сақланарди».

Бу фикрларнинг тасдиғи учун Самарқанднинг 2500 йиллигига бағишлаб чиқарилган икки жилдли «Самарқанд тарихи» китобини келтириш мумкин. Самарқанднинг то Октябрь тўнтаришигача бўлган тарихи, яъни 2450 йиллик ўтмишига бир жилд, шўролар замонидаги 50 йилликка яқин кечмишига (шаҳар юбилеи 1968 йили нишонланган) бир жилд ўрин берилган, тарихан мутаносибликка зид иш тутилган.

Юртбошимиз ҳақли равишда таъкидлаб ўтганидек, *«Аҳвол шу даражага борган эдики, ўз тарихимизни ўзимиз ёзиш ҳуқуқидан маҳрум бўлиб қолдик. Бировлар томонидан яратилган тарих дарсликларини ўқир эдик. «СССР тарихи» деб аталган дарсликдан, Ўзбекистондай мамлакатга бор-йўғи 3—4 саҳифа ўрин берилиб, тарихий воқеалар ва шахслар ҳақида ноҳолис фикрлар айтилар ёки умуман лом-мим дейилмасди».*

Агар ўз тарихчиларимиз, яъни республикамызда яшаб, тарихшунослик билан шуғулланган ходимлар томонидан чиқарилган мақола, рисола, монография ва китобларни, номзодлик ва докторлик илмий даражаларини олиш учун ҳимоя қилинган ишларни жамлаб, бир кўздан кечирсак, уларнинг аксарияти мавзу жиҳатдан шўролар замонига — сўнгги 60—70 йиллик даврга оид экани аён бўлади. Бунинг устига уларнинг мутлақ кўпчилигида «адолатли» совет тузуми, ленинча «доно» миллий сиёсат, «босмачилик»ни бартараф этишда омма орасида олиб борилган тарғибот-ташвиқот ишлари», «миллий-давлат чегараланишининг «аҳамияти», қулоқларнинг «ёт унсурлар» сифатида тугатилишида компартиянинг ташкилотчилик ўрни», «пахтачиликни янада ривожлантиришда партия қарорларининг роли ва аҳамияти», «СССРнинг таркибий қисми бўлган Ўзбекистонда социализмнинг тўла «ғалабаси», «янги ижтимоий бирлик — «совет» халқининг шаклланишида коммунистик идеологиянинг ўрни» ва ҳоказо ва ҳоказолар

тўғрисида сўз борган. Образли қилиб айтганда, гўё халқимизга ой туғса ҳам, кун туғса ҳам фақат совет замонида туққан, гўё халқимиз илгари «номи йўқ, қашшоқ, гадо» бўлган-у, Октябрь куёши балқиб чиққач, рушноликка эришган. Юртбошимиз айтганидек, *«Фандаги бундай сохтакорлик, кўзбўямачиликни бугун энг олис қишлоқларда яшайтган оддий фуқаро ҳам, мактаб ўқувчиси ҳам яхши билади. Энди, мустақиллик туфайли яққол намоён бўлаётган тарихий ҳақиқатни билишга, ўзлигини англашга чанқоқликнинг туб сабаблари мана шундай»*.

Лекин, минг афсуслар бўлсинким, замонасозлик қилибми, ўқувлари етишмаслиги сабабими, миллий ғурурлари кучли эмаслигиданми, ниятлари асосан илмий даражаю унвонлар олиш бўлганлигиданми ёки бошқа бирор илинжларни кўзлаганлари боисиданми ёки бўлмаса, тўғридан-тўғри сабаби тирикчилик вадиданми, ўшандай ножиддий, нохолис, ноилмий мақола, рисола, монография, китоб, номзодлик ва докторлик ишларининг муаллифлари илгариги нотўғри қарашларидан воз кечишга, тарихий ҳақиқатни англашга ва айтишга шошилмаяптилар (шундай мардона йўл тутсалар дуруст бўлур эди, барибир вақт ўз баҳосини беражак, тарих ўз ҳукмини айтажак). Пойдеворсиз илгари эришилган илмий даражаларию унвонлари билан мағрурланишда давом этмоқдалар, биз бу ўринда масаланинг ҳуқуқий жиҳатини назарда тутмаяпмиз, балки маънавий томони ҳам борлигини эслатяпмиз, холос. Бу ҳолатни муҳтарам Юртбошимиз ибораси билан таърифласак, *«тарихчиларимизнинг заифлиги шу даражадаки, шу пайтгача биронтаси чиқиб, йўқ, тарихий ҳақиқат бундай, деб айтмаган»*.

Яна афсуским, тарихий ҳақиқатни рўй-рост тан олиш ва айтиш у ёқда турсин, ҳатто айрим тарихчиларимиз мустақилликка эришганимизга саккиз йилдан ошган бўлса-да, эскича фикр-мулоҳазаларини баъзи китоб ва мақолаларида баён этмоқдалар. Бунга ғалати бир мисол. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталик газетасининг 1998 йил 3 октябрь сонидида босилган «Илк цивилизациялар маркази» деган мақолада, жумладан, шундай сатрлар бор: *«Сайёрамиз тарихида энг буюк воқеа одамзоднинг ҳайвонот дунёсидан ажралиб чиқиши бўлган»*. Бу иборага мантиқ бўйича ёндошсак, гўё одам аввалида ҳайвонот дунёсида бўлган-у, кейин одам сифатида ажралган, деган маъно келиб чиқади. Ҳақиқат-

да эса, сайёрамиз тарихида энг буюк воқеа Одам Ато ва Момо Ҳавонинг Ер юзига ташрифи бўлган. Ушбу мақолада яна шундай сатрларни ўқиймиз: «одамларни маймундан эмас, балки маймунсимонлар оиласига кирган жонзотлардан узоқ вақтлар давомида шаклланган, деган тахминни қўлайдилар». Таажжуб, маймун нимаю маймунсимонлар оиласига кирган жонзот нима? Иккиси ҳам мантиқ бўйича ҳайвон ёки ҳайвонсимон жонзот эмасми? Йўқ, одам бошидан одам бўлиб яратилган. У шарафли зот! Фақат шўролар замонида тарқалган, одам маймундан пайдо бўлган, деган уйдирма гаплар барҳам топиб кетган деб ҳисоблардик, бу гапнинг яна пайдо бўлиши кишини ўйлантиради. Орадан қанча узоқ вақтлар ўтмасин, маймун одамга айланмайди, маймунлигича қолаверади. Бу ўринда Алишер Навоийнинг ушбу байтини келтириш мумкин:

*Ким кучук бирлан ҳудукка қанча қилсанг тарбият,
Ит бўлур, эшшак бўлур, бўлмаслар асло одаме.*

Юқорида келтирилган мисолдан кейин, шунга муносабат сифатида тарихчилик ихтисоси, касби, ҳунари хусусидаги ўз мулоҳазаларимизни айтишга тўғри келади, токи илгари сураётган гоёмиз, мақсадимиз аниқлашсин. Бизнинг бу фикр-мулоҳазаларимиз биринчи галда тарихчи бўлиш орзусида юрган, бундан бўёнги бутун онгли фаолиятини шу касбга бағишлашга ният қилган, ҳали ўрта мактаб ёки тарих ихтисослигига мослаштирилган мактаб, лицей ва гимназияларда, ўрта ва олий ўқув юртларининг тарих, тарих-филология, шарқшунослик факультетларида таълим олаётган ўқувчи ва талабаларга, тарихга оид бир-икки мақоласини эълон қилишга улгурган ёш мутахассисларга, илмий иш қилишга орзуманд бўлиб, бирор мавзу ва ўзига илмий раҳбар бўлишга розилик билдирувчи устозини излаётган аспирантларга, умуман олганда эса, ҳали суяги қотиб улгурмаган янги авлод тарихчиларига қаратилгандир. Биринчи мақола, биринчи рисоланинг қайси мавзуда бўлиши, қандай ёзилиши, қандай гоё, мақсад илгари сурилаётгани ёш мутахассиснинг илмий тақдири ва йўналишида катта аҳамиятлидир.

Ҳар бир турдаги истеъдод соҳиби яратган асарлар тарих зарварақларида миллат гурури сифатида муҳрланиб қолади. Истеъдод билан билим тушунчаси кўпчиликка бир бутун нарса бўлиб туюлади. Аслида эса улар

бир-бирига муайян даражада боғлиқ бўлса-да, бир-бирини тўлдирса-да, бошқа-бошқа нарсалардир. Истеъдод чексиз имкониятлардир. Яъни истеъдод маълум руҳий-жисмоний ўзига хослик асосида шаклланади ва ривожланади. Истеъдодли ўқувчида билим ҳам бор. Лекин билимли кишида истеъдод бўлмаслиги ҳам мумкин. Биз назарда тутаётган тарихчи олимда тарих соҳаси бўйича билимдан ташқари тарихчилик истеъдоди ҳам бўлиши шарт. Муайян даражада сўз санъаткори, файласуф, географ, қадимшунос, ҳуқуқшунос, сиёсатшунос ҳам бўлишлик тарихчилик истеъдодининг қирраларидандир. Шу боисдан бўлса керак, ўтмишда ўтган Ан-Насавий, Шарафиддин Али Яздий, Мирхонд, Абдураззоқ Самарқандий, Хондамир, Мунис, Огаҳий, Муҳаммад Солиҳ Қорахўжа ўғли Тошкандий, Абу Тоҳирхўжа ва бошқалар серқирра истеъдодли ижодкор бўлишган. Ҳамма ҳам бирдек истеъдодли бўлиб туғилавермайди, бу одам иродасидан ташқаридаги хилқат.

Жамият учун тарих соҳасини яхши билувчилар керак. Булар тарих соҳаси бўйича илмий ходим, тарих фани бўйича ўқитувчилардир. Улар тарих фанини ўрганиш, тарғиб-ташвиқ қилиш, ёш авлодга мансуб ўқувчилару талабаларга тарих фанидан дарс ўтказиш учун зарурдир. Илмий ходимларнинг тарих соҳасига оид у ёки бу мавзуда ёқлайдиган номзодлик ва докторлик диссертациялари ҳам тарих фани хазинасига керак. Бироқ миллий давлатчилигимиз тарихини истеъдодли зиёлилар ёзиши лозим, чунки миллий давлатчилигимиз тарихи бутун миллат ўқиши учун ёзилади, унда бутун миллатнинг яхлит тарихий қиёфаси ўз ифодасини топиши кўзланади. Ҳеч бирларини сира камситмаган ҳолда, табиат қонунидан келиб чиққан ҳолда айтамызки, тарихчи илмий ходим бошқа, тарихчи олим бошқа. Булар ўртасида истеъдод бобида фарқ бор. Шуни унутмаслик тарафдоримиз.

Шу нуқтан назардан қараганда, кимлар тарихчи бўла олади? Тарихчи қандай бўлиши керак? Ўтмишда ўтган мумтоз тарихчиларимиз қандай бўлишган? Улар энг бошидан тарихчилик касбини танлаб, фаолиятларини дарҳол тарихчиликдан бошлаганларми ёки истеъдодлари тарих йўналишида бўлгани ойдинлашгач, шу соҳа кишилари даврасига келиб қўшилганларми? Тарих факультетлари бўлмаган кезларда, бошқа факультетларда ўқиб, ўз устларида кунт билан, муттасил ишлаб, тарих фанига ихлос қўйиб, дипломсиз, илмий даражаю унвонларсиз

тарихчи олим бўлиб етишган тарихчиларни тан олмаслик керакми? Булар тарихчиларнинг маънавий қиёфаларига дахлдор саволлардир.

Ҳозирги кунда республикамызда мавжуд тарих соҳасидаги манзара, ҳолат ва аҳвол чумчуқ сўйса ҳам қассоб сўйсин, деган иборани тарих факультетларини битирган барча диплом эгаларига, тарих соҳаси бўйича илмий даража ва илмий унвон соҳибларига нисбатан бирдек қўллаб бўлмаслигини кўрсатиб турибди. Бизнинг кузатишимизга қараганда, шўролар замонида тарих факультетларида ўқиб, тарихчи ихтисосига эга бўлган айрим тарихчилардан кўра бошқа факультетларда ўқиб, масалан, физика, математика, шарқшунослик, филология, фалсафа, география, журналистика, педагогика, иқтисод ва бошқа факультетларда таҳсил олиб, шу соҳалар бўйича ихтисосликларни эгаллагач, баъзилари ҳатто ўз соҳалари бўйича илмий ишлар қилиб, фан номзоди илмий даражасини олгач, азбаройи тарихчиликка ихлослари кучлилигидан, руҳан ва қалбан мойилликларидан тарихчиликка қадам қўйиб, докторлик ишларини тарих соҳаси бўйича ҳимоя қилган тарихчилар тарихчироқ бўлиб етишган эканлар. Бунга сабаб, бизнингча, тарих факультетларида ўқиган талаба жорий дастур бўйича, яъни имтиҳон ва синов топширадиган дарсликлар ва уларга илова қилинган адабиётлар доирасида чекланиб қолишлари эҳтимолдан холи эмас. Шундай қилмасалар имтиҳон ва синовдан ўтолмасдилар, курсдан курсга кўчолмасдилар. Диплом олиш учун ҳам тасдиқланган дастур бўйича ўқишга, совет даврида шаклланган ўқитувчиларнинг саволларига жавоб беришга мажбур эдилар. Шўролар даврида ўқув дастурлари қандай тузилгани ва уларга асосан қандай фанлар киритилгани ҳаммамизга аён. Хуллас, улар онгида шўролар тарихчилиги чуқурроқ, кучлироқ асорат қолдирган. Бошқа факультетларни битирган, кейин тарихчиликка ихлос билан кириб келган тарихчилар эса мутолаа учун тарихга доир дарсликларни саралашда ҳам, тарихга оид китобларни танлашда ҳам эркинлик ва кенгроқ имконият доирасига эга бўлганлар. Чин ихлос, ихлосга замин бўлган туғма истеъдод, эркинлик ва кенг имконият эса самаралар келтиргусидир.

Тарих ва тарихчиликка ҳамма-ҳамма қизиққани ва муайян даражада алоқадор бўлгани учун бу соҳа ҳақида ҳар хил фикр-мулоҳазалар, турли қарашлар бўлиши табиийдир. Одатда ҳамма соҳага қараганда ҳам ада-

Биётга бўлган қизиқиш кучли дейилади. Бизнингча эса, бундай эмас. Гарчи биз адабиёт аҳлидан бўлсак-да, ҳақиқат олдида бўйинсунуб шуни эътироф этамизки, элимизда, нафақат бизнинг элимизда, балки барча миллатлару элатларда адабиётга бўлган қизиқишдан кўра тарихга бўлган қизиқиш кучлироқдир. Бу фикримизни шу нарса ҳам тасдиқлайдики, кузатишларимизга кўра китобхон «соф» бадиий асарларга қараганда тарих билан йўрилган тарихий-бадиий асарларни, масалан, тарихий роман, драма, қисса, дoston, ҳикояларни қизиқиш билан ўқийди, тарих асари сифатида қабул қилади ва, шунингдек, «Султон Жалолиддин Мангубердиннинг суварат ва сийрати», «Зафарнома», «Бобурнома», «Ҳумоюн-нома», «Шажараи турк», «Самария» каби китобларни худди бадиий асарлардек қабул қилади. Ҳатто адиб ёки шоирнинг ижодий фантазияси билан яратилган бадиий образларни ҳам тарихда ўтган аниқ бир шахс ҳисоблаб, унинг таржимаи ҳоли билан қизикади, у ҳақда муаллифларнинг ўзларидан сўрайди, уларга мактублар йўллайди, улар дунёдан ўтган бўлсалар, адабиёт ўқитувчилари ва тарихчи олимлардан сўраб-суриштиради. Абдулла Қодирий яратган Юсуфбек ҳожи, Отабек, Қумуш, Анвар, Раъно ва бошқа образларга, Ғафур Ғулломнинг Шум бола, Ёдгор, Ҳасан Кайфияларига нисбатан китобхонларимизда шундай қизиқиш бўлган ва адабиёт муҳиблари ва мухлислари ўртасида ҳамон бу борада баҳслар давом этади.

Хуллас, одамзод учун тарихга, ўз ўтмишини билишга интилиш туғма одат. Одамда бу одатнинг мавжуд бўлишига сабаб шуки, унда хотира ҳам бор, у ўз ўтмишини, ажодларини эслаш фазилатига эга.

Р и в о я т. Ғовийларнинг айтишларича, Одам Ато завжаи заифалари бўлмиш Момо Ҳаво айтганларини қилиб, Оллоҳ таолога берган ваъдаларини унутишлари туфайли жаннатдан Ерга туширилган эканлар. Шундан кейин жаннатда кечирган ҳузур-ҳаловатли турмушларини қумсаб, қўп эслабдилар. Ўтмишни эслаш ана ўшандан бошланибди. Шу тариқа, тарих аввало инсон хотирасида вужудга келибди. Хотиравий тарих ажлоддан авлодга ўтаверган. Идрис алайҳиссалом замонларига келиб хотиравий тарих китобий тарихга айланибди. Чунки бу даврда ўқув-ёзув ишлари йўлга қўйилади. Дарс, мударрис ва мадраса сўзларининг ўзаги Идрисдир. Дарс — ўқитиш, мударрис — ўқитувчи, мадраса — ўқитиш жойи деганидир.

Бу ривоятнинг маъзида «Ўтмишни эслаш жаннатни кўмсашдек хайрлидир», деган маъно ётадир. Шу сабабли тарихга қизиқиш, уни ўрганиш, тарих ярата бориб, уни авлодларга қолдириш масъулиятли вазифа, тарих соҳаси — муқаддас соҳалардан бири, тарихчилик — шарафли юмуш ва касб. Бу айtilган фикрлардан келиб таърифласак,

тарих — бу ўтмишнинг бугунгача сақланиб келаётган хотираси,

тарих — аввало фан, агар у сўз санъати билан ифодаланса,

унга тафаккур йўғрилса, унда холис таҳлил ва маънавий талқин бирикса, танқид назаридан ўтказилса, далил (факт) ва воқеа-ҳодисаларнинг муҳими номуҳимлардан сараланса, замонлар галвиридан ўтказилса, ана ўшанда у фанлик мақомига эришади.

Турмушда юз берган воқеа ва ҳодисалар турлича бўлади ва турли ҳолатда кечади. Шунга қараб уларни баён этиш шакли, услуби, ўрни, ҳажми ҳам турлича бўлади. Бундаги фарқлардан тарихнинг турлари, адабиёт тили билан айтганда, «жанр»лари келиб чиқади. Маълумки, бир жанр иккинчи бир жанрдан нимаси биландир фарқланади, вазифаси ҳам ўзгача бўлади, шунингдек, улар ўртасида муштарак жиҳатлар ҳам мавжуддир. Бу фикримизни китобхонга ёрқинроқ етказиш учун образли ифодалаш мақсадида бир рамзий ва нисбий мисолни шарҳлаб ўтамиз.

Айтайлик:

«Аввал ошиқ ўлди, кейин маъшуқа ўлди». Бу — хронология. Хронология оддий дарак гаплардан иборат бўлади.

«Аввал ошиқ ўлди, кейин айрилиқ азобига дош беролмай, маъшуқа ҳам вафот этди». Бунда хабардан ташқари ҳолат ва кайфият ҳам ифодаланапти.

«Аввал ошиқ ўлдирилди, кейин мусибат ва айрилиқ азобини чекиб, маъшуқа ҳам бу дунёни тарк этди». Бунда ҳолат, кайфият, шу ҳолат ва кайфиятларни келтириб чиқарган сабаб, мана шу сабаб натижасида юз берган жараён ва бу жараённинг оқибати ҳам бор. Демак, ҳулоса чиқариш мумкинки, маъшуқанинг талабгорлари кўп бўлган, унинг висолига етмоқ учун рақиблараро кураш кетган, бу курашда ошиқ ҳалок бўлган, маъшуқа чин вафодор бўлгани учун ўзгага кўнгил ботламай, севгисида содиқ қолади, айрилиқ дардига мубатало бўлиб, шу дард ила дунёдан ўтади.

Ҳақиқий тарихий асарларда турмушда юз берган воқеа ва ҳодисанинг турига қараб, шундан келиб чиқиб, баён услуби, шакли, ўрни, ҳажми ҳам турлича белгиланиши китобхон кўнглига йўл топишда асосий омиллардан бири эканини таъкидлаш учун ушбу рамзий ва нисбий мисолни келтириб ўтдик.

Китобнинг «Сўзбоши ўрнида» қисмидаги «ўн тўққизинчи аср Франция тарихи француз муаррихлари китобларига қараганда, француз адиби Бальзак рўмонларида аниқроқ ва чуқурроқ тасвирланган экан!» деган фикр ҳам ана шу мулоҳазамизга ҳамоҳанг келади.

Маънавий меросимиз бўлмиш тарихга бағишланган тарихий асарларимиз бадиийёт билан йўғрилгани сингари халқ рўмонлари, қиссалари, дostonлари замирида ҳам тарихга асосланиш ётади. Мумтоз бадиий адабиётимизда яратилган эпик асарлар — дostonларни тарихий-бадиий асарлар дейиш мумкин. Бир мисол. Алишер Навоийнинг «Хамса»сидан ўрин олган «Лайли ва Мажнун» дostonининг бош қаҳрамонларидан бири Мажнун аслида милodий бешинчи асрда яшаб, ижод этган араб шоири Қайс исмли тарихий шахс бўлган экан.

Бизнинг кузатишларимизга қараганда, ўтмиш тарихимиз тарихчиларимиз томонидан тўғри талқин қилинса, бу ўз навбатида бадиий адабиётда яратиладиган асарларда тарих тўғри акс этишига омил бўлар экан, аксинча бўлса, тарихий мавзуда битилган асарларда ифодаланган воқеалар, қаҳрамонларнинг суврати ва сийрати нотўғри ифодаланиб қолиши ҳам мумкин экан. Масалан, Амир Темур, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор валий, Шайбонийхон, Муҳаммадалихон Ғозий каби ўнлаб тарихий шахслар фаолияти шўролар даврида чиқарилган «илмий» ишларда асосан нотўғри талқин қилингани туфайли, бундай бирёқламалик бадиий адабиёт ва санъатга ҳам кўчиб ўтди.

Дунёда қадим замонлардан ўз давлатчилигига эга бўлиб келган халқлар ҳам, ўз давлатчилигини ўрта асрлар ва сўнгги асрларда тузган халқлар ҳам, шу асримизда ёки яқингинада ўз давлатчилигига илк бор эришган халқлар ҳам бор. Қайси халқнинг қачон ўз давлатини тузгани ва ўша давлат ўша замонда қайси ҳудудларда вужудга келиб, қанча давр яшаганини билиш тарихий жиҳатдан жуда зарур. Умуман, жаҳон халқлари давлатчиликларини, Турон — Туркистон — Ўзбекистон тарихини, ўзбек халқи давлатчилиги тарихини,

қўшни халқлар тарихини яхши билмаслик оқибатида шўролар замонида ўтмишга бағишланган тарих китобларида давлатларнинг номлари, ҳудудлари, жўрофий атамалар бугунги ном, ҳудуд ва атамалар билан айтилиб, тарихийлик тамойилига зид иш тутилган ҳоллар кўп учрарди. Бу эса бугунги китобхонда нотўғри таассурот ҳосил қилишидан ташқари адабий асарларнинг тарихий жиҳатдан асосли бўлишига салбий таъсир кўрсатарди. Шу туфайли бизга замондош бўлган айрим тарихчиларимиз чиқарган «илмий» ишларга суяниб, рўмон, драма, қисса ёзган адибу шоирларимиз анча-мунча ноаниқликларга йўл қўйганлар.

Бир мисол. Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино ҳақида ёзилган «тарихий» драмаларда ҳукмдор саройига Русия элчиси, Афғонистон элчиси ташриф буюради. Берунийлар, Ибн Синолар яшаган X—XI асрларда бу бўлиши мумкин эмас эди. Ҳолбуки, Русия давлати орадан 5—6 аср ўтгач, 1547 йилда, Афғонистон давлати эса, орадан 7—8 аср ўтгач, 1747 йилда вужудга келган. Берунийлар, Ибн Синолар замонида ҳали ҳатто Москва шаҳрининг номи ҳам йўқ эди, ҳозирги Афғонистон ишғол қилган ҳудуд Ғазнавийлар давлатининг вилоятлари эди. Демак, тарихчилар тарихийлик тамойилига қаттиқ риоя қилишлари, адибларимиз эса ҳаққоний тарихчилар ёзган ҳақиқий китобларга, энг яхшиси — аслиятга — биринчи манбаага мурожаат қилиб, иш тутишлари лозим экан. Чунки нотўғри ёзилган тарих китобига суяниб битилган бадий асарнинг пойдевори заиф бўлиб, тезда нураб кетади, зеро, тарихий ҳақиқат бир кунмас бир кун, эртами-кечми, барибир юз кўрсатажак.

Шўролар замонида Беруний, Ибн Сино, Аҳмад Ясавий, Амир Темур, Улугбек, Хожа Убайдуллоҳ Аҳроรวалий, Шайбонийхон, Муҳаммадалихон Ғозий каби унлаб буюк аждодларимиз ҳақида ёзилган тарихий ва тарихий-бадий асарларда тарих ҳақиқатининг юзаки ёки бузиб кўрсатилиши масаланинг бир томони, холос. Масаланинг иккинчи томони шуки, тарих ҳақиқати нотўғри тасвирланишига жамоатчилик бефарқ қараган.

Айтайлик, муаллиф Беруний замонаси тарихини чуқур ўрганмай туриб, ўша даврда қандай давлатлар мавжуд эканлигини ва уларни қайси сулолалар бошқарганини ўрганмай туриб, асар ёзишга ёзган экан, уни қабул қилиб олган ташкилот — Маданият вазирлигидаги масъул лавозимли кишилар ҳам, асарни саҳна-

янаштирган театр жамоаси — бадий кенгаш, адабий мақлош, режиссёр ҳам, спектаклни муҳокама қилиб, қабул этган ҳайъат аъзолари ҳам, томошадан кейин унга тақриз ёзиб, матбуотда эълон қилдирган театршуносу танқидчилар ҳам тарих ҳақиқати бузиб кўрсатилганига лоқайд қараганлар. Бу билан, айтмоқчимизки, шўро тузуми ҳукмрон бўлган даврдаги жамиятимизда тарих ҳақиқати рост тасвирланишга ёки нотўғри тасвирланишга — бу масалага бефарқ қаралган, демакким, халқнинг ўтмишига қизиқиш сусайган, бу борадаги фикрлар саёзлашган. Бу маънавиятдаги ижтимоий иллатлардан бири эди. Бу иллатнинг келиб чиқишига тарих бўйича маърифатсизлик — билимсизлик сабаб эди. Билимсизликдан маънавиятда оқсаш бошланади. Тарих билан яхши ва яқиндан таниш бўлишликнинг аҳамияти ҳам ана шундадир. Ўз ўтмишимизни, шунингдек, муайян даражада жаҳон ва қўшни халқлар кечмишини пухта билиш нафақат тарихчиларимиз учун, балки халқимиз маърифати ва маънавиятига дахлдор барча зиёлиларимиз учун зарурдир.

Тарих ҳақида ёзиш ва сўзлаш — шарафли ва ўта масъулиятли иш. Шу нуқтаи назардан қараганда Ислом Каримовнинг ушбу теран фикрлари айниқса эътиборлидир: *«Миллат, мамлакат ҳақида катта-катта минбарларга чиқиб гапиришнинг ўзига хос масъулияти бор. Муайян воқеа, шахсга муносабат билдираётганда, бу фақат бир киши ёки муайян тоифадаги кишиларнинг нуқтаи назари бўлиши мумкинлигини унутмайлик. Ёмон томони шундаки, субъектив фикр юқувчан бўлади. Чуқур таҳлил, мантиққа асосланмаган бирёқлама фикр одамларни, энг аввало тарихчи ўқитувчиларни чағиртади. Улар эшитганларини ҳақиқат шу экан деб, ўқувчиларга ҳам етказишади. Фақат баҳс, мунозара, таҳлил меваси бўлган хулосаларгина бизга тўғри йўл кўрсатиши мумкин»*. Бу фикрлар дастурий аҳамиятга молик.

Матбуот ва китоб ҳам катта минбарлардандир. Фақат бунда мулоқот билвосита, яъни ёзма шаклда олиб борилади. Бу мулоқот турининг иккита ўзига хос жиҳати бор: биринчиси, матбуотда чиққан мақола ёки нашриёт чоп этган китобга қайта-қайта мурожаат қилиш имконияти бор, бу афзаллик томони; иккинчиси, мақола ва китоб ҳужжат сифатида узоқ сақланиб боради, улар ҳақида келгусида баҳо берилиши мумкин, бу масъулиятли томони. Демак, муаллифлик нотикликдан масъулиятлироқдир.

Қарийб уч минг йиллик порлоқ ва шонли йўлга эга ўзбек давлатчилиги тарихига оид махсус бирор асар яратилмаган. Бу борада турли даврларда, турли муаллифлар томонидан ёзилган асарлар тарқоқ ҳолда ётибди, аксарияти бугунги китобхонга яхши маълум эмас. Ҳатто бундай асарларнинг оддий рўйхати ҳам тузилмаган. Биз шу ҳолни назарда тутиб, ҳурматли китобхонларда бу ҳақда муайян тасаввур ҳосил қилиш учун миллий давлатчилигимиз тарихи у ёки бу даражада ифода-ланган айрим китоблар хусусида қисқача тўхталиб ўтамиз.

Абу Райҳон Бериунийга замондош ва сафдош Абу Наср Муҳаммад ибн Абдулжаббор ал-Утбийнинг араб тилида ёзилган «Тарихи Яминий» асарида Сабуктегин ва унинг ўғли Султон Маҳмуд тарихи, хусусан, 976—1012 йилларда Туркистонда содир бўлган воқеалар баён қилинади. Маълумки, Ислом дунёсининг шарқий ҳудудларида олиб борган буюк ишларига мукофот тариқасида Султон Маҳмуд Ғазнавийга Бағдод халифалиги томонидан «Ямин уд-давла» — «Давлатнинг ўнг қўли» деган фахрий унвон берилган эди. Мазкур асар Ямин уд-давла Султон Маҳмуд Ғазнавийга бағишлангани учун «Тарихи Яминий» деб аталади. Бу асарни бугунги ўзбек китобхонига етказилиши лозим бўлган китоблардан бири десак арзийди.

Муаллифи Масъуд ибн Усмон Кўхистоний бўлмиш «Тарихи Абулхайрхоний» асари Шайбонийхоннинг бобоси Абулхайрхонга бағишланган бўлиб, унда ўзбек давлатларидан бири бўлмиш «мамлакати ўзбек»нинг ташкил топиши ҳақида, XV аср воқеалари хусусида сўз боради.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг буласи ва шоғирдларидан бири Мирзо Муҳаммад Ҳайдар (1499 йили Тошкентда туғилган)нинг «Тарихи Рашидий» асарида XIV—XVI асрларда Туркистон, Шарқий Туркистон ҳамда ҳозирги Афғонистон ва ҳозирги Ҳиндистоннинг шимолий ҳудудларида бўлган сиёсий воқеалар, ўзбек хонларининг қўшни давлатлар билан алоқалари ҳақида ҳикоя қилинади. Муаллиф 1509—1551 йиллардаги воқеаларни ўз кўзи билан кўрган, фаол иштирок этган. Ушбу китоб шу жиҳати билан «Бобурнома»га яқин туради ва унда тасвирланган воқеаларни тулдиради ва давом эттиради.

Мулла Олим Махдумхўжа Тошкандий қаламига ман-

суб икки жилддан иборат «Тарихи Туркистон» китоби Қўқон хонлиги тарихига оид анча мукаммал асарлардан ҳисобланади. Унда Шохрухбий томонидан янги давлат — Қўқон хонлигининг ташкил топишидан бошлаб, Руеия томонидан бу хонликни босиб олинишигача бўлган тарихи батафсил баён қилинган. Асарда Қўқон хонлари сулоласи, хонликнинг Русия ва Бухоро амирлиги билан муносабатлари ҳам акс эттирилган. Энг муҳими, хонликда мавжуд бўлган мингбоши, қушбеги, парвоначи, шиғовул, ҳудайчи, тунқотар, ноиб, оталиқ, мухторбоши, шарбатдор, дастурхончи, хазиначи, маҳрамбоши, эшикоғабоши, понсодбоши, тўқсабо, девонбеги, мирзабоши, юзбоши, баковулбоши, даҳбоши, қози ул-қуззот, қозикалон, қозинаскар, қози махсус, аълам, муфтий, мударрис, шайх ул-ислом, шайх ул-машойих каби мансаб ва лавозимлар, шунингдек, элшуносликка оид маълумотлар кенг ёритилган. Ушбу асар миллий давлатчилигимиз тарихини ўрганиш ва ёзиш учун яхши манбалардан бири бўлиши билан бир қаторда бугунги китобхон учун маърифий аҳамиятга ҳам эгадир. Бир мисол. Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» ва «Мехробдан чаён» рўмонларида Қўқон хонлигида мавжуд бўлган мансаблар айнан тилга олинади. «Тарихи Туркистон»нинг 1915 йилда Тошкентда чоп этилганини, Қодирий рўмонлари йигирманчи йилларда ёзилганини эътиборда тутсак, буюк адибимиз бу китобни биринчи манба сифатида назаридан ўтказган кўринади чоғи.

Машхур маърифатпарварлардан бири Исҳоқхон тўра Иброт қаламига мансуб «Тарихи Фарғона» асари ҳам Қўқон хонлари ва улар ҳукмронлиги даврида юз берган тарихий воқеалар, Қўқон, Андижон ва Наманган шаҳарлари тарихи ёритилгани билан муайян даражада аҳамиятга эга.

Шоир ва олим Баёний томонидан 1911—1914 йилларда ёзилган «Тарихи Хоразм»да XVII асрнинг иккинчи ярмидан то 1914 йилгача Хива хонлигида юз берган тарихий-сиёсий воқеалар тасвирланган.

Миллий давлатчилигимиз тарихига доир бир қатор тарихий асарларни (чунончи, Мирхонд, Хондамир, Абдураззоқ Самарқандий, Мунис, Огаҳий ва бошқаларнинг тарихга оид китобларини) китобимизнинг илгариги бобларида тилга олиб ўтганимиз учун, улар ҳақида яна тўхталиб ўтиш шарт бўлмаса керак, деб ўйлаймиз. Шундоқ ҳам миллий давлатчилигимиз тарихини

мукаммал қилиб яратмоқ учун асл манбалар етарли экани аён бўлиб қолди. Буларни ўрганиш, саралаб нашр этиш, уларга суянган ҳолда ўзбек давлатчилигининг мукаммал тарихини яратиш яқин келгусидаги асосий вазифалардан бири бўлиб кун тартибида кундаланг турибди. Ўз тарихимизни чуқур ўрганишга киришиш кунтли, ўзбек, араб, форс ва бошқа тилларни билувчи етук матншунос кадрлар фаолиятидан бошланади.

Муҳтарам Юртбошимиз «Давлатчилик бутунги кунда ўта сиёсий масала бўлиб турибди» дея бутун жамоатчиликнинг, айниқса, тарихчи олимлар, шунингдек, олимлар, адиблар, ноширларнинг эътиборини шу жабҳага қаратганидан кейин бу соҳада силжиш юз берса керак, деб умид қиламиз. Ўзбек давлатчилиги тарихини мухтасар ҳажмда ҳам, кўп жилдли ҳажмда ҳам ёзиш учун кўҳна манбалар етиб ортади. Лекин асар яратишда ҳам асар яратиш бор. *«Бу ерда фан ва сиёсатнинг ўзаро муносабати хусусида тўхталмиш жоиз, — дея огоҳлантириб ўтади Ислом Каримов. — Зеро, фан, масалан, тарих фани ўз йўлига, сиёсат ўз йўлига, уларнинг бир-бирига алоқаси йўқ, дегувчилар ҳам топилди. Ўйлаб кўрайлик, тарих фани маҳсули — унинг хулосаларидан аввало ким фойдаланади? Сиёсатчилар эмасми? Ўз сиёсатини оқлаш, уни олға суриш, тарғиб этиш, узвийлигини таъминлаш, обрўсини кўтариш учун улар тарих фани хулосаларига мурожаат этади».*

Тарих фани хулосаларини кимлар чиқаради, кимлар қайси мақсадларда ишлатади — ҳамма гап шунда. Аввало, тарихдан қандай хулоса чиқариш тарихчининг қандай шахс ва қандай олим эканига боғлиқ. Холис тарихчидан ҳаққоний хулоса чиқади, ноҳолис тарихчидан нотўғри хулоса чиқади. Инсонпарвар ва маърифатпарвар кучлар нотўғри хулосаларни рад этиб, ҳаққоний хулосалардан эзгулик мақсадларида фойдаланадилар. Тажовузкор кучлар эса нотўғри хулосаларни жон-жон деб қабул этиб, ҳаққоний хулосаларни ҳам чаппасига талқин қилиб, ўзларининг ёвуз манфаатлари йўлида ишлатадилар. Муҳтарам Юртбошимизнинг фикрича, бизга халқимизнинг миллий туйғусини, миллий гурурини уйғотадиган тарихий-илмий хулосалар керак, яъни «Фан давлатга, халққа, жамият тараққиётига хизмат қилиши лозимлигини унутишга асло ҳаққимиз йўқ».

Тарих фани, унинг бутунги аҳволи, истиқболи ҳақида фикр билдирар экан, Ислом Каримов ҳали-ҳануз

ҳасч ким расман ўртага қўймаган шундай бир жиддий масалага эътиборимизни қаратади: *«Агар биз тарихчиларни тарозига солсак, бугунги кун нуқтаи назаридан баҳоласак, талабга жавоб берадиганлари жуда камчиликни ташкил этади. Шунинг учун тарихчи мутахассислар тайёрлашни университетлардан, яъни бошланғич нуқтасидан яхшилаш лозим, деб ўйлайман. Керак бўлса, тарихга ихтисослашган мактабларни очиш лозим. Бунинг учун эса аввало мукаммал дарсликлар яратиш, домлаларнинг ўзини қайтадан ўқитиш керак. Муҳими, ёшларнинг орасига кириш, уларнинг ичидан қобилиятли, фидойиларини топиш, уларнинг юрагини ёндириш керак»*. Давлатимиз бошлиғи бу борадаги фикрини давом эттириб, шундай қўшимча қилади: *«Биз ана шундай ёшларимизга ишонамиз, суянамиз, келажак умидларимизни улар билан боғлаймиз. Уларга қанча тез йўл очиб берсак, илмда, ижодда шунча кўп изланиш, баҳс бўлади. Изланиш, баҳс, мунозара бор жойда эса ҳақиқат юзага чиқади, тараққиёт бўлади»*.

Қувонарли жойи шундаки, ҳурматли Юртбошимизнинг бу таклиф ва истаклари ҳаётда татбиқ этила бошлади. Тарихга ихтисослашган мактаблар очилди, уларга қобилиятли, тарих фанига ихлоси биланд ёшлар ўқишга қабул қилинди. Утган ўқув йилидан эътиборан университетларнинг тарих факультетлари ўқув дастурига замона тақозоси билан тегишли ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритилди, мукаммал дарсликлар яратиш масаласи ўртага жиддий қилиб қўйилди. Домлаларнинг ўзини қайтадан ўқитиш масаласига келсак, бу анча қийин савдо, мураккаб муаммо. Онги шўролар замонасида шаклланиб қолган, бутун умри бўйи коммунистик мафкурага мос дарс ўтиб келган, ўша тузумга мос «илмий» ишлар ёзган кишининг шуурини ўзгартириш осон ва тез кечадиган жараён эмас, албатта. Бунинг учун эса аввало маълум бир вақт керак, қолаверса, домлаларимизнинг ўзига инсоф берсин, деймиз.

Ислом Каримов тарих соҳасидаги аҳволни чуқур таҳлил қилар экан, долзарб масалалардан бири сифатида довьорак, замонавий фикрлайдиган олимлар етишмаслигини алоҳида таъкидлаб ўтади: *«Бизда довьорак, замонавий фикрлайдиган олимлар етишмайди. Мен академик Яҳё Ғуломовни яхши билардим. У мустақил фикрга эга бўлган, керак бўлса, энг юқори лавозим эгасига ёқмайдиган тўғри гапни дадил айта оладиган олим эди»*.

Юртбошимизнинг шоҳидлик беришича, шўро даврида фақат томлардагина пахта экилмай қолган бир пайтда қаърида тарихий обидалар, бутун бир шаҳар ястанган тарихий тепаликларни текислаб пахта даласига айлантириш сиёсати авж олганда бунга қарши чиққан олим Яҳё Фуломов бўлган, бу фазилати туфайли тазйиқ кўрган: *«Адолатни ҳамма нарсадан устун билган, ватанпарвар одам шундай бўлади. Ана шундай одамлар ҳаёти бизга ибрат мактаби бўлмоғи лозим»*.

Дарҳақиқат, худди шундай. Олимлик шарафига эришиш адолатлиликни, фидойиликни, ватанпарварликни тақозо этади.

Бизнинг кузатишимизча, ҳозир республикамызда мавжуд тарих соҳаси бўйича номзодлик ва докторлик илмий даражалари, доцент, профессор, мухбир аъзо ва академик илмий даражаларига эга тарихчиларга қараганда шарқшунослик соҳаси бўйича ана шундай илмий даража ва илмий унвонларга эга олимлар анча-мунча оз экан, Фанлар академиямызнинг Тарих институтини ҳисобга олмаганда ҳам, республикамыздаги деярли барча олий ўқув юртлари гуманитар факультетларида бир нечалаб тарихчи фан номзодлари ва фан докторлари, доцент ва профессорлар ишлайдилар, дарс берадилар. Шунга кўра устунлик тарихчи ходим томонда. Лекин илмий ишларнинг сифати, салмоғи, мавзунинг ўлмаслиги, ёзилган, нашр этилган ва энди нашр қилишга (илгари ва яқинда) тайёрлаб қўйилган асарларнинг аҳамияти ва қадри нуқтаи назаридан баҳоланса, тарозининг палласи шарқшунос олимлар томонига чўнг босиб кетади. Бунинг бир неча сабаби бор, албатта. Биринчи сабаб, асосийси ҳам шу бўлса керак, тарихчи илмий ходимларнинг кўпчилиги энг бошида мавзу танлашда нотўғри йўлдан кетганлар, юқорида таъкидлаб ўтганимыздек, номзодлик ва докторлик илмий ишларини ёзиш учун шўролар замонасига кўра долзарб-у, аслида ўткинчи мавзуларни танлаганлар. Иккинчи сабаб эса, тарихчи илмий ходимларнинг ҳаммаси ҳам Шарқ тилларини, жумладан, араб ва форс тилларини шу тилларда ёзилган китоблар ва қўлёзмаларни ўқиш-ўрганиш даражасида эгалламаганлар. Ваҳоланки, халқимизнинг бой тарихий мероси араб алифбосида — ўзбек мумтоз тилида, араб ва форс тилларида иншо этилгандир. Шарқшуносларимиз эса бу тилларни муайян даражада билганликлари учун кўҳна ва нодир ман-

балар устида ишлаш имкониятига маълум даражада эга бўлганликлари сабабли улар яратган китоблар, илмий ишлар, нашр қилдирган ва нашрга тайёрлаган қўлёзмалар орасида сифат, салмоқ, мавзунинг боқийлиги, аҳамияти жиҳатидан тош босадиганлари, бугун ва келажакда ҳам қадр-қийматини йўқотмайдиганлари анчагинадир. Бунга «Фан» нашриёти чиқарган ўнлаб китобларни мисол қилиб келтириш мумкин. Қўринадики, ҳақиқий ўзбек тарихчиси бўламан деган зиёли одам камида учта тилни — мумтоз ўзбек тилини (араб алифбосига асосланган мумтоз ўзбек ёзувини ҳам, албатта), араб ва форс тилларини, тарихнинг хос соҳалари бўйича мутахассис бўлиш учун эса санскрит, ҳинд, пушту, ўрду, хитой, турк ва бошқа тилларни ҳам билиши лозим бўлади. Бунинг устига инглиз, француз, немис, испан ва рус тили каби жаҳоний тиллардан бирини ёки бир нечасини билиш олим одам учун фазилатдир.

Маълумки, олис ва яқин ўтмишда ёзилган халқимиз, жумладан, давлатчилигимиз тарихига оид асарлар араб алифбосига асосланган мумтоз ёзувимизда, мумтоз адабий тилимизда ва, шунингдек, араб ва форс тилларида битилган. Биз бу ўринда билохтиёр «мумтоз ёзувимиз» ва «мумтоз адабий тилимиз» ибораларини қўллаяпмиз. Ахир, ўзингиз бир ўйлаб кўринг-а, Октябрь тўнтаришигача бўлган адабиётимизга нисбатан «классик (мумтоз) ўзбек адабиёти» иборасини қўллайдилар-у, худди шу адабиёт яратилган тилимизни «эски ўзбек тили» дейиш, худди шу адабиёт асарлари қоғозга туширилган ёзувимизни «эски ўзбек ёзуви» деб аташ мантиққа зид эмасми? Зид, албатта! Демак, юқорида айтиб ўтганимиздек, араб алифбосига асосланган мумтоз ёзувимиз қўлланилган даврларда муомала воситаси бўлган тилимизни мумтоз ўзбек адабий тили десак ёки тўғридан-тўғри ўзбек тили деб атасак бўлаверади.

Ўтмишда ўзбек тилида яратилган асарларга ворислигимиз ўз-ўзидан аён, бу исбот талаб қилиб ўтирмайди. Халқимизнинг ўз фарзандлари ва бошқа айрим халқларга мансуб муаллифлар томонидан араб ва форс (шўролар даврида рус тилида ҳам) тилларида ёзилган асарларга нисбатан ворислигимиз масаласига қандай қаралади ва бу масала қандай ечилади? Энди сўз шу ҳақда боради.

Бу хусусдаги сўзни бошидан бошлаймиз. Ўз замон-

ларидаги лисоний анъанага кўра араб тилида ижод қилган буюк аждодларимизнинг узоқни кўра билишликдаги зукколикларининг қирраларидан бири шуки, қадим Турон — Туркистон — Ўзбекистондаги ўзлари туғилган юртларининг номини тахаллус қилиб олганлар: Хоразмий, Самарқандий, Бухорий, Термизий, Марвозий, Шоший, Карминагий, Форобий, Фарғоний, Яссавий, Насафий, Косоний, Ғиждувоний, Хўжандий, Балхий, Ҳиравий, Исфижобий, Ахсикатий ва бошқалар. Бу тахаллуслар ҳам уларнинг қайси юрту қайси мамлакат ва қайси халқнинг фарзандлари эканликларини кўрсатувчи далиллардан биридир. Бу **биринчидан**. Лекин фақат шу далил билан чекланиб қолиб бўлмайди ҳам, албатта. Масалан, Ҳиротда туғилган Алишер бобомиз Навоий ва Фоний тахаллусларини қўллаганлар. Балхда таваллуд топган буюк аждодимиз Султон Валад ўғли Жалолиддин ҳазратлари Румий тахаллуси билан машҳури олам бўлганлар. Шу каби мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Умуман олганда, тахаллус олиш ёки олмаслик ҳам, қандай тахаллусни сайлаб олиш ҳам мутлақо ихтиёрий ва эркин бўлган.

Иккинчидан эса, талантли асарлар қайси тилда ёзилиб қолишидан қатъи назар муаллифи вужудида оқиб турган қон барибир ўз халқига торттириб, қайиштириб туради. Чунки муаллифнинг асосий мақсади ўз Ватани, ўз халқи ва ўз давлатига хизмат қилишдир. Масалан, бутун Шарқ оламида «хамса»чилик яратиш анъанасини бошлаб берган Низомий Ганжавий гарчи ўз замонасида мавжуд лисоний анъанага кўра форс тилида ижод қилган бўлса-да, буюк озарбайжон шоири ва мутафаккири бўлиб қолаверган. Ёки бўлмаса, Мирзо Улуғбек «Зижи жадидаи кўрагоний» асарини форсча битган, асрдошимиз — академик Ҳабиб Абдуллаев ўзининг маъданшуносликка оид қимматли асарларини русча ёзган, лекин уларнинг асл мақсади, ўз юртига, ўз халқига хизмат қилиш эди. Демак, бу муаллифлар ўзбек олимлари бўлиб, халқимиз эса улар яратган асарларнинг қонуний ворисидир.

Учинчидан, давлат буюртмаси билан яратилган асарлар ҳам борки, бундай китоблар маънавий хазиналаримизда кўплаб сақланиб келмоқда. Қарийб уч минг йиллик давлатчилигимиз тарихини кўз олдимизга келтирсак, олий ҳукмдорларимиз ва вилоят ҳокимларимизнинг кўпчилиги ўз саройларидаги кутубхоналари билан

фтихор қилганлар, шу боис китобат ишига алоқадор
шуму фозил, носиру шоир, мусаввиру хаттотларни ўз
атрофларига тўплаганлар, уларни давлат ҳимоясига олиб,
қоддий таъминлаб турганлар, токи улар самарали ижод
қила олсинлар. тирикчилик ташвишлари билангина ўра-
лашиб қолмай, ўз истеъдодларини ёрқинроқ кўрсатсин-
лар. Олий девонларда вазир мақомига эга китобдор,
шунингдек, бош мунший, маликулкалом, маликушшуа-
ро лавозимли ва фахрий унвонли мансабдорлар хизмат
қилганлар. Масалан, Султон Ҳусайн Бойқаро саройида
Алишер Навоийнинг иниси Дарвешали китобдорлик
қилган, унинг зиммасида подшоҳнинг сарой кутубхона-
сига раҳбарлик қилишдан ташқари ушбу хазинани ян-
ги-янги асарлар билан бойита бориш, нодир ва камёб
қўлёзмаларнинг нусхаларини қилқалам хаттотлар санъати
ила кўпайтириш, саҳҳоф (китоб муқоваловчи)лар ва
хаттотлар хизматида бошқариш, элчиларга тортиқ эти-
ладиган ва элчилар орқали узоқ юртларнинг подшоҳла-
ри ва замонанинг буюк кишиларига юбориладиган сов-
ға китобларни тайёрлаттириб бериш каби давлат юмуш-
лари бўлган. Айтишларича, **30 котиб муттасил Алишер
Навоий асарларининг нусхаларини, 2 котиб эса Ҳусайний
(подшоҳ Султон Ҳусайн Бойқаро) ғазалларини кўпайти-
риш билан машғул бўлар экан.** Шунга қараганда, тему-
рийлар даврида, жумладан, Султон Ҳусайн Бойқаро ва
Алишер Навоий замонида Ҳирот саройида юзлаб хат-
тотлар давлатдан маош олиб, ҳукумат хизматида ўташ-
ган кўринади. Дарвешали аввалига шу лавозимида са-
марали ишлаб, беглик мартабасига кўтарилган ва амир-
лик рутбасига сазовор бўлиб, Амир Дарвешалибек деб
аталган. Бундай мисолларни Ғазнавийлар, Қорахо-
нийлар, Хоразмшоҳлар, Шайбонийлар сарой ҳаётидан
ҳам, кейинги ўзбек хонликлари саройлари турмушидан
ҳам келтириш мумкин.

Демак, ўзбек давлатлари ҳимояси ва таъминотида
туриб, ҳукуматнинг рағбати ва топшириғи бўйича тур-
ли муаллифлар томонидан ўзбек, араб ва форс тилла-
рида ёзилган илм-фан, адабиёт, санъат ва тарихшунос-
ликка оид асарлар, нафис санъат асарлари ва буюмла-
рига ҳам маънавий, ҳам ҳуқуқий жиҳатдан ўзбек дав-
латчилигининг давомчиси бўлмиш бугунги Ўзбекистон
Республикаси, ўша аждодларининг қонуний меросхўри
бўлмиш халқимиз сўзсиз ворисдир. Давлат таъминоти,
рағбати, ҳомийлиги ва ҳимояси бўлмаса, айниқса, ўрта

асрлар шароитида (ҳозирги кунда ҳам, албатта) шоҳ асарларнинг пайдо бўлиши, зўр истеъдодларнинг тула намоён бўлиши амри маҳол эди. Ўзбек давлатчилигининг тарихий аҳамиятининг қирраларидан бири шудир, десак арзийди. Бугунги кунда аجدодларимизнинг ўша илҳомбахш анъаналари Ўзбекистон Республикасида давлатимиз бошлиғи Ислом Каримов раҳбарлигида изчил ва самарали давом эттирилмоқда ва янги босқичга кўтарилмоқда, истеъдод эгалари рағбатлантирилмоқда.

Айтиб ўтилганлардан англашиляптики, қадимдан ўз миллий давлатчилигига эга бўлиб келаётган халқ ва халқларгина ўз давлатларининг бутун ҳудудларида яратилган асарларга (улар қайси тилда ёзилган бўлишидан қатъи назар) маънавий ворисдирлар. Лекин IX—X асрларда ва ҳаттоки асримизнинг бошларигача асосан кўчманчи турмуш кечирган, яқиндагина илк бор ўз миллий алифбосига ва миллий давлатчилигига эга бўлган халқ ёки халқларни, масалан, бундан минг йил аввал яшаб ўтган олим ва унинг асарларига ворис дейиш, бизнингча, тўғри эмас. Халқ оғзаки ижоди намуналари — дostonлар, ўланлар, термаларни далаю даштларда, овулу қишлоқларда ҳам яратиш мумкин, лекин буюк файласуф бўлиб етишиш учун истеъдоддан ташқари ривожланган шаҳар жамоаси, астроном учун расадхона, кимёгар учун тажрибахона керак ва ҳоказо. Улар муттасил фаолият кўрсатишлари ва тегишли натижаларга эришишлари учун узоқ давом этадиган тинч-осуда ва моддий таъминланган турмуш шарт-шароити — шаҳар ҳаёти зарур.

Оддийгина ҳаётий бир мисол. Истеъдод эгаси бўйсира бўлгунча уни ота-онаси, атрофидаги яқин кишиларигина танийди ва эътироф қилади, холос, баъзан улар ҳам бундай истеъдодни сезмасликлари ёки эътибор бермасликлари ҳам мумкин. Истеъдод эгаси ўзини намоён қила боргани сайин уни «дўстим», «қариндошим», «жияним» деювчи дўст-ёрлари, таниш-билишлари, тоға ва амакилари кўпайиб кетади, серганишу серуруғ бўлади-қўяди. Ваҳоланки, улар шу истеъдоднинг камолотга етишиши учун ҳеч қайишмаган, мутлақо лоқайд булган эдилар. Шунга ўхшаш ўтмишда ўтган буюк сиймоларга ворисмиз деювчилар бирдан ортиқ бўлишига табиий бир ҳол деб қараймиз. Аслида эса, ўша буюк зот қайси халққа мансублиги, қайси

бир давлатнинг фуқароси ва қайси бир ҳукмдорнинг сояи давлатида паноҳ топиб, ҳимояти ва таъминотида бўлиб, қайси топшириқларини бажарганлиги ёлғиз Оллоҳ таолога аёнлир. Буни илмий таҳлил ва далиллар келтириш йўли билан ҳам аниқлаш мумкин. Биз бир асар — «Зафарнома» китобининг яратилиши жараёни қандай кечганини эслатиш орқали шу ишга бир уриниб кўрамиз, илгари ҳам бу ҳақда йўл усти бир шингил тўхталиб ўтган эдик, энди эса мавзунинг ҳозир тилга олинаётган қиррасини ёритиш мақсадида яна ўша асарга мурожаат қиламиз.

«Зафарнома» асари қуйидаги ташкилий, ташкилий-ижодий ва ижодий босқичлардан кейин вужудга келган:

1. Темурийлар давлатига қарашли Форс вилояти (маркази Шероз шаҳри) ҳокими, Амир Темурнинг набираси, Шоҳрух мирзонинг ўғли, Мирзо Улугбекнинг иниси Иброҳим Султон ҳижрий 822 (милодий 1419/1420) йили бобоси ҳақида махсус китоб ёздиришни ният қилади.

2. Амир Темур ҳақида ўз даврида котиблар томонидан туркий (ўзбек) ва форсий тилда ёзиб қолдирилган маълумотларни унга келтириб бериш ҳақида фармон чиқаради.

3. Шу фармонга мувофиқ маълумотларни тўплаш бўйича бутун мамлакатда ишлар олиб борилган.

4. Тўпланилган маълумотлар билан танишиш учун учта гуруҳ тузилган. Туркий ва форсий тилларнинг билимдонлари икки гуруҳни, воқеаларни ўз кўзи билан кўрганлар учинчи гуруҳни ташкил этган. Иш бошида ҳокимнинг ўзи — Иброҳим Султон турган. Дастлаб Амир Темур ҳақидаги ҳар бир ҳикоя ўқилган, агар у воқеани ўз кўзи билан кўрган кишининг талқинига тўғри келмай қолса, Иброҳим Султон ҳақиқатни топиш учун турли шаҳарларга чопарлар юбориб, мазкур воқеани Амир Темурнинг бошқа замондошларидан суриштиртирган ёки қўшимча маълумотлар тўплаган. (Агар Соҳибқирон тузган салтанатнинг улкан ҳудудларини кўз олдингизга келтирсангиз, ёки бўлмаса, бу салтанатнинг 1420 йилдаги чегараларини чама-лаб кўрсангиз, чопарлар битта маълумотни аниқлаш учун минг-минглаб чақиримлаб йўл босганига ишонч ҳосил қиласиз. От-уловдан бошқа транспорт воситаси бўлмаган XV аср шароитида бу иш анча машаққатли ва катта чиқимни талаб этадиган юмуш эди.

Лекин давлат топшириғини бажариш, фармонни иж-ро этиб, Соҳибқирон руҳини шод қилиб, номини абадийлаштириш шарт эди). Барча гувоҳларнинг ҳикояларини ҳам эшитгач, Иброҳим Султон айтиб турган ва асарнинг дастлабки хомакиси ёзиб борилган. Бу иш ниҳоясига етказилгач, хомаки нусха Шарафиддин Али Яздийга топширилган.

5. Шу хомаки нусха асосида унга сайқал бериш йўли билан Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома»ни ёзишга киришган.

6. «Зафарнома»нинг ёзилиш жараёнини Иброҳим Султон назорат қилиб турган. Унинг буйруғига биноан бу китобни ёзиш вақтида саналар, жой номлари, улар орасидаги масофа ҳақидаги барча маълумотлар жуда синчиклаб ўрганилиши шарт бўлган. Иброҳим Султон буйруғига кўра, Шарафиддин Али Яздий олдида тўртта талаб қўйилган: а) асар жонли ва тушунарли қилиб ёзилсин; б) ҳужжатларга қатъий риоя қилинсин; в) хомаки нусхасидан четга чиқилмасин; г) ҳеч нарса бўяб кўрсатилмасин. Шарафиддин Али Яздий Иброҳим Султоннинг фармон ва буйруғига қатъий амал қилиб, ҳукумат топшириғини шараф билан адо этган. Умуман, бу буюк зот темурий ҳукмдорлардан кўп марҳамату илтифотлар кўрган ва бунга жавобан сидқидилдан хизмат қилган. Камолиддин Абдулвосеъ ан-Низомийнинг «Мақомоти мавлавий Жомий» асарида ёзилишича, ҳатто Абдурахмон Жомийдек улўғ шоир ҳам Шарафиддин Али Яздий Ҳирот шахрига келганида, Инжил ариғи қирғоғида учрашиб суҳбатлашганларида нима учундир буюк тарихчига, олим ва билимдон бўлишига қарамай, вақтини ҳукмдорларга хизмат қилиш ва уларни мадҳ этиш билан ўтказиб юрганлигидан таъна қилган экан. Ҳақиқатда эса Шарафиддин Али Яздий Соҳибқирон ҳақидаги энг мукаммал асар бўлмиш «Зафарнома»ни таълиф этиш баробарида ўз номини ҳам шарафлаб, тарихда абадий қолдириб кетгандир.

Юқорида айтилганлардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, «Зафарнома»дек улкан тарихий асарлар фақат давлат ҳомийлигида, ҳукуматни оқил, фозил ва маърифатпарвар ҳукмдорлар бошқарган даврлардагина дунёга келади.

«Зафарнома» яратилиши бўйича амалга оширилган ишларнинг ҳажми ва кўламини кўз олдимизга келтирсак, китоб учун материаллар тўплашда, уларни ўрга-

миш, саралаш юмушларида юзлаб киши қатнашган кўринади. Асарнинг дунёга келишида хомаки нуххани айтиб туриб ёздирган Иброҳим Султоннинг ҳиссаси ҳам бош муаллиф Шарафиддин Али Яздийникидан кам бўлмаса керак. Амир Темура ҳақида китоб ёздириш ғоясини уртага қўйиши, ташкилий-амалий ишларни амалга ошириши, китобнинг йўналишини белгилаб бериши, ёзиш жараёнида ғоявий раҳбарлик қилиб туришини ҳам эътиборга олсак, Иброҳим Султоннинг «Зафарнома»нинг вужудга келишидаги ўрни ва иштироки янада ойдинлашади. Ҳозирги ибора билан айтганда, Иброҳим Султон раҳбарлик қилган бутун бошли бир илмий-тадқиқот институти «Зафарнома»ни яратган.

Темурийлар замонида юз берган бу воқеага ўхшаш воқеалар улардан илгари ҳам, кейин ҳам бўлган-у, лекин айнан шунга теппа-тенг келадигани бўлмаган. Чунки Соҳибқирон бобомиз миллий давлатчилигимиз тарихида алоҳида бир чўққи сиймо! Унинг руҳи ўзи ҳақида асар яратувчиларни ҳам улғайтган ва улғу этажак! Эҳ-ҳе, айтаман десак, ёзаман десак, бизким, ўзбекларнинг давлатчилик тарихида ажойиб, ғаройиб, ибратормуз воқеалар жуда кўп, бу юмушни адо этмоқ учун, шоир ибораси билан айтганда, мингта Фирдавсий керак. Ҳа, бу шарафли ишни бажариш кўпчилик билан бўлади. Биз, бу «Бизким, ўзбеклар»имиз билан шу юмуш ижросига бир улуш қўша олсак, ўзимизни бахтли деб билган бўлардик.

Умуман, ўтмиш тарихимиз, хусусан, давлатчилигимиз тарихини чуқур илмий асосда ўрганиш, бадий, тарихий-бадий, илмий-оммабоп адабиёт, театр ва кино санъати, тасвирий санъат, ҳайкалтарошлик асарларида, матбуот ва оммавий ахборот воситалари орқали ёритиш ва тарғиб-ташвиқ қилишнинг аҳамияти, келажаги буюк давлат қураётган эканмиз, бу ишларнинг аҳамияти янада ошиб бораверади, чунки ўтмишдаги порлоқ ва шонли саҳифалар истиқбол биносига пойдевор бўлиб хизмат этади. Истиқлол шарофати билан бу борада жонланиш бошланиб кетди. Муҳтарам Юртбошимиз томонидан таъкидланганидек, олимларимиз тарихимизнинг турли даврларига доир рисоалар ёзишмоқда, тарихий мавзуда йирик насрий, саҳна асарлари яратилмоқда. Оммавий ахборот воситалари маънавий қадриятларимизни кенг тарғиб қилаётгани, суҳбатлар, мулоқотлар, фикрлар ранг-

баранглигининг пайдо бўлаётгани диққатга сазовор. Ёшларнинг Ватан, миллат тақдири учун ўзларини маъсул сезиб, бу баҳсларда дахлдорлик туйғуси билан иштирок этаётгани кишини айниқса қувонтиради.

Ҳайкалтарошлик, меъморчилик, шаҳарсозлик, тасвирий санъат, китоб безакчилигимиз тарихий тўғри ўзанга тушиб олди, бу борадаги ютуқларимизга Ислом Каримовнинг доно маслаҳатлари, йўл-йўриқлари ва курсатмаларига риоя қилиниб эришилмоқда, десак айни ҳақиқатни айтган бўламиз. Бунга мисол тариқасида Соҳибқироннинг салобатли ҳайкалларини, Темурийлар тарихи давлат музейи биносини, Амир Темури юбилейи муносабати билан чиқарилган китоб ва альбомларни. Самарқанд, Бухоро, Хива, Шаҳрисабзда қилинган таъмирлаш ишларини, Аҳмад ал-Фарғонийнинг 1200 йиллиги муносабати билан Фарғона ва Кува шаҳарларининг кўр-кўрага кўрк қўшилганини, Имом ал-Бухорий таваллудининг 1225 йиллиги муносабати билан Хартанг қишлоғида амалга оширилган бунёдкорлик ишларини ва шу кабиларни келтириш мумкин.

Бу борада қилинган ишлар кўп, амалга ошириладиган ишлар ҳам анча, камчиликлар ҳам бор, албатта. Темурийлар тарихи давлат музейи чиндан ҳам зиёратгоҳлардан бири бўлиб қолди. Кексаю ёш келувчилар бу ерда Соҳибқирон бобомизнинг ҳаёти ва фаолияти билан кўргазмали тарзда танишмоқдалар. Бироқ Амир Темури ҳаёти ва фаолияти воқеаларга жуда бой бўлишига қарамай, 660 йиллик юбилейи муносабати билан ёзилган ва саҳналаштирилган кўпчилик саҳна асарларида унинг сиймоси бир томонлама талқин қилинди. Француз драматурги Христофор Марло йўлидан борилиб, Амир Темурнинг Йилдирим Боязид билан туқнашуви воқеаси асардан асарларга кўчиб ўтди. Шўролар даврида яратилган буюк аждодларимиз (масалан, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор валий ва бошқалар) сиймоси бузиб талқин қилинган адабий ва саҳнавий асарларни бугунги китобхон ва томошабинга тақдим этишда эҳтиёт бўлиш керак. Чунки ҳозирги китобхон ва томошабинларимиз истиқлол шарофати билан нашр этилган асарлар орқали шўролар даврида қораланиб, «пиринг қаллоб» дейилиб келинган улуғ аждодларимиз ҳақидаги тарихий ҳақиқатни эндиликда биладилар.

Темурийлар шажараси ҳақидаги китобнинг нашр этилиши улуғ ишлардан бири бўлди. Хоразмшохлар,

қорахонийлар, салжуқийлар, ғазнавийлар, шайбонийлар, аштархонийлар, манғитлар, минглар шажараларини тузиш ўзбек давлатчилиги тарихини яратишда ўзак масалалардан ҳисобланади. Шунингдек, улар тузган ва бошқарган давлатларнинг ўша замонлардаги сиёсий-маъмурий хариталарини тузиш ва нашр этиш зарур. Бу тарихшунос, қадимшунос, шарқшунос, элшунос, географ олимларнинг биргаликда амалга оширадиган вазифасидир. Шунингдек, бу ишга тилшунос ва адабиётшунос олимларни ҳам жалб этиш фойдадан ҳоли бўлмайди. Мамлакатлар, вилоятлар, шаҳарлар, қишлоқлар, эл ва элатлар, тарихий шахсларнинг номларини тарихий жиҳатдан ҳаққоний қилиб ёзишда тилшунос ва адабиётшуносларнинг билимлари ҳам асқотиши турган гап. Масалан, Алишер Навоий асарларида ҳозирги Шри Ланка мамлакати Сарандиб деб, Япония эса Ёпунӣ деб, славянлар сақолиб деб аталган ва ҳоказо.

Халқимиз ва давлатчилигимиз тарихига оид хариталар ўтмиш тарихимизга қизиққан ҳар бир киши учун, айниқса, ёш авлод учун тарихни чуқур билиш ва ҳис қилишда кўргазмали қурол бўлиб хизмат этади. Масалан, Амир Темури тузган, ўзида йигирма еттита мамлакатни бирлаштирган салтанатнинг харитасини, ёки бўлмаса, Соҳибқирон босиб ўтган йўллар тасвири туширилган харитани кўрган кишида бу давлатнинг нақадар улкан ва қудратли бўлгани ҳақида яққолроқ тасаввур уйғонади. Шунингдек, ўзбек халқининг тарихан ва ҳозирда яшаётган маконлари тасвирланган, янги хариталар ҳам керак. Чунки шўролар замонида чиқарилган бундай хариталарда халқимиз тарқалган ва яшаётган ҳудудлар ва нуфусимиз ҳақидаги маълумотлар аниқ берилмаган. Қолаверса, орадан анча йиллар ўтди. Хуллас, хариталар тарихни ўрганишда маърифий кўргазмали воситалардандир.

Ўз миллий давлатига эга бўлмаган халқ ўз ички ишларини ҳам бошқара олмас, ҳатто фойдаланиб келаётган ёзувини сақлаб қолишига ҳам ҳадди сизмас экан. Шўролар замонида ёзувимиз бир неча марта ўзгартирилди: йигирманчи йилларнинг бошларида асрлардан бери амал қилиб келаётган араб алифбосига асосланган мумтоз ёзувимиз ислоҳ қилинди, ўша йилларнинг охирида бу ёзув ҳам бекор қилинди, бундан мақсад халқимизни ўтмиш тарихидан узиб қўйиш эди. 1929 йилдан эътиборан лотин алифбосига асосланган

янги ёзувга ўтилди, бунда тилимизда бор бир неча ундош ва унли товушларга ҳарфлар белгиланмаганлиги туфайли талаффузимизга, бинобарин, тилимизга шикаст етказилди. Лотин ёзуви жаҳоний ёзув бўлгани сабабли у ҳам орадан ўн йил ўтар-ўтмас атайин бекор қилинди. Сабаби, мустамлакачиларни чўчитган нарсасу эдики, лотин ёзувини билган ва қўллаган халқ фарзандлари шу алифбога асосланган ёзувларни қўллайдиган халқлар, масалан, инглиз, француз, немис, испан тилларини ўрганиши ва ўша тилларда ёзилган асарларни ўқишга ёшликдан кўникма ҳосил қиладилар. Бу ҳол марказдагиларни чўчитади. 1940 йилда лотин ёзувидан кирилл ёзувига мажбуран ўтказилишимизнинг асосий сабаби мана шундадир. Мустамлакачиларнинг мақсади тобеъ халқларни фақат марказга боғлиқ бўлиб қолдириш, жаҳонга кўз очтирмаслик эди.

Миллий истиқлолга эришгунимизгача ёзувимиздаги ўзгартиришлар мажбуран, зўравонлик билан ўтказилган, халқимизнинг хоҳиш-иродасига зид бўлган тadbирлар, мустамлакачилик сиёсатининг бир машъум кўриниши эди, холос. Истиқлол шарофати билан кирилл ёзувидан лотин ёзувига ўта бошлашимиз эса халқимизнинг азму иродаси, манфаатларига жуда мос тadbирдир. Чунки лотин ёзуви жаҳоний ёзув бўлиб, жаҳонга чиқиш, жаҳонга юз буришда қулай воситалардан бири бўлиб, дунёнинг тараққий этган жуда кўп мамлакатларида (қардошларимиз турклар бу ёзувга йигирманчи йиллардан ўтишган) қўлланилади, бу ёзув расман қўлланилмайдиган араб давлатларида, Ҳиндистон, Покистонда, Малайзия, Хитой, Япония ва бошқа мамлакатларда ҳам, умуман, зиёлилар, хусусан, тижоратчилар, банк ходимлари, давлат ва жамоат арбоблари биладилар ва кундалик турмушларида қўллайдилар, жаҳоний реклама ҳам асосан шу ёзувда олиб борилади, шу ёзув қўлланиладиган инглиз тили эса дунё бўйича халқаро алоқалар ва муносабатларни олиб боришда биринчи ўринни эгаллайди.

Хуллас, лотин ёзувига ўтишимиз мамлакатимиз ва халқимиз ҳаётида муҳим ижтимоий-сиёсий аҳамиятга молик воқеалардан биридир. Шу билан бирга бу тadbир натижасида келиб чиқаётган, бартараф этиш унчалик қийин бўлмаган бир нозик жиҳат ҳам борки, уни айтмай ўтиб кетолмаймиз. Лотин ёзувига ўтишимиз шарофати билан кирилл ёзувида чиқарилган, халқимиз

руҳига ёт шӯровий мафкурани ташувчи, оммани фикрий чалғитувчи, телба-тескари мавзудаги қанчадан-қанча китобий маҳсулотнинг ҳозирги замондошларимизни ва келгуси наслларимизни маънавий заҳарловчи йўли тўсилади.

Республикамизда олиб борилаётган тўғри иқтисодий сиёсат самараси ўлароқ юртимизда мулкдорлар синфи тобора шаклланмоқда, бой-бадавлат кишилар кўпаймоқда. Бу эса маданият ҳомийларининг сафи тобора ошиб боради, деган сўздир.

Ўзбек халқи ва унинг давлатчилиги тарихини ҳолисона ўрганишнинг илмий асосларини шакллантириш, тадқиқотларни замонавий талаблар даражасига кўтариш, Ўзбекистон тарихи бўйича салоҳиятли етук тарихчилар илмий мактабини яратиш, Ватанимизнинг бой ва ранг-баранг тарихини тиклаш, унинг негизда халқимиз, айниқса, ёш авлод тафаккурида ҳаққоний тарихни идрок этиш ҳамда тарихий хотира туйғусини тарбиялаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 1998 йил 27 июлда «Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида» деб чиқарган ва Ислом Каримов имзо қўйган қарор республикамизда тарих фани равнақига кўрсатилаётган ғамхўрликнинг ёрқин бир далили бўлди. Ушбу қарорда таъкидланганидек, ўзбек халқи ва унинг давлатчилиги ҳаққоний тарихини ўрганиш мамлакатимиз ва чет элларда мавжуд тарихий манбалар таҳлили асосида олинган натижаларнинг жаҳон миқёсидаги эътирофига эришиш, уларга таянган ҳолда илмий, илмий-оммабоп асарлар, дарсликлар, турли адабиётлар яратиш ва мазкур билимларни кенг ёйиш ҳамда тарих соҳасида юқори маънавли илмий кадрлар тайёрлаш Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти фаолиятининг бош мақсади деб белгиланди. Институт ходимларининг умумий сони 100 нафар бўлди. Бу катта куч ва имкониятдир.

Тарих соҳаси ҳам доимо республикамиз ҳукумати-нинг диққат марказида турибди. Шу нуқтаи назардан қараганда, Ватан озодлиги йўлида жонини фидо қилган довжорак курашчи, миллий қаҳрамон, жаҳон халқлари тарихида ўчмас из қолдирган Жалололдин Мангуберди таваллудига 800 йил тўлиши муносабати билан унинг хотирасини абадийлаштириш ва тарихий адолат-

ни қарор топтириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 1998 йил 24 сентябрда «Жалолиддин Мангуберди таваллудининг 800 йиллигини нишонлаш тўғрисида» деб чиқарган қарори ҳамда халқимизнинг миллий маданияти, маънавияти ва маърифати тараққиётига улкан ҳисса қўшган атоқли шоир, тарихнавис, таржимон, давлат арбоби Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли — Огаҳийнинг адабий-илмий меросини янада кенг тарғиб қилиш ҳамда миллий қадриятларимизни асраб-авайлаш мақсадида «Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли — Огаҳий таваллудининг 190 йиллигини нишонлаш тўғрисида» деб чиқарган қарорини юқорида тилга олинган «Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарорнинг, буюк аجدодларимиз юбилейларини ўтказиш ҳусусида мустақиллик йилларида қабул қилинган ва амалга оширилган қарорларнинг манتيқий давоми десак бўлади.

Янги қарорларда белгиланишича, жумладан, 1999 йилда «Жалолиддин Мангубердининг дунё тарихида тутган ўрни» мавзуида халқаро конференция ўтказилади, «Шарқ халқларининг маънавий-маърифий тараққиётида Огаҳий адабий-илмий меросининг аҳамияти» мавзуида илмий-амалий анжуман ташкил этилади. Бундай тадбирлар яқин ва узоқ тарихимизни ўрганишда янги саҳифалар очади.

Ечим учун яна бир мулоҳазавий таклифни айтиб, кейин китобнинг навбатдаги бобини ёзишга киришамиз.

Т а к л и ф. Бир юз ўттиз йиллик оғир ва мусибатли танаффусдан сўнг миллий давлатчилигимиз қайта тикланган экан, давлатчилигимизга хос анъаналардан бири сарой тарихчиси лавозими таъсис этилса, бу лавозим соҳибининг илмий-ижодий хизмати натижалари кейинчалик келгуси авлодлар учун асқотар, бугунги кунларимиздан аниқ бир хотира ва ёдгорлик бўлиб қолар эди. Балки бу лавозим Президент дево-ни тарихчиси, деб аталар. Гап фақат номда эмас, моҳиятда, албатта. Биз назарда тутаётган лавозим оддий архивариуслик эмас, илмий-ижодий вазифадир. Тарихимизга чуқур назар солсак, сарой тарихчиларимиз бизни ўтмишимиз билан боғлаб, таништириб ва яқинлаштириб кетишган экан. Яздий, Мирхонд, Абдураззоқ Самарқандий, Хондамир, Мунис, Огаҳий каби та-

рихчиларимизнинг асарларисиз ўтмишимизни қандай тасаввур қила олардик? Оврупода ҳатто машҳур кишиларнинг биографлари ҳам бўлишидан хабардормиз, масалан, актёр Жерар Филипп, скрипкачи Ван Клибернларнинг биограф (хос тарихчи)лари ёзиб қолдирган эсдаликлар маданият тарихи учун бирламчи манба бўлиши билан бирга худди яхши наср намуналари сифатида ҳам китобхонларнинг эътиборини ўзига кучли жалб қилган. Бундай иш тутуми биз учун камида етти-саккиз асрлик анъанага эга. Масалан, муаррихан-Насавий сўнгги хоразмшоҳ Жалолиддин Мангубердиннинг биографи — хос тарихчиси бўлган. У ҳақда «Жалолиддин Мангубердиннинг суврати ва сийрати» деган асар ёзиб қолдирган. Агар бу асар бўлмаса, Жалолиддин Мангуберди ҳақида жуда кўп маълумотларга эга бўлолмасдик. Бас, шундай экан, янгидан шаклланаётган ва тобора куч-қудратга тўлаётган ўзбек давлатчилиги бошида турган инсон ҳақида яқиндан туриб, истеъдод билан ҳаққоний тарзда ёзиладиган тарихий асарни бутунги китобхонларимиз ҳам, келгуси наслларимиз ҳам севиб, қизиқиб ўқишларига, маърифий ва маънавий озиқ олишларига ишонамиз. Зеро, давлатни бошқараётган шахс фаолияти ҳақидаги китоб айни пайтда шу давлат тарихининг ҳам саҳифаларидандир.

Бешинчи фасл

Ўттизинчи боб

ИСЛОМ КАРИМОВ — ЯНГИ ЎЗБЕК ДАВЛАТИНИНГ АСОСЧИСИ, ДАВЛАТЧИЛИГИМИЗ ТАРИХИ ЯРАТИЛИШИНING ТАШАББУСКОРИ ВА ТАРФИБОТЧИСИ

Ушбу китобнинг, Сиз кўриб ўтганингиздек, йигирма тўққизта бобида умумтарих, бизким, ўзбекларнинг ўтмиш тарихи, миллий давлатчилигимиз тарихи ва асослари ҳақида Ислом Каримов айтган фикрлардан келиб чиққан ҳолда, шу фикрларни шарҳлаш йўсинида ҳикоя қилиб, тарих фани ва илоҳиётга оид айрим тушунча ва атамаларга қисқача тўхтаб ўтган бўлсак, бу ўттизинчи бобда эса бевосита Юртбошимизнинг мамлакат раҳбари ва Ўзбекистон Республикаси Президенти сифатидаги фаолияти ҳақида сўз юритамиз.

ИСЛОМ КАРИМОВ — НАЗАРИЁТЧИ ВА АМАЛИЁТЧИ

Ислом Каримов феноменидаги назариётчилик ва амалиётчилик қирраларидан қайси бири устунроқ, деган саволга, бизнингча, улар бир-бирига тенг, муносиб ва уйғун, деб жавоб берилса, тўғри бўлади. Назариётчи Каримов билан амалиётчи Каримовни бир-биридан айру олиб, тасаввур қилиш мумкин эмас. Бу фазилатлар ялакат мағиздек бир вужудда маскан топган: Ислом Каримов доно йўлбошчи сифатида бош мафкурачи, бош маънавиятчи, бош иқтисодчи ва шу каби салоҳиятлар соҳиби сифатида халқимизга етакчилик қилмоқда, моҳир амалиётчи сифатида ўзи раҳнамолигида қайта тикланган янги давлатимизни бошқармоқда. Унинг яратувчилик фаолиятида назариётчилик билан амалиётчилик бир хил юксак даражаларда намоён бўлмоқда. **Энг биринчи етакчи ғоя давлатнинг энг биринчи етакчи раҳбарига мансуб бўлиб келаётгани учун ҳам республика-миз оғишмай — мустақил йўлда, бир маромда ва мутта-сил раванқ топмоқда.** Ҳақиқий йўлбошчилик деб мана шунга айтилади. Ушбу бобда айтадиган **биринчи хуло-самиз шу.** Бу фикримизнинг исботи учун, албатта, ми-соллар келтирамиз:

Президент Ислом Каримов 1995 йилнинг 23 февра-

лида биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясида «Ўзбекистоннинг сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари тўғрисида»ги маърузасида назариётчи сифатида, жумладан, шундай деган эди:

«Бугун бизнинг олдимизда шундай тарихий имконият пайдо бўлдики, биз босиб ўтган йўлимизни танқидий баҳолаб, миллий давлатчилигимиз негизларини аниқлаб, буюк маданиятимиз томирларига, қадимий меросимиз илди-ларига қайтиб, ўтмишимиздаги бой анъаналарни янги жа-мият қурилишига татбиқ этмоғимиз лозим.

Биз барпо этаётган давлат энг аввало, умумжаҳон цивилизациясига, давлат қурилиши соҳасида бопқа халқ-лар эришган тажрибаларга асосланиши керак.

Ватанимиз азалдан башарият тафаккур хазинасига унутилмас ҳисса қўшиб келган. Асрлар мобайнида халқимизнинг юксак маънавият, адолатпарварлик каби эзгу фазилатлари Шарқ фалсафаси ва Ислом дини таълимоти билан узвий равишда ривожланди. Ва ўз навбатида бу фалсафий-ахлоқий таълимотлар ҳам халқимиз даҳо-сидан баҳра олиб бойиб борган.

Бизнинг келажаги буюк давлатимиз ана шу фалса-фага уйғун ҳолда Хожа Аҳмад Яссавий, Хожа Баҳоуд-дин Нақшбанд, Имом Бухорий, Имом Термизий, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур мирзо сингари мутафаккир аждодларимизнинг доно фикрлари-га уйғун ҳолда шаклланиши лозим».

Юқорида келтирилган иқтибосни изоҳлаб, тўла асос билан айтишимиз мумкин, назариётчи Ислом Каримов томонидан ижро учун ўртага қўйилган бу фикрлар ора-да ўтган салкам беш йил ичидаёқ амалиётчи Ислом Каримов етакчилигида ҳаётда ўз ифодасини топди ва топмоқда, миллий истиқлол шарофати ила пайдо бўл-ган тарихий имкониятдан оқилона фойдаланилди, бо-сиб ўтилган йўлимиз танқидий баҳоланди, миллий дав-латчилигимиз негизлари аниқланди (йигирма етти аср бўлиб чиқди), қадимий меросимиз илди-ларига қайтил-ди (бу ўринда маънавият ва маърифат соҳаларида амал-га оширилган ишларни эслайлик), ўтмишимиздаги бой анъаналар (Наврўз ва Ҳосил байрамлари, хайрия жам-ғармалари) янги жамият қурилишида татбиқ этилмоқда.

Келажаги буюк қилиб барпо этилаётган давлати-миз дунёга юз очиб, аввало, энг буюк ва энг тарақ-қий топган давлатлар билан мустаҳкам алоқалар ўр-натиб, умумжаҳон цивилизациясига, давлат қурилиши

соҳасида равнақ этган бошқа халқлар эришган тажрибаларга, ижтимоий қадриятларга асосланиши самараси ўлароқ қисқа давр ичида Ўзбекистон, чунончи, ёнилғи мустақиллигига эришди; ўз автомобилсозлик саноатига эга бўлди, Асакамизда чиқарилаётган замонавий енгил автомобилларимизга, тақдирнинг гардишини қарангки, яқиндагина автомобилсозликда дунё бўйича олдинги ўринлардан бирини эгаллаб келган Россия ҳавасманд, энг биринчи харидор; дунё авиасозларининг пешқадамларидан бўлмиш АҚШлик ва россиялик самолётсозлар ўзбекистонлик ҳамкасабаларини салоҳият бобида тенг кўриб, ўзаро ҳамкорлик қилиш ҳақида шарғнома имзоладилар; мамлакатимизда галла мустақиллиги учун кураш бормоқда, яқин келгусида пахта ҳосилини гектар бошига олтмиш-етмиш центнерга етказиш учун чора-тадбирлар кўрилмоқда; давлат қурилиши соҳасида бошқа халқлар эришган тажрибалар, ижтимоий қадриятларга ижодий ёндошган ҳолда асосланиб, республикамизда демократик, ҳуқуқий, дунёвий давлат қурилаётгани хорижликлар томонидан ҳам мамнуният билан эътироф этилмоқда.

Ўзбекистонда ўтказилаётган маданий-маърифий тадбирлар Ватанимиз азалдан башарият тафаккур хазинасига муносиб ҳисса қўшиб келганини бугунги кунда яна бир бор тасдиқламоқда. Халқимизнинг юксак маънавият, адолатпарварлик, маърифатпарварлик каби фазилатлари асрлар мобайнида Шарқ фалсафаси ва Ислом дини таълимоти билан узвий ривожланиб, ўз навбатида бу фалсафий-ахлоқий таълимотларни ўз даҳси зиёсидан баҳраманд этгани маълум. Давлатимиз ана шу фалсафага уйғун ҳолда, буюк мутафаккир аждодларимизнинг доно фикрларига ҳамоҳанг шаклланиб, тобора юксалиб бораётгани Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Имом Бухорий, Имом Термизий, Аҳмад Фарғоний, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор валий ва бошқа буюк ватандошларимизнинг юбилейлари, Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йилликлари ва шу каби кўп улуғ тадбирларнинг юксак савияда ўтишида, Хоразм Маъмун академиясининг қайта тикланишида намоён дир. Булар ҳақида қўлингиздаги китобнинг қатор бобларида, жумладан, «Буюк ташаббус ва буюк қайтиш», «Нажот илму урфон ва истиқдолда», «Тамаддунимиз негизлари», «Рухоний асослар», «Миллий давлатчилигимиз таянчлари», «Мафкура ёки яна бир янги ташаббус», «Сезгирликка чорлов-

чи саволлар» бобларида анча батафсил ҳикоя қилиб ўтганимиз учун мазкур бобда бу борадаги сўзимизни шу билан мухтасар қиламиз.

Ислом Каримов ўша маърузасида «Одамларнинг яхшиси — бу дунёни деб, охиратини ва охират деб бу дунёни тарк этмайдиган, **бошқаларга оғирлиги тушмайдиган кишилардир**» (таъкид бизники. — А. И.) деган Ҳадиси шарифни тилга олиб, «Биз бутун барпо этаётган жамиятимизнинг ижтимоий-маънавий асосларини белгилашда мана шундай ғояларга суянсак, ҳатто қилмаган бўламиз», деб жамиятимиз йўлини, демакким, давлатимизнинг ички ва ташқи сиёсатини тўғри белгилаб берган эди. Шунинг самараси ўлароқ Ўзбекистон Республикаси Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги даврасида ҳам, жаҳон ҳамжамиятига аъзо 200 га яқин давлатлар даврасида ҳам халқаро ҳуқуқнинг бир субъекти сифатида, мустақил ва суверен давлат сифатида тобора юксалиб бормоқда, халқаро миқёсда обрў-эътибори ошмоқда, **бошқаларга оғирлиги тушмаётир**, балки танлаган йўлининг тўғрилиги билан бошқаларга ибрат бўлаётир, **ибрат бўлиш ҳам ёрдам беришнинг бир туридир, маънавий хилидир, агар одилона фойдаланилса, маънавий озиқ моддийлашиб, моддий ёрдамни ҳосил қилади.**

Бу ўринда Ислом Каримов томонидан ишлаб чиқилган **бешта асосий тамойилни**, шулар асосида вужудга келган Ўзбекистон моделини, «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асарида баён этилган башарий башоратларни зўр мамнуният ва кучли ифтихор билан тилга олиш лозимки, буларнинг ҳаққоний ва ҳаётбахшлигига узоқ ва яқин, Фарбу Шарқ мамлакатларида ишонч ҳосил қилмоқдалар, ўз турмушларига ижодий татбиқ этишга мойил бўлиб бормоқдалар. Бу эса Президентимизнинг халқаро миқёсда етук давлат арбобларидан бири сифатида эътироф этилганини кўрсатиб турибди. Бинобарин, давлат бошлиғининг обрўи ўзи етакчилик қилаётган мамлакат ва халқининг ҳам обрўидир, бу билан бизким, ўзбеклар, Ўзбекистоннинг барча халқи фахрлансалар арзийди. Балоғат ёшига етган барча онгли фуқароларимиз фахрланиш билан баробар Оллоҳ таолога шукроналар айтсалар мақбулдирким, **биз ҳаммамиз Президент сайловида Йўлбошчимиз Ислом Каримов**

учун овоз бериб тўғри иш тутганимизни тарих тасдиқламоқда.

ТАРИХИЙ ЛАВҲА

Тўққиз-ўн йиллардан бери биз бир фуқаро ва бир зиёли сифатида Ислом Каримовнинг ижтимоий фаолиятини кузатиб келамиз, ушбу китобда ҳам шу кузатувнинг ҳосилалари анча. Бу кузатувимиз оддий бир қизиқиш эмас, балки бу нарсa ижтимоий асосга эга бир ихлосмандликдир. Биз Каримовни Каримов бўлгани учун эмас, балки энг аввалида (аниқ даври — 1989 йилнинг ёзидан бошлаб, 1991 йилнинг 31 августигача), яъни амалда халқимиз миллий истиқдолга эришгунча бўлган даврда, нажоткорсиз қолган, ҳамиятга муҳтож, жабрдийда халқимизга у кишининг нажоткор бўлишига умид боғлаб, давлат мустақиллигимиз эълон қилингандан кейин эса шу умидимиз тўғри бўлиб чиқаётгани учун Ислом Каримов фаолиятини кузата бошлаганмиз — тапнинг индаллоси ана шу. Шу ўринда саксонинчи йилларнинг охирларига оид ҳаётий ва тарихий бир воқеани эслаш мақбул кўринмоқда.

Аёнким, ҳар бир элсевар, юртсевар ва эркпарвар киши учун, айниқса, ўз мамлакати ва миллатининг порлоқ ва шон-шавкатли ўтмиш тарихидан озми-кўпми хабардор бўлган ёзувчи учун ўз она-Ватанида она тилисининг камситилишига шохид бўлишдан кўра оғирроқ ва кучлироқ жабру ситам бўлмаса керак. Саксонинчи йилларнинг охирларига келиб, бу ҳолат кучайганидан кучайиб ҳўрликка айланди. Бунинг устига ўша пайтда республикада ҳокимият тепасида турганлар миллий сиёсатда, жумладан, тилга бўлган муносабатда телба-тескари иш тутиб, ўтнинг янада аланга олиб кетишига сабабчи бўлдилар.

Натижада бутун ҳаёт-мамотлари, ижтимоий фаолиятлари тил билан боғлиқ бўлган адабиёт аҳли ва чин ихлосли адабиёт муҳлислари — китобхонлар Ўзбекистонда ўзбек тилига давлат тили мақомини берилишини талаб қилиб чиқдилар. Бундай талабнинг кун тартибига қўйилишига худди ўша кезлари Болтиқбўйи республикаларида литва, латиш ва эстон тилларига давлат тили мақоми берилгани ҳақидаги хабарлар ҳам туртки ва далда бўлди, албатта.

Шу тариқа, республикамизда ўзбек тилига давлат тили мақомини берилиши учун кураш кучайиб борди.

Айтиш мумкинки, бизким, ўзбекларнинг миллий истиқлол учун кураши бу даврда она тилимизни жамиятдаги ўрнини тиклаш ва қадрлаш учун курашишдан бошланди. Бу курашчилар сафида чиндан ҳам ўз халқига сидқидилдан хизмат қилишга отланганлар ҳам, ўз шахсий манфаатларини кўзлаб майдонга тушганлар ҳам борлигини кейинги воқеалар, кимнинг аслида кимлигини тарихнинг ўзи аён қилди-қўйди. Бу ҳақда ортиқча гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ деб биламиз. Зеро, тарих ҳукми — адолатли ҳукм: карвон ўтаверади, юрт қолаверали.

Ўша курашдан биз ҳам четда турмаган эдик. Қалбимизни икки нарса ўртарди. **Биринчиси**, мавжуд сиёсий тузум томонидан тилимиз топталарди, бунинг оти ва моҳияти миллатга қарши зулмдир. **Иккинчиси**, жуда ачинарлиси ҳам шу эдики, ўз ҳамюртларимиз, шўровий мафкура онг-онгига, вужуд-вужудига уриб кетган, манқуртсимон казо-казо кимсалар матбуотда, радиода, телевидениеда, турли анжуманларда уялмай-нетмай икки тиллилик ҳақида сафсата сотар эдилар. Эсимизда, ўшанда бир тарихчи академик телевизорга чиқиб, «Мен оддий чўпон ўғли эдим, Ленин тилини ўрганганим учунгина академик бўлиб етишдим, бўлмаса, молбоқар бўлиб қолиб кетардим» деди. Бунга халқ ўз муносабатини билдирди: «Академик унвонига эришибсан-у, бироқ миллий савиянг молбоқарлигича қолибди-да. Фаҳм-фаросатингга балли. Ҳайф сенга юксак унвон!» Иккинчи бир нотиқ, раҳбарлик лавозимларида ишлаб келган халқ ёзувчиси бундай дегани ҳам ёдимизда: «Камина тил бобида адолатли йўл танлаганман. Рафиқам билан ўзбек тилида гаплашаман. Набираларим билан эса Ленин боблари тилида сўзлашаман. Сизларни ҳам шундай йўл тутишга даъват этаман». Бунда ҳам халқ ўз муносабатини билдирди: «Сенинг набираларинг, набираларимиз она тилимизни унута борсалар, адабиётимизни, сен ёзган китобларингни ҳам, кейин ким ўқийди. Ўз оёғига ўзи болта урувчи, калтабин одам экансан. Садкаи ёзувчи кет!»

Казо-казо ҳамюртларимизнинг она тилимизга нисбатан бундай пастарин, бехосият қарашлари ҳам жабр эди. Бундай жабрнинг оти ва моҳияти ситамдир. Ситамнинг зулмдан фарқи шундаки, зулмда озор ташқаридан, бегона киши томонидан етказилади, ситам эса ўзингга яқин киши ёки ҳаммиллатинг томонидан етказилади, буниси унисидан оғирроқ ботади, қалбни яра-

лайди, пора-пора қилади. Шундай ситам ўтган кезларда биз ҳам қўлга қалам олиб, «Тил ва ижтимоий ҳаёт», «Саодат калити», «Тил, миграция ва иқтисод» каби ўнлаб мақолаларни, «Тил — тақдир демак» деган китобни нашр эттирдик. 1988 йилнинг декабрида ёзилиб, «Фан ва турмуш» журналининг 1989 йил март ойида чиққан «Тил билан эл — жон ила тан» деган мақоламизда, жумладан, шундай сатрлар бор: «Ҳозир Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг 46 ҳақиқий аъзоси, 100 мухбир аъзоси бор. Академиянинг илмий текшириш институтларида 4207 илмий ходимлар ишламоқда, шулардан 304 нафари фан доктори, 2076 нафари фан номзоди илмий даражасига эга. Фақат академия системасида зиёлиларнинг шундай армияси борку, лекин уларнинг ўзбек тилининг ишлатиш доираси тобора торайиб, бадииятига путур етиб, кун сайин ўлик тилга айлана бораётганига томошабин бўлиб туришганидан азоб чекасиз. Ахир, ўзбек тили мавжудлиги учун республикамиз Ўзбекистон деб аталади, ахир, Ўзбекистон ССР мавжудлиги учун Фанлар академиямиз бор, академиямиз мавжудлиги учун ўша 46 кишига академик, 100 кишига академиянинг мухбир аъзоси деган унвон, юзлаб кишига Ўзбекистон сўзи билан бошланувчи хизмат кўрсатган фан арбоби фахрий унвонлари берилган-ку. Шу республика мавжудлиги учун танилганлар ҳам унинг корига ярашлари, юмушини бажаришлари, тилини билишлари, билмасалар ўрганишлари, ривожлантиришлари, зарур бўлганда ҳимоя қилишлари ҳам керак эмасми?! Ўзбек халқига хизмат қилмайдиган олим унвонида «Ўзбекистон» сўзи бўлишини нима билан изоҳлаш мумкин? Нима учун жамоатчилик, айниқса, илмий жамоатчилик бу қадар пассив бўлиб қолди?» Бу парчани, Юртбошимиз тарихчи олимлар билан суҳбатда айтганидек, бизда ҳамон доворак, замонавий фикрлайдиган олимлар етишмаслигини таъкидлаб ўтиш учун келтирдик.

Б и р м и с о л. Буни қарангки, Фанлар академияси тизимида бутун бошли Тил ва адабиёт институти бўлатуриб, Давлат тили ҳақидаги қонун қабул қилинганига 10 йил бўлиб қолдики («Тил — тақдир демак» китобидан бошқа), ушбу қонуннинг тарихий аҳамияти, моҳияти, уни ҳаётга қандай татбиқ этилаётгани, бу борадаги ютуқ ва камчиликлар, бундан кейин бу соҳада амалга ошириладиган вазифаларга махсус бағишланган бирон-бир тадқиқот ёки оддий илмий-оммабоп китобча

яратилгани йўқ. Бу ҳолни нима билан изоҳлаш мумкин?! Буни эндиликда шунчаки сусткашлик десак хато бўлади, бу фаннинг давлатга, халққа, жамият тараққиётига хизмат қилиши лозимлигини унутишдан бошқа нарса эмас.

«Тил билан эл — жон ила тан» мақоласи республикамызда, Тожикистонда, Туркменистоннинг Тошхорвуз ва Чоржуй вилоятларида, Қозоғистоннинг Чимкент ва Жамбул вилоятларида, Қирғизистоннинг Ўш ва Жалолобод вилоятларида жамоатчилик ўртасида катта акс-садо берди, журнал таҳририятига мақола юзасидан ёзилган мактублар ёғилиб кела бошлади, буларнинг рўйхатдан ўтганларининг ўзи 7 мингдан ошади, улар бизнинг шахсий архивимизда сақланмоқда. Бу гапларни келажак авлодларимизга бир хотира бўлиб қолсин деб айтишимиз, токи улар халқимизнинг ўз она тилисининг қадр-қимматини тиклаш учун саксонинчи йилларнинг охириларида нақадар қайғурганини билиб қўйсинлар. Зеро, тақрор айтамызки, миллий истиқлол учун кураш бу даврда она тилимизнинг ҳимоя қилиш учун кураш тарзида кучайиб борди. Ҳа, айтгандек, 1984—1985 ўқув йилидан бошлаб республикамызда ўзбекча мактабларнинг сони бир томондан қисқартирилиб, уларнинг ўрнида ўзбекча ва русча ўқиладиган мактаблар очилган бўлса, иккинчи томондан эса, ўзбек мактабларида ўзбек болалари учун русча ўқиладиган синфларни очишга киришилган эди. Бу хавфли сиёсат эди, халқимизни ўз она тилисидан — маънавий бойликларининг биридан жудо қилиб, маънавий қиёфасига пугтур етказишга қаратилган машъум бир «тадбир» эди. Мазкур ҳолат ҳам халқимизнинг сабр косасини тўлдирган эди...

Гарчи «Тил билан эл — жон ила тан» мақоласи жамоатчилик томонидан қизгин кутиб олинди, катта акс-садо берган бўлса-да, ўша пайтдаги расмий идоралардан бирор садо чиқмасди, кўриб кўрмасликка, билиб билмасликка олинадди, чунки уларнинг инон-ихтиёрлари марказнинг измида эди. Шундай ижтимоий-сиёсий ва миллий масалалар, муаммоларга доир саволларга жавоб қидириб, дард чекиб юрган кезларимизда, агар янглишмасак, 1989 йил май ойининг бошларида Ёзувчилар уюшмасида шундай бир эълон бўлиб қолди: «ТошДУда Қашқадарё обкомининг биринчи секретари билан учрашув бўлади. Қашқадарёлик қаламкашларнинг боришлари шарт. Бошқалар ҳам таклиф қилинган».

ТошДУнинг собиқ талабаси сифатида, «бошқалар» қаторида биз ҳам учрашувда қатнашдик. Вилоят раҳбари Ислом Каримов билан бўлиб ўтган бу гурунғ ҳам-мада — университет маданият саройини тўлдириб ўтирган қашқадарёлик талабалару ўқитувчилар қаторида биздек «бошқалар»да ҳам илиқ таассурот қолдирди. Раҳбарнинг тўғрисўзлиги, мавжуд нуқсонларни яширмай айтиши (ўша кезлари одатда катта-кичик раҳбарлар «нуқсон» сўзини тилга олишмас, «камчилик» дейишар, шунда ҳам «тез тузалиб кетадиган баъзи бир камчиликлар» деб хаспўшлаб ўтишар эди), ўзини дадил тутиши, йиғилганлар кайфиятидан келиб чиқиб мажлисни бошқара бориши ва шу каби бир қатор фазилатлари манзур бўлди. Қандайдир, ҳали мубҳам умид учкунлари уйғонди. Лекин ҳозирча ҳамма-ҳаммаси олдинда эди.

Нажоткорсиз қолган халқимизнинг нажот истаб қилган оху ноласи Арши Аълога етиб, фаришталар «Омин!» деб юборган бўлса керакки, орадан кўп вақт ўтмай, Оллоҳ таолонинг инояти билан Ислом Каримов республикамизга раҳбар этиб тайинланди.

ИСЛОМ КАРИМОВНИНГ ДАВЛАТ АРБОБИ СИФАТИДАГИ ФАОЛИЯТИНИНГ ДАВРИЙ БОСҚИЧЛАРИ

Бизнингча, Ислом Каримовнинг давлат арбоби сифатидаги фаолиятининг даврий босқичлари қуйидагилардан иборат:

Б и р и н ч и б о с қ и ч. 1989 йилнинг ёзидан 1990 йилнинг баҳоригача бўлган давр. Бу даврда Ислом Каримов лавозими бўйича Марказкомнинг биринчи котиби деб аталса-да, амалда Юртбоши сифатида республикамизни бошқарди, халқимизнинг туб миллий манфаатларини кўзлаб иш юритди, мамлакатимизда ва, шунингдек, минтақада тинчлик-хотиржамлик бўлиши учун, илгариги раҳбарнинг айби билан юз берган миллий низоларни бартараф этиш учун зўр матонат кўрсатди, қардош халқлар ўртасида биродаркушлик содир бўлишининг олдини олиб қолди, республика иқтисодий аҳволини яхшилаш йўлида қилинган саъй-ҳаракатлар билан бир қаторда маданият, илм-фан, адабиёт ва санъат, маърифат ва маънавият масалаларига эътибор қаратди, бу борада ўша давр нуқтаи назаридан қарасак, яъни тарихийлик тамойилидан ёндошсак, бирмунча ютуқларга эришилди. Масалан,

Олий Кенгаш сессиясида халқимизнинг кўп йиллик орзуси бўлмиш қонун — ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш ҳақидаги қонун ҳам худди шу даврда қабул қилинди. Қонун лойиҳасини муҳокама қилишда Ислом Каримовнинг фаол қатнашгани, бир неча марта сузга чиқиб, халқимизнинг тил соҳасидаги миллий манфаатини ҳимоя этгани сессия йиғилишини «ойнаи жаҳон» олдида жиддий кузатиб ўтирган миллион-миллион томошабинларни шодлантириб юборди, унга бўлган халқ ишончини оширди: «Биринчимиз халқ манфаатини кўзламоқда, эл-юртга қайишмоқда». Халқимиз томонидан илк бор Ислом Каримовга нисбатан «Юртбошимиз» таърифи ўша дамларда — тилимиз давлат тили мақомига эришган ўша онларда берилган бўлса ажаб эмас. Бу нарса Юртбошимизнинг обрўини эл-юрт орасида кучайтирди, ватанпарвар зиёлилар ўртасида Марказкомга нисбатан бўлиб келган салбий муносабат ижобий томонга ўзгара бошлади. Шундай «муз эрий бошлаши» ҳолатидан ҳам шодланиб, ҳам руҳланиб, ушбу сатрлар муаллифи ҳам орзуга айб йўқ қабилда иш тутиб, «Президентлик бошқаруви: тарихи, вазифаси, масъулияти» деган бир рисола ёзиб, қўлёзма ҳолида хатлар бўлими орқали Марказкомга топширдик. Орадан роса 29 кун ўтгач (белгиланган тартиб-қоидага кўра расмий рўйхатга олинган хатга бир ой ичида жавоб қайтариш керак-да), Марказком инструктори биз билан хатимиз (яъни ўша рисоламиз) юзасидан «тушунтирув» суҳбатини ўтказди, яъни унинг ибораси билан айтганда, «убедительный аргумент»лар келтириб, рисолада илгари сурилган фикр-мулоҳазаларни эътиборга нолойиқ деб топди. Табиийки, унинг фикрига қўшилмадик ва қўшилмаганимизни юзига айтдик. У бўлса «Лекин коммунистга муносиб иш қилмаяпсиз. Ўзингиз шуни хоҳлаяпсиз, майли, фикримизга қўшилмаганингизни бошқа ўртоқларга етказаман. Қачон керак бўлсангиз, ўзимиз сизга телефон қиламиз» деди. Шу тахлит бизлар хайрлашдик. Орадан ойларча вақт ўтди. Ва ниҳоят, 1990 йилнинг 7 март куни Марказкомдан телефон бўлди. Бу галги суҳбатдошим Марказком бўлим мудирининг ўринбосари эди. У гапни чўзиб ўтирмай «хатда (яъни рисолада) айтилган нарсаларнинг ҳозир мавриди эмас» дея рисолаи қўлимизга қайтариб берди, қайтарилгани асли бўлмай, оппоқ қоғозга кучирилган тасвир нусхаси эди. Шундан кейин рисолаи кўпгина газета редакцияларига тақдим этиб кўрдик,

рад этилаверди, балки Марказкомдан бу ҳақда бирор нима деб қўйилганмиди, буёғи бизга қоронғу. Бу орада республикамизда президентлик бошқаруви жорий этилди. Рисола радио орқали икки-уч ой давомида «Сўнгги ахборот» эшиттиришларида ҳар куни ўқиб борилди. Ва ниҳоят «Қишлоқ ҳақиқати» газетасининг 1990 йил 15 август сонида рисола тўлиқ босилиб чиқди ва шундан кейингина ҳурматли Юртбошимизга етиб борганидан хабар топдик. Бу воқеани эслаш билан айтмоқчимизки, ўша кезлари Юртбошимиз учун Марказкомда илгариги раҳбарлар даврида шаклланиб қолган жамоа билан ишлаш осон кечмаган кўринади. Мана шу фикрни таъкидлаш учун рисола билан боғлиқ юқорида баён этилган ҳаётий воқеани эслаб ўтдик.

И к к и н ч и б о с қ и ч. 1990 йилнинг баҳоридан 1991 йилнинг 31 августигача, яъни «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги Асослари тўғрисида»ги Қонун эълон қилингунча бўлган давр. Маълумки, собиқ Ўзбекистон ССРнинг 1937 йилги ва ундан илгари Конституцияларида Ўзбекистон расмий учун гарчи «суверен республика» деб эълон қилинган бўлса-да, амалда эса на де-факто тарзда, на де-юре тарзда мустақил эмасди, балки СССРдек унитар давлатнинг бир қисми ҳисобланарди. Славянлар яшовчи собиқ Украина ССР ва собиқ Белоруссия ССР БМТнинг аъзолари бўлгани ҳолда собиқ Ўзбекистон ССР бу асосий халқаро ташкилотнинг аъзоси эмасди. РСФСРнинг БМТга аъзо бўлмагани масаласига келсак, СССР дейилганда Россия тушунилгани ва амалда ҳам худди шундай бўлгани сабабли РСФСРнинг бу асосий халқаро ташкилотга аъзо бўлиб ўтиришига ҳожат ҳам йўқ эди.

Бу босқичда Юртбошимиз давлат арбоби сифатида республикамизнинг илгариги ва ўша кезлари амалда бўлган Конституцияларида баён этиб келинган-у, бироқ қоғозда қолиб кетган мустақиллик ҳуқуқини Ўзбекистон ССР тарихида илк бор де-факто тарзда тиклади, республикамизда Президент лавозими ва президентлик бошқаруви жорий этилди. Республикамизнинг де-факто мақомидаги мустақиллигини собиқ марказ ҳам эътироф этишга мажбур бўлди. Ўзбекистоннинг де-факто мақомидаги мустақиллигини гарчи норасмий тарзда бўлса-да, чет эл мамлакатларида ҳам тан ола бошладилар. Масалан, давлат мустақиллигимиз эълон қилиниши арафасида — 1991 йил август ойининг ик-

кинчи ўн кунлигининг охирларида Ислом Каримов бошчилигидаги Ўзбекистон ҳукумат делегацияси Ҳиндистон Республикасига ташриф буюриб, Ҳиндистон Президенти ва Бош вазири билан самарали музокара-лар олиб бориб, тегишли шартнома ва ҳужжатларни имзолаган эди.

Учинчи босқич. 1991 йилнинг 31 августида Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги эълон қилинишидан бошланди. Шу қутлуғ санадан эътиборан Ўзбекистон Республикаси ҳам де факто мақомида, ҳам де юре мақомида халқаро ҳуқуқнинг бир субъекти — тўла мустақил ва суверен давлат, Ислом Каримов ўзи бошчилигида қайта тикланган ўзбек давлатининг Президенти ва халқимизнинг йўлбошчиси.

Шундай қилиб, учала босқич муддатларини қўшиб ҳисобласак, Ислом Каримовнинг республикамызга етакчилик қилаётганига 10 йилдан ошиб қолди. Бу муддат кўҳна тарих учун бир сониядек гап. Истиқлолга эришилиш ва истиқлол йиллари бўлмиш бу қисқа давр ичида Ислом Каримов бошчилигида давлатимиз, мамлакатимиз, халқимиз, жамиятимиз, фуқароларимиз шу қадар улкан ва тарихий ютуқларни қўлга киритдики, бу нарсаларнинг қиёси йўқ. Дарвоқе, бундай ютуқлар бир асрга татигулик деб бўлмайди. Чунки вақт бетўхтов ҳаракатда. Ҳамма нарса ўз замонасига қараб белгиланади ва баҳоланади, ҳар бир даврнинг ўз мезони бордир. Масалан, ўн тўққизинчи асрнинг сўнгги ўн йиллигининг ўз мезони бўлган, йигирманчи асрнинг сўнгги ўн йиллигидаги мезон яна ўзгача. Яқинлашиб келаётган йигирма биринчи асрнинг бошларида талаб қилинадиган мезон яна бошқача бўлиши кутилади.

МИЛЛИЙ ТИКЛАНИШ ВА МИЛЛИЙ УЙҒОНИШ ДАВРИ

Қадимий давлатчилигимиз нуқтаи назаридан қарасак, йигирманчи асрнинг сўнгги ўн йиллиги миллий давлатимиз қайта тикланган қутлуғ сана, **МИЛЛИЙ ТИКЛАНИШ** давридир.

Жаҳон цивилизациясига улкан ҳисса қўшган миллимиз нуқтаи назаридан қарасак, йигирманчи асрнинг сўнгги ўн йиллиги **МИЛЛИЙ УЙҒОНИШ** давридир.

Тарихий ўтмишда катта-кичик давлатларимизни бошқариб ўтган давлат арбобларимиз нуқтаи назари-

дан қарасак, Ислон Каримов 130 йиллик танаффусдан кейин миллий давлатчилигимизни қайта тиклаган, демократик, ҳуқуқий ва дунёвийлик тамойилларига асосланган янги типдаги ўзбек давлатига асос солган, шижоатли, тадбирли, узоқни кўра билувчи, тактика ва стратегия каби давлатни бошқариш илми ва санъатини чуқур эгаллаган салоҳиятли давлат арбобидир. Маълумки, бошлаб қўйилган ва давом этиб турган ишни келган жойидан давом эттиришдан кўра тўхтаб қолган, бунинг устига орада узоқ танаффус бўлган ишни қайта юргизиб юбориш, давом эттириш қийинроқ. Давлатчилигимиз бобида Ислон Каримов зиммасига ана шундай машаққатли, оғир кўчадиган, кўп меҳнат ва ғайрат кўрсатишни талаб этадиган, ўта масъулиятли ва айлани пайтда ниҳоятда шарафли вазифа тушган эди. Президентимиз бу вазифани шундай моҳирлик билан адо этиб келмоқдаки, бу нарсани биз — Ўзбекистонда яшаб турган фуқаролардан кўра юртимиз бошига тушган қатағон йилларида мамлакатимиздан чет элларга бош олиб кетишга мажбур бўлган, хорижда дарбадар юриб, Ватан туйғуси, Ватан қайғуси, Ватан соғинчи, Ватан қадри нима эканлигини танасида чуқурроқ туйиб, истиқлолга эришмоқни ҳатто тушларида кўрган ва шу истиқлол кўнларини кўриш иштиёқи билан яшаб келаётган ҳаммиллат ватандошларимиз кучлироқ ва теранроқ англаб етмоқдалар. Бу фикримизнинг тўғрилигига 1998 йилнинг 23 ва 24 октябрь кўнларида бўлиб ўтган Имом ал-Бухорийнинг 1225 йиллик ва Аҳмад ал-Фарғонийнинг 1200 йиллик юбилейларида хориждан келган ватандош нуроний отахонларимизнинг Президент Ислон Каримов билан суҳбатда қизғин олқишлар ила айтган самимий сўзлари исбот бўлади.

Бизни кўпдан бери бир нарса ўйлантиради, ташвишга солади. Биз — фуқаролар элим деб, юртим деб ёниб яшаётган Президентимиз ўртага қўяётган талаблар даражасида ишляпмизми, шу ватаннинг бир фарзанди, шу давлатнинг бир фуқароси сифатида бурчимизни ўтаяпмизми? Бизнинг ташвишларимиз нималардан иборат-у, Президентимизнинг умидлари қандай? Энди шу ҳақда сўз боради.

ПРЕЗИДЕНТНИНГ УМИДЛАРИ

Мазкур китобнинг ушбу бўлагини ёзиш асносида Ўртбошимизнинг «Тафаккур» журналида берилган

уйчан қиёфадаги бир сувратига кўзимиз тушиб қолди. Бу сувратни кўздан кечираётиб ўйга толдик — бу Инсон нималарни кўзламоқда, нималарнинг ҳаёлини сурмоқда, кимларнинг ташвишини қилмоқда, қандай нарсаларнинг, нима вазифаларнинг ташвишини қилмоқда? Сувратни кўздан кечириш асносида мазкур китобнинг ушбу бўлагининг сарлавҳаси туғилгандек бўлди: «Президентнинг орзулари». Одатда қалам аҳли орасида шундай нақл юради: «Сарлавҳа топилди дегани — асар битди ҳисоб, фақат уни ёзиш қолди». Сарлавҳа топилгани ҳам бизга бир далда бўлди-ю, лекин... Шуни эътироф этишимиз керакки, орзу ҳақида, айниқса, ўзга бир инсоннинг орзуси ҳақида бир йўла ёзишга киришиб кетиб бўлмас экан. Чунки орзу инсон тафаккури оламида ўзгача бир олам экан. Чунки у фақат Одамга хос туйғу. Кўнгил — орзу маскани. Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида шундай байт бор:

*Чу салб эрди ишида орзухоҳ,
Насиҳатгўга бўлди орзугоҳ.*

Орзугоҳ, яъни кўнгил эса Баҳри Муҳит — Тинч океанидан ҳам улкан ва теран. Киши ўз орзулари ҳақида ёзиши осон. Лекин ўзганинг орзулари ҳақида аниқ ва тиниқ, узил-кесил ёзиш — бунинг ўзи ҳам бир орзудир. Орзунинг чеки-чегараси йўқ. Бироқ орзу ҳақида тасаввур қилиш, мушоҳада юритиш мумкин. Бунинг учун инсонга тафаккур берилган. Ахир, орзунинг ўзи ҳам онг ва қалб меваси-ку. Лекин тафаккурнинг ҳам чек-чегараси бўлади. Кўнгил эса — тилсим. Тилсимни охирига қадар билиш мумкинмас. Лекин изланиш мумкин. Изланиш асносида илгари кўрилган ва кўрилмаган адабиётларни қайта кўздан кечира бошладик. Куръони карим, Ҳадиси шарифларни, тегишли луғатлар, қомуслар, адабий, илмий, фалсафий китобларни варақладик. Орзу ҳақида ўзимиз билан ўзимиз баҳслашдик. Гуё орзу бобида ўзимизча кичик бир тадқиқот ўтказдик.

Луғатларда орзу, ҳавас, умид, истак, тилак, хоҳиш, ком (бу сўз мумтоз адабиётимизда кент қўлланилган, Комрон деган исм ҳам шу сўздан яратилган) сўзлари маънодош сўзлар деб аталган экан. Келиб чиқиши арабча, форсча ва туркий бўлмиш бу иборалар минг йиллардан бери тилимизда фаол қўлланилиб, аллақачон ўзимизники бўлиб, сингишиб кетган. Бу сўзлар она

тилимизда — жонли сўзлашув ва матнларда ўзбекча маъно ташийди ва ифодалайди.

Маънодош дегани айти бир маънони ифодалайди, десак янглишар эканмиз. Юқорида тилга олинган сўзлар, яъни орзу оиласига мансуб сўзлар айти бир маънони ифодаламайди. Тўғри, бир томондан, бу сўзлар ифодалаган маънода умумийлик ҳам бор, иккинчи томондан эса, улар ифодалаган маъноларда тафовут ҳам бор. Демак, уларнинг ҳар бири ўз маъносига ҳам эга. Агарда шундай бўлмаганда эди, бу сўзларнинг ҳар бирини қўллашга зарурат туғилмасди. Бунга боис шуки, халқимиз тафаккури асрлар давомида янги-янги фикр-мулоҳазалар билан бойиб келаверган, уларни ифодалаш учун янги-янги сўзлар яратилган, жаҳон тилларидан ҳам керакли сўзлар олиб кирилган. Бошқа тиллардан кирган сўзларнинг бир қисми ўша тилларда қайси маънони ифодалаган бўлса, бизнинг тилимизда ҳам шу маънони англатган, иккинчи қисми эса тилимизда илгариги маънода эмас, ўзбекча маънони билдира бошлаган. Орзу сўзи билан ҳам худди шундай ҳол юз берган.

ОРЗУ. Ҳаётда ушаладиган ҳам, ушалмайдиган ҳам, ва, умуман, ушалиши мумкин бўлмайдиган ҳам туйғулар бўлади. Буларнинг барига орзу дейилади. Фикримизни далиллаш учун мисолларга ўтамиз. Масалан, мактаб ўқувчиси «Мен ўқиш-ёзишни ўрганаман» десак, бу ушалиши мумкин бўлган туйғудир. Агар ўша ўқувчи «мен олим бўламан» деса, бу ушалиши ҳам, ушалмаслиги ҳам мумкин бўлган туйғудир. Ёки бўлмаса, жисмонан заиф, ўрта яшар киши «Мен фазогир бўламан» деса, бу энди ушалмайдиган туйғудир. Юқорида келтирилган учала ҳолатда орзу ифодаланган. Бироқ бу ҳолатларда тафовут мавжуд. Ўқувчининг саводхон бўлишида аниқлик бор; унинг олим бўлмоқчилигида дарғумонлик бор; у олим бўлиши ҳам, олим бўлмаслиги ҳам мумкин, буни келажак кўрсатади; ўрта яшар кишининг фазогир бўлмоқчилиги эса — бу энди имкондан хориждаги бир хомхаёлдир. Бироқ у дилида фазогир бўлиш туйғусини кечириши мумкин, бунга у ўзича ҳақли ҳам, орзу қилиш жинойт ҳам эмас, бу ҳар кимнинг шахсий иши. Бироқ ижтимоий аҳамиятга молик бўлмаган орзулар орзу соҳибига ҳам, жамиятга ҳам наф келтирмайди.

Ёки бўлмаса, бирор отахон «Қани энди ёшлигим қайтиб келса-ю, яна ўн саккиз яшар йигит бўлиб қолсам» деб, бирор бувижон «Қани энди ёшлигим қайтиб

келса-ю, яна ўн олти яшар қиз бола бўлиб қолсам» дейишлари мумкин. Лекин улар бу орзуларининг рўёбга чиқмаслигини, ёшлик асло қайтиб келмаслигини била туриб, бундай дейишлари ҳаётга, яшашга бўлган завқ-шавқларини кўрсатади, холос.

И С Т А К. Бу сўз ҳам кўпинча орзу сўзи ифодаланган ва ташиган маънода қўлланилади-ю, бироқ, менимча, унинг мазмун доираси орзу сўзида ифодаланган маънодан бериқроқ, торроқ. Одатда истак сўзи маиший мавзулардаги суҳбатларда, интим мулоқотларда қўлланилади. Масалан, чанқаган киши сув ичишни истайди, у ҳеч қачон сув ичишни орзу қилдим, демайди. Тўғри, саратонда саҳрода бир неча кунлаб сувсиз қолиб кетган ёлғиз киши йўлида сардоба учраб қолишини орзу қилиши мумкин. Бу, энди бошқа гап, ўзга ҳолат.

Х О Ҳ И Ш. Бу сўз деярли истак сўзи қўлланган маънода ишлатилади. Шу сабабдан бўлса керак, тилимизда бу сўзлар хоҳиш-истак тарзида қўшма ҳолда қўлланилади. Менимча, хоҳиш сўзи ташиган маъно истак сўзида ифодаланган маънодан ҳам торроқ кўринади, жузъийроқ бўлса керак.

Т И Л А К. Тилак ҳам орзунинг бир тури. У одатда кишининг ўз-ўзига ва ўзгаларга билдирадиган истакларини ифодалайди.

Д У О. Оллоҳ таолога ёлбориб, унга илтижо қилиб, ўзи ёки ўзгалар учун тилак тилашга дуо дейилади. Алишер Навоийнинг «Лисон ут-тайр» достонида шундай мисралар бор:

*Чун бу янглиғ они таъриф айлади,
Эл дуосин анга таклиф айлади.*

У М И Д. Қачонлардир, бугунми-эртами ушалиши мумкин бўлган орзуга умид дейилади. Одатда умидлар рўёбга чиқади. Мабодо бирор сабаб билан умид амалга ошмай қолса, бунга армон дейилади. Дуо билан умид ўртасидаги фарқ шундаки, умид амалга ошмай қолган ҳоллар ҳаётда учраб туради. Дуо эса албатта ижобат бўлғусидир. Оллоҳ таоло ўзининг муқаддас каломида солиҳ ва солиҳа бандаларига мурувват қилиб айтганки, Тангри таолонгиздан сўраган нарсангиз ижобат бўлур. Шунинг учун ҳам умид Оллоҳдандир дейди халқимиз. Зеро, У сўралишни севгувчи буюк зотдир.

Ёзиш асносида сарлавҳани ўзгартириб, «Президент-

нинг умидлари» деб атадик. Орзу сўзи ўрнида умид сўзини қўллашимиз туфайли мавзу доираси белгиланди, мақсад бирмунча аниқланди. Лекин орзу ва умид сўзлари ўртасига Хитой деворини қўйиб бўлмайди. Улар орзу-умид шаклида, эгизак тарзида ҳам тилимизда кенг қўлланилади. Юқорида эслатиб ўтганимиздек, орзу калом, бир жиҳати билан, ушалиши мумкин бўлган туйғу — умидни ҳам ифодалай беради. Шу маънода орзуга қўп қасида айтиш мумкин.

Орзу воқеликдан олдинда юради. Унинг воқеликдан устуңлиги ҳам шунда.

Орзу одамни жамияту коинот билан боғлаб туради.

Орзу инсониятни келажакка етаклайди. Одамзод бугунги кунда нимагаки эришган бўлса, унинг тамал тоши орзу қилишдан бошланган.

Орзу одамни ҳаракатга келтириб туради. Агар одамзод орзу қилишни билмаганда эди, орзусини рўёбга чиқариш учун меҳнату заҳмат чекиб ўтирмасди, бугунги тараққиётга етиб келолмасди. Орзу курашга чорлаб келган ва чорламоқда. Агар бизлардан орзу қилиш қобилиятимиз олиб қўйилса ёки ўзимиз бой бериб қўйсакми, худо кўрсатмасин, нималар бўларди-я! У ҳолда адабиёт, санъат, маданият, фан, маърифат ва, албатта, маънавиятимиз бўлмасди. Кишилиқ тарихидан маълумки, барча эзуликлар замирида кўҳна орзулар ётади. Ва аксинча, ҳамма ёвузликлар ҳам ёвуз кимсаларнинг бадорзуларидан ниш урган. Демак, инсоннинг маънавий қиёфаси унинг эзгу орзуларида ўз ифодасини топади.

Келажак бугунги орзудан бошланади. Орзу — келажак куртаги. У одамнинг ақлини қўзғатади. Ҳозирги замон фан ва техникасининг мўъжизалари ҳам дастлаб орзудан бошланган. Эртаклардаги учар гиламлар бугунги самолётлардир. Тилимизда самолёт сўзига учоқ сўзининг маънодош сифатида ишлатилиши ҳам балки шундан бўлса ажаб эмас. Фарҳодга Ширин сиймоси кўринган ойнаи жаҳонни бугунги телевизорга қиёс этиш мумкин. Абу Райҳон Беруний замондоши Исмоил ал-Жавҳарий ясаган учар қурилма бугунги космик кемаларнинг ибтидоий шаклидир. Бу борадаги мисолларни юзлаб, минглаб келтириш мумкин. Хуллас, ҳозир исбот этилган, реал воқеликка айланган илм-фан ва техникадаги ютуқлар ўтмишда фақат орзулар эди, фақат инсон тасаввурида эди. Илгари ғайритабиий ҳисобланган нарсалар бугун табиий ҳисобланади.

Орзу — келажакнинг хомаки режаси. Ҳақиқатга етиш

учун юзлаб хомаки режалар тақозо қилиниши мумкин, булардан бири бўлмаса, иккинчиси асл режа бўлиб чиқади, албатта. Бундан ўн йил аввал ҳам Ўзбекистон яқин орада миллий мустақилликка эришади, деб орзу қилиш догматиклар учун хомхаёл бўлиб туюларди. Бир файласуф адиб ёзган экан: «Ҳар қандай таълимот уч босқичдан ўтади: аввал уни ақлга сиғмайди, дея эълон қилиб, унга хуруж қиладилар, кейин, афтидан, оз бўлса-да, маълум даражада ҳақиқатга ўхшайди, деб хулоса чиқарадилар. Ниҳоят, унинг ғоят муҳимлигини тан оладилару, сўнгга «мен очдим»лаб талашадилар». Халқимиз бундайларни тайёрга айёр дейди.

Тилимизда орзу билан ёнма-ён хаёл деган ибора ҳам кўп ишлатилади. Энди шу ҳақда қисқача сўз юритамиз. Хаёл билан орзунинг ўртасидаги фарқ шундаки, одам орзу қилганида заррача бўлса-да қандйдир бирор илинжи бўлади. У хаёл сурганда эса бирор нафни, тамани кутмайди, булар ҳақида ўйлаб кўриш ҳатто эсига келмайди ҳам. Ҳурматли ўқувчи, ушбу саҳифаларда баён этилаётган фикр-мулоҳазалар, жумладан, орзу билан умиднинг, умид билан дуонинг, ёки бўлмаса, орзу билан хаёлнинг ўртасидаги муайян фарқлар ҳақидаги ўйларни бошқа бирор китоб ёки мақолаларда учратмаган бўлишингиз туфайли булар сизга ғайритабиий туюлиши тасодифдан холи эмас. Шу сабабли уларни бирданига рад этишга шошилманг. Булар бизнинг кузатишларимиз, мушоҳадаларимиз, илмий-ижодий изланишларимиз ҳосилаларидир. Уларнинг тўғри ёки нотўғрилигини, ҳаётий ёки ҳаётий эмаслигини келажак кўрсатади. Вақт эса энг адолатли ҳакамдир. Сир эмаски, қизил империя ҳукмронлик қилган йиллардаги нашрларни ўқийвериб, диди ва савияси шаклланиб қолган айрим ўқувчилар дид-фаросатларига сингишмаган, шуурларига тўғри келмаган янги фикр-мулоҳазаларни рад этишга одатланиб қолишган. Бу сатрлар улар учун ёзилмаган, албатта. Баъзи бир ўқувчиларга ушбу сўнгги жумла ҳам эриш туюлаётганини ғойибона ҳис қилиб турибмиз.

Х А Ё Л — воқеликни олдиндан билиш воситаларидан бири. У олам ва одамни билишнинг, воқеа-ҳодисаларнинг моҳиятини, ички хусусиятларини ўрганишнинг кўзга кўринмас, тафаккурий қуролидир. Эндиликдаги аниқ ғоя ҳам дастлаб хаёл тарзида туғилган бўлади. У — моҳиятни очишдаги илк қалит. Кароматгўйлик замирида ҳам аслида хаёл ётади. Хаёл

хаётдан бир поя баланд туради, замондан эса жилла курса бир сония илгари юради. Барча фаннинг техникавий ва ижодий самаралари хаёлдан бошланади. Одатда киши кўнглига ёқадиган нарсалар ҳақида хаёл сурилади. Хаёлни лаззатли орзу десак, янглишмасак керак.

Хаёл ажодни авлодга боғлаб туради. Ажодлар ета олмаган нарсаларга авлодлар етажак. Ота-боболар учун армон бўлган нарса ўғил ва неваралар учун ушалгусидир. Жамият шу тариқа тараққий этаверади. Инсоният хаёл қанотида парвоз этиб, тафаккур қилиб маънавий дунёни яратади, ўрганади, такомиллаштиради. У хаёл сураркан, қувонади, ғазабланади, нафратланади, қайғуради, изтироб чекади, афсусланади, ўкинади, ҳамдардлик ва хайрихоҳлик билдиради. Шу туйғули инсон ахлоқни, санъатни, гўзалликни англайди, севади ва севилади, ҳуқуқни, фанни, янгиликларни яратади. Ижод қилади, жамиятни такомиллаштиришга уринади.

Агар одам хаёл суришни, орзу қилишни, имконияти доирасида умидланишни, Оллоҳ таолога илтижо этишни билмаганда эди, тараққиётнинг ибтидоий босқичида қолиб кетган бўлур эди.

Президентнинг умидлари!.. Яна бир бор таъкидлаймизки, орзу сўзи ўрнида билоихтиёр умид сўзини ишлатишимизга боис шуки, орзулар кўнгил мулки ва чексиз-чегарасиздир, умидлар эса уларнинг инсон имконияти доирасидаги муайян қисмидир. Шахсан Юртбошимизнинг умидларига келсак, улар хусусида кўп жилдлик китоблари, бу томларга кирмаган бошқа асарлари, нутқлари, суҳбатлари, интервьюлари, радио ва телевидение орқали чиқишлари, имзо чеккан қонунлари, қабул қилган фармон ва қарорлари, буйруқ ҳамда фармойишларига таяниб ва, шунингдек, айрим мулоқот ва учрашувларимизда олган таассуротларимизга асосланиб ижодий фикр юритамиз.

Маълумки, ҳар бир одамнинг умидлари унинг ёзма ва оғзаки нутқларида ифодаланади. Онг ва кўнгилда айтилган бир пайтда кўплаб умидлар бўлади. Улардан бирини изҳор этишга шайланилганда у ниятга айланади. Маълум қилинган ниятга мақсад дейилади. Масалан, ибодат қилишга киришилаётганда аввало ният қилинади, кейин мақсадга ўтилади, намоз ўқилади. Шу қиёс-ни татбиқ этиб, масалага ёндошсак, Президентнинг ёзма ва оғзаки равишда маълум бўлган умидларини у кишининг мақсадлари деб айта оламиз. Бу деган сўз

Президентнинг бутун фаолияти демакдир. Ҳар бир шахс фаолиятининг негизиди унинг феномени, ўзбекча айтсак, жавҳари ётади. Мазкур жавҳар қанчалик чўнг, залворли ва серқирра бўлса, унинг фаолияти ҳам шунчалик қудратли ва азамат бўлади. Некбин жавҳардан эзгулик пайдо бўлаверади. Кўпни кўрган, ўз бошидан ҳаётнинг аччиқ-чучугини ўтказган. Оллоҳ таолони замоннинг соҳиби деб билган имони саломат отахонлар Президент Ислом Каримов ҳақида сўз борганида «Тангри таолога минг қатла шукурлар, ҳамду санолар бўлсинким, халқимизга шундай раҳнамони етказди, пушти-паноҳи қилди, ишқилиб, умрлари зиёда, ишлари баракали бўлсин» деб дуо қилишларининг боиси ҳам мана шундадир.

Маълумки, фалсафада моҳият ва ҳодиса деган тушунчалар бор. Шўролар замонида моҳият тушунчасига юзаки ёндошиларди, кўпроқ ҳодисага урғу бериларди. Ваҳоланки, моҳият қандай бўлса, ҳодиса ҳам шундан келиб чиқади. Содда қилиб тушунтирсак, бугдойда бугдойлик жавҳари, арпада арпалик жавҳари яширинган бўлгани учун бугдой донидан бугдой, арпа донидан арпа униб чиқади. Арпа экиб, бугдой кутиш мумкин эмас. Бугдойнинг бугдойлиги, арпанинг арпалиги уларнинг моҳиятидир. Арпа донидан арпа, бугдой донидан бугдой униб чиқиши уларнинг ҳодиса сифатида кўринишидир.

Хуллас, моҳият нарса ва жараёнларнинг ички, яширин ва муҳим томонларини ифодалайди, уларнинг тараққиётини белгилайди. Ҳодиса эса нарса ва жараёнларнинг моҳиятга нисбатан ташқи, ҳаракатдаги томонини белгилайди. Қиссадан ҳисса шуки, Юртбошимиз моҳият бўлса, унинг бутун фаолияти шу моҳиятнинг намоён бўлаётган қирраларидир.

Фалсафа тарихида моҳият ва ҳодисага турлича қараб келинган. Диалектик материализм тарафдорлари моҳият ҳодисада тўла очилади, ҳодиса эса моҳиятни очиб акс эттиради, яъни моҳиятсиз ҳодиса бўлмаганидек, намоён бўлмайдиган моҳият ҳам йўқ, дейдилар. Шарқлик буюк мутафаккирлар эса моҳиятни инсон руҳига боғлайдилар. Биз шу фикрга қўшилаемиз. Зеро, руҳ — Оллоҳ таоло нури — хилқатдир. Фалсафа тили билан айтганда, бу — моҳиятнинг асоси бўлмиш жавҳар, яъни феномендир.

Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» фалсафий достонида бу борада ушбу мисраларни ўқиймиз:

*Ришта анга тори иноят бўлиб,
Шуъла анга нури ҳидоят бўлиб.*

Нури ҳидоят дегани — эзгулик йўлига кириш чирогидир.

ПРЕЗИДЕНТЛИК ИСЛОМ КАРИМОВ УЧУН ТАҚДИР ДЕМАК

Президентлик лавозими Ислом Каримов учун мартаба десак, масала моҳиятига юзаки ёндошган бўламиз. Президентлик лавозими **Ислом Каримов учун тақдир** десак масала моҳиятига яқинлашамиз. Фузулий ибораси билан айтсак, азал котиблари унинг манглайига, Лавҳул Маҳфузда Юртбошилиқни ёзиб қўймишлар. Бу деган сўз шуки, **Ислом Каримов президентлик лавозимига сайлангани туфайлигина, сайланганидан кейингина Юртбоши бўлиб қолгани йўқ. У бу лавозимга сайлангунча, бу лавозимда иш бошлагунча президент сифатида тўла шаклланиб бўлган эди.** Биз биламизки, тасодифан сайланиб ёки тайинланиб қолган айрим катта-кичик амалдорлар лавозим курсисига ўтиргач, ишни нимадан бошлашни билолмай, талмовсираб қоладилар, ўз билгиларича иш юрита олмайдилар ёки юқоридан кўрсатма кутадилар, ёки уқувсизликлари туфайли билар-билмас ўзларини ўққа-чўққа ураверадилар, гўё ишни дўндиришга уринаётгандек кўринишга интиладилар, оқибатда уларга ишониб топшириб қўйилган соҳа оқсаб қолади. Улар ҳали раҳбар сифатида шаклланиб улгурмаган, аниқроғи, умуман раҳбарликка уқувсиз кишилардир.

Ислом Каримов эса президент сифатида тўла шакллангани учун бошидан бошлабоқ мамлакатимиз карвонини ҳеч бир ўнгу сўлга оғинмай, дарҳол ва дадил олға элтишга киришиб кетди. Бу ҳам унинг феноменидаги энг ёрқин, балки энг муҳим қирраларидан бири, десак янглишилмайди. Чунки бу ҳол мамлакат тақдирини ҳал қилишда асосий омиллардан бўлди.

Халқимизда бир йигит қирқ йилда камол топади, деган ибора бор. Буни Ислом Каримовга нисбатан ҳам айтсак жуда мос тушади. Унинг ўтган йилги ёки бу йилги фаолиятини, илгари ёки яқинда чиқарган фармон ва қарорларини, маъруза ва нутқларини фақат жорий даврнинг маҳсуллари десак янглишамиз. Уларнинг замирида Юртбошимизнинг бундан ўн йиллар олдин-

ги, балки чорак аср, ярим аср илгариги умидлари, дил тўрида сақлаб келаётган ниятлари ҳам мақсад янглиғ ўз ифодасини топаётир. Фикримизнинг исботи учун Юртбошимизнинг Имом Бухорий таваллудининг 1225 йиллиги нишонланган қутлуғ соатларда жамоатчилик билан қилган суҳбатлари чоғида айтган сўзларини келтиришимиз kifоядир. Юртбошимиз шўролар замонида харобазор бўлиб ётган Имом ал-Бухорий қадамжосини, умуман эса бутун республикамиздаги, жумладан, Самарқанддаги осори атиқаларни таъмирлаш, обод қилиш зарурлигини дилига тугиб қўйган, умид қилган.

Маълумки, муқаддас жойларни зиёрат этганда шу ерда дафн қилинган азиз-авлиёлар руҳига илтижо этилмайди, улардан мадад тиланмайди. Балки ёлғиз Оллоҳ таолога илтижо қилинади. Қадамжоларни тавоф этиб, айна шундай муқаддас даргоҳларда дуо қилинишига келсак, бу ерларга Оллоҳ таолонинг нури ёғилиб туради, бундай қутлуғ масканларда тиланган дуолар ижобат бўлғусидир. Оллоҳдан ўзгага мурожаат қилиш, Ундан бошқага илтижо қилиш куфрдир. Чунки қанчалик зўр кароматгўй бўлмасинлар, ҳар қандай ва ҳар бир азиз-авлиёлар Оллоҳ таолонинг бандаларидир. Ислом дини бўйича, Оллоҳдан ўзгага сажда қилиш мумкинмас. Оллоҳ — шериги йўқ буюк зот! Шу боис умид ёлғиз Оллоҳдандир! Унинг нури ёғилиб турувчи қадамжоларни зиёрат қилиш, ободонлаштириш катта савоб. Бундай амалларни ихлос билан қилувчи Оллоҳ зиёсидан баҳра олади, ҳаёти обод бўлади, унинг ўзи мадад ва нажот топади. Бандалардан нажот топишга интилувчилар кўпинча муте бўлиб қолишади, руҳиятлари куллик, итоаткорлик билан оғуланади. Умидни ёлғиз Оллоҳдан қилиш керак. Ана шунда албатта икки дунёда кам бўлмайсиз, иншооллоҳ!

Бешёғочдаги Ўзбекистон Миллий боғи илгари Марказий маданият ва истироҳат боғи деб аталар, унинг ҳудудидаги кўл «Комсомол кўли» деб юритилар эди. Боғнинг шимоли-ғарбий энг чеккасида бир қаровсиз тепалик бўлиб, кундузлар одамлардан деярли ҳоли бўлар, оқшом кўнгач, мутлоқ овлоқ жой бўлиб қоларди. Эллигинчи йилларнинг — охири-олтмишинчи йилларнинг бошларида бу ер айниқса ёзги сессия имтиҳон ва синовларига тайёргарлик кўрувчи, билимга ташна толиблар учун севимли гўша бўлиб хизмат қиларди. Кундузлари бу ерда бемалол дарс тайёрлаш мумкин эди. Орадан чамаси ўттиз йиллар ўтгач, худди ўша тепалик-

да Президент Ислом Каримовнинг ташаббуси ва Фармони билан Алишер Навоийга ҳайкал ўрнатилди, буюк шоир таваллудининг 550 йиллигига бағишланган юбилей тантаналари худди шу маскандан бошланди. Ўша қувончли онларда Президентимиз талабалик хотираларини еслаб, бу ҳақда 1991 йил 4 сентябрь оқшомида ўша тепаликда Алишер Навоий ҳайкали муаллифлари, меъморлар ва қурувчиларга сўзлаб берганига шохид бўлган эдик. Улуғ зотларни улуғлашни умид қилган кишининг ўзи ҳам иззат топади, деб бекорга айтилмас экан.

Қизил империя айнаи кучга тўлган, дунёга даҳшат солган, бутун Ер юзига ҳукмронлик қилиш илинжида дағдаға солган олтмишинчи-етмишинчи йилларда Москванинг нақ марказида, Кремлдан юз эллик метрча нарида, машҳур Союзлар уйининг шундоқ ёнида — Моховая кўчасидаги кўпқаватли улкан бинода СССР Госплани жойлашган эди. Бутун империянинг иқтисодий жиловни шу бинонинг катта ҳўжайини — Госплан раиси, ҳўжайинлари — Бош бошқармалар бошлиқларининг қўлида эди. Раис СССР Олий Советининг, Бош бошқармаларнинг бошлиқлари лавозимлари бўйича коллегия аъзолари ҳисобланиб, РСФСР Олий Советининг депутатлари қилиб қўйилган эди. Россия Федерацияси республика ҳисобланиб, қолган ўн тўртта иттифоқдош республикага «миллий республикалар» деган ёрлик қўшиб айтиларди. Бунинг асл маъноси шуки, миллий республика сиёсий жиҳатдан ташқари иқтисодий жиҳатдан ҳам марказга мутлақо қарам эди. Янги корхона қуриш у ёқда турсин, ҳаттоки корхона қошида янги цех очиш учун марказдан рухсат олиш шарт эди. Ташқи иқтисодий алоқалар боғлаш хусусида ҳаттоки тасаввур қилиб кўриш ҳам мумкин эмасди. Миллий республикалар давлат режа комитетларининг раислари ўз республикаларининг иқтисодий юмушларини бажариш учун шу улкан бинодаги кўплаб қабулхоналарда ҳафталаб, баъзан ойлаб навбат кутиб, маҳтал бўлиб қолишарди. Албатта, ўша кутиш пайтларида ориятли кадрлар қалбида ва онгида миллий зулмга қарши курашиш умидлари уйғониши табиий бир ҳолдир. Ўзбекистон вакили — республика давлат режа комитетининг раиси Ислом Каримов учун ҳам СССР Госпланидаги мулоқотлар, эл-юртимиз манфаатлари ифодаланган тортишувлар ўзига хос бир ҳаёт ва кураш мактаби бўлди, эндиликда мустақил республикамизда мустақил иқти-

содий сиёсат олиб борилишида ўша пайтда Юртбошимиз онги ва қалбида уйғонган умидларнинг ҳам ўз ўрни бор. Тарихдан биламизки, миллий озодлик ҳаракатлари куртаклари фақат монополиялардагина эмас, метрополияларда ҳам ниш урган. Лондонда яшаган йилларда Маҳатма Гандида миллий кураш олиб бориш иштиёқи ва журъати кучайган. Индонезиянинг биринчи Президенти Аҳмад Сукарно «Сарина» деган публицистик китобида мустамлакачиларга қарши курашиш йўлларини уларнинг ўзидан ўрганганини ёзади. Бундай мисолларни Осиё, Африка ва Лотин Америкасидаги ўз халқларини миллий озодликка олиб чиққан илк давлат раҳбарлари — биринчи президентлар фаолиятидан ҳам келтириш мумкин.

Республикамизда мўътадил иқтисодий сиёсат олиб боришнинг пишиқ-пухта режалари умид шаклида Юртбошимиз давлат режа комитетини бошқарган ўша йилларда пайдо бўлган дея оламиз. Бу фикримизнинг исботи тариқасида республиканинг ғалла мустақиллиги учун, ёнилғи мустақиллиги учун олиб борилаётган курашлар ва уларнинг самараларини келтириш мумкин. Республикамиз мустамлакачилик йилларида айниқса ана шу соҳалар бўйича марказга тобеъ эди, унинг қалтис жойлари ҳам ана шулар эди. Буни Ислом Каримов яхши билгани учун ҳам бу борада тегишли чора ва тадбирларни ўз вақтида кура бошлади.

Ислом Каримов Қашқадарё вилоятига раҳбарлик қилганида эл-юрт юмуши ва ташвишида тиним билмай шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ кезиб, дала айланиб юрганларида, етти хуфтондан кейин йўл ёқаларидаги хонадонларга ғузапоя ёқиб, нон ёпиш учун тандир қиздираётган аёлларни ўз кўзи билан кўрган, уларнинг машаққатли оилавий турмушига шоҳид бўлган. Ана ўша кезлари қишлоқ меҳнаткашлари, биринчи навбатда аёлларнинг маиший турмуш шароитини яхшилашни дилига тугиб қўйган эди. Ана ўша умидлар эндиликда рўёбга чиқмоқда, республикадаги олис қишлоқларгача газлаштириш, ичимлик сув билан таъминлашда савобли ва хайрли кураш кетмоқда. Бу курашнинг ҳам ташаббускори Юртбошимиздир. Президентнинг умидлари — булар айна пайтда халқнинг умидларидир. Булар бир-бирига уйғун. Чунки мақсад ҳам, манфаат ҳам битта — юрт ободонлиги, халқ фаровонлигидир.

Собиқ СССРнинг биринчи ва сўнгги Президенти

да Президент Ислом Каримовнинг ташаббуси ва Фармони билан Алишер Навоийга ҳайкал ўрнатилди, буюк шоир таваллудининг 550 йиллигига бағишланган юбилей тантаналари худди шу маскандан бошланди. Ўша қувончли онларда Президентимиз талабалик хотираларини эслаб, бу ҳақда 1991 йил 4 сентябрь оқшомида ўша тепаликда Алишер Навоий ҳайкали муаллифлари, меъморлар ва қурувчиларга сўзлаб берганига шоҳид бўлган эдик. Улуғ зотларни улуғлашни умид қилган кишининг ўзи ҳам иззат топади, деб бекорга айтилмас экан.

Қизил империя айна кучга тўлган, дунёга даҳшат солган, бутун Ер юзига ҳукмронлик қилиш илинжида дағдаға солган олтмишинчи-етмишинчи йилларда Москванинг нақ марказида, Кремлдан юз эллик метрча нарида, машҳур Союзлар уйининг шундоқ ёнида — Моховая кўчасидаги кўпқаватли улкан бинода СССР Госплани жойлашган эди. Бутун империянинг иқтисодий жиловни шу бинонинг катта хўжайини — Госплан раиси, хўжайинлари — Бош бошқармалар бошлиқларининг қўлида эди. Раис СССР Олий Советининг, Бош бошқармаларнинг бошлиқлари лавозимлари бўйича коллегия аъзолари ҳисобланиб, РСФСР Олий Советининг депутатлари қилиб қўйилган эди. Россия Федерацияси республика ҳисобланиб, қолган ўн тўртта иттифокдош республикага «миллий республикалар» деган ёрлиқ қўшиб айтиларди. Бунинг асл маъноси шуки, миллий республика сиёсий жиҳатдан ташқари иқтисодий жиҳатдан ҳам марказга мутлақо қарам эди. Янги корхона қуриш у ёқда турсин, ҳаттоки корхона қошида янги цех очиш учун марказдан рухсат олиш шарт эди. Ташқи иқтисодий алоқалар боғлаш хусусида ҳаттоки тасаввур қилиб кўриш ҳам мумкин эмасди. Миллий республикалар давлат режа комитетларининг раислари ўз республикаларининг иқтисодий юмушларини бажариш учун шу улкан бинодаги кўплаб қабулхоналарда ҳафталаб, баъзан ойлаб навбат кутиб, маҳтал бўлиб қолишарди. Албатта, ўша кутиш пайтларида ориятли кадрлар қалбида ва онгида миллий зулмга қарши курашиш умидлари уйғониши табиий бир ҳолдир. Ўзбекистон вакили — республика давлат режа комитетининг раиси Ислом Каримов учун ҳам СССР Госпланидаги мулоқотлар, эл-юртимиз манфаатлари ифодаланган тортишувлар ўзига хос бир ҳаёт ва кураш мактаби бўлди, эндиликда мустақил республикаимизда мустақил иқти-

содий сиёсат олиб борилишида ўша пайтда Юртбошимиз онги ва қалбида уйғонган умидларнинг ҳам ўз урни бор. Тарихдан биламизки, миллий озодлик ҳаракатлари куртаклари фақат монополиялардагина эмас, метрополияларда ҳам ниш урган. Лондонда яшаган йилларда Маҳатма Гандида миллий кураш олиб бориш иштиёқи ва журъати кучайган. Индонезиянинг биринчи Президенти Аҳмад Сукарно «Сарина» деган публицистик китобида мустамлакачиларга қарши курашиш йўлларини уларнинг ўзидан ўрганганини ёзади. Бундай мисолларни Осиё, Африка ва Лотин Америкасидаги ўз халқларини миллий озодликка олиб чиққан илк давлат раҳбарлари — биринчи президентлар фаолиятидан ҳам келтириш мумкин.

Республикамизда муътадил иқтисодий сиёсат олиб боришнинг пишиқ-пuxта режалари умид шаклида Юртбошимиз давлат режа комитетини бошқарган ўша йилларда пайдо бўлган дея оламиз. Бу фикримизнинг исботи тариқасида республиканинг галла мустақиллиги учун, ёнилғи мустақиллиги учун олиб борилаётган курашлар ва уларнинг самараларини келтириш мумкин. Республикамиз мустамлакачилик йилларида айниқса ана шу соҳалар бўйича марказга тобеъ эди, унинг қалтис жойлари ҳам ана шулар эди. Буни Ислом Каримов яхши билгани учун ҳам бу борада тегишли чора ва тадбирларни ўз вақтида кўра бошлади.

Ислом Каримов Қашқадарё вилоятига раҳбарлик қилганида эл-юрт юмуши ва ташвишида тиним билмай шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ кезиб, дала айланиб юрганларида, етти хуфтондан кейин йўл ёқаларидаги хонадонларга гўзапоя ёқиб, нон ёпиш учун тандир қиздираётган аёлларни ўз кўзи билан кўрган, уларнинг машаққатли оилавий турмушига шоҳид бўлган. Ана ўша кезлари қишлоқ меҳнаткашлари, биринчи навбатда аёлларнинг маиший турмуш шароитини яхшилашни дилига туғиб кўйган эди. Ана ўша умидлар эндиликда рўёбга чиқмоқда, республикадаги олис қишлоқларгача газлаштириш, ичимлик сув билан таъминлашда савобли ва хайрли кураш кетмоқда. Бу курашнинг ҳам ташаббускори Юртбошимиздир. Президентнинг умидлари — булар айна пайтда халқнинг умидларидир. Булар бир-бирига уйғун. Чунки мақсад ҳам, манфаат ҳам битта — юрт ободонлиги, халқ фаровонлигидир.

Собиқ СССРнинг биринчи ва сўнгги Президенти

Михаил Горбачев ўз қошида **Президентлик кенгаши**ни тузган эди. Ваҳоланки, совет давлати ўн бешта республиканинг иттифоқи бўлгани сабабли аслида **Президентлар кенгаши** тузилиши мумкин эди. Бироқ совет давлатининг иттифокдош республикаларнинг давлати экани фақат қоғоздагина эди, холос. Амалда эса миллий республикаларнинг мақоми вилоят мақоми даражасида ҳам эмасди. СССР ягона давлат сифатида таназзулга юз тута бошлаганини ўз вақтида сезгирлик билан билган Ислом Каримов онги ва қалбида республикамизда президентлик бошқарувини ўрнатиш умиди уйғонди. Миллий республикалар орасида биринчи бўлиб Ўзбекистонда Президентлик лавозими жорий этилди. Республика Олий Совети сессияси Ислом Каримовни мутлоқ кўпчилик овоз билан Ўзбекистон Президенти этиб сайлади. Бундай ниҳоятда масъулиятли ва айна пайтда жуда қалтис бу ишга ҳар ким ҳам журъат қилолмайди, ҳар ким ҳам бундай тарихий воқеанинг тепасида ишбоши бўлиб туролмайди. Бунга довжурак, жасоратли киши керак. Чунки ўша кезлари, яъни 1990 йил кўкламида бутун ҳокимият марказининг қўлида эди, аниқроғи, Ҳарбий-саноат комплекси деб аталувчи, кўпчилик номини ҳам эшитмаган ташкилот ҳукмида эди. Ҳатто Михаил Горбачев ҳам шу ташкилотнинг раъйига қараб иш тутишга мажбур эди.

«Московские новости» газетасининг 1991 йилги 3 март сонида ёзилишича, СССРда муҳофаа саноатида 5—8 миллион киши банд бўлса, АҚШда 2 миллион 200 минг киши ишлаган. СССРдаги заводлар АҚШдаги заводларга қараганда танкларни 4 ярим баравар, бронетранспортёрларни 3 баравар, артиллерия қуролларини 9 баравар, сувости атом кемаларини 3 баравар, бомба ёғдирувчи самолётларни 2 баравар кўп ишлаб чиқарган. Ўша йили СССР Олий Совети Ҳарбий-саноат комплексига 26 миллиард 600 миллион сўм ажратилди, деб эълон қилган. Бу иттифоқ бюджетининг 36 фоизини ташкил этган. Эл кўзига эса бу рақам 20 миллиард 200 миллион сўм деб кўрсатилган. Аслида эса ҳарбий бюджетга 77 миллиард 300 миллион сўм ажратилган экан. Умуман эса, миллий даромаднинг деярли 20 фоизи ҳарбийларга берилган. АҚШда бу рақам 6 ярим фоизни, Японияда эса 1 фоизни ташкил этган, холос. Совет ҳарбий қуролларининг 32 фоизи «учинчи дунё» деб аталмиш мамлакатларга юборилган. Мазкур мамлакатларнинг айримларида ҳамон биродар-

қушлик давом этаётганининг туб илдизлари ана ўша қурол-яроқлар — ажал уруғларига бориб тақалади. Шунингдек, тараққий этаётган мамлакатларда 20 минг ҳарбий маслаҳатчи мутахассис фаолият кўрсатган. Бу рақамларни келтиришдан мақсадимиз шуки, марказ ўша кезлари, яъни Ўзбекистонда Президентлик бошқаруви жорий этилганда, ҳарбий қудратининг энг чуққисига чиққан эди, бироқ маънавийат бобида бўҳронга дуч келганди. Ана шу вужудга келган вазиятдан Ислом Каримов моҳирлик билан, вазминлик билан фойдалана билди.

Президент Ислом Каримов «Туркистон» газетаси мухбирининг саволларига жавобларида тарих фанининг моҳиятига ҳам тўхталиб, жумладан, бундай деди: *«Тарих инсоннинг кўзини очар экан. Шунда кўп хатоларнинг олдини олиш мумкин бўлар экан... Янги ўзбек давлатчилигининг тамал тошини қўйяпмиз. Шундай экан, тарих сабоқлари бизни ҳар хил нотўғри қадамлардан огоҳ этувчи, сақлаб турувчи омил бўлиши лозим. Чунончи, халқ, миллат тақдирига дахлдор масалаларда пала-партиш, оқибатини ўйламасдан иш тутуш ярамайди... Яқин ўтмишимизнинг яна бир сабоғи шуки, миллат, давлат, жамият тақдири ҳақ бўлаётган паллада ўзлигимизни англаш, маънавий илдизларимизни унутмаслик катта аҳамиятга эга».*

Шу сатрларни синчиклаб ўқиб, мушоҳада қилар эканмиз, баъзан матбуот саҳифасида учраб қоладиган «Агар Иккинчи жаҳон урушида рус коммунистик империяси ғалаба қилмаганида, Ўзбекистон, умуман, Ўрта Осиё республикалари ва Қозоғистон бундан ярим аср муқаддам мустақил бўлган бўларди. Коммунистик империянинг ғалабаси Ўзбекистоннинг мустақиллигини ярим асрга кечиктирди» каби хом мулоҳазаларнинг нақадар пала-партиш айтилганига қаттиқ ишонч ҳосил қиламиз. Аввало, Иккинчи жаҳон уруши **икки империянинг** ўзаро уруши эмас эди. Маълумки, бу урушда фақат фашистлар Германияси ва собиқ Совет Иттифоқигина қатнашмаган. Иккинчи жаҳон урушида Германия ва унинг иттифоқчилари бўлмиш Италия, Япония, Руминия бир тарафда, собиқ СССР, АҚШ, Англия, Франция ва яна айрим кичикроқ давлатлар иккинчи тараф бўлиб иштирок этган. Коммунистик мафкура Иккинчи жаҳон урушида собиқ СССР тутган ўринга ортиқроқ баҳо бериб, иттифоқчилар, яъни АҚШ, Англиянинг ҳиссасини камситишга уриниб, шу фикрни

собиқ СССР фуқаролари онгига сингдиришга кўп ҳаракат қилган эди. Иккинчи жаҳон урушини икки империянинг уруши деб аталишининг сабаби ҳам ана шунда бўлса керак. Аслида эса, Иккинчи жаҳон уруши фашизм балоси ва унга қарши кучлар ўртасида ҳаёт-мамот уруши эди. Бу урушда тараққийпарвар кучларнинг устун келиши бутун Ер юзи халқларини, шу жумладан, немис халқининг ўзини ҳам, фашизм асоратидан сақлаб қолди. Бу оламшумул воқеа бўлиб, қабоҳатнинг эзгуликка таслим бўлиши эди, моҳият эътибори билан эса зўр прогрессив аҳамиятга молик эди. Бу ҳол кишилиқ тараққиётини таназзулдан сақлаб қолди ва олға одимлашига йўл очиб берди. Бу ғалаба фашизмга қарши курашган барча халқлар қаторида ўзбек халқининг ҳам ғалабаси эди. Инсониятни фашизм балосидан асраб қолишда қатнашганимиз билан фахрлансак арзийди. Бироқ бу ғалабани Коммунистик империянинг ғалабаси тарзида талқин этилиши ва унинг манфаатлари йўлида фойдаланилиши — энди бу тамом бошқа масала. Моҳият бор ва унинг турли талқинлари бор, моҳият самарасидан ўз манфаати йўлида фойдаланиш ҳам бор. Буларни бир-биридан фарқламоқ зарур, албатта.

Собиқ СССРни «рус коммунистик империяси» дейиши ўринли эмас. Совет Коммунистик империяси дейилса, ҳақиқатга яқин бўларди, чунки бу империядан рус халқининг ўзи ҳам тегишинча жафо чеккан. Қолаверса, такрор айтамизки, Иккинчи жаҳон урушидаги ҳаёт-мамот масаласини биргина Коммунистик империянинг ўзигина эмас, балки фашизмга қарши курашган барча давлатлар ва уларнинг халқлари биргалликда ҳал этганлар.

Тарихни такрорлаб бўлмайди. Бўлган иш бўлиб ўтган. Гарчи имкониятдан хориж бўлса-да, бир тасаввур қилиб кўрайлик: мабодо Иккинчи жаҳон урушида Ер юзи халқлари фашизм асоратига тушиб қолгудек бўлсалар, Урта Осиё республикалари ва Қозоғистон бундан ярим аср муқаддам мустақил бўлган бўлармидилар, «коммунистик империянинг ғалабаси» Ўзбекистоннинг мустақиллигини ярим асрга кечиктириб юборганмикин? Йўқ, мустақилликка эришиш масаласига бундай жун қараш мантиққа зиддир. Мустақилликка эришиш тарихий зарурат тарзида тарихий шарт-шароит етилганда тарихнинг ўзи белгилаган муддатда истиқлолчилар ва уларга йўлбошчилик қила оладиган етакчи етишиб чиқ-

қан замонда юз беради, олдин ҳам эмас, кейин ҳам эмас. Бу ҳолни тарих тақозоси дейилади. Ўзбекистоннинг миллий мустақилликка эришуви бу фикримизни тасдиқловчи ёрқин мисолдир.

Масалага ана шундай тарихан ёндошган ҳолда Иккинчи жаҳон урушидан кейинги йиллардаги бутун жаҳондаги, шу жумладан, собиқ СССРдаги ижтимоий-сиёсий ҳаётни ва дунёдаги барча халқларнинг аҳволини, жилла курса, Ер юзининг маъмурий-сиёсий харитасини кўз олдимизга бир келтириб кўрайлик. Масалан, дунёдаги энг йирик қитъа — Осиёда мустақил давлатлар бармоқ билан санарли эди: Туркия, Эрон, Афғонистон, Мўғулистон... Сиёсий харитада ҳали Ҳиндистон, Покистон, Шри Ланка номлари йўқ эди. Жануби-шарқий Осиёдаги мамлакатлар овруполик мустамлакачилар асоратидан ҳали тўла қутулиб олмаган эдилар. Булар орасида Индонезия Аҳмад Сукарно бошчилигида биринчи бўлиб ўз мустақиллигини эълон қилади. Япония иккита атом бомбаси зарбасидан «эси»ни йиғиб олиб, тўғри йўлга тушиб олишга, қаддини тиклашга уринарди. Хитойда эса ҳали фуқаролар уруши давом этарди.

Африкадаги сиёсий аҳвол бундан ҳам оғир эди. Бутун бошли бундай улкан қитъада Миср ва Эфиопиядан бошқа мустақил давлат йўқ эди, Судан эса Англия ва Миср васийлигидаги ўлка мақомида эди. Мисрнинг ўша даврдаги раҳбариятининг тизгини англиялик корчалонлар измида эди, кейин эса Жамол Абдул Носир бошчилигида амалга оширилган инқилобдан сўнг Миср тўла мустақилликка эришади. Хуллас, Иккинчи жаҳон урушидан кейинги йилларда мустамлака ўлкалар кўп бўлиб, мустамлакачиларнинг қўли баланд эди.

Собиқ СССРда эса Иккинчи жаҳон уруши атамаси ўрнига Улуғ Ватан уруши термини қўлланилар, бу урушда фашизм устидан дунёдаги кўпгина халқлар томонидан қозонилган ғалабани коммунистик таълимотнинг ғалабаси сифатида талқин қилинар, омма онгини коммунистик идеология билан зўр бериб заҳарланар эди. Бу борада муайян даражада оммага таъсир кўрсатиларди. Чунки 1937—1938 йиллардаги сиёсий қатағонлар туфайли халқнинг оқ-қорани таниган, миллатнинг гули бўлмиш асл зиёлилари қирилиб кетган эди. Худо ёрлақаб тирик қолганлари ҳам сиёсий таъқибу тазйиқлардан юрак олдириб қўйиб, ҳақиқатни айтишга ботина олмасдилар, ҳақиқатни айтганлар қисмати нима би-

лан тугагани уларнинг ёдида ҳали янги эди. Айрим замонасоз зиёлилар эса умумий оқимга қўшилиб кетиб, коммунистик идеологиянинг қарнайчиларига айланиб кетган эдилар. Шундай қалтис ҳолатда миллий мустақилликни ошкора талаб қилиб чиқиш имкондан хорижда эди. Миллий мустақиллик ғояси халқнинг дилида эди, пинҳоний бу туйғу ҳали ниҳол эди. Ниҳолнинг камол топиши учун эса вақт ва шарт-шароит керак бўлади.

Маълумки, Иккинчи жаҳон урушидан кейинги дастлабки ўн йилликларда коммунизмнинг Ер юзи бўйича «зафарли» юриши ҳолати кузатилди. «Жаҳон социалистик лагери», «Жаҳон социалистик системаси» каби тушунчалар пайдо бўлди. Варшава шартномаси тузилди. Орадан йиллар ўтгач, бора-бора коммунистик таълимнинг аслида пуч ғоя эканлиги маълум бўла борди, натижада коммунистик зугумнинг кучи қирқила борди. Шу тариқа, эркин фикрлашга, миллий туйғуни чуқурроқ туя боришга, миллий истиқлол ҳақида ўйлашга имконият туғила борди. Эллигинчи йилларнинг охирлари ва олтмишинчи йилларнинг бошларида онглари шаклланган илғор фикрли замондошларимизда бундай туйғулар кучлироқ мужассам бўла борди. Ана шу замондошларимиз Президент Ислом Каримов етакчилигида 1991 йили истиқлолга эришишимизда ҳал қилувчи ўрин эгалладилар, бундан буёғига ҳам мустақиллигимизни мустаҳкамлаш ишида жонбозлик кўрсатиб, фаол қатнашиб келмоқдалар десак, бизнингча, тарихий ҳақиқатни айтган бўламиз. Мустақиллик учун ошкора ва пинҳона курашган, мустақилликка эришиш орзуси билан яшаб ўтган асрдошларимизнинг, мустақилликка фидойи фарзандларни униб-ўстирган ёши улуг замондошларимизнинг баҳоли қудрат хизматларини унутмаган ҳолда айтамызки, 1991 йилда шижоату жасорат кўрсатиб, Ўзбекистон мустақиллигини эълон қилган авлодни истиқлолчилар десак, янглишмасак керак. Не бахтки, тарихда кам учрайдиган бундай шарафли юмуш шу авлод чекига тушибди.

Юқорида айтилганлардан хулоса чиқарсак, Иккинчи жаҳон урушида қозонилган ғалаба Ўзбекистоннинг мустақиллигини ярим асрга кечиктирди, деган фикр тарихан асоссиз бўлишидан ташқари мустақиллигимизни эълон қилган истиқлолчилар авлодининг тарихий хизматларини камситиш, жилла қурса, унга соя солишдир. Бундай мулоҳазалар сиёсий саводхонликдан

анчагина йироқдир. Башорат келажакка нисбатан айтилади.

1999 йилдан эътиборан ҳар йили 9 майни Хотира ва қадрлаш куни деб нишонлар эканмиз, инсониятни фашизм асоратидан сақлаб қолишдек муқаддас ишга халқимиз қўшган муносиб улушни ҳам эслаб ўтамиз, албатта. Бу — ҳам хотира, ҳам қадрлаш сирасига киради. Хуллас, тарихий ҳодисани тўғри англаш, тўғри баҳолаш ва тўғри талқин қилиш, Президент Ислом Каримов таъкидлаганидек, инсоннинг кўзини очади, йўл қўйилиши мумкин бўлган хатоларнинг олдини олади. Буни тарих сабоғи деймиз.

1990 йилнинг баҳорида, Ўзбекистон Президенти этиб сайлангач, Ислом Каримов Михаил Горбачевнинг Кремлдаги кабинетига кириб борганида жамоат жам эди, Президентлик кенгашининг аъзолари — Марказдаги биринчи даражали бошлиқлар ҳамда барча иттифоқдош республикаларнинг раҳбарлари йиғилиб бўлишган эди. Собиқ СССР Олий Советининг собиқ раиси Лукьянов «Ана, Президент келди!» деб пичинг қилади. Шунда Юртбошимиз босиқлик билан бундай дейди: «Бундай гап-сузлар яна бўладиган бўлса, мен мажлисни тарк этаман...» Зуваласида орияти бор, миллий ғурури кучли одам ҳар қандай шароитда ҳам ўзлигини йўқотиб қўймайди.

СССР Президенти Михаил Горбачев мурса юзасидан Ўзбекистон Президенти Ислом Каримовни ўтиришга таклиф этади. Молдованинг ўша вақтдаги раҳбари Снегур, Украинанинг ўша вақтдаги раҳбари Кравчук Юртбошимизга тақаллуф кўрсатишади. Кейин мажлис бошланади. Унда давлат мақомига кўра икки президент қатнашади, бири Михаил Горбачев, иккинчиси эса Юртбошимиз эди. Михаил Горбачевнинг фикри ёди қандай бўлмасин, қизил империяни пароканда бўлишидан сақлаб қолишга уриниш бўлса, Ислом Каримовнинг қалбида эса Ўзбекистонни тўла мустақилликка олиб чиқиш умидлари жўш урарди...

Мана, орадан тўққиз йилдан ортиқ вақт ўтди. Ўша қалтис давлар орқада қолди. Ўзбекистонимизни деярли бутун дунё билди, таниди. Ислом Каримовни тўрт қитъадаги мамлакатларнинг таниқли давлат бошлиқлари мустақил ва суверен республиканинг лаёқатли Президенти, атоқли давлат ва халқаро миқёсдаги жамоат арбоби сифатида эътироф этдилар. БМТ, ЮНЕСКО ва яна ўнлаб нуфузли халқаро ташкилотлар Юртбоши-

мизнинг Ер юзида тинчликни сақлаб қолиш, иқтисодий ва маданий алоқаларни кучайтириш бўйича олиб бораётган изчил сиёсатини маъқуллаб, юқори баҳоламоқдалар.

Шўролар замонида Ислом Каримов гарчи республика миқёсидаги ташкилотларга раҳбарлик қилган бўлса-да, Совет Иттифоқидан ташқарига — чет эл мамлакатларига чиқарилмаган эди. Тўғри, республикамиздан вакил қилиб, турли делегациялар таркибида турли даражадаги бошлиқлар вақти-вақти билан хорижий савфарларга юбориларди. Ҳатто Совет Иттифоқининг фавқулодда ва мухтор элчилари орасида бир неча нафар паспортига ўзбек деб ёзилган кишилар ҳам бўлган. Бироқ улар бошқа тоифадаги кишилар эди. «Менинг уйим — Совет Иттифоқи» деб ҳисоблар эдилар. Қаерда бўлмасин ўз халқининг миллий манфаатларини кўзловчи ватанпарварларга хорижга чиқиш дарвозалари одатда таққа-тақ берк эди.

Ислом Каримов ўзи тамал тошини қўйган истиқлол шарофати билан, мустақил ва суверен Ўзбекистон давлати ва ҳукуматининг раҳбари сифатида дунёдаги ўнлаб мамлакатларга расмий ташриф буюрмоқда, энг қудратли давлатларнинг раҳбарлари билан мулоқотда бўлмоқда, музокаралар олиб бормоқда.

Президент Ислом Каримовнинг ташрифи — бу ўзбек миллатининг ташрифи! Унинг рўёбга чиққан умидлари — мамлакатимизнинг бугунги қиёфаси, халқимизнинг бугунги ҳаёти. Янги умидлари — порлоқ истиқбол, келажаги буюк Ўзбекистон!

ИСЛОМ КАРИМОВ — ҲУҚУҚШУНОС ОЛИМ

Ислом Каримов — янги ўзбек давлати — Ўзбекистон Республикасининг асосчиси бўлиши баробарида шу давлатимиз ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-маданий ҳаётининг ҳамма соҳаларига тааллуқли барча қонунларини ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатларини ишлаб чиқишда, қабул қилишда шахсан қатнашди ва давлатчилигимиз тарихида мисли қўрилмаган бундай қонунчилик фаолиятига бевосита раҳбарлик қилди. Энди шу хусусда қисқача тўхталиб ўтамиз. Мавзу моҳиятига чуқурроқ кириб бориш учун сўзни ҳозир жаҳонда мавжуд давлатларнинг турлари ҳақида ҳикоя қилишдан бошлаймиз.

Маълумки, ҳозир жаҳонда мавжуд бўлган давлатлар

ҳуқуқий жиҳатдан подшоҳлик (монархия), республика ва диний давлат турларига бўлинади. Давлатнинг республика тури ҳам ўз навбатида парламентар республика, президентлик республикаси, ислом республикаси турларига бўлинади. Булар ўртасида муштарак жиҳатлар ва фарқлар бор.

Подшоҳликда давлат бошлиғи лавозими авлоддан авлодга мерос бўлиб ўтади, давлат бошлиғи қирол, император, шоҳ, шаҳаншоҳ, подшоҳ, султон деб аталади. Биз ўзбекларда ўтмишда давлат бошлиқларимиз хоқон, хон, амир, султон, подшоҳ деб аталган, Хоразм давлатида эса хоразмшоҳ, деб юритилган.

Республикада эса давлат бошлиғи маълум муддатга сайлаб қўйилади.

Турли давлатларда олий ҳокимият одатда давлат бошлиғи, ҳукумат ва парламентни ўз ичига олган олий ташкилотларнинг яхлит тизими орқали амалга оширилади ва улар ўртасидаги ўзаро муносабатлар турлича таркиб топади. Худди шу асосга биноан подшоҳлик ва республика яна турларга бўлинади.

Подшоҳлик идора усули ўз навбатида мутлақ подшоҳлик ва конституциявий подшоҳлик турларига бўлинади.

Мутлақ подшоҳликда давлат бошлиғининг ҳуқуқи мутлақо чекланмаган бўлади. Бунда олий ҳокимият тўлиқ равишда ҳуқуқий жиҳатдан ёлғиз подшоҳнинг ўзига тегишли бўлади, бир ўзи қонун чиқаришга, ўз хоҳишига кўра вазирларни тайинлашга ва ишдан олишга ҳақли. Мутлақ подшоҳликда давлат бошлиғи ваколатларини чекловчи конституциявий ҳужжатлар ҳам, фуқаролар томонидан сайлаб қўйиб, қонунлар чиқаришда ва бошқарувни назорат қилишда қатнашуви шарт бўлган парламент ҳам бўлмайди. Давлат бошқарувининг бундай тури ҳозир Саудия Арабистони, Қатор, Аммон, Бирлашган Араб Амирликларида мавжуд.

Конституциявий подшоҳликда подшоҳ ҳокимияти конституция асосида чеклаб қўйилади. Давлатнинг бу тури ҳам ўз навбатида дуалистик подшоҳлик ва парламентар подшоҳлик хилларига бўлинади. Дуалистик подшоҳликда жорий конституцияда парламентнинг қонун чиқаришдаги иштироки шарт эканлиги назарда тутилиб, айни вақтда подшоҳга вазирларни ўз хоҳиш-истагига кўра ишга тайинлаб, ишдан бўшатиш ҳуқуқи берилади. Парламентар подшоҳликда конституциявий меъёрларда парламентнинг қонунлар қабул қилишда

қатъий иштирок этиши назарда тутилиши билан бирга парламент олдида ишончни йўқотган вазирларни истъфога чиқариш мажбурияти подшоҳ зиммасига юкланади.

Парламентар подшоҳликда подшоҳ давлат бошлиғи бўлиб ҳисобланса ҳам ҳукумат фаолиятида иштирок этишга ҳақли эмас. Парламентар подшоҳлик мавжуд бўлган мамлакатларнинг ҳар бирида подшоҳнинг ваколатлари, ҳукуматни тузиш ва шу каби ҳолатларда ўзига хос томонлари ҳам бор. Масалан, Бельгия, Дания, Люксембург, Нидерландия, Норвегияда қирол (подшоҳ) кенг ваколатга эга, бироқ улар ҳукуматнинг маслаҳати билан амалга оширилади. Бошқа бир мамлакатларда, масалан, Япония ва Швеция конституцияларида қ и р о л в а и м п е р а т о р н и н г давлатни бошқариш ишларига аралашмаслигини назарга тутувчи махсус моддалар бор. Образли қилиб айтганда, бу мамлакатларда қирол қироллик, император императорлик қилади, лекин давлатни бошқармайди.

Парламентар подшоҳлик (қироллик, императорлик, буюк князлик) мамлакатларида подшоҳлар (қироллар, императорлар, буюк князлар) давлатнинг муҳим ишларини ҳал этиш ҳуқуқига эга эмасликларига қарамай ҳукмрон доиралар уларнинг репрезентатив функцияларини, миллат, халқ рамзи сифатидаги ролини, фуқароларга маънавий таъсир кўрсатувчи фаолият соҳаларини сақлаб ва қўллаб-қувватлаб келмоқдалар.

Давлат бошқарувининг республикавий доираси шаклида президентлик ва парламентар республикалар бири-бирдан фарқланади. Президентлик республикаларида Президент бевосита халқ томонидан сайланади, ҳукуматни у ўз хоҳишига кўра тайинлайди ва истъфога чиқаради, парламент эса тасдиқлайди. Ҳукумат эса бевосита Президент олдида жавоб беради. Президент кўп ҳолларда нафақат давлат бошлиғи, балки ҳукумат раиси сифатида ҳам иш кўради (масалан, АҚШ, Ўзбекистонда шундай), парламент фаолиятини қонун чиқариш ҳокимиятини амалга оширишга йўналтиради.

Парламентар республикада эса ҳукумат парламент сайловида ғолиб чиққан партия ёки партиялар вакилларидан иборат таркибда парламент томонидан тайинланади, бу ҳукумат парламент олдида ҳисоб беради. Президентнинг ўзи ҳам аксарият ҳолларда парламент томонидан сайланади, у давлат бошлиғи ҳисобланиб, кенг имкониятларга эга бўлса ҳам, бу ваколатларни

ҳукумат тавсияси асосида амалга оширади. Парламентар республикалар бўлмиш Италия, Германия, Австрия давлатларида худди шундайдир.

Ватикан дунёда ягона теократик давлатдир. Уни баъзи истисноларни ҳисобга олмаганда подшоҳлик дейиш ҳам мумкин. Бошқа подшоҳлик давлатларидан Ватиканнинг фарқи шуки, унда давлат бошлиғи махсус диний ҳайъат томонидан умрбод муддатга сайланади, у Папа деб аталади.

Диний давлатда дунёвий давлатдан фарқли ўлароқ сиёсий ҳокимиятни ташкил этишда, унга раҳбарлик қилишда, давлат бошқарувини амалга оширишда, ижтимоий вазифаларни бажаришда, чунончи, маориф, маданият, адабиёт, санъат соҳаларига бўлган муносабатда, муайян бир диний ақидалар, қонун-қоидалар, таъмоиллар қўлланилади. Қонун ва бошқа меъёрий ҳужжатларни тартибга солиш функциялари диний меъёрлар билан алмаштирилади ёки улар мазмунига диний ақидалар сингдирилади. Бундай давлатларга Эрон Ислом Республикаси, Покистон Ислом Республикаси, Мавритания Федератив Ислом Республикаси мисол бўла олади. Бу мамлакатларда Ислом дини давлат дини деб эълон қилинган. Маориф, маданият, адабиёт ва санъат соҳаларида диний ақидалар кенг қўлланилади. Судлов иши шариат бўйича олиб борилади. Мана шулар сабабли диний давлатлар фаолиятида диний партиялар ва руҳонийлар фаол қатнашадилар. Эрон ва Ливия давлатларида олий диний раҳбар, гарчи давлат лавозимида эга бўлмаса ҳам, давлат бошлиғи, ҳукумат ва парламентга нисбатан кучлироқ ижтимоий ҳокимият ва мавқега эгадир. Худди ранг-баранг дунё каби жаҳонда мавжуд бўлган давлатлар ҳам турли-тумандир.

Ўтмишда мавжуд бўлган барча ўзбек давлатлари бошқарув тамойилига кўра подшоҳлик (хоқонлик, хонлик, амирлик) бўлган. Асримизнинг бошларида ёш бухороликлар ва ёш хиваликлар, яъни жадидлар Бухоро амирлигини ва Хива хонлигини конституциявий подшоҳликка айлантириш ташаббуси билан чиқишганини ва ҳатто ёш бухороликлар томонидан ўзига хос конституция — маршрута тузилиб, амир Саидолимга тақдим этилгани, бироқ амир уни рад қилгани бизга тарихдан маълум. Шунингдек, 1920 йили Бухоро Халқ Жумҳурияти ва Хоразм Халқ Жумҳурияти тузилиб, дастлабки пайтларда Россия билан ўзаро тенгҳуқуқликка эга давлатлараро шартномалар имзоланган бўлса-да, бундай ҳара-

катларнинг бари ўткинчи ҳолатлар бўлиб чиққан, бу жумҳуриятлар турт томондан Россия тарафидан қуршалган бўлиб, ҳар жиҳатдан унга тобеъ эди. Шу боисдан ҳам орадан кўп ўтмай бу жумҳуриятларнинг номи ўзгартирилади, шўровий мазмун ва шакл киритилади. Бухоро Халқ Шўролар Жумҳурияти, Хоразм Халқ Шўролар Жумҳурияти деган ном берилади, яъни советлаштирилади. 1924 йили Туркистонда ўтказилган миллий-давлат чегараланиши натижасида вужудга келган Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси (ўша пайтларда Ўзбекистон Ижтимоий Шўролар Жумҳурияти деб аталган) гарчи мустақил давлат деб ҳисобланган бўлса-да, амалда эса СССР таркибидаги ҳеч қандай ҳуқуқи йўқ бир ҳудуд эканини юқорида ҳам айтиб ўтгандик. Ўша йиллардаги ва ундан кейинги конституцияларимиз ҳам СССР Конституциясидан бир кўчирма эди, марказбоп қилиб ўзлаштирилган бир нусха эди. Шунинг учун ҳам 1991 йилнинг 31 августда Ислом Каримов бошлигида ўз давлат мустақиллигини эълон қилган Ўзбекистон Республикаси ўзбек давлатчилиқ тарихида бемисл ва буюк бир воқеа, ҳуқуқий жиҳатдан том маънода янги бир давлат — ҳақиқий республика эди. Вужудга келган тарихий бу ҳолат шу янги давлатимиз ижтимоий ҳаётининг барча соҳаларига оид янги қонунларни ва ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш, қабул қилиш вазифасини кун тартибига кўндаланг қилиб қўйди. Бундай ўта масъулиятли ва ниҳоятда шарафли вазифани адо этишда фаол қатнашиш ва қонун яратиш жараёнига раҳбарлик қилиш Ислом Каримов зиммасига тушди. Мана, саккиз йилдан ошиб қолдики, бу вазифани Юртбошимиз шараф билан ўтаб келмоқда.

Шу ўтган давр ичида Олий Кенгаш ва Олий Мажлисимиз томонидан қабул қилинган қонунларимизда Ислом Каримов асарларида белгиланган концепциялар, тамойиллар ва вазифалар моҳиятан ва мазмунан ҳисобга олинган. Бу — биринчидан. Иккинчидан эса, Ўзбекистоннинг «Мустақиллик декларацияси», «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида Олий Кенгаш баёноти», «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги Асослари тўғрисида»ги қонун ва мустақилликка оид бошқа муҳим ҳужжатларнинг лойиҳаларини тайёрлашда, қабул қилиш ва уларни амалга ошириш борасида бажарилиши зарур бўлган барча сиёсий ва иқтисодий чора-тадбирлар Ислом Каримов иштироки ва етакчилигида бўлди.

Ўзбекистон Республикасининг Асосий қонуни — Ўз-

бекистон Республикасининг Конституциясидир. Уни ишлаб чиқишда Юртбошимизнинг ҳиссаси жуда ҳам катта. Давлатимиз бошлиғи Конституция комиссиясининг раҳбари сифатида ушбу муҳим Қонуннинг лойиҳасини ишлаш бўйича тузилган ишчи гуруҳларнинг фаолиятига алоҳида эътибор берди ва муттасил раҳбарлик қилди. Конституциядан ўрин олган кўп моддаларда Ислом Каримовнинг фикр-мулоҳазалари ўз аксини топди, кўп моддалар мазмунан бойитилди. Бунда Юртбошимизнинг юксак малакали ҳуқуқшунос олим ҳам эканлиги намоён бўлди.

Ислом Каримов, шунингдек, республикамизнинг иқтисодий мустақилликка эришишида ва ушбу мустақилликни қўлга киритиш ва уни таъминлашга қаратилган қонун ва ҳуқуқий ҳужжатларни яратилиши ва қабул қилинишида ҳам беқиёс катта ҳисса қўшди. Масалан, мулкчилик, корхоналар, тадбиркорлик, халқаро иқтисодий алоқалар, ер, кооперация, биржа солиқлари ва бошқа иқтисодий масалаларни ҳам ҳал қилишга, тартибга солишга қаратилган қонунлар, фармонлар, қарорлар ҳам шахсан Ислом Каримов иштирокида ишлаб чиқилган ва қабул қилинган. Илм-фан, маданият, маърифат, маънавият масалаларига доир қонунларимизни яратилишида ва жорий этилишида ҳам Юртбошимизнинг шахсий иштироки ва йўналтирувчи раҳбарлиги ҳам диққатга сазовордир.

Хуллас, Ислом Каримов Ўзбекистон Республикасининг мустақил давлат бўлиб шаклланишида, унинг бозор муносабатларига ўтиш шароитида ички ва ташқи сиёсатини белгилаш ва амалга оширишда етакчилик қилиб келмоқда, давлат ҳокимияти вакиллик ва ижроия органларининг баҳамжиҳат фаолият кўрсатишини таъминлашда, давлат бошқаруви идораларининг кундалик ишларига бевосита раҳбарлик қилишда ҳал қилувчи ҳисса қўшмоқда.

Унинг давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғи сифатидаги амалий ишларидан ташқари мустақил республикамизда янги давр руҳини ва муаммоларини ифодаловчи қонунларни тайёрлашдаги, уларнинг асосий ғоясини белгилашдаги ҳиссаси жуда ҳам катта. Президентимиз Ўзбекистон Конституциясини оғишмай амалга оширишга кафолат бўлиб турибди.

Юртбошимиз асарларида, маъруза ва нутқларида давлат ва ҳуқуқ қўрилиши амалиёти назарий жиҳатдан умумлаштирилмоқда.

Б и р и н ч и д а н, мустақиллик ва бозор муносабатларига ўтиш шароитида тобора демократиялашаётган жамиятда давлатнинг ижтимоий, иқтисодий ва маданият соҳасидаги роли асослаб берилди. Шунга кўра давлат ўтиш даврида бу соҳаларда бош ислохотчи, деган назарий хулоса чиқарилди. Чунончи, бу босқичда давлат фаолиятида ижтимоий ривожланиш, хусусан, аҳолини ижтимоий муҳофаза этиш масалалари устувор йўналишлардан бири сифатида олға сурилди. Шу билан бирга давлат боқимандалик кайфиятларига барҳам бера бориб, аҳолига ўз ижодий ва самарали меҳнати учун зарур шароитлар яратиб беришни асосий мақсад қилиб қўйиши кўрсатилди. Барча тарихий миллий қадриятларни тиклаш ва бойитиш ҳамда умуминсоний маънавий қадриятлардан фойдаланиш зарурлиги давлатимиз сиёсати даражасига кўтарилди ва амалга оширилмоқда.

И к к и н ч и д а н, давлатимиз бошлиғи томонидан инсонпарвар, ҳуқуқий ва демократик давлат барпо этиш ғоялари асослаб берилди. Бунда биринчи бор давлат ҳокимиятида ваколатларнинг тақсимланиши конституциявий тамойил даражасига кўтарилди.

Мустақил давлатимизнинг ташқи сиёсати назарий асослантирилиб, истиқлолни қадрлаш, уни оғишмай амалга ошира бориш мақсадлари қатъий белгиланди. Давлат тараққиётида миллий манфаатларнинг устуворлиги тамойили амалга оширилмоқда, тинчлик, миллий тотувлик ғоялари жиддий қадрланмоқда.

Президентимиз давлат органларининг ҳуқуқий мақомини, ваколатларини қатъий белгилаб қўйиш ғоясини илгари сурмоқда. Биринчи чақириқ Олий Мажлиснинг биринчи сессиясида қилган маърузасида парламенти-мизнинг яқин йилларда қонунчиликни ривожлантириш соҳасидаги фаолияти йўналишларини батафсил кўрсатиб берди. Унинг фармонларида ҳозирги даврда иқтисодиётга раҳбарликнинг давлат, жамоат ва хусусий шаклларининг ҳуқуқий мақоми, ваколатлари асослари белгиланган.

У ч и н ч и д а н, Ислом Каримов ҳозирги масъулиятли босқичда давлат хизматчилари олдига қўйилаётган жиддий талабларни асослаб берди. Кўплаб нутқлари ва амалий ишларида кадрлар масаласидаги камчиликларни қаттиқ танқид қилмоқда, уларни танлаш, тарбиялаш ва жой-жойига қўйиш борасида янги вазифаларни белгилади. Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва

халқ манфаати йўлида хизмат қилишлари зарур, деб ҳисоблаб, бу масалани қатъий қилиб ўртага қўйди.

Т у р т и н ч и д а н, Юртбошимиз асарлари ва маърузаларида фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ваколатлари ва ишини кенгайтириш, сиёсий партиялар, жамоат бирлашмалари, кўнгилли ва ижодий ташкилотлар фаоллигини ошира бориш, аҳолининг сиёсий ва ҳуқуқий маданиятининг юксалтириш йўли билан аста-секин тўла фуқаролик жамиятига ўтиш муаммоларининг назарий асослари ёритиб берилмоқда.

Б е ш и н ч и д а н, Президентимиз Ўзбекистон давлатининг халқаро доирадаги ўрни ва обрўси, минтақамиздаги хавфсизликни таъминлашдаги вазифалари ҳақида янгидан-янги ғояларни олға сурмоқда, қўшни давлатлар билан алоқалар ва ҳамкорликни кенгайтириш ва мустаҳкамлаш йўлида жиддий ҳисса қўшмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, Ислом Каримов атоқли ҳуқуқшунос олим сифатида ҳам самарали фаолият кўрсатиб келмоқда. Кўҳна давлатчилигимиз тарихига қиёс этсак, тарихийлик тамойилидан келиб чиқиб фикрласак ва хулоса чиқарсак, Амир Темурнинг «Тузукот»и ўз даври ва ундан кейинги даврларда ҳам қандай эътибор қозонган бўлса, Ислом Каримовнинг ҳуқуқшунос олим сифатидаги фаолияти ҳам бизнинг кунларимиз ва келажакимиз учун худди шундай аҳамиятлидир. Шундай пухта қонун негизида пойдевори мустаҳкам қилиб Юртбошимиз томонидан асос солинган янги ўзбек давлати — Ўзбекистон Республикаси боқийдир, иншооллоҳ!

ИСЛОМ КАРИМОВ — ТАРИХЧИ ОЛИМ

Ислом Каримов етук тарихчи олим, ўзбек давлатчилик тарихи яратилишининг ташаббускори, бу соҳанинг асосчиси ва тарғиботчиси ҳамдир.

Кўҳна тарихнинг гувоҳлик беришича, ҳали-ҳанузгача, ҳеч бир замонда, ҳеч бир тарихий шахс томонидан ўзбек давлатчилиги тарихини бус-бутун ҳолда яратиш масаласи ўртага қўйилмаган экан. Бу масалани 2700 йиллик давлатчилигимиз тарихида Президент Ислом Каримов биринчи бўлиб давлат аҳамиятига молик вазифа сифатида кун тартибига қўйди.

Туғри, тарихшунослик фанимизда ўзбек давлатла-

ри, давлатчилик тарихимизнинг у ёки бу даврлари, ҳукмронлик қилган сулолаларнинг шажаралари ва фаолиятлари ҳақида кўплаб асарлар яратилган. Лекин бу асарлар алоҳида-алоҳида китоб ва қўлёзмалар бўлиб, яхлит шакл ва мазмунан ягона мундарижага эга эмас. Ҳар бири алоҳида ёки бир неча сулола ҳукмронлик қилган даврдаги бирорта давлатимизнинг тарихини ёритишга бағишланган. Тарихимизга оид кўп китобларда эса сўз Одам Ато давридан бошланиб, асар муаллифи яшаб турган замонга келиб ниҳояланади. Сўзни Чингизхон ажодларидан бошлаб, унинг шажарасини ёритгач, кейин мавжуд ҳукмрон сулола тарихини баён этиш ҳам тарихшунослигимизда анъаналардан бири бўлган. Асосан давлатларимизни бошқарган сулолаларнинг сиёсий фаолиятларига алоҳида-алоҳида китоблар бағишланган. Масалан, сўнгги хонлик замонларида Бухоро, Хива ва Қўқонда битилган тарихга оид китобларда мавзу доираси мазкур давлатларни бошқарган сулолалар ва уларнинг ажодлари ҳақида сўз юритилади, холос. **Шундай бир тарихий манзарада Ислом Каримов томонидан ўзбек давлатчилиги тарихини яхлит қилиб яратилиши ғоясининг ўртага қўйилиши чинакамига умуммиллий ва умумдавлат аҳамиятига молик ташаббусдир.**

Юртбошимиз даъват қилишича, «Ўзбек тарихчиларининг бугунги кундаги асосий вазифаси... давлатчилигимизнинг илмий нуқтаи назардан асосланган тарихини яратишдир».

Ҳар бир виждонли одам ўз халқининг тарихий ўтмишини билиши шарт, деб билувчи Президентимиз, ўзининг эътироф этишича, тарих соҳаси билан ҳам жиддий қизиқади, «*Матбуотда ўтмишимизга тааллуқли бирор мақола чоп этилса, бирор-бир тарихий асар, хоҳ у илмий, хоҳ бадиий бўлсин, қўлимга тушиб қолса, албатта ўқиб чиқаман*» дейди у... Бу эътирофнинг айнаи ҳақиқат эканлигини Ислом Каримовнинг ўтмиш тарихимиз ҳақида, Имом ал-Бухорий, Аҳмад ал-Фарғоний, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий юбилейларида, Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллик тўйларида сўзлаган нутқларидан тортиб, тарихимизга оид мақолалари, шу жумладан, «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» деган асаригача илмий пухталиги билан тасдиқлаб турибди. Мазкур асарда муаллифнинг 3 минг йиллик тарихга эга «Авесто»дан тортиб, «Темур тузуқлари»гача, Отилахон бошчилигида ҳуннуларнинг Шарқдан Ғарб сари босиб ўтган йўлининг харитасидан

тортиб, қалмоқ элатининг тарихигача, Туркистон пири бўлмиш Аҳмад Яссавий бобомизнинг муқаддас меросини ўрганиш хусусида бўлаётган воқеалардан тортиб, 1996 йили Соҳибқирон Амир Темур бобомизнинг 660 йиллик тўйи ўтказилганда, шу тадбирни ҳам турлича талқин қилувчилар бўлганлигигача, Гумилев, Бартольд каби рус тарихчиларининг ўтмиш тарихимиз тўғрисида билдирган фикрларидан тортиб, чор Русиясининг ёвуз генерали Скобелевнинг ўз императорига «Маҳаллий халқ биз ўйлагандан кура маданиятли экан. Уларни бўйсундира олмаяпмиз... Бу халқнинг ўтмишда яратилган барча осори атиқаларини, масжиду мадрасаларини, диний китобларини ер билан яксон қилибгина, уларнинг маънавиятини сундирибгина ўз қанотимиз остига олишимиз мумкин» деб ёзган мурожаатигача, маърифатпарвар жадидлардан тортиб ватанпарвар, фидойи академик Яҳё Фуломовнинг ибрат бўларли илмий фаолиятигача — ҳамма-ҳаммасидан яхши хабардорлиги ҳам тасдиқлаб турибди.

То шу пайтгача миллий давлатчилигимиз тарихи ҳақида сўз кетганда «кўп асрлик», «қадим», «кўҳна» каби умумий ва мавҳум иборалар ишлатиларди-ю, лекин аниқ бирор сана кўрсатилмасди. Ислоҳ Каримов биринчи бўлиб бу борада аниқлик киритди: **ўзбек давлатчилиги 2700 йиллик тарихга эга**, деб айтди ва ёзди; 3000 йиллик тарихга эга «Авесто»ни аждоқларимизнинг биз авлодларга қолдирган маънавий, тарихий мероси деб атаб, мазкур асар айни замонда қадим Хоразм ўлкасида буюк давлат, буюк маънавият, буюк маданият бўлганидан гувоҳлик берувчи тарихий ҳужжат, деб баҳолаб, илмий жамоатчиликнинг, биринчи галда тарихчи ва шарқшунос олимларимизнинг эътиборини шу нодир асарни чуқур ўрганиб чиқиб, кенг ёритишга чорлади. Жамоатчилик диққатини яна шу нарсага қаратдики, республикавий ва халқаро *«Анжуманларда манман деган олимлар билан, хоҳланг, иқтисод, хоҳланг, сиёсат, хоҳланг, тарих, маънавият соҳалари бўлсин, бемалол баҳслаша оладиган билимдон, зукко, маърифатли одамлар керак»*.

Юртбошимиз XX аср бошидаги маърифатчилик ҳаракатининг Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунаввар қори, Фитрат, Тавалло каби етук намояндалари бойлик, шон-шухрат учун эмас, балки халқимизни маърифатли қилиш, ўз ҳақ-ҳуқуқини ўзига танитиш учун кураш майдонига тушганликларини чуқур ҳурмат билан

эслайди. Бунинг рамзий маъноси бор, албатта. Республикамизда комил инсон тарбияси давлат сиёсатининг устивор соҳаси деб эълон қилинган айни шу замонда, Юрбошимизнинг мана бу таърифи айниқса диққатга лойиқдир: *«Комил инсон деганда биз аввало, онги юксак, мустақил фикрлай оладиган, хулқ-атвори билан ўзгаларга ибрат бўладиган билимли, маърифатли кишиларни тушунамиз»*.

Қадим тарихимиз билимдони бўлмиш Ислом Каримов шундай комил инсонлар — буюк аждодларимиз томонидан яратилган *«Бешафқат давр синовларидан омон қолган, энг қадимги тош ёзувлар, битиклардан тортиб бугун кутубхоналаримиз хазинасида сақланаётган 20 мингдан ортиқ қўлёзма, уларда мужассамлашган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, математика, физика, кимё, астрономия, меъморчилик, деҳқончиликка оид ўн минглаб асарлар бизнинг беқиёс маънавий бойлигимиз, ифтихоримиздир. Бунчалик катта меросга эга бўлган халқ дунёда кам топилди»*, дея жамоатчилик эътиборини ҳозирги кунда меросшунослигимиз олдида долзарб бўлиб турган бош масала — матншуносликни равнақ эттиришга қаратади ва энди — бундан буюғига ўз тарихимизни асл манбалар асосида ёзишимиз лозим, деб ҳисоблайди. Ёшларимизнинг ватан, миллат тақдири учун ўзларини масъул сезиб, бу борадаги баҳсларда дахлдорлик туйғуси билан иштирок этаётганидан қувонади.

Ислом Каримов давлатчилик тарихимиз туб бурилиш палласига кирган бир пайтда ўзимизнинг замон ва макондаги ўрнимизни аниқ белгилаб олишимиз, насл-насабимиз, кимлигимизни билишимиз керак эканлигини алоҳида таъкидлаб, бу саволларга олимлар, адиблар, ноширлар, тарихчиларимиз биргалашиб жавоб топишларини маслаҳат кўради. Хўш, бу борада ишни нимадан бошлаш керак? Йўлбошчимиз кўрсатган йўл-йўриқ бўйича, «Аввало кўп минг йиллик бой ўтмишимизни тадқиқ этишнинг яхлит концепциясини, яъни дастурини, илмий изланишларнинг услубини, қўйилаётган вазифани амалга оширадиган илмий муассасалар, улардаги потенциал кадрлар масаласини аниқлаб олишдан» (таъкид бизники. — А. И.) бошлаш керак. Бу келажакда ҳам узлуксиз давом этадиган катта ишнинг бошланиши бўлади. Шундан кейин ана шу аниқ босқичлари белгиланган дастур асосида ҳар томонлама тадқиқотлар олиб борилади».

Хўш, бундай тадқиқотлар қандай қилиб олиб борилади? Бунда **концептуал-услубий таҳлил** йўлидан борилади. Кўринадики, Ислом Каримов пировард натижада самарали ечимга эришиладиган оқилона йўлни белгилаб бераётир. Маълумки, фанда аввало методология (услубият)ни тўғри белгилаб олиш асосий муаммодир. Концептуал-услубий таҳлил йўлини белгилаб беришининг ўзиёқ Юртбошимизнинг етук ва катта олим эканига ёрқин далилдир.

Асосий гап шундаки, концептуал-услубий таҳлил нафақат тарихшунослик учун, балки фаннинг кўпгина соҳалари, жумладан, фалсафа, адабиётшунослик, санъатшунослик учун ҳам зарурдир. Биз ушбу китобни ёзиш асносида Ислом Каримовнинг бу илмий тавсиясига фанний жамоатчиликнинг муносабатини аниқлаш мақсадида Тошкентдаги айрим тадқиқот институтлари ва олий ўқув юртларида бўлиб, кекса, ўрта яшар, навқирон, ёш ва бошловчи олимлар билан суҳбатлашдик. Мулоқотларимиздан маълум бўлишича, умуман олганда, Юртбошимизнинг бу илмий тавсияси қизғин ва мамнуният билан, янги дастур сифатида кутиб олинган, ҳимоя учун тайёр бўлган ва тайёр бўлай деб қолган айрим докторлик ва номзодлик ишлари концептуал-услубий таҳлил нуқтаи назаридан яна бир кўздан кечирилмоқда, уларга тегишли тузатишлар ва қўшимчалар киритилмоқда, натижада ишларнинг илмий савияси ва салмоғи ошмоқда.

Қизиқарли жойи яна шундаки, ёш, изланувчан илмий ходимнинг аввал бошидан концептуал-услубий таҳлил бўйича ёзган, бироқ ўша соҳа бўйича мутасадди илмий кенгашнинг баъзи аъзолари томонидан масала моҳиятига чуқур етиб бормаслик оқибатида совуққонлик билан кутиб олинган ва ҳимоя қилиш муддати ҳадеб орқага сурилиб келаётган диссертациясига кенг йўл очилган, илмий кенгашнинг ўзи ҳимояни тезлатиш ташаббуси билан чиққан! Бир сўз билан айтганда, Ислом Каримов томонидан ўртага қўйилган концептуал-услубий таҳлил йўли фанимизнинг янада равнақ этиши учун дастуруламал бўлиб хизмат қилади, машаққатли фан йўлида тўсиқ бўлиб турган айрим тўғаноқлардан қутулишимизга ёрдам беради, деб ўйлаймиз.

Президентимиз янгидан шаклланаётган ўзбек давлатчилиги бошида турган инсон сифатида сўз юритиб, тарихчиларимиз олдида ҳаққоний тарихимизни лўнда, асосли қилиб фарзандларимизга етказиш вазифасини

қўяди. Бу долзарб масаладир. Чунки ҳали ҳанузгача Ўзбекистонда давлатчилик бўлмаган, деб орқаваротдан ташқиқот юритаётган, шу фикрни онгимизга сингдирмоқчи бўлаётган, керак бўлса, халқаро жамоатчиликни шунга ишонтиришга уринаётган, маънавий қадриятларимизга, миллий истиқлол шарофати билан маънавийтимизни янада бойитиш йўлида республикаимизда ўтказилаётган тadbир ва чораларга, халқаро анжуманларга паст назар билан қараётган кимсалар ҳам бор. Буни асло унутиб бўлмайди.

Бир мисол. 1998 йилнинг 23—24 октябрь кунлари республикаимиз аҳли байрамона кайфиятда яшади — маънавий тантаналари оғушида бўлди. Икки буюк ватандошимиз — икки улўғ аллома — Имом ал-Бухорий ва Аҳмад ал-Фарғонийнинг таваллуд тўйлари кенг нишонланди. Юбилей тантаналари халқаро телеканаллар орқали жаҳоннинг қирқдан ошиқ мамлакатларининг телетомошабинларига ҳам кўрсатилди, уларни неча юз миллионлаб халқлар томоша қилишди, Ўзбекистон ва ўзбек халқининг порлоқ ўтмиши ва бугунги обод қиёфаси ҳақида муайян даражада тасаввурга эга бўлдилар.

Демак, халқимизга, айниқса, ўсиб келаётган ёш авлодга ҳаққоний тарихимизни тақдим этиш чинакамига давлат аҳамиятига молик долзарб вазифадир. Ютуқларимизни кўролмовчилар, тан олмовчилар ва улардан кўз юмувчилар бор экан, ҳар соҳада бўлганидек, тарих бобида ҳам хушёр бўлмоғимиз шарт. Юртбошимизнинг давлатимиз бошлиғи сифатида ҳам тарих соҳасига доимо эътибор бериб келаётганининг сабабларидан бири ана шундадир.

Ислом Каримов билимдон тарихчи олим сифатида ҳам, давлат бошлиғи сифатида ҳам ўтмиш тарихимизнинг толмас ва ростгўй тарғиботчиси ҳамдир. Унинг бу борадаги фаолияти ҳам республикаимизда, ҳам чет элларда зуҳур этилмоқда. *«Биз ўзбекларни улўғ, бунёдкор халқ деб дунёга тараннум этиялмиз ва аслида ҳам шундай, — деб ёзади Юртбошимиз. — ЮНЕСКОнинг Париждаги қароргоҳида Амир Темур бобомизнинг тўйларини ўтказишдан мақсад нима эди? Комил бу инсоннинг энг аввало буюк давлат асосчиси, буюк бунёдкор, ижодкор шахс бўлганини, фан, маданиятга ҳомийлик қилиб, жаҳон цивилизацияси тараққиётига беқиёс ҳисса қўшганини олам аҳлига билдириш эди... Биз у зоти олийдан ҳамиша руҳий мадад оламиз».*

Ислом Каримов ўтмишда ўтган буюк шахсларга во-

рислик масаласига аниқлик киритади. Ярашиқли аждодларга ворис бўлишни тарғиб қилади: *«Кимгадир ворис бўлиш керак бўлса, биз берунийларга, бухорийларга, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Бобурларга ворис бўламиз»*.

Ҳақиқатан ҳам кимларга ворислигимизни аниқлаш — ниҳоятда муҳим масала. Ўтмиш тарихимизни илмий ўрганишда чигал (аслида, чигал эмас, турли савиядаги, турли қарашдаги, айниқса, шўровий мафкура таъсирида шаклланган айрим тарихчиларимизнинг ўзлари чалкаш фикрлар айтиб, чалкаштириб юборган) нуқталардан бири кимлар бизга аждодлару, кимларга эса биз авлодмиз, яъни ворислигимизни узил-кесил аниқлаб олишдир. *Бир мисол*. «Ўзбекистон овози» (1994 йил, 20 январ) газетасида босилган, икки таниқли тарихчининг қаламига мансуб «Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи» деган мақолада «Ўзбеклар, баъзи бировларнинг ноилмий фикр юритишига қарши ўлароқ, турк эмас» деб даъво қилинганди. Бу биргина жумла шундайки, савол устига савол туғдираверади. Хўш, ўзбеклар турк бўлмаса, улар кимлар? Арабми? Форсми ё ҳиндми? «Баъзи бировлар» кимлар? Уларнинг ноилмий фикри нималардан иборат? Нима учун улар ноилмий фикр юритишади, уларга ноилмий фикр юритиш шартми?

Ваҳоланки, муҳтарам Юртбошимиз ҳурмат билан тилга олган Амир Темур ҳам, Мирзо Улуғбек ҳам, Бобур ҳам ўзларини турк деб, она тилларини туркий деб аташган. Аҳмад Яссавий ҳам, Жалолиддин Мангуберди ҳам, Лутфий, Отойи, Саккокийлар ҳам, Ҳофиз Хоразмий ҳам, Алишер Навоий, Ҳусайнийлар, Машрабу Нодира, Увайсийлар ҳам худди шундай дейишган. Алишер Навоийнинг йигирма жилдлик мукаммал асарлар тўпламининг исталган китобини ёки мумтоз адабиётимизга мансуб исталган девоннинг дебочаси ёки хотимасини варақлаб кўринг, асарнинг туркийда битилгани қайд этилганига кўзингиз тушади, ҳатто асримизнинг бошларида ижод қилган Абдулла Авлоний ўз асарларидан бирини «Ахлоқ ёхуд Гулистони туркий» деб аталган-ку.

Чуқур ўйланмай, айниқса, миллат шаънига юқори, илмий унвонли тарихчилар томонидан матбуот, радио ва телевидение орқали айтилган ноилмий мулоҳазаларнинг, Юртбошимиз таъкидлаб ўтганидек, **«Ёмон томони шундаки, субъектив фикр юқувчан бўлади. Чуқур таҳлил, мантиққа асосланмаган бирёқлама фикр одамларни, энг аввало тарих ўқитувчиларини чалғитади. Улар эшитганларини ҳақиқат шу экан деб, ўқувчиларга ҳам**

етказишади». Қолаверса, бу ҳол ғоявий муҳолифлари-
мизнинг тегирмонига сув қўяди. Ўзбекистонда тарих
фани сохталаштирилмоқда, ўзбек халқининг ўтмишда-
ги тарихий номи турк, туркий бўлатуриб, ўзбек тили
билан туркий тил деган атамалар тарихда ягона тушун-
чани англатиб келгани кундек равшан бўлатуриб, ҳа-
қиқат бузиб кўрсатилмоқда, дея масалани янада чувал-
лаштирадилар. Шунинг учун ҳам Юртбошимиз умум-
халқ минбари — телевидениемиз, радиомиз, матбуоти-
миз орқали тарихга оид бериладиган кўрсатувлар, эшит-
тиришлар ва мақолалар ҳар томонлама пишиқ-пухта,
илмий асосланган бўлиши лозим эканини қайта-қайта
таъкидлайди. Чунки миллатимиз, мамлакатимиз ҳақи-
да катта-катта минбарлардан айтиладиган, телевиде-
ние, радио, матбуот орқали бериладиган, муайян во-
қеа, айрим тарихий шахслар фаолиятига бағишланган
кўрсатув, эшиттириш ва мақолаларда баён этиладиган
фикр-мулоҳазалар аслида бир киши ёки муайян тои-
фадаги кишиларнинг нуқтаи назари бўлса-да, эфирга
чиққач, матбуотда ёритилгач, илмий ёки ноилмийли-
гидан қатъий назар, жузъийликдан умумийликка айла-
ниб, чин ҳақиқатдек қабул қилиниши ҳам мумкин.

Ислом Каримов мутлоқ тарихий ҳақиқат — халқи-
миз шу она заминда қадим-қадим замонлардан бери
ўтроқ ҳолда яшаб, камида йигирма етти асрлик давлат-
чилик тарихига эга бўлиб, жаҳон цивилизациясига ҳисса
қўшиб келаётгани ҳақидаги ҳақиқатнинг толмас тадқи-
қотчиси ва фидойи тарғиботчиси ҳамдир: **«Керак бўлса
бу иш учун жонимни, борлигимни беришга тайёрман.
Чунки ҳаётимнинг мазмуни шундан иборат»** дейди куюн-
чаклик билан. Бу чин ватанпарвар ва зукко олим бўл-
миш ҳақиқий давлат арбобининг қалб сўзларидир. Шу
уринда буюк ватандошимиз «Зижи жадидаи кўрагоний»
ва «Турт улус тарихи» асарларининг муаллифи Мирзо
Улуғбекнинг султонлар ичида олим, олимлар ичида сул-
тон бўлганлигини беихтиёр ёдга туширамиз.

ИСЛОМ КАРИМОВ — ҚОМУСИЙ ОЛИМ

Одам борки, фикр юритиш қобилиятига эга. Лекин
ҳар кимнинг фикр юритиш даражаси ва йўналиши ҳар
хил. Фақат ўзини ўйлайдиганлар ҳам бор. Бундайлар-
дан эл-юртга манфаат йўқ. Шу боис ҳар бир фикр
юрита оладиган кишига нисбатан мутафаккир ибора-
сини қўллаб бўлмайди. Юксак, теран ва атрофлича

фикр юрита оладиган ва, энг муҳими, ижтимоий фаолиятидан эл-юртига улкан наф етадиган сиймоларнигина мутафаккир дейиш мумкин. Ҳар бир даврнинг ўз мутафаккирлари бўлади. Истиқлол замони ҳам халқимизнинг мутафаккир фарзандларини юзага чиқарди. Ҳеч шубҳасиз, Ислом Каримов халқимизнинг шу даврдаги энг етук сиймосидир.

Юртбошимиз аини пайтда қомусий олим ҳамдир. Атоқли иқтисодчи, ҳуқуқшунос, файласуф, тарихчи эканлигини кенг жамоатчилик яхши билади, илмий салоҳиятининг бу қирралари мамлакатимиз ва чет элларда ҳам эътироф этилган, республикамызда фан доктори илмий даражаси ва академик илмий унвони билан тақдирланган, хорижий мамлакатлардаги бир неча университетлар ва академияларнинг фахрий илмий даражалари ва фахрий унвонларига сазовор бўлган. Булар республикамыз ва жаҳон жамоатчилигига маълум нарсалар. Биз маълум нарсалар ҳақида яна тўхталмоқчи эмасмиз. Биз бу гал бошқача йўл тутмоқчимиз. Томчида қуёш акс этади, дейдилар. Ёзувчиликда буни детал орқали тасвирлаш дейилади. Биз шу услубни қўлаб сўз юритмоқчимиз.

Тўққиз-ўн йиллик кузатишларимизга қараганда, Ислом Каримов бир шахс сифатида, ўзи мансуб бўлган миллатнинг бир фарзанди сифатида, яшаб турган мамлакатнинг бир фуқароси сифатида, сизу бизларга бир замондош сифатида ўзини қийнаган, ўртаган, қувонтирган, ташвишга солган, ўйлантирган, руҳлантирган, ҳаяжонлантирган, истиқболга чорлаган фикр-мулоҳазаларини аввало бир муҳокамадан ўтказиш учун тегишли соҳа мутахассислари билан баҳам кўради, сўнг-ра оммавий ахборот воситалари орқали жамоатчилик ўртасига қўяди, музокара, мунозара ва муҳокамалардан кейин, бу фикр-мулоҳазалар маълум даражада пишиб етилгач, бир тўхтамга келгач, муаллиф сифатида асар ёзади ёки Президент сифатида фармон, Вазирлар Маҳкамасининг Раиси сифатида қарор чиқаради. Бундай иш тутумида биз олий ижроия ҳокимияти раҳбарининг ўз халқ билан бамаслаҳат иш юритаётганини, тўртинчи ҳокимият ҳисобланмиш оммавий ахборот воситаларининг ҳам ўрни ва ролини инобатга олаётганини кўриб турибмиз. Фикримизнинг исботи учун иккита мисол (детал) келтирамиз.

Б и р и н ч и м и с о л. (Бу воқеага биз ҳам шахсан шоҳид бўлганимиз). 1991 йилнинг 4 сентябри эди. Ўз-

бекистон Республикаси мустақил ва суверен давлат деб эълон қилинганига эндигина тўрт кун бўлган эди. Истиқлолга чиққан мамлакатимиз жамоатчилиги улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий таваллудининг 550 йиллик юбилейига қизгин тайёргарлик кўрарди. Ўша 4 сентябрь оқшомида Президент Ислам Каримов Ўзбекистон Миллий боғида қад кўтараётган Алишер Навоий ҳайкалини, бу боғда олиб борилаётган қурилиш ва ободончилик ишларини кўздан кечирди. Унга республика ва пойтахт ташкилотларининг шу қурилишга мутасадди раҳбарлари ҳамроҳ эдилар. У меъмор, муҳандис ва қурувчилар билан суҳбатлашди, Алишер Навоийга ўрнатилаётган бу ҳайкалнинг аҳамияти, келгусида бу боғ сўлим зиёратгоҳ ва истироҳат боғи бўлиб қолажаги, қурилиш ишлари то юбилей кунигача сифатли қилиб, тула бажарилиши зарурлиги ҳақида сўзлади, тегишли кўрсатма ва маслаҳатлар берди. Иш режалари ва ҳайкалнинг тантанали очилиш куни қатъий қилиб белгиланди, боғнинг тўққиз ерига тўққизта дошқозон ўрнатилиб, элга наҳор оши тортиладиган бўлди.

— Халқимизда арвоҳ хотира деган азалий удум бор, — деди Президент сўзида давом этиб. — Бу удумимизни қайта тиклашга, жорий қилишга вақт етди. Энди мустақилмиз. Орқага қайтиш йўқ. Ўз ишимизни ўзимиз ўз эркимиз билан билиб-билиб қилаверамиз. Алишер Навоийни хотирлаш Қуръони карим тиловатидан бошлансин. Миллий турмуш тарзимиз шуни тақозо қилади.

Шундан кейин Юртбошимиз билан суҳбат қизгин тус олди ва анча вақт давом этди. Энди сўз Тошкентнинг, умуман, Ўзбекистоннинг миллий қиёфаси, номуносиб ҳайкаллар ҳақида, майдон, кўча, ташкилотларнинг номлари хусусида борди. Шу суҳбат самараси ўлароқ, эртаси куни, яъни 1991 йилнинг 5 сентябрь оқшомида Ўзбекистон телевидениесининг «Ахборот» кўрсатувида Президент Фармонига кўра Тошкентнинг илгари Ленин номи билан аталиб келган Марказий майдонига Мустақиллик майдони номи берилгани маълум қилинди. Ушбу Фармон 6 сентябрда матбуотда эълон қилинди. Бу Фармон ишнинг бошланиши эди. Халқимизнинг миллий турмуш тарзи ва миллий қиёфаси масаласи ҳамиша Юртбошимизнинг диққат марказида бўлиб келмоқда. Масалан, орадан беш йилча вақт ўтгач, 1996 йилнинг июн ойида матбуотда Президент имзо чеккан «Ўзбекистон Республикасида маъму-

рий-худудий бирликлар, аҳоли пунктлари, ташкилотлар ва бошқа топонимик объектларнинг номларини тартибга солиш тўғрисида» деган қарор чиқарилиб, номлар халқимиз тарихи ва миллий анъаналаримизга мос бўлиши, истиқлол ғояларига хизмат этиши шарт қилиб қўйилди.

Юқорида ҳикоя қилинган воқеада Ислоҳ Каримов илмий салоҳиятининг тўртта қирраси зуҳур этган. Булар мумтоз Шарқ руҳшунослигида шундай таърифланади: Юртбошимиз тафаккурида **ақли маслаҳатбинлик, ақли мушаррафлик, ақли мустақимлик** ва **ақли некбинлик** мавжуд. Ақли маслаҳатбинлик — маслаҳат кўрсатувчи, тўғри йўл ва тўғри фикрга йўлловчи ақл; ақли мушарраф — соф, шарафли ақл; ақли мустақим — иккиланмайдиган, қатъий йўл кўрсатувчи ақл; ақли некбинлик — эзгулик келтирувчи ақл деганидир.

Булардан ташқари Ислоҳ Каримов тафаккур оламида **ақли изчиллик** ҳам бор, бир бошлаган ишини муттасил давом эттиради, ривожлантира боради, янги босқичларга олиб чиқади, охирига етказмай қўймайди. Алишер Навоий юбилейидан бошлаб юборилган шарафли ишлар Мирзо Улуғбекнинг 600 йиллиги, Амир Темурнинг 660 йиллиги, Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллиги, Имом ал-Бухорийнинг 1225 йиллиги, Аҳмад ал-Фарғонийнинг 1200 йиллиги ва бошқа шу каби тадбирларда изчил давом эттирилиб, янги босқичларга кўтарилди. Жалолиддин Мангубердиннинг 800 йиллик, Огаҳийнинг 190 йиллик юбилейларини ўтказиш режалаштирилгани бу борадаги ишлар мудом давом этажасига далилдир. Миллатимизни ўзига ўзини ёрқин танитувчи, камолот сари олиб борувчи бундай тадбирлар бошида тафаккури ақли маслаҳатбинлик, ақли мушаррафлик, ақли мустақимлик, ақли некбинлик, ақли изчиллик фазилатларига эга мутафаккир Ислоҳ Каримов етакчи камарбаста бўлиб турибди. Бу эса барча муваффақиятларимизнинг асосий омилларидан биридир.

И к к и н ч и м и с о л. Ўзбекистон халқи 1998 йилнинг 23—24 октябрь кунлари Имом ал-Бухорий ва Аҳмад ал-Фарғоний юбилейларининг ўтказилиши муносабати билан шундай кўтаринки руҳ ва байрамона хушнуд кайфиятда яшадиким, буни сўз билан таърифлаш қийин. Балки шу боисдан бўлса керак, жамоатчилигимиз йўл усти юз берган бир воқеага унчалик жиддий эътибор бермагандай туюлади, матбуотчилар, омма-

вий ахборот воситаларининг ходимлари, айниқса, шарҳловчилар бу нарсага етарли диққат қилмадилар. Ваҳоланки, бу воқеа келажак учун катта аҳамиятлидир.

Президент Ислом Каримов 24 октябрда Аҳмад ал-Фарғоний юбилейида иштирок этиш учун Фарғонага ташриф буюрди. Юртбошимиз ташриф аввалида вақти қанчалик тигизлигига қарамай Фарғона механика заводи қошидаги «ЎзДЭУавто» автомобиллари учун диск ишлаб чиқариш корхонаси фаолияти билан танишди. Мазкур корхона Швейцария, Германия, Ҳолландиядан келтирилган ускуналар билан жиҳозланган бўлиб, ҳар йили тўрт турдаги бир миллионга яқин диск тайёрлашга ихтисослашган. Давлатимиз раҳбари корхонадаги технологик жараён, тайёр маҳсулот турларини кўздан кечириб, ишлаб чиқаришни узлуксиз ташкил этиш, зарур жиҳозлар ва бутловчи қисмларни шу ернинг ўзида тайёрлашни йўлга қўйиш хусусида кўрсатмалар берди.

— Биз «ЎзДЭУавто» автомобиллари учун бутловчи қисмларнинг 70 фоизини мамлакатимизда ишлаб чиқаришга эришишимиз керак, — деди Президент. — Умуман, ҳар бир янги бунёд этилаётган корхона ана шундай мўлжал билан иш юритса, экспорт импортдан ортади ва мамлакат иқтисодиётининг ўсиши учун замин яратилади. Бу эса ўз навбатида, ижтимоий соҳани ривожлантириш, Аҳмад Фарғонийдек аждодларимизнинг юбилейларини муносиб ўтказишга имкон туғдиради.

Бинобарин, Юртбошимиз таъкидлаганидек, ижтимоий тадбирларни ўтказиш учун иқтисодий замин зарур. Маълумки, ҳозирги кунда «ЎзДЭУавто» автомобиллари учун бутловчи қисмларининг фақат 15 фоизи мамлакатимизда ишлаб чиқарилмоқда. Президентимиз бу рақамни яқин келгусида 70 фоизга етказишни мўлжалламоқда ва шундай натижага эришишга йўл-йўриқ кўрсатмоқда. Ишлаб чиқаришни узлуксиз давом эттириш учун корхонада ўз асбобсозлик цехи бўлиши зарур. Бусиз ташқи шерикларга қаттиқ боғланиб қолинади. Узоқни кўзлаб иш юритувчи Юртбошимиз ана шу ҳолни олдиндан назарда тутиб, мустақил Ўзбекистоннинг саноати мустақил ривожланиши йўлидан боришини кўзламоқда. Бу нарса мутафаккир Ислом Каримовнинг тафаккур оламида ақли кулл фазилати ҳам борлигини, бу фазилат етакчи хислат эканини кўрсатиб турибди. Ақли кулл — энг етук ақл деганидир. Бир сўз билан айтганда, Ислом Каримов тафаккурида дав-

лат арбоби фазилати ва давлатчилик етакчилик қилади, бошқа хислатлари эса шунини тўлдиради ва шунга хизмат этади.

Ривоятда айтилишича, жаҳон адабиётининг мумтозларидан бири, милодий XIII асрда яшаб ўтган Муслиҳиддин Саъдий Шерозий (бир манбада бу зоти шариф 89 йил, иккинчи манбада эса 82 йил умр кўрган дейилади) қирқ йил таҳсил кўришни, қирқ йил саёҳатда бўлишни ва ана шундан кейин, агар Оллоҳ таоло умр берса, қирқ йил ижод қилишни кўнглига тутиб олган экан. Шу ўринда Шарқ донишмандларидан бирининг фикрини келтиришни жоиз деб биламиз: «Оллоҳ таоло бандасини яратишда ақл-заковатдан қисмаган бўлса, у умрининг охиригача ҳам шундай фазилат эгаси бўлиб қолаверади. Ақл озаймайди, балки у вақт ўтган сайин ҳадасавий ўсиш (яъни замонавий ибора билан айтганда, геометрик прогрессия) йўналишида ошиб бора беради». Юртбошимизнинг тобора кенг қулоч ёзаётган серқирра ва самарали фаолияти, шу жумладан, жорий йилдаги фаолияти бу фикрга ёрқин далилдир. Унинг ўзи ҳам бу ҳолни «Инсон бахт учун туғилади» номли ҳикматли сўзлардан иборат китобида эътироф этиб, жумладан, бундай дейди: **«Илму фан шундай бир соҳаки, қариб қолиш, кексайиш, сафдан чиқиб қолиш каби ҳолатлар унинг табиатига бегонадир»**.

Миллат маънавиятида унинг ўзлиги кўзга яққол ташланади.

Маънавияти кучли миллатни тўла енгиб бўлмайди. Халқимиз ўтган асрнинг учинчи бўлагидан бошлаб сиёсий тутқунликка учраган бўлса-да, унинг ўзлигини қадимий бой маънавияти сақлаб қолди. Маънавиятимиз халқимизнинг асл фарзандларини ҳамиша озодликка, миллий мустақилликка чорлаб, руҳлантириб келди. Эзгу тилагимиз бундан саккиз йил аввал Президент Илом Каримов етакчилигида ушалганида ҳам маънавиятимиз таянч бўлди. Йўлбошчимиз томонидан маънавият ва маърифат масалаларига катта аҳамият берилаётганининг боиси ҳам ана шунда.

Халқимиз маънавият бобида бундан саккиз йил аввалги халқ эмас, десак, янглишмаймиз. Маънавий жиҳатдан анча бойидик: ягона миллатга мансублик туйғумиз, бирлигимиз, жипслигимиз кучайди, халқимизнинг маърифий, маданий савияси ошди, фуқароларимизда Ватан туйғуси, Ватан қайғуси кучайди, жаҳон ҳамжамияти олдида тенглар ичида тенг бўлиб, мустақил яшашга лаё-

қатли эканимизни амалда намоён қила билдик. Бир сўз билан айтганда, маънавий юксалдик. Шу нуқтаи назардан қарасак, Ислом Каримовнинг «Маънавий юксалиш йўлида» номли янги китобини маънавий юксалиш кўзгуси дейиш мумкин.

Бу китобни ўзига хос тарих, маърифат, маънавият қомуси десак янглишмаймиз. Унда истиқлол йилларида тарих, маърифат, маънавият ва маданият соҳаларида эришилган муваффақиятларнинг назарий асослари ва амалий ифодалари ўз аксини топган. Бу билан айтмоқчимизки, «Маънавий юксалиш йўлида» китоби ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга молик бўлиб, ҳали кўп йиллар давомида дастур бўлиб хизмат этажак.

Фуқаролар ишончи! Фуқаролар ишончини қозониш — Йўлбошчимиз томонидан ўртага қўйилган янги тушунча ва янги талаб. Ана шу ишонч қанчалик ортиб борса, халқ билан давлат шунчалик кучли жипслашадди. Юртбошимиз бу борада шундай деди: *«Маърифатли дунёда «фуқаролар давлати» деб гапирилмайди. «Фуқаролар жамияти» дейилади. Давлат бошқа нарса, фуқаролар жамияти бошқа нарса. Бундай жамиятда давлат ташкилотларидан кўра жамоат ташкилотларининг қадри баландроқ туради. Куч ишлатувчи тузилмалар, вазирликлар, маҳаллий ҳокимият давлат ташкилотлари тизимига киради.*

Жамоат ташкилотлари эса фуқароларнинг ихтиёрий бирлашиши асосида ташкил топади. Биз бунга эришишга ҳаракат қилмоғимиз лозим... Шунинг учун ҳам бизнинг асосий мақсадимиз — бир киши ёки жамоат ташкилотларининг фикри давлат тузилмаларининг фикридан устунроқ бўладиган фуқаролар жамияти қуришдан иборат. Америкада бунга жуда яқин келиб қолинган. У ерда ижтимоий гуруҳларнинг манфаати билан ҳамма ҳисоблашишга мажбур».

Президентимизнинг фуқаролик жамияти қуриш йўлида бундай жонбозлик кўрсатишига боис шуки, турли нуқтаи назар ва турли манфаатга эга бўлган кишиларнинг кутилмаган хулосалари истиқбол учун муҳим аҳамиятга эга. Мамлакатимизда янги партия ва жамоат ташкилотлари тузила бораётганининг сабаби ҳам мана шунда. Бош мақсад тобора фуқаролик жамиятига яқинлашишдир.

Маълумки, тўпламлар ҳам ҳар хил бўлади. Турли йилларда ёзилган мақола, рисола ва асарларни йиғиб, бир муқова остида жам қилиб, шунчаки катта нашрни

кўзлаб тузилган тўпламларга ҳам кўзимиз тушиб туради. «Маънавий юксалиш йўлида» китоби эса умумий ягона мавзудаги, бири иккинчиси билан чамбарчас боғлиқ, бирини иккинчиси тўлдирувчи ва бойитувчи асарлар ҳамда тарихий ҳужжатлар — фармон ва қарорлардан иборат, ички боғланишга эга ўзига хос тўпламлиги билан ажралиб туради. У маънавият, маърифат ва тарих соҳалари билан шуғулланувчи мутахассислари учун илмий изланишларида муҳим, асл манба бўлиб хизмат этади. Бу борада 1991—1998 унутилмас саналар солномаси китобга илова қилингани янада қулайлик яратади.

Китобда келажакни олдиндан кўра билишлик, башорат қилишлик каби фазилатлар мавжуд. Масалан, шу йилнинг августида тузилган Республика «Маънавият ва маърифат» кенгашини олиб кўрайлик. Бундай ташкилот тузиш ғояси Йўлбошчимиз томонидан бундан 4 ярим йил аввал Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясида сўзлаган нутқида — «Халқ қадрини англаш» асарида илгари сурилган эди: **«Қадрли депутатлар! Маънавий ва маданий-маърифий ишлар билан боғлиқ давлат сиёсати сизларнинг диққат-эътиборингизда бўлиши керак»**. Эндиликда бу кўрсатма воқеликка айланди — «Маънавият ва маърифат» кенгаши тузилиши муносабати билан маънавий ва маданий-маърифий ишларга раҳбарлик қилиш давлат сиёсати экани амалда тасдиқланди.

Ёки бўлмаса ўсиб келаётган ёш авлодга муносабат масаласини олиб кўрайлик. Йўлбошчимиз бу борада шундай деган эди: **«Масъул паллада ўз тақдирини ишончли, билишли ва ғайратли шахсларга топшира олмаган миллат ўз бахтига зомин, келажакдан маҳрум бўлади. Ва аксинча, келажаги буюк бўлишини истаган миллат ўз тақдирини улуг мақсадга эга, олижаноб, қатъиятли, маърифатли инсонларга ишонч билдириб топширган ҳолдагина ўз муродида етади... Маънавиятимизга эришишимиз, янги жамият қуришимиз, сиёсатда ҳам, иқтисодда ҳам, маънавият соҳасида ҳам барча ислохотларнинг тақдири ўсиб келаётган ёш авлодга боғлиқ»**.

Дарҳақиқат, мамлакатимизда ёшлар камолотига, улар ўзларини тўла намоён қилишларига барча шарт-шароит яратиб берилмоқда, зўр ишонч билдирилмоқда. Мазкур тўпламда ёшлар мавзусига доир асарлар, ҳужжатлар муносиб ўрин олган. Демак, бу китоб ёшларнинг ҳам доимий йўлдоши бўлса арзийди.

Хуллас, «Маънавий юксалиш йўлида» тўплами сак-

киз йиллик маънавий юксалишимиз кўзгуси, инсоннинг такомил йўлини ёритувчи дастурий асарлардан биридир.

Президент Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги мухбири саволларига берган жавобларида ниҳоятда олижаноб мақсадларга қаратилган шундай сатрлар бор: *«Биз шу азиз диёрда нафақат фарзандларимиз, балки неvara-чевараларимиз, йироқ-йироқ авлодларимиз ҳам тинч-омон, фаровон, бахт-саодатли, маърифий ҳаёт кечиришини, Ўзбекистон деган юрт, ўзбек деган ном дунё тургунча туришини истаймиз».*

Кишилиқ тарихи — бу жаҳон халқлари қурраи заминимизда тузган маданий давлатлар тарихи ҳамдир. Ҳар бир давлатнинг туб мақсади ўзини тузган халқнинг Ер юзида сақланиб қолишини, бардавом яшаши ва дунё тургунча туришини, фуқароларнинг тинч-омон умр кечиришини, мамлакатнинг обод ва фаровон бўла боришини, ҳудудий яхлитлиги ва чегараларининг дахлсизлигини узлуксиз таъминлашдан иборатдир. Бунинг учун давлат бошлиғи ва аркони давлатнинг сиёсий хушёрлиги ва узоқни кўра олиш салоҳияти, шундан келиб чиққан ҳолда мамлакат раиятини хушёрликка чорлаб туриши ва шу руҳда тарбиялаш борасида чора ва тадбирлар кўриши зарур.

Ўзбек давлатчилиги босиб ўтган йўл кўрсатадики, салоҳиятли давлат арбобларимиз масалага сиёсий хушёрлик билан қараб, ўзлари тузган давлатларнинг пойдор бўлиши учун, халқимизнинг равақ топиши учун қайғурганлар. Қайта тикланган янги ўзбек давлатининг асосчиси Ислом Каримов мамлакатимизга бошчилик қила бошлаган дастлабки кунларданоқ бу масалага ҳам жиддий эътибор бериб, уни ҳамиша диққат марказида тутиб келмоқда. «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» китобида шу масалага махсус тўхталиб, республикамиз ва жаҳон жамоатчилиги эътиборини бу борада амалга оширилиши зарур бўлган жиддий ва долзарб вазифаларга қаратган эди.

Шундан бери орадан икки йилча вақт ўтди. Ҳаёт янги муаммолар ва масалаларни кун тартибига қўйди. Буларни замона тақозо этаётган янги талаблар асосида ҳал этиш зарурати туғилди. Шу нуқтаи назардан қараганда, Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги мухбирининг саволларига жавобларини ана шу китобининг мантиқий давоми, унинг шу кун-

даги янги саҳифалари, ҳушёрликка яна бир бор даъвати дейиш мумкин.

Президентимиз бу жавобларида жамоатчилик эътиборини, энг аввало, мамлакатимиз хавфсизлигига таҳдид солаётган, ҳаётимизни издан чиқаришга уринаётган, халқимизнинг миллий манфаатларига тажовуз қилмоқчи бўлаётган айрим ички ва ташқи кучлар ҳам жонланиб қолганига қаратади.

Бизким, ўзбеклар мустақил тараққиёт йўлини танлаб олган дастлабки кунларданоқ энг олий мақсадимиз — юртимизда эркин ва фаровон ҳаёт қуриш, замонавий талабларга жавоб берадиган демократик жамият барпо этиш, жаҳон ҳамжамияти билан ҳамкорликда яшаш ва халқаро майдонда ўзимизга муносиб ўрин эгаллаш ғояларини очиқ-ойдин баён этганмиз. Ўтган саккиз йил мобайнида қийинчилик ва тўсиқларга қарамасдан, танлаган йўлимиздан изчиллик билан бормоқдамиз. Биз бу йўлнинг ўзига хос жиҳатларини, дуч келиши муқаррар бўлган машаққатли ва турли синовларни, хавф-хатарларни назардан четда қолдирмасликка, уларнинг олдини олиш ва бартараф қилишга интилиб келмоқдамиз.

Кейинги саккиз-ўн йил ичида давлатимиз, шу заминда яшаётган ҳар бир инсон ва оила тақдирида мураккаб синовлар бўлди, халқимиз не-не қийинчилик ва тўсиқларга дуч келиб, уларни сабр-бардош ва матонат билан енгиб ўтди, энг муҳими, жамиятимиз ҳаётида, унинг турли тоифа ва босқичларида, одамларимиз тафаккурида оғир кураш кечди ва кечмоқда. Бундан тегишли хулоса ва сабоқлар чиқариш нақадар зарур эканини барчамиз яхши англаб олмоғимиз керак. Бу — Президентимиз томонидан зиммамизга қўйилаётган янги топшириқлардан яна биридир: *«Агар биз бугунги ҳаётимизга, бунёдкорлик ишларимизга, эришаётган ютуқларимизга тўғри баҳо бермасак, — деди Президент, — уларнинг қадрига етмасак, ўз ҳушёрлигимизни йўқотиб, бизни ҳар қадамда кутаётган таҳдидларни, тинч турмушимизга, хавфсизлигимизга раҳна солаётган, оёқ остидан чиқаётган ҳар хил боло-қазоларни ҳам пайқамай-сезмай қолишимиз мумкин»*. Бунинг асосий чораси ҳамиша сергак турмоқдир.

Жамоатчиликка маълумки, Президентимиз Олий Мажлиснинг XIV сессиясидаги маърузасида мазкур масалага муносабат билдириб, халқимиз эътиборини иккита хавф-хатарга қаратди. *«Булардан биринчиси, — де-*

ди у, — *мамлакатимиз ташқарисидаги тажовузкор, ақидапараст кучлар бўлиб, улар Ислом дини халқимиз учун муқаддас қадрият эканидан фойдаланиб, ота-боларимиз динини ниқоб қилиб, Ўзбекистонни демократик маърифий тараққиёт йўлидан оғдиришга, уни орқага қайтаришга уринмоқдалар*». Бу фикрнинг чинлигини кейинги пайтларда юз берган, иродаси бўш айрим кимсалар, айниқса, ақлан ва руҳан ҳали суяги қотиб улгурмаган баъзи ёшлар томонидан содир этилган ҳодисалар ҳам исботлаб турибди.

Иккинчи хавф-хатар Президентимиз уқтириб ўтганидек: *«Бизнинг мустақил йўлимизни куролмайдиган, турли баҳоналар билан Ўзбекистонга ўз сиёсатини, таъсирини ўтказиш ва ҳукмронлик қилишга интилайдиган кучларнинг мавжудлигидир*». Чет эллик айрим мухолифларимиз орасида муқаддас Ислом дини ҳеч қачон сиёсатдан холи бўлмаган, балки ҳақиқий сиёсатнинг ўзидир, деган ақидани илгари сурувчилар ҳам бор. Бу фикрга қўшилиб бўлмайди. Ислом — бошқа, сиёсат — бир бошқа нарса. Ислом — Оллоҳ таоло нозил этган дин. Сиёсат эса унинг бандалари томонидан юритиладиган амалиёт. Сиёсатлар ҳам, сиёсатчилар ҳам кўп ёки оз бўлишлари мумкин. Ислом дини эса ягона. Қуръони карим ва Ҳадиси шарифларда мўъмин-мусулмонларнинг турли фирқаларга бўлиниб кетишлари мақбул эмаслиги қайта-қайта ўқтириб ўтилган. Бас, шундай экан, муқаддас Ислом динини сиёсатга тенглаштириш, диндан сиёсий ўйинларда фойдаланиш — хато. Бундай ўйинлар мамлакатимиз ичкарисида бўладими, ташқарисидида бўладими, уни хушёрлик билан дарҳол илғаб олиб, тегишли чорасини кўришимиз, пуч ғояга қарши ҳақиқий ғоя билан курашишимиз керак. Ҳаёт — ғоялар драмаси. Нотинч ва рақобатли замонамизда ҳамиша хушёр бўла бориш — дунё тургунча туриш омилларидан бири. Йўлбошчимиз *Хушёрликка* даъватининг моҳияти ана шунда.

Халқимиз Президентимизни Йўлбошчи деб билмоқда ва қадрламоқда. Бутун тараққийпарвар инсоният, жаҳоннинг атоқли давлат, сиёсат ва жамоат арбоблари ҳам яқдиллик билан шундай фикрни билдириб, эътироф этмоқдалар. Бир мисол.

Бугунги кунда Америка Қўшма Штатлари — дунёдаги энг тараққий этган, сиёсий майдонда нуфузи баланд давлат. Шундай бир буюк мамлакатнинг Президенти Билл Клинтоннинг Ўзбекистон Президентига йўл-

лаган бу мактуби барча қатори бир ёзувчи ва фуқаро сифатида бизнинг ҳам ифтихор туйғуларимизни жўш урдириб юборди:

«Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ КАРИМОВ жаноби олийларига! НАТОнинг 50 йиллиги тантаналари муносабати билан ўтказилган саммит ҳамда Ҳамкорлик бўйича Евро-Атлантика кенгаши учрашуви пайтида менга ҳаммаслақ бўлганингиз учун Сизга миннатдорчилик изҳор этмоқчиман. Биз саммитда эришилган ҳамкорлигимизни чуқурлаштириш ҳамда ҳамкор мамлакатлар ва иттифоқ ўртасидаги амалий ҳамкорликни кенгайтириш борасидаги натижалар билан фахрланишга ҳақлигимиз. Бизнинг кенгашидаги ҳамда Тинчлик йўлидаги ҳамкорлик дастури доирасида амалга ошираётган ишимиз барқарор ва хавфсиз Евро-Атлантика Ҳамкорлигини бунёд этишга ёрдам бермоқда. Биз ҳамкорлик ва мулоқот умумий қадрият ва мақсадларимизга қўмаклашишига ишонганимиз учун ҳам ҳамкор ва дўст бўлишга аҳд қилганмиз.

Келинг, инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларга риоя этилаётган Тинчлик ва раънақнинг Евро-Атлантика Зонасини биргаликда бунёд қилишда давом этайлик.

Билл КЛИНТОН, Америка Қўшма Штатлари Президенти».

Дунёнинг энг тараққий этган, жаҳон сиёсат майдонида нуфузи юксак давлатнинг бошлиғи самарали ҳамкорлик учун самимий миннатдорчилик изҳор этиб, келинг, бундан буюғига ҳам Тинчлик ва раънақ йўлида бирга бўлайлик, деб зўр иззат-ҳурмат кўрсатиб, комил ишонч билдириб турганида, биз, Ўзбекистон фуқаролари, биринчи галда мамлакатимиз ҳамда халқимиз тақдири ва келажаги учун масъул бўлган зиёлилар ўзимиз якдиллик билан сайлаган Президентимизни жаҳон эътироф этган юксак даражада чин юракдан қўллаб-қувватлаб, фаолиятимизни ҳам шунга мувофиқ тарзда кучайтиришимиз, унинг атрофида уюшиб, метиндек бирлашишимиз зарурдир. Бу мустақилликни мустаҳкамлашдаги бош омиллардан биридир.

Тарих учун саккиз йил катта муддат эмас. Лекин, ҳолисона айталиган бўлсак, шу қисқа давр мобайнида ҳаётимиз анча ўзгарди. Биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг охириги — XV сессиясидаги маърузасида Президент Ислоҳ Каримов босиб ўтган йўлимизга таъриф бериб, жумладан, бундай деди: *«Бугун ўтган даврни кўз унгимиздан ўтказиб сар-*

ҳисоб қилар эканмиз, аввало, барчамизни шу кунларга етказган, эзгу ниятларимизни амалга оширишда, рўёбга чиқаришда ўзи мададкор бўлган Яратганимизга минг-минг шукроналар, ҳамду санолар айтишимиз лозим.

Ўтган давр мобайнида улуг ва ягона мақсад учун — Ватанимиз келажаги, эртанги ёруғ кунимиз, турмушимизни фаровон, юртимизни обод қилиш, халқаро майдонда ўзимизга муносиб обрў-эътибор топиш, Ўзбекистонни улуглаш, ўзбек номини бугун жаҳонга тараннум этиш йўлида сиз халқ ноиблари билан бирга баҳамжиҳат иш олиб бордик».

Юртбошимиз мазкур маърузасида кўнглидаги гапларини ҳам айтди. Биз Йўлбошчимизнинг изҳори дили билан китобимизнинг ушбу бобини хулосалашга жазм қилдик: «Мен умрбод она халқим билан бирга, унинг ҳурматига муяссар бўлганимдан, таъбир жоиз бўлса, унинг корига яраганимдан ўзимни бахтли ҳисоблайман.

Бу ҳаётда бева-бечоранинг пешонасини силаган, етим-есирларга ёрдам берган, одамларнинг оғирини енгил қилган инсон ўзини бахтиёр санашга албатта ҳақлидир.

Аммо тарихнинг бурилиш нуқтасида, улуг бир миллатни **ноҳақ таҳқир** ва **хўрликдан асраш**, унинг ўзлигини англаб, қадди-қоматини кўтариб, мағрур яшашга даъват этиш, буюк марраларга чорлаш, содда қилиб айтганда, озодлик ва эркинлик, мустақиллик ва истиқлол йўлига бошлаш — ҳар кимга ҳам насиб этмайди. Менинг пешонамга ана шундай тақдир, ана шундай қисмат битган экан. Мен бу қисматни ўзим учун ҳам бахт, ҳам шараф деб биламан. Чунки мен учун Ватан озодлиги, халқимнинг омонлиги, юртимнинг равнақи, мана шу муқаддас заминида яшайдиган ҳар бир оиланинг фаровонлигидан бошқа олий саодат йўқ».

Бинобарин, Йўлбошчимизнинг йўли — порлоқ келажакка элтувчи нурли йўл, ҳуқуқий саодат йўлидир.

СУНГСУЗ УРНИДА

ЁХУД

МУАЛЛИФНИНГ УМИДЛАРИ ВА ЭЪТИРОФИ

Кузатишларимизга қараганда, китобнинг энг аввал ва энг кўп ўқиладиган ерлари — бу унинг номи, боши ёки охирида нашриёт томонидан бериладиган қисқача тавсифи, муқаддима ва хулосаси (сўзбоши ва сўнгсўзи), яратилиш тарихига оид ва муаллифи ҳақидаги қисқача маълумотлар ва, албатта, унинг мундарижасидир. Маълум маънода шулардан келиб чиқиб, ушбу китоб ҳақида муайян даражада дастлабки таассуротни ҳосил қилиш мумкин. Илк таассурот яхши бўлса, ўқувчида китобга қизиқишни оширади, ўқиб чиқишга ундайди. Шунинг учун ҳам буларни ёзиш ўта машаққатли ва сердиққат иш.

Рамзий қилиб айтганда, Сўзбоши азиз меҳмонни самимий кутиб олиш бўлса, Сўнгсўз эса у билан илиқ хайрлашувдир. Лекин ҳамма гап «меҳмондорчилик»нинг қандай ўтганида, яъни китобнинг савияси ва мазмунидадир. Агар «меҳмондорчилик» (мутолаа) яхши ва завқли ўтган бўлса, меҳмон (китобхон) мезбон (муаллиф)дан бир умр мамнун ва миннатдордир, яна шу мезбонникида меҳмон бўлиб юрсам дейди. Биз ушбу китобимиз туфайли шундай мезбон бўлишни **умид қиламиз**.

Ушбу китобимиз ўтмиш тарихимиз, биринчи галда давлатларимиз, давлатчилигимиз, давлатчилигимиз тарихи ва унинг асослари ҳақида бўлгани учун бу нарса номидан ҳам билиниб турсин деб, тарихий асарларга хос миллий, анъанавий, китобий услубимизни билоихтиёр қўллаб, уни «Бизким, ўзбеклар...» деб атадик. Бу ном китобхонларга манзур бўлар **деган умиддамиз**.

Онгли ҳаёт бошлабмизки, айниқса, «История Российского государства» сингари китобларни, шунингдек, атрофимиздаги, узоқ ва яқин ҳудудларда яшовчи, давлатчилик тарихи бизникига нисбатан жуда ёш бўлган ва ҳаттоки асримизнинг йигирманчи-ўттизинчи йилларида илк бор ўз давлатчилигига эга қилинган халқларнинг номи билан аталувчи китоблар билан танишганимизда, нима учун халқимиз номи билан аталувчи шундай китоб йўғ-а, деб ачинардик, ўкинардик, шун-

дай китобни ўқишни умид қилардик. Ҳа, аввалида шундай китобнинг ўқувчиси бўлишни истагандик, кейин эса бора-бора бир кунмас бир кун, Оллоҳ таоло насиб қилса, шундай бир китобни ёзишга бир уриниб кўришни дилимизга туғиб қўйдик ва асқотиши мумкин бўлган материалларни ўрганиш ва йиғишга киришдик. Бунга ҳам камида қирқ йилларча бўлди, чоғи.

Бизни яна шу нарса таажжубга солар эдики, шўролар замонида шўровий тарихчиларимиз томонидан чиқарилган китоблар «Ўзбекистон халқлари тарихи», «Совет даврида Ўзбекистон халқлари тарихини ўрганилиши» деб аталарди, шўро маъмурияти томонидан тузилган музейлар эса «Ўзбекистон халқлари тарихи музейи», «Ўзбекистон халқлари санъати музейи» деб номланарди. Буларни ўқиб ва кўриб, бизда шундай бир ҳақли саволлар туғиларди: Ўзбекистонда ўзбеклардан ташқари яна ўнлаб элатлар яшайди, уларнинг халқимиз миллий тарихига қандай алоқаси бор, нима, ўзбекларнинг ўз тарихини алоҳида олиб, «Ўзбеклар» ёки «Ўзбек халқи тарихи» китобини ёзиб бўлмайдими? Нима, бошқаларга мумкин-у, бизким, ўзбеклар учун ҳар нарсани ўз номи билан аташ мумкин эмасми? Шу нуқтаи назардан олиб қаралганда, Президентимиз Ислом Каримов ташаббуси билан «Темурийлар даври тарихи музейи»нинг бунёд этилиши бу борада бурилиш, чинакамига тарихий воқеа бўлди, илк бор миллий ўзига хосликка риоя қилинди, ҳар бир нарсани ўз номи билан аташ бошлаб берилди.

Тушунамиз, билиб турибмиз, Сўнгсўзни ёзаётган ушбу дамлардаёқ ғойибона сезяпмизки, мазкур китобимизда айрим мунозарали ўринлар бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Буларнинг бири ва биринчиси ўзбек номининг келиб чиқиши масаласига турлича муносабат бўлса ажабмас. Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш зарурки, ўзбек ибораси энг бошида — илк бор пайдо бўлганида от туркумидаги сўз бўлмай, сифат туркумига кирувчи сўз бўлиб, худди турк сўзининг синоними — маънодоши бўлиб, ўзига ишонувчи, мустақил фикрловчи ва иш тутувчи, ботир, мард, ёвқур, чекинмас сингари фазилатларни англатган. Шундай фазилатларга эга эр кишилар ўзбек деб олқишланган. Олис аждодларимиз яхши ният билан ўғилларига Ўзбек деб от қўя бошлаганларидан бери бу сўз сифат туркумидан от туркумига кучиб ўтган ва асосан киши исмини ёки тахаллусини англатувчи сўз тарзида қўлланила бошлаган.

Тарихий шахс Ӯзбекхон учун ҳам бу номи аслида тахаллус, унинг асли исми Султон Муҳаммадхон. Ҳарбий зодагонлар қурултойида эл-юртни бирлаштириш ва ободонлаштиришдаги, аскарӣ интизомни мустаҳкамлашдаги, уларнинг моддий таъминотини яхшилашдаги, мамлакатда Ислом динини кенг ёйишдаги ва, шунингдек, ўша даврда мавжуд бўлган кўпгина давлатлар, айниқса, қон-қариндош Миср султонлари (Жалолиддин Мангубердиннинг ҳалокатидан кейин айрим қариндошлари, сафдошлари, яқинлари, аскарлари Мисрга борадилар, бу мамлакатнинг ҳарбий ва сиёсий ҳаётида кўп асрлар давомида фаол қатнашадилар, муҳим мавқени эгаллайдилар, унинг жияни, яъни укаси Хонсултоннинг ўғли Сайфиддин Кутуз 1259 йилдан бошлаб Миср султони ҳам бўлади) билан доимий элчилик алоқаларини ўрнатишдаги буюк хизматлари эвазига Султон Муҳаммадхонга Ӯзбекхон тахаллуси — мард элнинг мард ўғлони унвони берилади, унинг қаламравида бўлган кишилар шундан бошлаб ўзларини ўзбеклар деб атай бошлайдилар. Халқимизнинг шимолий қатлами шу тариқа шаклланади.

Халқимизнинг асосий қатлами эса Алп Эр Тўнга, Ўғузхон замонларида, улардан ҳам кўп асрлар аввал — қадим-қадим даврлардан буён Туронзаминда тубжой халқ бўлиб яшаб келмоқда. XV аср охири ва XVI аср бошларида Муҳаммад Шайбонийхон етакчилигида халқимизнинг нисбатан кам сонли бўлмиш шимолий қатлами мутлоқ кўпчиликни ташкил этган марказий қатламга келиб қўшилди, бирлашиб кетди. Тақдирнинг тақозосига қарангки, оз сонли шимолий қатламнинг номи иккала қатлам учун ҳам умумий ном сифатида қабул этилди. Шу даврдан эътиборан неча минг йиллардан буён турк деб аталиб келинаётган халқимиз ўзини ўзбек деб, Турон, Туркистон деб юритилиб келинган ватанимизнинг номи эса Ўзбекистон деб номлана бошлади. Бироқ шундан кейин ҳам турк, Турон, Туркистон номлари ўзбек, Ўзбекистон номлари билан ёнма-ён қўлланилаверди ва ҳамон бу ҳол давом этмоқда. Бунинг ҳеч бир ажабланарли, ғайритабиий жойи йўқ. Мисолларга ўтамиз.

Ер юзининг ғарбий яримшарини очган Христофор Колумб бу ёқда қолиб кетиб, бу қитъага паришлик бир харитачининг айби билан ундан анча кейин шундай саёҳатни такрорлаган де Америго деган шахснинг номи бериб юборилган. Умуман эса, мамлакатлар, дав-

латларнинг шахс исмлари билан аталиши тарихда бор ҳодисадир: Сальвадор, Колумбия, Боливия, Саудия Арабистони, Иордания Ҳошимийлар давлати ва бошқалар.

Шахсан Муҳаммад Шайбонийхон, шайбонийлар ва улар тузган ва қарийб 100 йил яшаган давлатимиз хусусига келсак, муҳтарам Юртбошимиз таъкидлаб ўтганидек, уларнинг фаолияти ва ўзларидан қолдириб кетган маданий, маърифий ва меъморий ёдгорликларга қараб баҳо бермоқ жоиздир. Шайбонийхоннинг ким бўлганлигини, дунёқараши ва маънавий қиёфаси қандай бўлганлигини билмоқ ва аниқламоқ учун лоақал унинг ғазалларини ўқимоқ лозим. Фақат ачинарли ери шундаки, шўролар даврида чоп этилган тарихий ва бадий китобларда бу тарихий шахс ҳақида нотўғри таассурот ҳосил қилиб қўйилган эди. Энди миллий истиқлол шарофати билан ўзлигимизни танишга киришган эканмиз, шайбонийлар сулоласига доир тарихий адолат ҳам тикланади, деган **умиддамиз**.

Гарчи китобимизнинг бир неча бобида бу сулода ҳақида анча муфассал сўз юритган бўлсак-да, Сўнгсўзимизда бу хусусда тўхталиб ўтишмизнинг сабаби шуки, 2000 йилда Шайбонийларнинг юртимизда ҳокимият тепасига келганига 500 йил, 2001 йили эса шу сулоланинг асосчиси, шоир, олим ва уламо Шохбахт — Муҳаммад Шайбонийхон таваллуд топганига 550 йил тўлади. Бу саналарни ўзига яраша даражада нишонлаш хусусида бир ўйлаб кўрилса, ёмон бўлмасди, деган **умиддамиз**. Зеро, муҳтарам Президентимиз кўрсатмаларига биноан, «Биз учун ёпиқ мавзунинг ўзи йўқ... Авваламбор, биз бирор ажодимизнинг тўйини ўтказсак, бунга унинг миллатимиз равнақи учун қилган ишлари, тарихимизда тўтган ўрни сабаб бўлади».

Ўзбек халқи жаҳон халқлари орасида биринчилардан бўлиб, туркий тилли халқлар ўртасида биринчи бўлиб ўтроқ ҳаётда кўчган халқдир. Шу тарихий ҳақиқатни ҳозиргача илмий жамоатчиликка маълум бўлиб келган, жаҳон илмий жамоатчилиги томонидан аллақачон эътироф этилган ҳамда сўнгги йилларда республикамизда Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллик юбилейлари, Аҳмад ал-Фарғоний таваллудининг 1200 йиллиги муносабати билан олиб борилган илмий-қидирув ва илмий-текширув ишларида кашф этилган ашёвий далиллар, ўзбек, инглиз ва бошқа тилларда ифодаланган янги маълумотларга асосланиб, масалага янгича ёндошиб, тасдиқлашга ҳаракат қилдик; булар-

нинг бари Ислоҳ Каримовнинг «миллий борлиғимиз, маданиятимиз илдиши, томири ўтроқ бўлган» деган фикри илмий жиҳатдан тўла асосли эканини курсатиб турибди.

Ўтроқлашишнинг отаси ҳам, онаси ҳам деҳқончиликдир. Шу касб туфайли одамлар ўтроқлашганлар. Халқимиз эса деҳқончиликда, айниқса суғорма деҳқончиликда устозлик даражасига кўтарилган халқдир. Масалан, Хоразмда камида бундан 4 минг йил аввал суғорма деҳқончилик пайдо бўлган. Юнон тарихчиларидан Страбон, Ҳерадот, Ҳикотийлар ёзиб қолдирган маълумотларга кўра хоразмликлар қадимийликда мисрликлар билан беллашадилар.

Шўро даври тарихчилигида халқимизнинг миллий борлиғи, маданиятимиз илдиши, томири ўтроқ бўлгани камситилиб, ҳаттоки инкор этиб келинди. Айрим тарихчилар (булар орасида рус муаллифлари ҳам, ўз муаллифларимиз ҳам бор эди) Абулхайрхон томонидан 1430 йили ҳозирги Фарби-жанубий Сибир ҳудудида (у пайтлари бу ўлка Русия томонидан забт этилмаган бўлиб, Туроннинг бир қисми ҳисобланар, туркий тилли халқ яшар, иқлим шароити ҳам бугунгидан анча мўътадилроқ эди) тузилган давлатга ўзларича «кўчманчи ўзбеклар давлати» деб атаб, шуни пеш қилган эдилар.

Ваҳоланки, худди ўша даврда бизким, ўзбекларнинг Марказий Туркистонда асосий давлати — теурийлар давлати мавжуд эди. Хоқони саид Шохрух мирзо пойтахт Ҳиротдан туриб мамлакатимизни бошқарарди, унинг ўғли ва валиаҳди Мирзо Улуғбек доруссалтанат Самарқанднинг Кўксаройида бобоси Темурбекнинг таҳтида муқим эди. Қолаверса, Абулхайрхон тузган давлатга нисбатан кўчманчи иборасини қўллаш мантиққа зид. Унинг пойтахти бўлган, пойтахтида давлат идоралари, жумладан, зарбхонаси бўлган, ҳозирги ибора билан айтганда валюта бирлиги — олтин ва қумуш тангалари чиқарилган, уларда ҳукмдорнинг исми ёзилган. Давлат тили туркий бўлган. Юқорида айтиб ўтганимиздек, Абулхайрхон давлатининг илк пойтахти Тура деган шаҳар эди. Тура деган сўз ўзбек тилида тўсиқ, ҳимояланиш воситаси, ҳимоя қилинган жой маъноларини билдиради. Бу давлатнинг пойтахти Тура шаҳридан Ясси шаҳрига кўчирилган ва шу даврдан эътиборан Ясси шаҳри Туркистон деб атала бошлаган.

XV асрда аждодларимизнинг бир қисми, бизнингча, миқдоран жуда озчилиги, улар ҳам бўлса, чорвадор

аҳоли кўчманчи ёки ярим кўчманчи турмуш кечиришда давом этган бўлиши мумкин, лекин халқимизнинг мутлақ кўпчилиги Марказий Туркистонда муқим ўтроқ ҳаёт кечирар эди. Шу тарихий ҳақиқатни шўролар даврида эътироф этмаган тарихчилар эндиликда — бундан бўёғига тан олсалар, тан олганликларини баён этсалар, жилла қурса, илгаридагидек нотўғри мулоҳаза юритишни тўхтатсалар яхши бўларди, деган **умиддамиз**.

Кўчманчилик ва ўтроқлик хусусида сўз борганда бундан бўёғига кўчманчи турмуш тарзи билан қадимда юз берган халқларнинг буюк кўчишлари ўртасидаги тафовутлар, овруполикларнинг дунёнинг уч томонига — Ғарб, Жануб ва Шарққа кўчишларини, XV асрнинг охиридан бошлаб бу «кўчув»нинг номи ва моҳияти мустамлакачилик бўлганлиги инобатга олинади, деган **умиддамиз**. Отилахон бошчилигида хунну халқи (аслида бир неча туркий тилли қабилалар иттифоқи)нинг бундан ўн беш асрча аввал Шарқдан Ғарбга юриши халқларнинг ана ўшандай буюк кўчишларидан бири бўлиб, бу юриш ҳозирги бизнинг ҳудудларимиздан минг — бир ярим минг километр шимолдан ўтган.

Халқимизнинг шимолий қатламига мансуб аҳолининг тили билан марказий, жанубий қатламига мансуб аҳолининг сўзлашув тили, адабий тили, яъни ёзув тили (ёзуви ҳам, албатта) ягона бўлган. Бунга шубҳа билдирувчилар бўлса, улар Яссавий, Саройи, Шайбоний, Убайдий асарлари билан Отойи, Лутфий, Саккокий, Машраб ва бошқа шоирларимизнинг ўзбекона, туркона битилган асарларини бир-бирларига солиштириб, ўқиб чиқсалар, гумонлари тарқалиб кетар, деган **умиддамиз**.

Ўзбек миллий давлатчилигининг руҳоний асослари асосан иккитадир. Бири «Авесто» китоби, иккинчиси Қуръони каримдир. Бу икки китобни ёнма-ён тилга олаётганимиз уларни тенг кўраётганимиз эмас, албатта. Қуръони карим Оллоҳ томонидан ҳазрат Муҳаммад Мустафо саллоллоҳу алайҳисаломга нозил қилинган ва то қиёматгача Парвардигори олам ўз ҳибзи-ҳимоятига олган, бир ҳарфи ҳам ўзгармас муқаддас китобдир. «Авесто» ҳам Оллоҳ таолонинг иродаси ила (Ер юзида ҳеч бир нарса Тангри таоло амрисиз юз бермаган ва юз бермайди ҳам) У яратган бандлари томонидан ёзилган маданий қадриятлардандир. Бу ҳақда илгари таълиф этган китоб ва мақолаларимизда йўл қўйган баъзи бир бирёқламаликни мазкур китобимизда тўғрилаб ўт-

дик. Бу ҳолни китобхонларимиз тўғри тушунадилар, деган **умиддамиз**. Чунки киши ўзи йўл қўйган камчилигини ўжарлик қилиб тузатмай илгариги фикрига қаттиқ ёпишиб олганидан кўра кўзи очиқлигида тўғри сўзни ўзи айтгани маъқулдир. Ислом дини ҳам шундай йўл тутишни тақозо этади.

Инсон маънавий камолотининг бир омили диний эътиқодга, мусулмон Шарқи учун эса Ислом динига бориб туташади. Шу пайтгача нашр қилинган диний ва дунёвий китобларда, жумладан, Ўзбекистон мусулмонлари идораси томонидан чоп этилган асарларда Ислом дини Туронзаминга араб лашкарбошиси Қутайба ибн Муслим ва унинг аскарлари томонидан VIII асрда, 705—715 йилларда олиб келинган деган фикр баён қилинади. Биз эса бу масалага аниқлик киритишга ҳаракат қилиб, Ислом дини бизнинг диёрларимизга амир Қутайба ибн Муслим келишидан 60—70 йиллар олдин, хулофои рошидон (Абу Бакр Сиддиқ, Умар ибн Ҳаттоб, Усмон ибн Аффон ва Али ибн Абутолиб ҳазратлари хулофои рошидон, яъни тўғри йўл тутган халифалар деб аталадилар) — чоҳарёрлар, аниқроғи, ҳазрат Умар ибн ал-Ҳаттоб халифалик қилган 634—644 йиллар оралиғида, эркаклар орасида биринчилардан бўлиб Ислом динини қабул қилган, ҳазрат пайғамбаримиз вафотларидан кейин халифа сайловида номзоди қўйилган олти муслимдан бири ҳисобланмиш саҳобаи киромлардан бўлмиш Саъд ибн Абу Ваққос ҳазратлари томонидан тинч йўл билан, тарғиб-ташвиқ ва шахсий ибрат кўрсатиш орқали ёйилган деган фикрни илгари сурдик ҳамда Аҳмад Яссавий қаламига мансуб ёзма ва юртимизда сақланиб қолган айрим топономик ва этнографик маълумотлар ёрдамида ёритдик.

Бу ҳақда китобнинг ўн олтинчи ва ўн еттинчи бобларида анча батафсил сўз юритишимизга сабаб шуки, Ислом динининг моҳияти ва қудрати ҳам шундаки, бу динни қурол кучи, зўравонлик ёки мажбур этиш билан эмас, мантиқ, исбот кучи билан, намуна кўрсатиш йўли билан тарғиб ва ташвиқ этилади. Саъд ибн Абу Ваққос ва ул ҳазратнинг сафдошлари (саҳобалар ва тобеинлар) Туркистон мамлакатига келиб, Шош, Сайрам, Фороб ва бошқа вилоятларда мусулмончилиқни тарғиб-ташвиқ қилганларида Ислом дини ҳали мазҳабларга ажралмаган эди. Бундай ҳолат биз илгари сураётган фикрнинг жуда муҳим бир нуқтасидир: бизким, ўзбеклар Ислом динини ҳали бу динда мазҳабларга

ажралишлар юз бермаган пайтда қабул қилганмиз, ҳам-
мамиз фақат бир мазҳабда — ҳанафия мазҳабидамиз,
бу мазҳаб эса пайдо бўлиши даври эътибори ила Исло-
мда энг биринчи мазҳабдир, унга Абу Ҳанифа Нуъмон
ибн Собит — Имом Аъзам раҳматуллоҳи алайҳ асос
солгандирлар. Ислом дини Туронга бир йўла, айна
бир пайтда ёйилмаган, у ҳудудма-ҳудуд ёйила бориб,
бу жараён камида уч асрча давом этган. Ислом дини-
нинг диёримизга кириб келиш вақти ва ёйилиши ҳа-
қида биз ушбу китобда илгари сураётган фикрни ислом-
шунос олимларимиз ва уламоларимиз тўғри тушуниб,
ўзларининг янги ёзажак асарларида янада бойитади-
лар, деган **умиддамиз**. Зеро, Оллоҳ аҳаддир, тарихий
ҳақиқат биттадир.

Китобимизнинг йигирма биринчи бобида Турки-
стон мамлакати мусулмонлари азалдан Имом Аъзам маз-
ҳабида бўлиб, намоз ва барча диний расм-русум ҳамда
маросиму маъракаларда шу мазҳабга риоя қилишлари,
шу мазҳаб бўйича иш тутишлари, бошқа диний йўна-
лишлар ва оқимларга ёт қарашлар деб муносабатда бў-
лишгани, янглишилган пайтларда буюк уламоларимиз
тўғри йўлни — ҳидоят йўлини кўрсатиб беришгани ҳа-
қида батафсил фикр юритиб, бир неча тарихий мисол-
лар келтириб ўтган эдик. Китобнинг ушбу — хулоса-
вий қисмида ўша мисолларга яна қайтиб, уларнинг
янги қирралари ҳақида тўхталиб ўтишга қарор қилдик.
Зеро, анъанавий мазҳабга тўғри муносабатда бўлиш,
уни ёт қарашлардан ҳимоя қилиш ҳамма вақт зарур
бўлиб келганидан бизнинг кунларда ҳам долзарб вази-
фалардан биридир.

Маълумки, жорий диний мазҳабга қарши кураш
ҳам зимдан, ҳам ошкора тарзда, ҳам ташқи ёқдан, ҳам
ичдан бўлиши мумкин. Зимдан ва ичдан бўладиган ку-
раш хавфлироқ бўлгани учун ҳозир мисолни ҳам худ-
ди шу хилидан келтирамиз. Шоҳрух мирзо 1447 йили
вафот этгач, теурийлар давлатида теурий шаҳзодалар
ўртасида тожу тахтни эгаллаш учун ўзаро низолар авж
олади, бир бутун қудратли салтанат бўлакларга бўли-
ниб, бир неча нисбатан кичик давлатлар вужудга кела-
ди. Бобур мирзонинг бобоси Султон Абу Саид мирзо
кўп йиллик қаттиқ курашлардан сўнг буюк салтанати
Шоҳрух мирзо ҳукмронлик қилган даврнинг сўнгги
йилларидаги ҳудуди доирасида тиклайди. Унинг дав-
латчилигимиз олдидаги тарихий хизматларидан бири ҳам
худди шудир. Бироқ Абу Саид мирзонинг ҳукмрон-

лиги узоққа бормади, 1469 йили жангда ҳалок бўлади.

Бу даврда унинг бир ўғли Султон Аҳмад мирзо Самарқандда Мовароуннаҳр ҳукмдори сифатида, яна бир ўғли Султон Маҳмуд мирзо Файзободда Ҳисори Шодмон ва Бадахшон ҳукмдори сифатида, бошқа бир ўғли Умаршайх мирзо Ахсикентда Фарғона ҳукмдори сифатида оталари номидан иш юритар эдилар. Салтанатнинг асосий пойтахти — Ҳирот эгасиз қолади. 16—17 ёшидан бошлаб тожу тахтга даъвогар бўлиб келаётган теурий шаҳзодалардан бири Султон Ҳусайн Бойқаро ўша йили 31 ёшида вужудга келган кулай вазиятдан ўринли фойдаланиб Ҳирот тахтини эгаллайди ва ўзини Буюк Туркистоннинг фақат бир бўлаги — жанубий қисми бўлмиш Хуросоннинг олий ҳукмдори деб эълон қилади, ўз олдига бутун Туркистонни Шоҳрух мирзо давридаги ва ҳаттоки Абу Саид давридаги ҳудудлар доирасида бирлаштиришни мақсад қилиб қўймади. Бунга тўсиқ бўлган ва ҳалақит берган сабаблар, ички яширин кучлар бор эди, албатта.

Ҳусайн Бойқаро Ҳирот тахтини эгаллаганида марҳум ҳукмдорга тегишли ҳамма нарсa, жумладан, ҳарам аҳли ҳам унинг тасарруфига ўтади. Янги ҳукмдор ҳарамдаги аёллардан бири бўлмиш Хадичабегимни ўзига канизак қилиб олади. Хадичабегим маккорона иш тутиб аввалига подшоҳнинг хотини — малика мақомини қўлга киритади, орадан кўп вақт ўтмай, Хуросон мамлакатининг бош маликасига айланади, Султон Ҳусайн Бойқаро фармонига кўра унга маҳди улё унвони берилади. Шу тариқа, Хадичабегим давлатнинг ички ва ташқи сиёсатида муҳим рол ўйнай бошлайди. Давлатчилик нуқтаи назаридан унинг давлат ишларига аралашishi мутлақо зарарли эди.

Хадичабегим шиаликнинг ўта мутаассиб оқимларидан бири бўлмиш рофизия мазҳабининг вакиласи эди, бу ҳақда Бобур «Бобурнома» асарида ҳам жуда афсусланиб ёзади. Бутун эл-юрт, барча халойиқ Имом Аъзам мазҳабига риоя қилган бир шароитда мамлакатнинг олий ҳукмдорига энг яқин кишилардан бири ўзга мазҳабда бўлиши ўта хавфли эди. Бу хавф ўз натижаларини кўрсата бошлайди. Султон Ҳусайн Бойқаро бутун Туркистонни бирлаштиришга ҳаракат қилмайди, давлатчилик, мамлакатнинг бир бутунлиги нуқтаи назардан бу иш катта аҳамиятга молик бўлар эди, ваҳоланки, Султон Ҳусайн Бойқаро жасорат, тажриба бо-

бида, салоҳият бобида бу ишга қодир бўла олур эди. Хадичабегим ўғай ўғиллари бўлмиш Султон Аҳмад мирзо, Султон Маҳмуд мирзо ва Умаршайх мирзоларга зимдан ён босиб, Султон Ҳусайн Бойқарога таъсирини ўтказиб, уни бу қутлуғ йўлдан олиб қолади. Бу биринчидан.

Иккинчидан, Хадичабегим таъсирига берилиб, Султон Ҳусайн Бойқаро бутун ҳалойиқ ўртасида кенг жорий бўлган аҳли сунна валжамоат йўналиши (Имом Аъзам мазҳаби шу йўналишдаги мазҳаблардан бири ва асосийси, энг кенг тарқалгани ҳисобланади) ўрнига намоздаги хутбаларда ўн икки имомнинг исмларини қўшиб ўқитмоқчи бўлганида, яъни шиа мазҳабига майл билдирганида, Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомий ҳазратлари уни бу йўлдан қайтариб қолганликларини юқорида айтиб ўтган эдик.

Бироқ шундан кейин ҳам Хадичабегим зимдан қўпурувчилик қилишда давом этган ва ҳаттоки давлат сиёсати ишларига шунчалик аралашганки, ўз хуфиялари орқали Шайбонийхон билан алоқа боғлаб турган. Энг машъум воқеа 1497 йили юз беради. Урганч ҳокими Чин Суфи (ўша пайтда Хоразм ўлкаси темурийларнинг Хуросон давлатига қарарди) тортиқ қилиб юборган бир гузал қизни Хадичабегим Ҳусайн Бойқарога рўпара қилиб, уни маишатга муккасидан кетказиб, қаттиқ мастлик ҳолатида солиҳ фарзанд, комил набира, Алишер Навоийнинг чуқур эътимод қўйган истеъдодли шогирди бўлмиш, энди 11 баҳорни кўрган Мўмин мирзони камон ипига тортиб ўлдириш ҳақидаги фармони олийга муҳр босдириб олишга эришади.

Маккораликни қарангки, ниятлари Мўмин мирзони камон ипи билан бўғиб ўлдиргач, унинг жасадини баланд қалъа девори оша ерга ташлаб юборишлик, ҳалойиқ кўзига ҳибсдаги шаҳзода қамоқдан қочаман деб ўзини қалъа деворидан ташлаб юбориб ҳалок бўлди, деб овоза тарқатишлик эди. Бироқ сир очилиб қолади. Мўмин мирзо занжирбанд ҳолда Ҳиротдаги Ихтиёрлиддин қалъасида маҳбусликда Қуръони каримнинг «Ёсин» сурасини қироат қилиб ўтирганида бобоси Ҳусайн Бойқаронинг муҳри қўйилган ўша фармонни кўтариб хонага тўрт жаллод ярим тунда кириб келади. Фаросатли темурий шаҳзода вазиятни дарҳол фаҳмлайди. Бобоси фармонини ўзи ўқиб кўришини, муҳрини ўзи аниқлашни амирона талаб қилади. Жаллодлар бунга розилик билдиришади. Мўмин мирзо «Бобом муҳ-

ри чекилган бул фармон мен учун табаррукдир» дея фармонни аввал кўзига суртади, Султон Ҳусайн Бойқаро мухрини ўпади, кейин ўқийди. Фармонда, жумладан, шундай мудҳиш сатрлар бор эди: «Нишон етиши ила пайсалга солмай Муҳаммад Мўмин мирзони камон ипи-га тортиб, йўқлик чиллахонасига жўнатилсин». Мўмин мирзо ўлими олдида ҳам ўзини дадил ва мардона тут-ади, жаллодларга бундай дейди: «Ишингиз битгач, бо-бомнинг бул фармони ила ўша камон ипининг бир қаричи ила боғлаб ўзларига қайтариб беринг. Бул менинг сўнгги васиятимдир. Уларга айтингки, ўз авлоди ила муросага келолмай жаллод хизматида муҳтож подшоҳ салтанати узоқ чўзилмайди. Бобо, эҳтиёт бўлинг! Ал-қасосул минал ҳақ!» Шу сўзларни айтиш асносида у ердан кишан занжирини олиб боши узра айлантиради, икки жаллодни яралайди, бироқ кучлар тенг эмасди. Қолган икки жаллод уни йиқитиб, фармонда айтил-гандай камон ипи билан бўғиб ўлдирадilar.

Бу машъум ҳодисадан бутун Ҳирот аҳли жунбушга келади. Барча халойиқ худди Алишер Навоий каби Му-ҳаммад Мўмин мирзо сиймосида бўлажак адолатли под-шоҳларини, темурийлар бобокалони Соҳибқирондек қудратли ҳукмдорни кўрар ва умид қилар эдилар. Али-шер Навоий бу фожиадан хабар топгач, «Мўмин Мир-зонинг қатл этилиши темурийлар салтанати таназзули-дан бир нишонадир» дея афсус-надомат чекади, қат-тиқ қайғуга ботади. Ҳазратнинг бу башорати тўғри бў-либ чиқади, орадан ўн йилча ўтар-ўтмас Хуросон мам-лакати темурийлардан шайбонийлар қўлига ўтади. Бу-ларнинг барига саройдаги маккора ва айёра Ҳадичабе-гимнинг пинҳона қилмишлари ҳам сабабчи эди. Сабаб фақат бутина эмас эди, албатта.

Султон Ҳусайн Бойқаро ўз ҳукмдорлигининг би-ринчи ярмида ободончилик, фаровонлик ишларига, адабиёт ва санъат, фан равнақи йўлида катта ишлар қилган бўлса, кейинчалик айш-ишратга, маишатга, ич-килик ичишга муккасидан кетган эди. «Бобурнома»да ёзилишича, «Султон Ҳусайн Мирзодек улўғ подшоҳ Ҳиротдек Ислоҳ шахрининг подшоҳи бу ажабтурким, бу ўн тўрт ўғлини учи валаддуз-зино эмас эди», яъни 14 нафар ўғлидан 3 нафари хотинларидан, қолган 11 нафари канизаклардан, Бобур ибораси билан айтган-да, «кичик-кирим ғума, ғунча»лардан туғилган бўлиб, саройда бундай аёллар «бисёр эди». Бу далилларни Султон Ҳусайн Бойқародек тарихий шахсни камси-

тиш ниятида эмас, балки давлатчилигимиз нуқтаи назаридан тилга олиб, яна Бобур иборасини қўллаб, «мундоқ хонзодадан етти-саккиз йилда бир Муҳаммад Замон мирзодан ўзга осор ва аломат қолмагани» ва- жидан чуқур афсус билан айтилган, холос.

Ўз набирасини ўз фармони ила ҳалок этган Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўлими Мўмин мирзо ўлимидан кўра ҳам даҳшатли юз берган экан. Маъсум ўспирин- нинг ўлими олдида айтган «Ал-қасосул минал ҳақ» де- ган нидоси тўғри бўлиб чиқади. Султон Ҳусайн Бойқа- ро 1506 йили пойтахтдан ташқарида — ҳарбий сафарда эканлигида бостириб келаётган кучли ғаними билан жанг қилиш хавфи кутилаётган бир қалтис дамда бе- ҳуш бўлиб қолади. Атрофдагилар унинг чуқур уйқуга кетганини билмай, ўлдига чиқариб, бу воқеани жанг арафасида душмандан ҳамда ўз қўшинидан яшириб ту- риш мақсадида уни шошилинч равишда муваффақ қабр- га тирикчилигича дафн этадилар. Душман ҳужуми хавфи дафъ этилгач, пойтахтга олиб кетиб шоҳона расм-ру- сумлар билан дафн қилиш мақсадида гўрни очиб кўр- саларки, кафан ярим ечилган, мурданинг тирноқлари синиб-нетган, ҳамма ёқда қон доғлари ва қуйқалари. Демак, Ҳусайн Бойқаро ҳушига келгач, ўзини димиқ- қан лаҳадда кафанланган ҳолда кўради, гўр азобидан қутулиш, ёруғ дунёга чиқиш учун бор кучи ила инти- лади-ю, лекин бу салкам қирқ йил ҳукмдорлик қилган улуг подшоҳга насиб этмайди, жон таслим қилади. Ана ўша мудҳиш дамларда ҳазрат пайғамбаримиз Муҳам- мад алайҳиссаломнинг маккора ва айёра хотинларни назарда тутиб айтган «Хотин фитнадир» деган ҳадиси шарифлари унинг ёдига келган бўлса, бегуноҳ Мўмин мирзонинг ўлими олдида «Ал-қасосул минал ҳақ» де- ган нидоси унинг кафан билан ўралган қулоқларига гойибона эшитилиб кетган бўлса ажаб эмас.

Ҳусайн Бойқарони вафотидан кейин орадан маъ- лум муддат ўтгач, гўёки мана энди вафот этди, дея эълон қилиб, уни Ҳиротга келтириб, уни ўзи қурдир- ган мадрасага шоҳона расм-русумлар билан дафн қи- ладилар. Бироқ унинг қай тахлитда ўлим шарбатини ичгани ҳалойиққа тарқалиб бўлган эди.

Гап чала қолмасин, Хадичабегим ҳақидаги сўзимиз- ни охирига етказиб қўя қоламиз. Унинг ҳам ҳаёти аянч- ли тугайди. Тақвоси кучли, шариатга қаттиқ амал қил- гувчи Муҳаммад Шайбонийхон Ҳиротни олгач, мар- хум Ҳусайн Бойқародан қолган ҳарам аҳлини, оталари

вафотидан кейин шерикчилик (!) асосида ҳукмдорлик қилиб келган, ғанимдан пойтахтни Ҳимоя этолмай, жон ширинлик қилиб, қочиб қолган Бадиуззамон мирзо ва Музаффар мирзога тегишли ҳарам аҳлларини тарқатиб юборишни буюради, ахлоқсизларга тегишли жазо беришни топширади, маънавият ишларини тўғри йўлга солиш вазифаси ҳиротлик соҳиби девон шоир мавлоно Биноий зиммасига тушади. Ҳиротдек Ислом шаҳрида фиску фужуру фасодни авж олдириб келган Хадичабегимни, олтмишлардан ошиб қолган, пардоз-андози туфайли анча ёш кўринган бу сатанг аёлни туядек барзанги Шоҳ Мансур бахши кўтаргучига никоҳлаб берадилар.

Ҳусайн Бойқаро ва Хадичабегим сўнгги кунлари ҳақидаги бу мудҳиш воқеаларни ҳар ким қилмишига яраша жазо олади, деган нақлни эслатиш учунгина келтираётганимиз йўқ. Ўтмишимиз фақат нурли саҳифалардангина иборат эмас, кечмишимиз силлиққина кечавермаган, айниқса, сарой ҳаётида фиску фужурлар, фитналар ҳам бўлиб турган, тожу тахт учун ота болага, бола отага, оға ўз инисига ғанимлик қилиб, то қон тўкишларгача қўл урганлар. Бундай хунрезликлар тарих томонидан ҳамиша қораланиб келганини таъкидлаб ўтапмиз, холос. Ҳурматли китобхонларимиз бизни худди шундай ниятда, яъни тарихдан сабоқ олишга даъват этувчи сифатида тушунадилар, деган **умиддамиз**.

Эътиқодда собитлик ҳамма учун, айниқса, давлат кишилари учун муҳимдир. Китобда Бобур мирзо ёшлик қилибми, тажрибасизлик қилибми, адашиб, шиаликнинг ашаддий тарафдори ва тарғиботчиси бўлмиш Исмоил Сафавийнинг талабига ундан ҳарбий ёрдам олиш илинжида розилик бергани туфайли ўша замондаги мовароуннаҳрлик мусулмонлар назаридан қолганини эслаб ўтишимиз, унинг шаънига доғ тушириш мақсадида эмаслигини ҳурматли китобхонларимиз, айниқса, шоир Бобурнинг мухлислари тўғри тушуниб етадилар, деган **умиддамиз**. Буюк шоир Бобурнинг ўзи ҳам бу хатосини «Не юзқаролик бўлдики, ўз юртим қолиб, Ҳинд сори юзландим» деб эътироф этган. Дарҳақиқат, эътиқодда муқим туриш ва барқарор бўлиш ҳамма учун бирдек хислат бўлса, давлат кишилари учун эса ижтимоий аҳамиятга молик фазилат ҳамдир.

Ҳурматли Юртбошимиз томонидан «**Элчи ўз халқининг юзи, ўз давлатининг кўзи**» дея дипломатия соҳаси ходимларига берилган бу таърифни биз мумтоз таъриф

деб атагимиз келади. Дипломатия соҳаси ва дипломатлар ҳақидаги биз кўздан кечирган илмий ва бадиий китобларда худди шундай лўнда ва ўта маънодор таърифни учратмаган эдик. Бу таърифда элчиликнинг моҳияти очиб берилган. Шунингдек, унда элчининг қандай бўлиши ҳақида кўрсатма, қандай юмушни бажариши кераклиги тўғрисида йўл-йўриқ ҳам бор. Умуман эса, бу таърифнинг қамрови кенг бўлиб, дипломатия соҳасида ишлаётганлардан ташқари шу соҳа бўйича мутахассис бўлиш учун ўқиётган талабаю толибаларгача, хизмат сафари билан чет элларга қатнаб турувчиларга ҳам, савдо-сотиқ, тижорат кишилари учун ҳам, оддий сайёҳлардан тортиб муборак ҳаж ва умра зиёратига борувчилар учун ҳам муайян даражада дахлдордир. Чунки мамлакатимиз фуқаролари қанча муддатга ва қандай юмуш билан чет элларга чиқмасинлар, ўзларининг юксак маънавиятлари билан ўрناк бўлишлари, ҳар бир хатти-ҳаракатларию хориждаги фаолиятларида давлатимизнинг манфаатини кўзлашлари мақбул ва манзурдир. Шу ҳолни назарда тутиб, ўз элчихоналаримизда, ваколатхоналаримизда, тегишли ташкилот ва муассасаларда, жумладан, дипломатия ва халқаро муносабатлар олий ўқув юртида ушбу таърифдан шиор сифатида фойдаланилса, мақбул бўларди, деган **умиддамиз**. Шу ўринда бир шингилгина тарихий чекиниш қилишимизга зарурат туғилиб қолди.

Т а р и х и й ч е к и н и ш. Ушбу китобимизнинг тўққизинчи бобида баён этилганидек, 1998 йилнинг 21 августида Президент Ислон Каримов республикамизнинг фавқулодда ва мухтор элчилари, дипломатия корпусининг масъул ходимлари билан ўтказган учрашуви мустақил Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида муҳим воқеалардан бири бўлди, десак муболаға эмас. Чунки бундай воқеа ўзбек миллий давлатчилиги тарихида ҳам биринчи марта юз бериши эди. Ўша куни оқшомда «Ойнаи жаҳон»нинг «Ахборот» дастурида мазкур учрашув ҳақидаги лавҳа кўрсатилди, бундай кўрсатувни эфирга узатиш Ўзбекистон телевидениеси тарихида ҳам илк марта содир бўлди. Уни кўрганлар кўриб қолди, кўрмаганлар армонда қолди. Эртаси куни матбуотда чиққан ушбу учрашув ҳақидаги ихчам материаллар мазкур учрашув тўғрисида тўлиқ таассурот беролмасди, албатта... Шунда биз хотира қувватимизга суяниб иш тутдик, телевизор орқали эшитганларимизни вақтни ғанимат билиб, дарҳол қоғозга тушириб қўйишга кириш-

дик. Эслаб қолиш лаёқати — хотирани берган Оллоҳ таолога шукроналар билдирдик, ҳамду санолар айтдик ва албатта, бизни хотирали қилиб тарбиялаган, эндиликда марҳум ва марҳума ота-онамизни хотирлаб қўйдик.

Куни кечагидек эсимизда (бу гапларни ёш китобхонларга тарихдан бир сабоқ бўлар, деган умид билан эслаяпмиз), уч яшар бола эдик. Отамиз бизга жажжигина хром (ғарчи ҳам бор эли) этикча олиб келдилар. Уйимизда бирам байрам бўлиб кетдики, узоққа чўзиладиган байрам бўлиб кетди. Уйимизга ким меҳмон бўлиб келмасин, ҳали кўрпачага ўтириб улгурмасиданоқ, этикчамизни кўз-кўз қилардик, сўрамаслариданоқ «адамла опкелдила» деб мақтанардик, «шаҳдам» қадам босиб ғарчини эшиттирардик. Ана шундай қувончли дамларда ота-онамизнинг меҳрилари янада ийиб кетиб, бизни бағриларига маҳкам босар эдилар.

Лекин бу қувноқ ва осуда турмушимизга кўз тегди. Отам — эндигина ўттиз баҳорни кўрган навқирон йигит Абдусамад Иброҳимов 1944 йилнинг авжи ўрик пишиғи маҳалида Иккинчи жаҳон урушига жўнаб кетди, уч нафар гўдак зурриёдини уй бекаси бўлмиш онам — Офтоб ойим Миролим қизи паноҳига, онамизни эса Оллоҳ таоло паноҳига қолдириб кетди. Дастлабки кезларда отамиздан Тошкентга хатлар келиб турган, сўнгги хат 1945 йилнинг кўкламида ўрик гули маҳалида (онам шундай дердилар) келган экан. Табиийки, биз бу хатлар билан орадан йиллар ўтгач, мактабга қатнаб, хат-саводимиз чиққач, танишганмиз ва отамиздан хотира ёдгорлик сифатида сақлаб келмоқдамиз. Ҳаммаси окопларда, блиндажларда шошилиш ва ноқулай шароитларда лотинча алифбога асосланган илгариги ёзувимизда сарғимтир тусли шаддиқоқ қоғоз парчаларига «химический» қалам билан (учи ҳўллаб ёзилса, худди сиёҳда ёзилгандек куюқ ва ўчмас из қолдирадиган қаламнинг бир тури) битилган; конвертлар уч бурчакли бўлиб, қўлбола қилиб ясалган, ундаги манзилни кўрсатувчи ёзувлар эса, албатта, кирилл ҳарфларида битилган, «полевая почта» деган белгиси ҳам бор.

Отамиздан 1945 йилнинг кўкламида келган хатдан кейин бошқа дарак бўлмади. Онам кутдилар. Балоғат ёшига етгач, биз отамиз изларини қидиришга тушдик. Ҳаттоки урушда бедарак кетганлар билан шуғулланувчи, Подстам шаҳрида жойлашган Бош идорагача мурожаат қилиб кўрдик. Ҳар гал бир хилда жавоб олдик:

«оддий аскар Абдусамад Иброҳимов Шарқий Пруссиядаги оғир жангларда бедарак кетган». Онам янада садоқат ва ишонч билан кутишда давом этдилар. Бу орада «Ўртада шунча йиллар ўтди, Абдусамад акамизга ғойибона жаноза ўқитиб, аза очиб, расм-русумини қилиб қўйсақ, савоб бўлармиди» дегувчилар ҳам бўлди. Онам кўнмадилар: «Мен тирик эканман, болаларимнинг отаси мен учун тирик, руҳи тирик, ёди тирик, хотираси тирик. Қачонки мен бандаликни бажо келтирсам, ана ўшанда менинг жанозамдан олдин (шариат бўйича аввал эркак кишининг жанозаси ўқилади) болаларимнинг отасига ғойибона жаноза ўқитинглар, бу менинг сизларга васиятим. Биз иккимизга бағишланадиган расм-русумлар ҳам бир пайтда бошланиб, бир пайтда тугайди».

Йигирма саккиз ёшида уч гўдак билан бева қолган онамиз отамизни эллик тўрт йил садоқат билан кутиб, саксон икки ёшда вафот этдилар. Васиятлари адо этилди, отамизга ҳам, онамизга ҳам бир кунда — 1998 йилдаги Курбон ҳайитида тумонат одам иштирокида жаноза ўқилди. Онамнинг жанозалари ҳайит кунига тўғри келиб қолганини дафн маросимида қатнашган ва кейинчалик эшитган кишилар яхшиликка йўйдилар: «Онангиз яхши ўлим топдилар, жаннати бўлиб кетдилар» дея юпатдилар. Онамиз отамизнинг хотираларини сира унутмай, бу дунёдан пок сақлаб ўтганликлари тўғрили шундай шарафга эришган бўлсалар ажаб эмас.

Дафн этиш маросимини ўтказиш муносабати билан онамизнинг камтарин бисотлари сақлангучи эски сандиқ очиб кўрилганда, отамиздан мерос бўлиб қолган нимдошгина тўн, қийиқча, тошкентча қизил духоба дўппи, буларнинг ёнида эса янги беқасам тўн, янги шоҳи белбоғ, янги чуст дўппи ва яна... этикча — эллик олти йиллик тарихга эга ўша хром этикча чиқди. Бу воқеадан кейин одамлар ўз яқинларига совға-салом қилиб туришлари мақбулдир, деган мазмундаги Ҳадиси шарифнинг маъносига чуқурроқ англаб етгандек бўлди. Самимият билан қилинган совға унутилмас хотира бўлар экан. Хотира эса кишининг умрбоқий маънавий бойликларидан бири бўлиб, уни эслаганингиз сайин қувваи ҳофизангиз — ёдлаш қобилиятингиз тобора кучайиб борар экан. Мана шу оддий ҳақиқатни эслатиш учун мазкур тарихий чекинишни қилдик. Буни ҳурматли китобхонларимиз тўғри тушунадилар, бизни мисолни ўз ўтмишидан келтиришликда айбламасалар

керак, деган **умиддамиз**. Чунки китоб ҳам, уни ёзган муаллиф ҳам муайян даражада ижтимоий ҳодисадир. Биз юқорида келтирилган тарихий чекинишни муаллиф сифатида қувваи ҳофизамизнинг шаклланишида муҳим ўрин тутгани учун, бу нарсa бизга умр бўйи, жумладан, ушбу китобни ёзишимизда асқотгани учун ҳикоя қилиб ўтдик.

Биз муҳтарам Юртбошимизнинг тарихчи олимлар билан ўтказган учрашувларини мароқ билан кўриб, тинглаб хотирамизда сақлаб қолдик. Бу суҳбат бизни шу китобни ёзишга **руҳлантирган** бўлса, «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» асарлари бизни **ҳужжатлантирди**, яъни руҳни суҳбатдан олдик, сўзни — мисолларни асардан келтирдик, китобимизда шу икки нарсa уйғунлашди. Образли қилиб айтганда, бу ҳолни шунга қиёс этиш мумкин: суҳбат бирор мақомни шахсан тинглаш бўлса, у ҳақда ўқиш эса ўша мақомнинг қоғозга туширилган нотаси билан танишишдир.

Хотирани замонавий компьютерга қиёс этгимиз келади. Хотираси мустаҳкам, аниқ ва тиниқ одамнинг — қувваи ҳофизаси кучли одамнинг шахсий компьютери доимо ўзи билан бирга юради, вужудида бўлади. Қувваи ҳофизаси кучли бўлишлик тарихчи учун жуда зарурдир. Уни болаликдан шакллантириш ва кучайтира бориш омилларидан бири ёшликдан шеър ёдлаш машқидир. Навоий бобомиз 5 яшарликларида 50 минг байт — 100 минг мисра шеърни ёд билганликларини бир эслайлик. Ёки бўлмаса Имом ал-Бухорий ҳазратлари 600 минг ҳадиси шарифни тўплаб, шулардан 300 мингини ажратиб олиб, булардан 100 мингини ўз китобларига кири-тиб, булардан ҳам 7 мингдан ортигини саралаб олиб, «Саҳийхул Бухорий»ни тузганлар. Халқ ижоди то ёзув пайло бўлгунча минг-минг йиллар давомида хотиравий шаклда оғиздан-оғизга, аجدоддан авлодга ўтиб, сақланиб келган. Ўтмиш тарихимизни тўлақонли қилиб яратишда турли асотирлар, афсоналар, ривоятлар, ҳикоятлардан ҳам фойдаланиш мумкин. Чунки буларда ҳам халқимиз хотираси муайян даражада ўз ифодасини топган. Хотирада эса гап кўп.

Ёлгон сўзламаган одам ўзгаларни ҳам ростгўй деб билади. Лафзида турмайдиган кимсани бебурд деб ҳисоблаб, ундайлардан ҳазар қилади. Халқимизда лафзсизлик, бебурдлик, субутсизлик азалдан қаттиқ қоралаб келинган. Бундай иллатли кимсалар ва ёлгончилар гувоҳликка ўтишдан маҳрум қилинганлар. Гувоҳликка яра-

мушда учратган кишилар уйғотган ва қолдирган таас-
суротлар, бошидан ўтказган воқеа-ҳодисалар билан ҳар
хил бўлиб вужудга келади. Бироқ ҳаммамиз ҳам ҳақи-
қат олдида қиламиз таъзим. Шунга мажбурмиз. Ҳақи-
қат — бу, онгда ўрнашган, қалбга муҳрланган ва қоғозга
тушган тўғри тарихдир.

Чуқур мамнуният ва самимият билан эътироф эта-
мизки, агар ҳурматли Юртбошимиз тарихчи олимлар
билан ошкора суҳбат қурмаганида, бу суҳбат телевиде-
ние орқали кўрсатилмаганда, у киши «Тарихий хотира-
сиз келажак йўқ» демаганида эди, балки бу китоб яра-
тилмасди, жилла қурса, айти шу замонда, нисбатан
қисқа бир давр ичида ёзилмаслиги, ёзилганда ҳам, худ-
ди шундай тарзда ва ҳажмда дунёга келмаслиги мум-
кин эди. Кейинчалик эса бу китоб ёзилармиди, ёзил-
масмиди — у ёғи ёлғиз Оллоҳ таолога аён, умр вафо
қиладими, вафо қилмайдими, бу ёғи бандасига но-
маълум — қазою қадар ҳамиша ҳозир у нозир. Ҳеч кимга
бу дунё боғлаб берилмаган. Шояд, умид қиламизки,
Алишер Навоий айтганларидек,

*Бу гулшан ичраки йўқтур бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур, чиқса яхшилик била от.*

Оллоҳ таоло ҳукми — Тарих ҳукми ва, аксинча,
Тарих ҳукми — Оллоҳ ҳукми, сўнгги ҳукм. Бу ҳукм
шундай адолатлики, яхшилик қилган киши шунга яра-
ша ажрини топади — мукофотланади, ёмонлик қилган
киши шунга яраша жабрини тортади — жазога муста-
ҳиқ бўлади. Бунда ҳеч қандай шикоятга ўрин йўқ. Та-
рих ҳукмидан ҳеч ким қочиб қутулолмаган, қочиб қу-
тулолмайди ҳам. Шунинг учун Тарихни муқаддас соҳа,
Тарихчиликни шарафли юмуш дейдилар.

Чуқур мушоҳада қилиб кўрилса, эътироф этмоқлик
самимиятдан келиб чиқади. Демак, бу эътирофимиз
эҳтиром ва ташаккуримиз ҳамдир.

МУНДАРИЖА

Тарихнинг муҳаббатли талқини. <i>Иброҳим Ғафуров</i>	5
Сузбоши урнида	7

БИРИНЧИ ФАСЛ

Б и р и н ч и б о б

Кучманчи турмуш ва ўтроқ ҳаёт	10
-------------------------------------	----

И к к и н ч и б о б

Тарихий ва ҳозирги қўшниларимиз	21
---------------------------------------	----

У ч и н ч и б о б

Маърифат ва маънавият уюқлари	26
-------------------------------------	----

Т у р т и н ч и б о б

Давлатимизни юз йил бошқарган сулола	29
--	----

Б е ш и н ч и б о б

Олтин узукка ёқут кўз	47
-----------------------------	----

О л т и н ч и б о б

Турк ва туркий атамалари ҳақида	55
---------------------------------------	----

Е т т и н ч и б о б

Ўзбекнинг этник таркиби	58
-------------------------------	----

С а к к и з и н ч и б о б

Шарафиддин Али Яздийнинг бир шогирди	66
--	----

Т у қ қ и з и н ч и б о б

Ўзбек дипломатияси ёки рамзий ишоралар	78
--	----

Ў н и н ч и б о б

Буюк ташаббус ва буюк қайтиш	83
------------------------------------	----

Ў н б и р и н ч и б о б

Тарих — халқнинг таржимаи ҳоли	100
--------------------------------------	-----

ИККИНЧИ ФАСЛ

Ўн иккинчи боб

Тарих, давлатчилик ва маънавият 104

Ўн учинчи боб

Ғайриилмийликка илмий жавоб 114

Ўн тўртинчи боб

Нажот илму урфон ва истиқлолда 123

Ўн бешинчи боб

Тамаддунимиз негизлари 136

Ўн олтинчи боб

Рухоний асослар 148

Ўн еттинчи боб

Саъд ибн Абу Ваққос ва Аҳмад Яссавий 154

Ўн саккизинчи боб

Ўтпарастилик ва ислом 158

Ўн тўққизинчи боб

Шарафли иш 160

Йигирманчи боб

Исломдаги йўналишлар, мазҳаблар ва давлат 162

Йигирма биринчи боб

Давлат нима? 167

Йигирма иккинчи боб

Инсон ва давлат муносабатлари 173

Йигирма учинчи боб

Миллий масъулият ва фуқаролик масъулияти 177

Йигирма тўртинчи боб

Миллий давлатчилигимиз таянчлари 180

учинчи фасл

Йигирма бешинчи боб

Мафкура ёки яна бир янги ташаббус 205

Йигирма олтинчи боб

Муштараклик ва ўзига хослик 223

Йигирма еттинчи боб

Сезгирликка чорловчи саволлар 257

тўртинчи фасл

Йигирма саккизинчи боб

Тарих — қурол 265

Йигирма тўққизинчи боб

Тарих, тарихшунослик ва тарихчи 277

бешинчи фасл

Ўттизинчи боб

Ислом Каримов — янги ўзбек давлатининг асосчиси, давлатчи-
лигимиз тарихи яратилишининг ташаббускори ва тарғибот-
чиси 320

Сунгсуз урнида ёхуд муаллифнинг умидлари ва эътирофи 377

Абдуқаҳҳор ИБРОҲИМОВ

БИЗКИМ, ЎЗБЕКЛАР...

Миллий давлатчилигимиз асослари ҳақида мулоҳазалар

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни
Бош таҳририяти
Тошкент—1999

Мухаррир Б.Эшпұлатов
Мусаввир В.Куликов
Бадний муҳаррир Ф.Башарова
Техник муҳаррир Л.Хижова
Саҳифаловчи М. Атхамова
Мусахҳиҳлар Ю.Бизаатова, Ж.Тоирова

Босмахонага берилди 22.07.99. Босишга рухсат этилди 21.09.99.
Бичими 84x108 1/2. «Таймс» гарнитураси. Офсет босма. Шартли бос-
ма табоғи 21,0. Нашриёт-ҳисоб табоғи 21.98. Адади 10.000 нусха.
Буюртма № 4378. Баҳоси келишилган нархда.

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни босмахонаси,
700083, Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кўчаси, 41.

суд